

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य—
काशीसंस्कृतसीरीजपुस्तकमालायाः

१८

वेदान्तविभागे (४) चतुर्थःपुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीकृत सारसंग्रहार्थ
व्याख्यासमलङ्कृतम् ।

तस्यायं प्रथमाध्यायरूपः ।

प्रथमो भागः ।

वक्षे इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा
संशोबितम् ।

वाराणस्याम्—

सेठ श्रीहरिदास गुप्त पुत्रेण

चौखवासंस्कृतसीरीज काशीसंस्कृतसीरीजद्वारेण पुस्तक प्रकाशकेन
सेठ जगन्नाथदानगुप्तमहोदयेन स्वकीये 'विद्याविजय' यन्त्रालये मुद्रितः ।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफीस,

बिसाविलास प्रेस, गोपालमंदीरलेन,

धनारस सिटी ।

KASHI-SANSKRIT-SERIES;
(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ.)

18

Vedanta Section No. 4.

SANKSHEPA-SARIRAKA

BY

SARVAJNATMA-MUNI,

with a Gloss Called Sarsangaraha

BY

SRI MADHUSUDAN SARASVĀTI.

1st Adhyaya Vol. 1

Edited by

BHAU SASTRI VAJHE

BENARES

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNA DAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
Gopal-Mandir-Lane.

A decorative rectangular border with a repeating floral or leaf-like pattern, enclosing the text.

JAI KRISHNA DASS GUPTA,

At the Vidya Vilas Press,

Gopal Mandir Lane, Benares City.

॥ श्रीः ॥

संक्षेपशरीरकप्रथमाध्यायस्य

विषयानुक्रमणिका ।

मङ्गलान्वरणम्	१
ग्रन्थारम्भप्रयोजनम्	१७
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा	१९
अज्ञाननिरूपणम्	२५
आत्मनः सुप्तरूपन्वनिरूपणम्	२९
सकारणाध्यासनिरूपणम्	३५
ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वनिरूपणम्	६१
अधिकारिनिरूपणम्	६७
शिष्यप्रदानुरूपदेशनिरूपणम्	८५
धान्यार्थविरोधपरिहारनिरूपणम्	८९
वेदांतानां सिद्धयस्तुपोपकत्वाक्षेपः	९७
आत्मानि अज्ञानानावेन प्रमाणानामप्रवृत्तिः	९९
प्रमाधादेः कल्पितत्वेन ब्रह्मणि प्रमाणासंभवः	१०१
शब्दस्यापरोक्षबोधकत्वानुपपत्तिः	१०३
ब्रह्माविद्याऽनिवर्तकत्वेन वेदांतप्रामाण्यदूषणम्	१०५
अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धिप्रामाण्योपसंहारश्च	१०७
कार्यान्वयान्वयिनि व्युत्पत्तिः	१०९
मतभेदेन कार्यलक्षणम्	१११
कार्यक्षेपे वेदांतप्रामाण्योपपादनम्	११३
कार्ये मतभेदेन लिङ्गादीनां शक्तिग्रहोपपादनम्	११५
कार्ये लिङ्गादीनां शक्त्युपपादनम्	११७
पूर्वपक्षोपसंहारः	११९
अखण्डवाक्याय्योपपादनम्	१२१
सोऽयमित्यादेरखण्डार्थत्वोपपादनम्	१२३
तत्त्वमस्यादेरखण्डार्थत्वोपपादनम्	१२५

लक्षणात्रैविध्योपपादनम्	१२७
चेदे लक्षणात्रैविध्योदाहरणम्	१२९
जहदजहल्लक्षणयाऽऽपण्ड्यार्थोपपादनम्	१३१
सर्गपदलक्षणोपपादनम्	१३३
विरोधापनोदार्थमपि सर्गपदलक्षणा	१३५
जहल्लक्षणयाऽप्यपण्ड्यार्थत्वम्	१३७
लक्षणामौण्योर्भेदोपपादनम्	१३९
नित्यत्वादीनां न ब्रह्मरूपत्वमिति मतभेदः	१४१
अदृगान्यायेन पञ्चादन्योन्यसंबन्धः	१४३
सत्यज्ञानानन्दत्वादीनां त्रैविध्यम्	१४५
सत्यादिशब्दलक्षणनिर्णयः	१४७
सत्यादीनामत्यन्ताभेदः	१४९
सत्यादिपदे लक्षणान्तर-वृत्त्यन्तरप्रदर्शनम्	१५१
चेदांतानामपण्ड्यार्थप्रतिपादकत्वसाधनम्	१५३
निषेधवाक्यानामपि अपण्ड्यार्थत्वम्	१९३
चेदांतानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम्	२११
अज्ञानस्य भावरूपत्वम्	२३७
अनिर्घचनीयवस्तुसाधनम्	२४९
चेदांतानां कार्यपरत्वनिरासः	२५३
निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः	२९९
ज्ञाने विध्यसंभवनिरूपणम्	३२७
सगुणवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः	३३६
चेदे तत्त्वपर्यस्वरूपनिरूपणम्	३३८
चेदस्य सिद्धार्थनिष्ठत्वे जेमिनीयवचनविरोधपरिहारः	३४९
जगत्कार्यलिङ्गेन चेतनकारणानुमानम्	३५७
जगत एकप्रवृत्तिकत्वसाधनम्	३६१
सामान्यतो लक्षणस्वरूपकथनम्	३६९
विशेषतो लक्षणस्वरूपकथनम्	३७१
ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वविचारः	३७२
समन्वयोपसंहारः	३९०

॥ श्रीः ॥

सटीकसंक्षेपशारीरकम् ।

अनृतजडविरोधि रूपमन्त-
त्रयमलबन्धनदुःखनाविरुद्धम् ॥
अतिनिकटमविक्रियं मुरारेः
परमपदं प्रणयादभिष्टवीमि ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमद्वयसुखं यद्ब्रह्म गत्वा गुरुं
मत्वा लब्धसमाधिभिर्भुवि नैवैर्मोक्षाय साक्षात्कृतम् ॥
जातं नन्दतपोबलाच्चदत्तिलानन्दाय वृन्दावने
वेषुं वादयादिन्दुसुन्दरमुखं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥

श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानां

प्रणम्य पादाम्बुजपुण्यपांशून् ॥
तेषां प्रभावादहमस्मि योग्यः
शिलाऽपि चैतन्यमलब्ध येभ्यः ॥ २ ॥

पूर्वाचार्यवचो विचार्य निखिलं सत्संप्रदायाध्वना
दित्वोच्छृङ्खलमार्गमागमगिरां तात्पर्यपर्याप्तितः ॥
विच्छिद्यार्थविभागतः प्रकरणान्युद्भिद्य तत्त्वं रहः
कुर्वे संपत्ति सारसंप्रदामिमं संक्षेपशारीरके ॥ ३ ॥

हित्वा हेयमुपादेयमुपादाय विचारतः ।

प्रायेण पूर्वटीकानामिदार्थः प्रकटीकृतः ॥ ४ ॥

विशेषाद्विश्वेदस्य प्रत्यग्विष्णोश्च बुद्धयोः ।

व्याख्यानं श्रद्धयाऽलेखि गुरुणा तौ हि नो गुरु ॥ ५ ॥

तत्र श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्य तात्पर्यविषयीभूते मुमुक्षुजिज्ञा-
स्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि बोधनीये आसक्तिमुमुक्षुजिज्ञास्यसविशेष-
ब्रह्मोपासनावावसानेकनिधिविचारविक्षिप्ततया दुरवबोधतामाकल-
य्य तद्विशेषपरित्यागेन मुमुक्षुजिज्ञास्यं निर्विशेषं ब्रह्म शास्त्रतात्प-
र्यविषयीभूतमनायासेन मुमुक्षुबोधाय संक्षेपशारीरकारूपेन श्लो-
कग्रन्थेनाविश्चकार करुणया श्रीसर्वज्ञात्माचार्यः । अत एव मु-
मुक्षुजिज्ञास्यसविशेषब्रह्ममासक्तिकविचारपरित्यागरूपसंक्षेपविशिष्टं
निर्विशेषब्रह्मविचाराम्भक्तं शारीरकशास्त्रमेवैतदिति संक्षेपशारीर-
कमिति समाख्याऽस्य युक्तैव । तत्रायं श्लोकचतुष्टयं श्रीमच्छारी-
रकशास्त्रस्याद्यचतुःसूत्रीस्थानीयम् ।

तत्र हि प्रथमसूत्रे ब्रह्मविद्याधिकारी युद्धस्त्वंपदार्थो जिज्ञास्य
ब्रह्माभेदान्वययोग्यः प्रतिपादितः । तयोर्भेदे हि स्वनिष्ठकर्तृत्वा
द्यध्यासरूपबन्धनिवृत्तिकामस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मणि जिज्ञासा न स्यात्
अन्यज्ञानादन्यत्राध्यासनिवृत्तेरनुपपत्तेः, तस्माच्चयोरनन्यत्वमेव
द्वितीये सूत्रे च जगत्कारणत्वमदर्शनव्याजेन तत्पदार्थोऽपि
युद्धस्त्वंपदार्थभेदान्वययोग्यस्तदस्य स्वरूपलक्षणाभ्यां प्रतिपादितः

चतुर्थसूत्रे च तयोरैक्यमैकान्तिकं प्रतिपादितम् । एतावदे-
शास्त्रस्य प्रमेयं त्वंपदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति ।

एतत्प्रमाणं तु तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यरूपं शास्त्रं, तयो-
क्तं “शास्त्रयोनित्वात्” इति तृतीयसूत्रे । अत्रार्थक्रमस्य पाठ-
क्रमालवत्त्वात्तृतीयचतुर्थसूत्रयोरन्यथासौ द्रष्टव्यः । प्रमेये हि कथि-
ते ‘किमत्र प्रमाणम्’ इति जिज्ञासायां प्रमाणं कथनीयं नान्यद-

ऽप्राप्तकालत्वात् । एवमिहोचितक्रमेणैव त्वंपदार्थस्तत्पदार्थस्तदैवयं चेति प्रमेयप्रतिपादनार्थास्त्रयः श्लोकाः । प्रमाणप्रतिपादनार्थस्तु चतुर्थश्लोकः । एतावता हि शास्त्रस्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाः प्रतिपादिता भवन्ति । प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वमेव हि विचारपुरःसराद्वेदान्तवाक्यप्रमाणाद्विज्ञातं प्रयोजनं शास्त्रस्य, एतदेवोपेयम् । उपायस्तु द्विविधो विषयस्तंपदार्थस्तन्पदार्थश्चेति । तस्य चाज्ञातत्वमात्रेण वेदान्तप्रमाणविषयत्वम् । अज्ञातत्वमिध्याविज्ञातत्वाभ्यां विचारविषयत्वमिति विवेकः । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थद्वयरूपविषयकयनपुरःसरं वाक्यार्थरूपप्रयोजनकथनं क्रमेण कृतम् । चतुर्थेन तु शास्त्रेण समं तयोः सम्बन्धः प्रतिपादितः । एतावता हि संक्षेपेण कृत्स्नशास्त्रार्थसमाप्तिः, परापरविषयोः पर्यवसानात् । तथा च श्रुतिः—“द्वे विधे वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चेवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः” इत्यादिना षडङ्गवेदचतुष्टयात्मकं शब्दब्रह्म अपरविद्याविषयत्वेन व्याख्याय, “अय परा यया तदक्षरमधिगम्यते” इत्यादिना परं ब्रह्म परविद्याविषयं दर्शयति । स्मृतिश्च—“द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शाब्दं ब्रह्म परं च यद्” इत्यादि । उत्तरग्रन्थस्त्वस्यैव प्रपञ्च इति द्रष्टव्यम् । सद्ब्रह्मविवरणाभ्यां शिष्यबोधस्योद्देश्यत्वात् । तत्र “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगेण प्रथमः श्लोकः, “सयं देवतैस्तत” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगेण द्वितीयः श्लोकः, “स एष इह प्रविष्ट एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण पुंलिङ्गशब्दप्रयोगेण तृतीयः श्लोकः । एतेन सर्वेऽपि ब्रह्मप्रतिपादकाः शब्दा व्याख्याताः ।

अक्षरार्थस्तु—मुरारेः जगदुपद्रवकारिमुराचसुरमंहरणाजगत्पालयितुः श्रीविष्णोर्जगत्कारणमायासत्त्वांशप्रतिबिम्बचैतन्यात्मनोऽन्तर्यामिणः परमं मायाकलितजगत्कारणत्वादिशून्यत्वेन

सर्वोत्कृष्टं विम्बभूतं पदं स्वरूपम् । उपाधेः प्रतिविम्बपक्षपातित्वेन विम्बे स्वधर्माकल्पकत्वात् । विम्बेश्वरपक्षेऽज्ञानप्रतिविम्बितजीवचैतन्यप्रतियोगितया विम्बत्वेन व्यवहियमाणस्य विष्णोः परमं पदं विम्बप्रतिविम्बकल्पनाशून्यं निरुपाधिस्वरूपम् । “विम्बे तमोनि-पतिते प्रतिविम्बके वा (अ० २ ब्रह्म० १७६) इत्यादिनेश्वरस्य द्वैतस्य वक्ष्यति । परमत्वं चापरमत्वापादकोपाधिराहित्येन । पदत्वं चाविद्यातिरोधानापनयाय सर्वपदनीयत्वेन स्वरूपस्य द्रष्टव्यम् । “तद्विष्णोः परमं पदम्” इति श्रुतेः । “तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य पदयमात्मा” इति श्रुतेश्च । अत्र पृष्ठयन्तपथमान्ताभ्यां तत्पदस्य वाच्यं लक्ष्यं च त्वंपदलक्ष्याभिन्नान्वययोग्यं दर्शितम् । अत्र च—

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः—॥ १ ॥

इतिस्मृतेः सर्वोपद्रवकारिपुत्राद्यसुरास्त्रिणेन भगवत्स्मरणरूपं मङ्गलमाचरन् तत्पदाभिष्टव्यलक्षणं मङ्गलान्तरमाचरति—अभिष्ट-धीमीति । अमितः स्तौमीत्यर्थः । ‘तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके’ इत्यनेन विभाषयेद्भागमः ।

अत्र निर्विशेषब्रह्माणि गुणविशिष्टगुण्यभिधानलक्षणायास्तु-तेरसम्भवात्स्त्वामीति निदिध्यासनेनाभितः प्रत्यगभिन्नतया आ-भीक्ष्ण्येन वा तदेकाग्रोऽस्मीत्यर्थ इति केचित् ।

तत्स्तुतिरूपं तत्स्वरूपनिरूपणपरं ग्रन्थं करोमीत्यर्थ इत्यन्ये ।

“आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः” इति टीकोक्तेरकल्पितधर्मस्य काव्यनुपपत्तेः कल्पितसत्यत्वादिधर्मपुरस्कृ-रेण गुणकथनरूपा स्तुतिर्मुख्यैव निर्गुणेऽपि वस्तुनि सम्भवती-ति तु तत्त्वम् । अतोऽस्याने निदिध्यासनप्रतिष्ठा, ग्रन्थकरणा-रम्भप्रतिष्ठा, मुख्यवृत्तिसम्भवे जघन्यवृत्तिकल्पना च निरस्ता ।

एतादृशमगवत्स्तुतौ च तद्भक्तिरेवासाधारणं कारणमित्याह—प्र-
णयादिति । प्रणयः परा प्रीतिर्यत्किरित्यर्थः । सा हि स्वरमतः
परमानन्दरूपे परमात्मानि समुल्लसन्ती धारासन्ततिरूपा मनोवृत्ति-
र्भागवती भक्तिरित्युच्यते । तथा चाविघ्नेन सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्त्या-
दिद्वारेण परं निःश्रेयसं लभ्यते ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कायिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इति श्रुतेः ।

“भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तम्” इति स्मृतेः ।
“ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च”(यो० सू० पा० १
सू० २९) इति योगसूत्राच्च । निर्गुणेऽपि ब्रह्मणि भक्तिरूप-
पद्यत इति व्याख्यातं भगवद्गीतासु “चतुर्विधा भजन्ते माम्”
इत्यादिना । अभिष्टवे प्रकृष्टनयानपेक्षणाद्बुद्धिमद्गदोपाच्च न
‘प्रकृष्टो नयः प्रणयः’ इति व्याख्यानमुपादेयम् । तत्र नि-
र्विशेषे वस्तुनि जगत्त्वेन जीवत्वेन परमेश्वरत्वेन च मात्मा
विक्रिपां निषेधति—अविक्रियमिति । जगति जन्माद्या वि-
क्रियाः, जीवे जाग्रदाद्याः, ईशे सृष्ट्याद्या विक्रिया मायया प्रसक्ताः
निर्विशेषे वस्तुनि सर्वथा न सम्भवन्तीति तदविक्रियम् । एतेन
सर्वविकारशून्यत्वात्सर्वेन्द्रियाग्राह्यतारूपा मूर्धमता, सर्वोपाधिसं-
बन्धशून्यतारूपा नित्यमुक्तता च दर्शिता । एवं सामान्यतः सर्व-
विक्रियाशून्यतामुक्त्वा विशेषेणाप्याह—अनृतेत्यादिना । अत्रा-
नृतविरोधि परमार्थसत्यमवाध्यम् । जडाविरोधि स्वप्रकाशं ज्ञान-
म् । रूपं सर्वानुस्यूतसन्मात्रम् । अन्तत्रयविरुद्धम् । अन्तानां दे-
शकालवस्तुपरिच्छेदानां यत् त्रयं तद्विरुद्धं, देशपरिच्छेदो ह्यत्यन्ता-
भावस्तदप्रतियोगित्वेन विमुक्तः, कालपरिच्छेदो च भ्रमसमागभावौ
तदप्रतियोगित्वेन नित्यम् । वस्तुपरिच्छेदश्चान्योऽन्याभावः तद-

प्रतियोगित्वेनाद्वितीयम् । एतेन प्रपञ्चधर्माणामनृतत्वजडत्वव्या-
वृत्तरूपत्वाविभुत्वानित्यत्वसद्वितीयत्वानां व्यावृत्तिः सिद्धा । म-
लयन्धनदुःखताविरुद्धम् इति जीवधर्माणां व्यावृत्तिः । मलः
कर्तृत्वमोक्षवृत्तरागादिलेपोऽद्यादिः तद्विरुद्धं कर्तृत्वादिलेपशून्यं
शुद्धं, यन्धनं धर्माधर्मतत्फलसम्बन्धस्ताद्विरुद्धं मुक्तं, दुःखतावि-
रुद्धं परमानन्दरूपं न तु तदश्रयः । नापि दुःखरूपस्तदाश्रयो
वा । जीवो हि रागादिमलैर्धर्माधर्मादिवन्धनेन सुखदुःखाश्रयत्वेन
च प्रसिद्धः । अतिनिकटम् इतीश्वराद्यावृत्तिः॥ वादिभिर्हि परा-
भूयः परोक्ष एवेश्वरः कल्पितः । इदं त्वतिनिकटं साक्षादपरोक्षं प्र-
त्यगात्मस्वरूपमत्यव्यवहितमित्यर्थः । एतेन “सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्र-
ह्म” “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाद्यम्” “सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम्” “नित्यं विभुं सर्वगतं सुमूर्क्षम्” । “वि-
मुक्तश्च विमुच्यते” “न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान्” “शु-
द्धमपावविद्धम्” “एष एव परम आनन्दः” “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र-
ह्म” “य आत्मा सर्वान्तरः” “अयमात्मा ब्रह्म” “न जायते म्रि-
ष्यते वा विपश्चित्” “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्ज-
नम्” इत्याद्याः श्रुतयोऽसत्यत्वादितत्तद्व्यभवापोहेनाखण्डप्रत्यग-
मिषं ब्रह्म मुमुक्षुजिज्ञास्यं प्रतिपादयन्ति, न तु सत्यत्वादिरूपे-
ण, तस्य निर्विकल्पत्वेन सर्वधर्माणाधारत्वादिति प्रतिपादितं भव-
ति । सर्वविशेषणानां समुच्चयमेकेन श्लोकेन वक्ष्यति—“नित्यः
शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः” इत्यादिना । अत्र प्रथमं नगणद्वयवता पु-
ष्पिताग्राख्येन छन्दसाऽर्द्धसमेन कविरीत्याऽपि मङ्गलमाचरितम् ।
अकारादिपदचतुष्टयोपन्यासश्च श्लोकग्रन्थकरणकौशलमदर्शनाय ।
प्रणवप्रथमावयवोच्चारणेन मङ्गलातिशयाय च । “अ इति ब्रह्म”
“अकारो वै सर्वा वाक्” इति च श्रुतेः ॥ १ ॥

एवं जिज्ञास्यब्रह्ममदर्शनेन प्रथमसूत्रार्थो दर्शितोऽतः परं द्वि-

तीयसूचार्यः प्रदर्श्यते । पूर्वत्र जगद्धर्माणां जीवधर्माणामीश्वरध-
र्माणां चापवादो दर्शितः । स चाध्यारोपमन्तरेण न सम्भवति,
प्रसक्तस्यैव प्रतिपेक्षाईत्यादित्यभिप्रेत्याध्यारोपमाह—

स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्व-

जीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा ॥

स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा

प्रत्यक्चित्तिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥ २ ॥

स्वाज्ञानेति । स्वस्य स्वस्मिन्पदज्ञानं स्वाश्रयविषयकम-
विद्यामायाशब्दितमनादिभावरूपमनिर्वाच्यमावरणविशेषशक्तिमद्-
ज्ञानं तेनावरणशक्त्याऽऽत्मस्वरूपमानं तिरोधाय विशेषशक्त्या कल्पि-
तान्यध्यस्तानि यानि जगत्परमेश्वरत्वजीवत्वानि तैरनुयोगित्वेन
प्रतियोगित्वेन च तन्निमित्तो जीवजगद्भेदो, जीवपरमेश्वरभेदो,
जीवपरस्परभेदो, जगत्परस्परभेदो, जगत्परमेश्वरभेदश्चेति यः प-
ञ्चविधो भेदस्तेन च कलुषीकृतोऽकलुषोऽपि कलुषः कृतोऽध्यारो-
पितदोषेणासत्कल्पनामापादितो भूमा बाहुल्यं यस्य स तादृकलु-
षीकृतभूमा भावः सद्भावो यस्याः सा तथा । जगत् जडत्वात्स्वरू-
पेणैव कल्पितम्, जीवेश्वरौ तु चैतन्यरूपत्वात्स्वरूपेण सेत्यौ, केव-
लमेकस्मिन्नेव चैतन्ये विम्बपतिविम्बादिभावेन जीवत्वमीश्वरत्वं
च कल्पितमिति बोधयितुं द्वयोः प्रयोगः । चित्तेर्भावो न कलुषीकृ-
तः, सर्वमात्मकत्वेन सर्वदा प्रकाशमानत्वात्, किन्तु तत्तद्भेदकल्प-
नया तदपरिच्छिन्नत्वरूपो भूमैव कलुषीकृतः । पूर्णत्वेनाप्रकाशमा-
नत्वात् । तदुक्तं वार्तिके—

तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते ।

अद्वारकितमुत्पाते वारिराशेरिवोदकम् ॥ १ ॥ इति । भूम्नो

भाव इति व्याख्यानमनुपादेयं, बहोर्भावस्य भूमशब्दवाच्यत्वेन भाव-
शब्दत्रैयधर्मापत्तेः । कलुषीकरणेन किं भूमा नाशितो ? नेत्याह—स्वा-
भाविकेति । भूम्नः कलुषीकरणं हि परिच्छिन्नत्वारोपमात्रं, न तु
स्वरूपहानिः । आरोपेण वस्तुसत्ताऽनपायात् । “यत्र यदध्यस्तं तत्कृ-
तेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्वध्यते” (शा० भा०) इति
न्यायात् । स्वाभाविकी नित्यसिद्धा, अध्यामसहस्रेणाप्यपनेतुम-
शक्या, स्वमाहिमस्थितिः स्वरूपादमच्युतिर्यस्याः सा तथा । त-
थापि सर्वाध्यासकारणस्याज्ञानस्यानारोपितत्वात्तेनैव द्वितीयेनाद्वि-
तीयत्वरूपो भूमा कलुषः कृत इत्यन आह—अस्तमीहोति । अ-
स्तोऽध्यस्तोऽपरमार्थमन्मोहोऽज्ञानाख्यो यस्या सा तथा । अज्ञाना-
ध्यासस्याप्यज्ञानमूलत्वादनादित्वाच्च नास्माश्रयादिदोषमसङ्गः ।
तदुक्तं वार्तिके—

अविद्याऽस्तीत्यविद्यायापेवाऽऽसित्वा प्रकल्प्यते ।

ब्रह्महृष्टया त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते । इति ॥ १ ॥

ननु अज्ञानाध्यासस्य किमधिष्ठानं ? न जीव ईश्वरो वा, अन-
योऽध्यासपरिनिष्पन्नत्वेनान्योऽन्याश्रयात् । नापरः, तदतिरूपणा-
दिस्वाशङ्काह—प्रत्यक्चित्तिरिति । प्रतीची जीवेश्वरविभागर-
हिता चित्तिः स्वप्रकाशशक्तिः सा सुवनस्याज्ञानसहितस्याध्य-
स्तस्याकाशादिप्रपञ्चस्य विवर्त्तस्य योनिः अज्ञानद्वारोपादान-
म् । एकैव योनिर्न द्वितीयसापेक्षा सत्यत्वेनाज्ञातत्वेन च
तस्या एवाधिष्ठानत्वापत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“आश्र-
यत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवला” (अ० १
श्लो० ३१९) इति । वार्तिकं च—“आऽऽस्तात्कार्याद्यदेव स्या-
द्यदाय प्रति कारणम्” । इति । सा च विजयते परमार्थस-
त्यस्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेन सर्वोत्कृष्टा भवति । अतस्तां प्रत्य-
स्मि मणत इति धन्यते । तस्मादेवमध्यारोपसम्भवादन्तजडवि-

रोषीत्यादिना तदपवादो युक्त एव । सुवचनैक्योन्निरिति तद-
स्यलक्षणं, प्रत्यक्काचितिरिति स्वरूपलक्षणमिति विवेकः । एतेन
मिथ्याप्रपञ्चोपादानत्वेन तत्पदवाच्यनिरूपणात् “जन्माद्यस्य य-
तः” (ब्र० सू० आ० १ पा० १ सू० २) इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च विषयमुक्त्वा प्रयोजनकथनाय
वाक्यार्थमाह—

प्रत्यक्प्रमाणकमसत्यपराक्प्रभेदं

प्रक्षीणकारणविकारविभागमेकम् ॥

‘चैतन्यमात्रपरमार्थानिजस्वभावं

प्रत्यक्षमच्युतमहं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥३॥

प्रत्यागिति । प्रत्यक्षमिति त्वंपदार्थः । अच्युतमिति तत्प-
दार्थः । एकमिति तयोरर्गाणमैक्यं वाक्यार्थः । तमहं श्रवणादि-
परिपाकवशात् स्थितप्रज्ञो नित्यं सर्वज्ञा प्रणतोऽस्मि देहान्द्रि-
यादिप्रतिभासावस्थायां महीभावेन पूजयामि ।

ननु कथमेकत्वं मुख्यं, संत्यज्ञानाद्यपुनरुक्तानेकशब्दप्रतिपा-
द्यत्वादित्यत आह—चैतन्येति । वाक्यार्थे भेदप्रतिभासेऽपि
चैतन्यमात्रस्यैव परमार्थानौपाधिकस्वभावस्य लक्ष्यत्वात्कैकवाक्य-
विरोध इत्यर्थः । चैतन्यमात्रमेव परमार्थोऽत्यन्तावाध्यः, परमा-
नन्दरूपत्वेन परमप्रयोजनरूपो वा निजोऽनुपाधिकः स्वभावः
स्वरूपं यस्य तमित्यस्तरार्थः । ननु जीवस्य कार्यकारणादिविभा-
गवत्त्वेन सद्वितीयत्वादीश्वरस्य च परोक्षत्वेन पराक्त्वात्कथं तयो-
रैक्यमिति तत्राह—प्रक्षीणोति । असत्येति च । प्रक्षीणः प्र-
ज्ञानेन बाधितः प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपः कारणविकारवि-
भागो हेतुफलसन्तानो मायाऽऽकाशादिप्रपञ्चो वा यस्मिंस्तं निर्वि-

भार्ग संसारदशायायपि परमार्थतो द्वैतरहितमित्यर्थः । एवमसत्यः सर्वथा बाधितः पराम्यूषेणाहमिति व्यपदेशानर्हत्वेन मयग्रूपाद्भेदो यस्मिंस्तं साक्षादपरोक्षमित्यर्थः । प्रतीचोऽद्वितीयाच्युताभेदबोध-फलं प्रक्षीणेति । अच्युतस्यापरोक्षप्रत्यगभेदबोधफलम् असत्त्वेति विवेकः । ननु मर्क्षीणकार्यकारणविभागस्य प्रमादृत्वादिशून्यस्य प्र-माणाभावादसिद्धिः । प्रमाणाभ्युपगमे च कार्यकारणविभागापत्ति-रित्याशङ्काह-प्रत्यक्षप्रमाणकमिति । प्रत्यक्षस्वरूपमेव प्रमाणं यस्मिंस्त, स्वप्रकाशचैतन्यरूपतया स्वभिन्नमानानपेक्षं स्वत एव सिद्धमित्यर्थः । एतेनाखण्डवाक्यार्थक्यनात् “तत्तु समन्वयात्” (घ० सू० आ० १ पा० १ सू० ४) इति व्याख्यातम् । वसन्ततिलकादृत्तम् ॥ ३ ॥

एवं संप्रदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति शास्त्रस्य प्रमेय-मुक्तम् । अधुना तत्प्रमाणं वेदान्तवाक्यं दर्शयितुं निखिलवेदाभि-मानिनी-वाग्देवतां प्रणमति—

औत्पत्तिकी शक्तिरशेषवस्तु-

प्रकाशने कार्यवशेन यस्याः ॥

विज्ञापते विश्वविवर्तहेतो-

र्नमामि तां वाचमेचिन्त्यशक्तिम् ॥ ॥ ॥

औत्पत्तिकीति । “शास्त्रयोनित्वात्” (घ० सू० अ० १ पा० १ सू० ३) इति सूत्रे हि प्रथमेन वर्णकेन ब्रह्मणो वेदोपादानत्वं, द्वितीयेन तु वर्णकेन ब्रह्मणि तस्य सामान्यं दर्शितं, तदुभयमप्यनेन मद्दर्श्यते । विश्वः सर्वोऽपि प्रपञ्चो विवर्तोऽतस्त्वतोऽप्ययाभावः, कारणमत्तया सत्तावान्, कारणप्रकाशेन च प्रकाशवान् यस्य ता सर्वमत्तास्फूर्तिपदः परमात्मा विश्वविवर्तः, ता एव हेतुरूपादानं यस्याः, सर्वप्रकाशश-क्तिमत्परमेश्वरोपादानवत्त्वेन सर्वप्रकाशनफलयोगिन्याः अस्ति-श्वस्नूनामिष्टुसीरादिमाधुर्यादीनामपि प्रकाशने नानाविधामिष्ट-

त्तिभिरोत्पत्तिकी अकृत्रिमा शक्तिः प्रतिपादकनारूपा प्रतिपत्ति-
रूपकार्यवशेन दृढव्यवहारेषु विज्ञायते . तर्ककुशलैर्यस्या वेदलक्ष-
णाया वाचस्ताम् । “कथमेतस्या ईदृशं सामर्थ्यम्” इति चिन्तायितुम-
शक्या शक्तिः प्रभावो यस्यास्तामहं नमामीति सर्वप्रकाशनशक्ति-
मत्परमेश्वरोपादानत्वं वेदस्य सर्वप्रकाशनसामर्थ्यं हेतुरिति मय-
मवर्णकार्यः । शेषः परार्थः, न शेषोऽशेषः सर्वगुरूपार्थः, तादृशं सर्व-
शेषिभूतं वस्तु परमार्थसद्यद् ब्रह्म तत्प्रकाशने तदाकारदृष्ट्युत्पादनेन
तदज्ञानावरणावनये यस्या वेदलक्षणाया वाचः औत्पत्तिकी शक्तिः
कार्यवशेन ब्रह्मसाक्षात्कारारूपकार्यलिङ्गेन विज्ञायते । कीदृश्याः ?
विश्वविवर्तस्य कृत्स्नमपञ्चस्य हेतोः कारणभूतायाः “एत इति वै
प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृंस्तिरः
पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः
प्रजाः” इति छान्दोग्यब्राह्मणश्रुतेः ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥

आदौ वेदमपी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

नाम-रूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्तनम् ॥

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः इति च मनुस्मृतेः ।

“शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” (ब्र०सू०
अ० १ पा० ३ सू० २८) इति सूत्रे श्रुतिस्मृती एवैते प्रत्यक्षानुमान-
शब्दाभ्यामुक्तेः ।

ननु “यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति सर्व-
वागगोचरत्वश्रुतेः कथं तादृशे ब्रह्मणि वाचः शक्तिरिति तत्राह-
आचिन्त्यशक्तिमिति । तां नमामीति च पूर्ववत् । यया च ल-
क्षणा वा मुख्यवृत्त्या बोधयामावेऽपि स्वत एव पद्विषयतात्पर्य-
लिङ्गोपेतोपनिषन्निर्विशेषमपि ब्रह्म बोधयति, तथा विस्तरेण स्पष्टन-
स्मुपरिष्ठात्तत्पदार्थमिष्यते । तदेवं निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्य-

मेव प्रमाणमिति द्वितीयवर्णकार्यः । एवं मत्स्यगृहलौक्याख्यविषयेण
समं प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः सम्बन्धो वेदान्तानां दर्शितः । व-
दान्तवच्चतुर्लक्षणमीमांसाख्यशास्त्रस्य शास्त्रवत्तत्पकरणस्यास्येति द्र-
ष्टव्यम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिवृत्तम् । चतुःसृष्ट्यर्थकथनेन प्र-
बलम् ॥ ४ ॥

अथ विघ्नेश्वरं प्रसादयति—

आरम्भाः फलिनः प्रसन्नहृदयो यश्चेत्तिरश्चामपि
नो चेद्विश्वसृजोऽप्यलं विफलतामायान्त्युपायोद्यमाः ।
विश्वैश्वर्यमतो निरङ्कुशमभूद्यस्यैव विश्वप्रभोः
सोऽयं विश्वहिते रतो विजयते विघ्नेश्वरो विश्वकृत् ॥ ५ ॥

आरम्भा इति । यथेतत्प्रसन्नहृदयोऽनुग्राहकः तदा तिरश्चामपि
शुग्रीवहनुमत्प्रभृतीनामारम्भा अभिपन्नक्रियोद्यमाः फलिनः फला-
न्वभिचारिणः सातिशयफला वा भवन्ति । नित्ययोगेऽतिशायने
वा तद्धितः । नो चेत्प्रसन्नहृदयस्तदा विश्वसृजो ब्रह्मणोऽपि किं-
मुतान्येषामलमर्थमपि ये फलोपावरिषया उद्यमास्ते विफलतां
वर्षयन्ति । ब्रह्मणोऽप्यभिमतप्रदो वत्सहरणादौ स्पर्धते ।
अन एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विश्वस्मिन्मैश्वर्यं निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं
विश्वप्रभोः सर्वप्रशासितुः “भीषास्माद्वातः पवते” इत्यादिश्रुति-
सिद्धस्य यस्यैव निरङ्कुशमतिहतमगुत्सोऽयं विश्वकृद् विघ्नतदभा-
वादिच्छन्मपपञ्चकृद्भगवानेव विघ्नेश्वरः श्रीगणेशरूपेणावतीर्णो वि-
जयते सर्वोत्कर्षेण वर्तमानोऽस्थाननुष्ठानातिस्पर्धः । तस्याभक्तवि-
घ्नकारिणोऽपि भक्तविघ्ननिवारणाभावतारे हेतुर्विश्वहित रत इति ।
कुर्यात् तस्यावतारे कारणामित्यर्थः । तस्य सर्वान्प्रत्येकरूपत्वेऽपि
तद्भजनाभजनयोरेव विषमफलस्वभावत्वात् सर्वम्यनैर्घृण्यमसद् इ-

ति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥

अतः परं सूत्रभाष्यकारवार्तिककारान्गुरुपूर्वक्रमेण पूजयति
त्रिभिः । तत्र रत्नाकररूपेण भगवन्तं व्यासं विष्णुवतारं सूत्र-
कारं प्रथमगुरुं स्तौति—

वाग्विरतरा यस्य बृहत्तरङ्गा

वेलातटं वस्तुनि तत्त्वबोधः ॥

रत्नानि तर्कप्रसरप्रकाराः

पुनात्वसौ व्यासपयोनिधिर्नः ॥ ६ ॥

वाग्विरतरा इति । व्यास एव पयोनिधिः महत्त्वविजित-
गम्भीरत्वस्वच्छत्वादिसाम्यात्, तस्य च पयःस्यानीया वेदा एव
द्रष्टव्याः । वाचां तरङ्गोक्तेर्व्यासशब्देन वेदव्यसनगुणोपन्यासाच्च ।
“दृष्टमात्राः पुनन्तरेते राजा गिष्ठुर्महोदधिः” इति स्मृतेः । स नः
पुनातु पापमलरहितान्करोत्वित्युक्तम् । यस्य वेदपयसः श्रीव्या-
सपयोधिर्वाचो वेदलक्षणाया ये विस्तरास्तच्छास्त्राभेदास्त एव
बृहन्वस्तरङ्गाः । विस्तरबृहच्छब्दाभ्यां संक्षिप्ता वाक् सूक्ष्मतरङ्गा
इति ध्यातितम् । वेलास्तारस्य तटं प्रान्तदेशस्तस्यैव तरङ्गवेगा-
वसानभूमित्वाद्वास्तुनि ब्रह्मात्मैक्ये तत्त्वबोधः, शिष्याणामिति
शेषः । सूत्रकारस्य वाक्प्रवृत्तेः शिष्यज्ञानार्थत्वेन तत्सिद्धावेवोपर-
तिसिद्धेर्युक्तं तस्य तटत्वम् । पदार्थसिद्धौ पदार्थद्वयशोधने वाक्या-
र्थनिर्णये तदुपयुक्तप्रमेयस्थितिषु च ये तर्काणां प्रसरणप्रकारास्त
एव उपादयत्वस्वप्रकाशत्वादिसाम्याद्भवानि । एतेन रत्नानां पद्म-
रागेन्द्रनीलादिविविधवैलक्षण्यवत्तर्काणामपि विविधवैलक्षण्यं सू-
चितम् । यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वादसाविति स इत्यर्थः । इन्द्र-
वज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिः ॥ ६ ॥

सत्संप्रदायेन भाष्यकर्तारं शङ्करावतारं श्रीशङ्कराचार्यं प्रणमति—

वक्ताग्मासाद्य यमेव नित्या
सरस्वती स्वार्थसमन्विताऽऽसीत् ॥
निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपङ्का
नमामि तं शङ्करमर्चिताङ्गघ्रिम् ॥ ७ ॥

वक्ताग्मिति । यमेव व्याख्यातारमासाद्य नित्या सरस्व-
ती वेदलक्षणा, निरस्ता निर्मूलिना दुष्टतर्का एव मालिन्यहेतुत्वात्
कलङ्काश्च, तन्मग्नानां पुनरुत्थानासंभवात्पङ्काश्च यस्याः सा । सर्वदु-
स्तर्कदोषनिरामेन स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थसमन्वितत्वेन प्रकटाऽऽ-
सीत् शङ्कर सर्वकल्याणकरं भगवदवतारत्वेन सर्वपूजितपादपद्मं
नमामीति सम्बन्धः । जैमिन्यादिभिर्हि कर्मकाण्डमेव स्वार्थसमन्वितं
कृतम् ; उपनिषदस्तु स्वार्थात्मन्याविताः । कैश्चित् भेदविलपवादि-
भिरुपनिषदः स्वार्थसमन्विताः कृताः, कर्मकाण्डं तु स्वार्थात्मन्यावि-
तम् । भगवता व्यासेन च विविदिषावाक्यं विचारयता यद्यपि क-
र्मकाण्डप्रवृत्तिकाण्डयोस्तुल्यमेव प्रामाण्यमस्तीकृतं, तथापि तावन्मात्रेण
न स्वार्थसमन्वितता । कैश्चित्स्मृतं व्याचक्षणेर्भर्तृप्रपञ्चादिभिर्भे-
दादेरवेदार्थस्य वेदार्थत्ववर्णनात् । श्रीमद्भगवत्पूज्यपादेस्तु व्याव-
हारिकत्वेन कर्मकाण्डप्रामाण्यप्रवृत्त्यादि व्यवस्थाप्य वेदान्तानां
सात्त्विकशुद्धाद्वैतपरत्वं व्यवस्थापितमिति स्वार्थसमन्वितत्वं कृत्स्न-
वेदस्य संपन्नमिति महिमातिशयं दर्शयितुं यमेवेत्येवकारः प्रयु-
क्तः । उपजातिः ॥ ७ ॥

इदानीं स्वगुरुं वार्तिककारं पूजयति—

यदीयसंपर्कमवाप्यं केवलं वयं कृतार्था निरवश्यकीर्तयः ॥
जगत्सु ते तारितशिष्यपङ्क्तयो जयन्ति देवेश्वरपादरेणवः ॥८॥

यदीयेति । देवेश्वरस्य सुमेश्वराचार्यस्य ते पादरेणवो जय-
न्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, तान्वन्यस्मि मणत इत्यर्थः । येषां पा-
दरेणवोऽपि सर्वोत्कृष्टास्तेषामुत्कर्षः केन वक्तुं शक्यते इत्यभि-
प्रायः । सुरपदस्थाने देवपदमयोगः साक्षाद् गुरुनामाग्रहणाय
“गुरोर्नाम न गृहीयात्” इति स्मृतेः । कीदृशास्ते ? तारिताः संसार-
समुद्रपारं गमिताः शिष्यपङ्क्तयोऽस्मदादिशिष्यसमूहो यैः पांसुभि-
स्ते तथा । येषां पादरेणवोऽपि शिष्यांस्तारयन्ति ते स्वयं तारय-
न्तीति किमु वक्तव्यम् । यदीयानां यत्तन्मन्त्रिणां पवनादीना-
मपि सर्वकं संबन्धं केवलमवाप्य साधनान्तरशून्या अपि वयं स-
र्वेऽपि तच्छिष्याः कृतार्थाः कृतप्रयोजना ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीव-
न्मुक्ताः, जगत्सु लोकेषु च मद्ब्रह्मकरणाध्यापनादिना निरवयवी-
र्तयो निर्मलयशमो वयमिति महाफलावान्नरफलकीर्तनम् । अनः
सर्वथा ते नमस्या एवेत्यभिप्रायः । वंशस्थम् ॥ ८ ॥

गुरुस्तुतिशेषत्वेन ये प्रसारिते आत्मनः कृतार्थत्वनिरवय-
वीर्तित्वं ताभ्यां प्राप्तमात्मन औद्धत्यमपाकरोति—

गुरुचरणसरोजसन्निधानादपि वयमस्य गुणैकलेशभाजः ।
अपि महति जलार्णवे निमग्नाः सलिलमुपाददते मितं हि मीनाः ९

गुरुचरणेति । अनेककल्पाणगुणार्णवस्य गुरोश्चरणसरोज-
योर्महासौभाग्यशालिनोः सन्निधानादनेकगुणार्पणयोग्यादपि वयं
तच्छिष्याः सर्वेऽप्यस्य गुरोर्गुणैकलेशमेव भजामो न तु बहुतरं,
स्वायोग्यत्वात् । “स्तुतावेकवचनमपि प्रयोज्यम्” इत्यस्येति न विरु-
ध्यते । स्वायोग्यत्वेन बहुप्राप्तव्यसन्निधानेऽप्यल्पग्रहणे दृष्टान्तमा-
ह—अपि महतीति । चतुःषष्टिलक्षयोजनविस्तृततटाऽतिविपुले धु-
दोदारुणे सप्तमे समुद्रे निमग्नाः कात्स्न्येन वत्सम्बद्धा अपि
मीनाः सलिलं मितमल्पमेवोपाददते गृह्णन्ति स्वायोग्यत्वेनेति

लोकमसिद्धमित्यर्थान्तरन्यासः ॥ ९ ॥

एवमल्पज्ञत्वेन ग्रन्थकरणाशक्तौ माप्तायामाह—

शक्तो गुरोश्चरणयोर्निकटे निवासा-

न्नारायणस्मरणतश्च निरन्तरायः ॥

शारीरकार्थविषयान्वगतिप्रधानं

संक्षेपतः प्रकरणं करवाणि हृष्यन् ॥ १० ॥

शक्त इत्यादिना । गुरोश्चन्दनवृक्षस्येवान्यत्र स्वशुणसञ्चारण-
समर्थस्य निकटे निवासान्छक्तोऽहमिति कारणवैष्णव्यं दर्शयि-
त्वा महत्प्रारम्भे विष्णुवाहुल्यसम्भवात्तदभावमाह—गुरोर्नाराय-
णस्मरणतः तद्रूपदाशीर्वादाच्च निरन्तरायो निर्विघ्नोऽहम्, अतो
गुरुचरणसमीपवासात्पादसंवाहनादिमन्ये तत्तत्प्रश्नैरमतिपत्तिवि-
प्रतिपत्तिनिराकरणेन शास्त्रार्थज्ञानरूपसामग्रीसम्भवाद्, गुरुनाराय-
णस्मरणतश्च निखिलविघ्ननिवृत्तिसम्भवाद् ग्रन्थकरणानुकूलसक-
लोपकरणसम्पत्त्या हृष्यन्दर्पे प्राप्नुवन् प्रकरणं शास्त्रैकदेशसम्बद्धं
शास्त्रप्रयोजनापेक्षया प्रयोजनातिशययुक्तं ग्रन्थविशेषं करवाणि
कुर्याम् ।

शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाप ग्रन्थभेदं विषयितः ॥ इति विष्णुधर्मो-
त्तरस्मरणात् ।

शरीरमेव कुतिसतत्वाच्छरीरकं तत्र भवः शारीरको जीवस्त-
स्य मत्त्वमधिकृत्य कृतो ग्रन्थश्चतुर्लक्षणशारीरकमीमांसाखण्डोऽपि
शारीरकः । शारीरं जीवं ब्रह्मतया कायतीति (१) या तस्यार्थः प्र-
योजनं विषयश्च यस्य तत्तथा । अवगतिरज्ञाननिवर्तिका निर्गुणब्र-
ह्मविद्या सैव प्रधानं विचार्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूतं यस्य तच्च त-
थेति कर्मधारयः । अनेन शास्त्रैकदेशसम्बन्धो दर्शितः । संक्षेपतः

(१) के शब्दे इति धातोः कायति शब्दपति बोधयतीत्यर्थः ।

इति सगुणविद्याविचारबाहुल्यपरित्यागरूपेण संक्षेपेणेति शास्त्रा-
त्मप्रयोजनान्नरे दर्शितं, मागेव विवृतमेतत् । गुरुपशंसापूर्वकं ग्रन्था-
रम्भप्रतिज्ञा ॥ १० ॥

ननु स्वस्यैवान्यस्यापि मूलशास्त्रादेव तदवगतिसम्भवात्किम-
नेनेत्याशङ्क्य स्वस्य विद्याशुद्धिरसाधारणं प्रयोजनमित्याह । पद-
वाक्येति ।

अथवा गुरुपशंसया गुरुव्यतिरिक्तेषु विद्वत्सु अनादरात्तैर-
परिगृहीतोऽयं ग्रन्थो न प्रचरेदित्यभिप्रेत्य तानपि संमानयति—
पदवाक्यमाननिपुणा निपुणं विमृशन्त्विवं प्रकरणं मनसा ॥
गुणदोषनिर्णयनिमित्ततया प्रथिता हि पण्डितजना जगति ॥११॥

पदवाक्येति । पदनिपुणा वैयाकरणाः, वाक्यनिपुणा मीमां-
सकाः, माननिपुणास्तार्किकास्तेषां तद्विचारकुशलत्वाद् । इदं प्रक-
रणं पदतो वाक्यतो मानतश्च निपुणमवधानेन मनसा स्वबुद्ध्या वि-
मृशन्तु विचारयन्तु, निपुणं मनसेति विशेषणाभ्यामनवधानं परम-
त्ययं च वारयति । प्रार्थितानां तेषां गुणदोषनिर्णयाय महत्तौ का-
रुण्यमेव हेतुरित्याह—गुणदोषेति । तथा चोक्तं कविना—

आपरितोषादिदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यपत्ययं चेतः ॥ (शाकुं० अं१)
इति । ग्रन्थनिर्माणमात्रं मदधीनं, विद्याद्धिस्तु निर्मत्सराविद्वदधीने-
त्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वस्माभिर्निपुणं विमृशद्भिः दोषकीर्तने क्रियमाणे तत्र दुः-
खमेव स्यादित्याशङ्क्याह—

विद्वांसो यदि मम दोषमुद्गिर्युः

यद्वा ते गुणगणमेव कीर्तयेयुः ॥

तुल्यं तद्वहु मनुते मनो मदीयं

कष्टं नद्वत मनुते यदाह मन्दः ॥ १२ ॥

विद्वांस इति । निर्मत्सरा विद्वांसो गुणदोषपरीक्षका यदि मम ग्रन्थे दोषं हानाय कथयेद्युगुणगणं चोपादानाय कथयेद्युः, तदो-
पकथनं गुणकथनं च तुल्यं सप्रमेव बहु मनुते आदरेणाङ्गीकरोति
मम मनो न तु बाह्यमात्रम् । दोषकीर्तने हि सति तन्निवारणाभि-
र्दोषो ग्रन्थः शुद्धः स्यादित्यभिप्रायेण दोषकीर्तनं ग्रन्थशुद्धि-
पगुणपर्यवसानाद् गुण एवेति महाननुग्रह इत्यभिप्रायः । यस्तु म-
न्दो मात्सर्यग्रस्तो दोषगुणविवेचनासमर्थश्च सोऽविचार्यैव यथ-
न्ध इव चित्रस्य गुणं दोषं चाह तदपि तुल्यमेव कष्टं दुःखं मनुते
यतेति खेदे । यद्विति पाठे बहु कष्टं मनुत इत्यन्वयः । मनो ममेति
शेषः । तदुपयस्यापि ग्रन्थविद्युद्ग्रन्थयोजकत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्माभिर्निपुणं विचार्य निर्दोषत्वेन निश्चितंऽपि ग्रन्थे क-
श्चिदतिमत्सरी दोषमुद्गावयतीति चेत्तदाऽस्माकं महदयशो भवे-
त्तव च ग्रन्थशुद्धिर्न भवेदित्याशङ्काह—

महामहिम्नामपि यश्चिकीर्षति स्वभावसंशुद्धतरं तिरो यशः ॥

स नूनमाच्छादयितुं प्रवर्तते विवस्वतो हस्ततलेन मण्डलम् १३ ॥

महामहिम्नामिति । प्रसिद्धपशसां दोषगुणपरीक्षणसमाणां
विदुषां भवाद्विधानां निर्मत्सरत्वेन मानकुशलत्वेन च स्वभावतः
संशुद्धतरमपि निर्मलं परग्रन्थनिर्दोषत्वापादनरूपं यश आरंभित-
दोषोद्गावनेन पस्तिरश्चिकीर्षति तिरोभारयितुमिच्छति स जग-
न्मण्डलव्यापिमकाशस्य विवस्वतो मण्डलं लक्षयोजनविस्तृतं हस्त-
तलेनात्यल्पेन हृदसन्देहसंख्यादयितुं प्रवर्तते । नूनमिति सर्वदा-
सम्भावितमिदं यथा तद्वदसम्भावनीयं कर्तुमिच्छन्तर्बलोकापहास्य
एव भवति । अतो भवता विशुद्धज्ञानज्ञां मम स भवदाहतग्रन्थस्य

न काऽपि सतिरित्यर्थः । विद्वन्माहात्म्यखलुच्छते दर्शिते ॥ १३ ॥

ननु शरीरकार्यविषयमवगतिप्रधानं प्रकरणं करवाणीत्युक्तं तन्नोपपद्यते । शरीरकमीमांसाया एव प्रयोजकाभावेनासङ्गतत्वात् । शिष्याजिज्ञासितसन्दिग्धार्थनिर्णयाय भगवता निरस्तसमस्तैषणेन “अथातो ब्रह्माजिज्ञासा” इत्याद्यारब्धव्यम् । शिष्यस्य च ब्रह्मण्यत्यन्तानुपलब्धे जिज्ञासा वा सन्देहो वा कथं भवेत् । धर्मिज्ञानसाध्यत्वाच्चयोः । तच्च निर्विशेषे ब्रह्मणि न प्रत्यक्षादिना सम्भवति । रूपादिर्हीनत्वाच्चस्य । अद्वितीये तस्मिन् लिङ्गासम्भवाच्च । अद्वयमेव हि ब्रह्म मुमुक्षुं प्रति शरीरकेण विचार्यते । सगुणब्रह्मविचारस्य प्रामाद्विकत्वात् । नापि वेदान्तात्तज्ज्ञानम् । विचारात्पूर्वं ततस्तदयोगात् । अन्यथा विचारवैयर्थ्यात् । न चापातज्ञानं विचारं विनाऽपि भवतीति वाच्यम् । तस्यैवानिरूपणात् । निःसामान्यविशेषे ब्रह्मणि सामान्यविषयस्य तस्यासम्भवादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानरूपस्य तस्यायोगात् । अतः शिष्यस्य जिज्ञासाऽसम्भवादजिज्ञासितार्थनिर्णये प्रेक्षावतः प्रवृत्त्ययोगादसङ्गतैव शरीरकमीमांसेति तदर्थविषयमिदं प्रकरणं सुतरामसङ्गतमित्याशङ्क्य विचारात्प्रागपि वेदान्तादेवाधिकारिणो विदितपदतदर्थस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानं भवत्येव । तच्च श्रोतुरसम्भावनाविपरीतभावनादिचित्तदोषैः प्रमाणमप्यप्रामाण्यशङ्काकलीकृतमित्यनभ्यासदशापन्नजलज्ञानवत्फलाय न भवतीति ततो विचारप्रयोजिका शिष्यस्य जिज्ञासोपपद्यत इति नोक्तासांगसमित्यभिप्रेत्य सहस्रान्तमाह चतुर्थिः—

पुरुषापराधमलिना धिषणा

निरवयवक्षुरुदयाऽपि यथा ॥

न फलाय भर्तुर्विषया भवति

श्रुतिसम्भवाऽपि तु तथाऽऽत्मनि धीः ॥ १४ ॥

पुरुषापराधेति । पुरुषस्य प्रमातुरसम्भावनादिलक्षणेनापराधेन मलिना अपापाण्यशङ्कया कलङ्किता, न तु प्रमाणस्यापराधेन, तस्य दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकं च निर्दोषत्वात् । ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यं ज्ञानम् अपापाण्यशङ्कावशाद्ध्यासं न निवर्तयतीति क दृष्टमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—निरवचेति ।

भर्तुर्नाम कश्चित्कस्य चिद्राज्ञोऽत्यन्तं बल्लभो ब्राह्मणो राजो-
पजीविभिर्मांसपर्याङ्क्षित्यमाण आसीत् । स कदाचिद् दैवयोगान्नेत्रे
विधायारण्ये क्षिप्तश्चिरं तत्र स्थितो दैवयोगेनारण्यकैः सह पुरस-
मीयमागतोऽपि विद्वेपिराजकीयावरुद्रपुरमार्गः पुरं प्रवेष्टुं न शक्नो-
कः । राजा च “भर्तुर्मृतः प्रेतो जानः” इति तैः प्रबोधितः सन्
तथैव निश्चयमकरोत् । देवात्कदाचिद्गर्हितो बाह्योपवने तं दृष्ट्वाऽपि
प्रह्वराक्षसं मेन इति ।

“यथा सोम्य पुरुषं गन्धोरभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽति-
जने विमुञ्चेत्” (छा० अ० ६ ख० १४ श्रु० १) इत्यादिश्रुति-
मूला ग्रन्थकर्तृदक्षप्रसिद्धिः । यथा भर्तुर्विषया निर्दोषचक्षुर्मेनिता
प्रमाणभूताऽपि मतिः “मृतो भर्तुर्दुष्टमयोग्य एव किन्तु प्रेत एवायं
दृश्यते” इत्यसम्भावनाविपरीतभावनारूपपुरुषदोषेणाभिभूता “भर्तु-
रेवायम्” इति निश्चयफलाय पर्याप्ता न भवति, तथा निर्दोषवेदान्त-
महावाक्यजन्या प्रमाणभूताऽपि “अहं ब्रह्मास्मि” इति धीः “वे-
दान्ता ब्रह्मपरा न भवन्त्येव, अद्वितीयं ब्रह्म न सम्भवत्येव,
मंतायैसंसारिणोरेवयं न सम्भवत्येव” इत्यसम्भावनाविपरीतभावना-
रूपपुरुषदोषाभिभूता विचारात्मागहानादिनिवृत्तिफलाय न पर्याप्ता
भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

मानमेययोरुपनिषद्ब्रह्मणोर्निर्दोषत्वात्पारिशेषात्प्रमातृदोष एव
फलमतिवन्धक इति शार्दीयेण विचारेण तस्यापगमे सति अपामा-

पुण्यशङ्कारूपप्रतिबन्धाभावात् पुनस्तस्मादेव निर्दोषवेदवाक्यात्सफला
धीरुदेति । यथा भर्तुर्दुर्जनैररण्ये प्राप्तिस्तो जीवन्नेव पुनरागत इत्यु-
पपत्त्या भर्तुर्ज्ञानाप्रामाण्यशङ्काकारणपुरुषापराधविगमे सति तद्विष-
या “भर्तुरेवायम्” इति सफला धीरुदेतीत्याह—

पुरुषापराधविगमे तु पुनः प्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ॥
मणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति पावकाद्भवति धूमलता ॥ १५ ॥

पुरुषापराधेति । अत्रानुरूपं दृष्टान्तान्तरमाह—मणीति । तु-
शब्दोऽवधारणे । मणिमन्त्रयोर्युक्तोत्पत्तिप्रतिबन्धकयोरपगमे सत्येव
लताकारो धूम उद्भवति पावकात् सदा धूमजननसमर्थान्पथा
यथा तथेहापीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भवतु पुरुषापराधविगमात्सफला धीस्तावता विचारशास्त्रस्य-
किमागतमित्यत्राह—

पुरुषापराधविनिवृत्तिफलः सकलो विचार इति वेदविदः ॥
अनपेक्षतामनुपरोध्य गिरः फलवद्भवेत्प्रकरणं तदतः ॥ १६ ॥

पुरुषेति । सकल इति । धर्मविषयो ब्रह्मविषयश्चेत्यर्थः ।
वेदविदः शबरस्वामिप्रभृतय आहुः धर्मजिज्ञासामूत्रव्याख्यायाम्,
अर्थादिति शेषः । तेषामेतदभिप्राये प्रमाणमाह—अनपेक्षतामि-
ति । प्रथममन्त्रे द्यौत्पत्तिक्रमवत् लोके शब्दस्य प्रमाणान्तरमूलस्यैव
प्रामाण्यात्तदभावेऽनाप्तवाक्यवद्वेदाप्रामाण्यमांशङ्का अनाप्तवाक्यस्या-
प्रामाण्यं न मूलाभावकृतं किं तु दुष्टपुंमूलतया दुष्टत्वेन स्वभावप्र-
युक्तप्रामाण्यप्रतिबन्धात् । वेदे तु पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यतया तत
एव वाक्यार्थसम्बन्धेऽन्यानपेक्षणाद्वेदस्वरूपस्यापौरुषेयत्वाच्च न
पुरुषमूलतेत्यनपेक्षत्वेन स्वतःप्रामाण्यमुक्तम् । तद्यदि विचारादिकम-
पेक्ष्य वेदोऽर्थं प्रतिपादयेच्छर्हि सापेक्षतया तस्यानपेक्षत्वं बाधितं स्या-
दिति सर्वोऽपि विचारः प्रतिबन्धानिष्टातिमात्रहेतुरिति सर्ववेदवित्सं-

मतमित्यर्थः । गिरो वेदस्यानपेक्षताम् “अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्” (जै० सू० अ० १ पा० १ सू० २) इत्यत्र प्रतिपादितामनुपस्थ्यावाधित्वा सकलो विचारः पुरुषापराधविनिवृत्तिफल इति वेदविद आहुरिति सम्बन्धः । विचारस्य प्रतिबन्धनिवृत्तिसाधनत्वे फलितमाह—फलवदिति । अत इति प्रतिबन्धनिरासित्वाभ्युपगमादित्यर्थः । प्रकृतं करणं निर्माणं यस्य विचारशास्त्रस्य तादित्यर्थः । अथ वा उक्तरीत्या शारीरकारम्भे निर्दुष्टे सति तदर्थविष्करणाय प्रकृतप्रकरणं फलवदित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतिबन्धनिवृत्तेरहेतुत्वे स्वतोऽपुरुषार्थत्वे च कथं तन्निष्ठं प्रकरणं फलवदित्याशङ्क्य विवक्षितकार्यविरोधिनि तदनुत्पादस्याग्निमसयसम्बन्धप्रयोजके प्रतिबन्धके सति सपर्यान्कारणसद्वत्तादपि कार्यानुदयाद्वर्णिताग्निमसयसम्बन्धाभावसंपादकतयाऽन्यथासिद्धोऽपि प्रतिबन्धकाभावः कार्येण स्वोत्पत्तयेऽपेक्ष्यते इति प्रकरण तन्निष्ठमपि फलवदित्याह—

पुरुषापराधशतसंकुलता विनिवर्तते प्रकरणेन गिरः ॥

स्वयमेव वेदगिरसो वचनादथ बुद्धिरुद्भवति मुक्तिफला ॥ १७ ॥

पुरुषापराधशतेति । शास्त्रेणैव प्रतिबन्धस्य निरस्तत्वात्किं प्रकरणेनेत्याशङ्क्य पुरुषदोषाणामनन्तत्वात् “आवृत्तिसकृदुपदेशात्” (ब्र० सू० अ० ४ पा० १ सू० १) इति न्यायेन तत्सार्थस्यमुक्तम्—शतेति । गिरो वेदलक्षणायाः शास्त्रलक्षणायाश्च स्वयमेव इतरासद्वृत्तादेव । अथ प्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं मुक्तिफला विद्या वेदगिरसो वाक्यादुद्भवति । अभ्यासदशार्थां केवलाद्यस्तुप इव जलज्ञानम्, अतो न सापेक्षत्वमित्यर्थः । पुरुषापराधाकुलत्वं चापामाण्यशङ्कित्युक्तं जिज्ञासापूर्वकविचारहेत्वापातहानोपपादनम् । प्रमितासरावृत्तम् ॥ १७ ॥

नन्वन्वयस्य निरेकाभ्यां तात्पर्यज्ञानं वाक्यार्थज्ञानहेतुः शक्ति-

ज्ञानवत्तच्च विचाराधीनमिति चेत्तत्राह—

स्वाध्यायवन्न करणं घटते विचारो
नाप्यङ्गमस्य परमात्मधियः प्रसूनौ
सापेक्षताऽऽपतति वेदगिरस्तथात्वे
ब्रह्मात्मनः प्रमितिजन्मनि तन्न युक्तम् ॥ १८ ॥

स्वाध्यायवदिति । स्वशास्त्रागतवेदवाक्यवदित्यर्थः ।
घटते युज्यते । अतएव स्वाध्यायस्य किं विचारो वेदान्तवाक्य-
वत्तदर्थज्ञाने करणम् उताङ्गं, नाद्यः, मत्प्रसादिवद्विचारारूपम-
माणस्याप्रसिद्धत्वात्तर्करूपस्य तस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन स्वतोऽम-
माणत्वाद् वाक्यकरणकज्ञानस्य करणान्तरानपेक्षत्वाज्ज्ञानान्तरस्य
चास्तत्वात् । द्वितीये च न मोक्षणादिवदामेपादेर्वेदस्य विचारो
स्वरूपोपकार्यङ्गं, तद्वदत्र श्रुत्यादिविनिर्जोक्तमावात्स्वाध्यायस्व-
रूपस्य स्वतःसिद्धत्वेन तत्रानुपयोगाच्च । अस्तु तर्हि प्रयाजादि-
वत्परमात्मज्ञानोत्पत्तावारादुपकार्यङ्गम् । तदुक्तम् । “शतैर्कर्तव्य-
तामार्गं भीमांसा पूरयिष्यति” इति, “प्रमाणानामनुग्राहकस्पर्कः”
इति च, तन्न । प्रयाजादिभिरामेपादिषु फलानुकूलशक्तिवद्वेदे त-
त्त्वसाक्षात्कारजननानुकूलशक्तेराधानाभावात् । न हि वाक्यस्यौ-
त्पत्तिकार्यप्रकाशनशक्त्यातिरेकेण विचाराधेयं किञ्चिदस्ति । तदङ्ग-
त्वावेदकप्रमाणाभावस्योक्तत्वाच्च । करणोपकारस्य शक्त्यादिज्ञा-
नेनैव सिद्धेऽप्युपपन्न साधारणं प्रागुक्तं दूषणं स्मारयति । सा-
पेक्षतेति । आपततीति च्छेदः । तथात्वे विचारस्य करणत्वेऽङ्ग-
त्वे वा तत्सापेक्षत्वापतनं न युक्तं प्रागुक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यत्तु तात्पर्यज्ञानं नियतान्वयव्यातिरेकाभ्यां वाक्यार्थज्ञाने का-
रणं शक्तिज्ञानादिवत् तच्च विचाराधीनमिति विचारस्याङ्गत्वमिति
तत्राह—

व्युत्पन्नस्य हि बुद्धिजन्म सहसा वाक्यश्रुतौ दृश्यते
 वाक्यार्थे न ततो ऽस्ति बुद्धिजनने मीमांसनव्यापृतिः ॥
 तेनार्थात्करणादिभावभजने मीमांसनस्याश्रिते
 वेदार्थप्रमितौ तु वेदवचसः सापेक्षता ऽऽयास्यति ॥ १९ ॥

व्युत्पन्नस्येति । सहसा झटिति, विनैव तात्पर्यज्ञानाभावानि-
 मित्तविलम्बं, व्युत्पन्नस्य शक्त्यादिज्ञानवतः, वाक्यस्य श्रुतौ श्र-
 वणे, ततः नियतान्वयव्यतिरेकाभावात् । मीमांसनस्य तात्पर्य-
 ज्ञानस्य तदर्थविचारस्य च वाक्यार्थबुद्धिजनने न व्यापृतिर्नोपयोग
 इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—न हि तात्पर्यज्ञानं नियमेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं
 संभवति । गवानयनादिवाक्यश्राविणां तज्ज्ञाननैयत्याभावात् । न
 हि तदा तात्पर्यव्याप्तलिङ्गज्ञानं तेषामस्ति, समभिध्याहारमात्रस्य
 “अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषधरति” इत्यप्रानम्बितयो-
 र्निदीकच्छयोरपि दर्शनेन तदलिङ्गत्वात् । न च यत्रैकवाक्यत्वं तस्य
 वाक्यस्य विशिष्टार्थे तात्पर्यमिति वाच्यम् । तस्यापि प्रतारकवाक्यादौ
 व्यभिचारात् । एकवाक्यताज्ञानादेव नियतार्थज्ञानसंभवेन तात्पर्य-
 ज्ञानस्य तत्रोपयोगाभावाच्च । अर्थवादादेः प्रतीपमानार्थे तात्पर्या-
 भावनिश्चयेऽपि तद्गतपदशक्त्यादिस्वारस्येन विशिष्टार्थप्रतीतिश्च न
 तात्पर्यज्ञानं तत्र कारणम् । नानार्थपदप्रयोगादपि तत्तत्पदार्थोपस्थि-
 तियोग्यतायनुरोधेन कदाचित्कस्यचिदर्थस्य प्रतीत्युपपत्तेश्च । न
 हि तत्र सर्वपदार्थस्पर्शं नियमेनास्ति । यत्रास्ति तत्र योग्यतादि-
 ज्ञानमस्तीति चेत् । युगपच्चावदर्थज्ञानमस्तु किं तात्पर्यज्ञानेन । तत्त-
 त्संसर्गघटिततात्पर्यज्ञानस्य तत्तत्संसर्गात्मकवाक्यार्थबोधात्मागनुप-
 पत्तेश्च न तात्पर्यज्ञानस्य तत्र हेतुत्वं संभवतीति । ननु “आत्मा वा
 अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादिना ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानात्क-

ये तस्य तदहेतुत्वं तत्राह—तेनेति । येन कारणेन विचारोऽङ्ग-
तया करणतया वा न वाक्पार्थिवज्ञानोपयोगी तेनेत्यर्थः । अर्थाद-
नुपपत्त्या करणादिभावभजने उद्देश्यज्ञानविशेष्यांश इति शेषः ।
वेदार्थममिनौ जनयितव्यायामायास्पतीनि पदम् । श्रुतौ द्रष्टव्यप-
देन नात्मज्ञानमात्रमुद्दिश्यते आपातात्मज्ञानस्य प्रागेवोत्पन्नत्वात् ।
किं त्वप्रतिषेद्धमात्मदर्शनम् । एवं च तदुद्देशेन विहितो विचारो
विशेषण एव पर्यवस्यति । ज्ञानमात्रस्य प्राक्सिद्धस्य तत्साध्य-
त्वानुपपत्तेरिति श्रुतितोऽपि न विचारस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वमिति
प्रागुक्तं गतिरिति भावः ॥ १९ ॥

एवं विचारात्पूर्वमापातप्रतिषेधं ब्रह्म मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं, वि-
चारश्च प्रतिषेधकनिवृत्तिमात्रेणार्थवानित्युक्तम् ।

नन्वेवमपि जिज्ञास्यं ब्रह्म दृश्यं चेद् घटवदनात्मत्वात् न मुमु-
क्षुजिज्ञास्यं स्यात्, स्वप्रकाशं चेतस्य यथावत्प्रकाशमानतया न
जिज्ञास्यत्वम् । न हि स्पष्टं प्रकाशमाने जिज्ञासा भवति । न च स्व-
प्रकाशमप्यज्ञानावृत्ते न यथावत्प्रकाशत इति वाच्यम् । 'अहम्' इति
ज्ञानस्यैवात्मयायात्म्यविषयत्वात् । ब्रह्मणस्तदविषयत्वे चानात्म-
तामसङ्गः । स्वप्रकाशो आत्मानि ज्ञानसाध्यप्रयोजनस्य विनाऽपि
विचारं सम्भवेन विचारानर्थक्यं च ।

किं चात्मज्ञानमात्रं न विचारप्रयोजनं, तस्य सुखदुःखनिवृत्त्य-
न्यतरत्वाभावात् । तत्साध्यं चान्यत् स्वर्गादिवन्न मुमुक्षुमिलापितम् ।
संसारस्यैवानर्गश्च संश्लेष इत्यन्तिक्यं, असंश्लेषेतिरात् । अतो
विषयप्रयोजनाभावाच्चेद् मरुतणमारब्धव्यमिति तत्राह—

आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपं
जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृपैव ।

अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोगा-

दात्मत्वमातविषयाश्रयताचलेन ॥ २० ॥

आच्छाद्येति । आवृत्त्येत्यर्थः । अज्ञानमनादिभावरूपं ज्ञाना-
पनोद्य वक्ष्यमाणं, संस्फुरत्-स्वप्रकाशनया निरंशतया च म-
यावत्प्रकाशमानमप्यद्वयानन्दब्रह्मस्वरूपमाच्छाद्य विक्षिपति वि-
विधं तत्स्वरूपविपरीतप्रपञ्चभावमापादयति । वैविध्यमेवाह-जी-
वेत्यादिना । तृतीयेत्यम्भावे । तथा च स्वप्रकाशस्याप्यात्मस्वरू-
पब्रह्मणः अविद्यया यथावदप्रकाशमानत्वाज्जिज्ञासपक्षमुपपद्यते ।
प्रयोजनं च जीवेश्वरत्वादिभेदकल्पनानिवृत्तिरस्तीति काकदन्त-
समं न ब्रह्मेत्याशयः । प्रपञ्चस्य ज्ञानापनोद्यत्वमाह-मृपेति ।
एतेनाद्वयानन्दब्रह्मस्वभावस्य कथं तद्विपरीतरूपतेति निरस्तम् ।
शक्तिकादेरिवाज्ञानाद्रजतादिभाववदात्मनः प्रपञ्चभावस्याप्यज्ञान-
कल्पिततया मृपात्वान्न कोऽपि दोष इति भावः ।

मृपात्वं च-सदसद्विच्छेदत्वमिति न सदादिषोक्ता दोषाः ।
सदसदात्मत्वव्यावृत्तये “एव” इत्युक्तम् । नन्वज्ञानस्य सत्यत्वे कथं
तत्कृन्विज्ञेयस्य मृपात्वं? मिथ्यात्वे वा कथं तस्याच्छादकत्वं? लो-
के सत्यस्यैव तद्दर्शनादित्याशङ्क्य, मृपाऽप्यज्ञानमर्थक्रियाकारि-
तयाऽऽच्छादयति विक्षिपति च, तत्कारित्वे च सत्यत्वं न प्रयो-
जकम् असम्प्रतिपत्तेः । किं त्वाच्छादनाद्यनुकूलशक्तिमत्त्वं, तद्य मृ-
पात्मकेऽपि स्वमदृष्टे दृष्टम् । आच्छादकस्य लोकेऽपि सत्यत्वम-
सम्मतमित्याशयेनाह-आवरणविभ्रमशक्तियोगादिति । आ-
वरणशक्तिर्विशेषशक्तिभ्यां योगादित्यर्थः । आवरणशक्तिः-“ना-
स्त्यद्वयं ब्रह्म न प्रकाशते” इति व्यवहारयोग्यताऽऽवरणं तत्प्रयोजक-
शक्तिः । विशेषशक्तिस्तु “अहं कर्ता भोक्ता” इत्यादिभ्रमजननशक्ति-
रित्यर्थः । नन्वज्ञानमपि शक्तिमद्येत्परकीयप्रधानाद्य विशेष इत्यत

आह—आत्मत्वेति । आत्मत्वं सदखण्डचैतन्यं तन्मात्रमेव श्रयो विषयश्च यस्य तस्य भावस्तच्चा तद्वलेनेत्यर्थः । अज्ञानस्य ह्यात्माश्रयविषयत्वमेव परकीयप्रधानाद् बलं शक्तिद्वयाश्रयत्वप्रयोजकं न तु स्वत इति प्रधानाद्विलक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वात्मनोऽज्ञानादृतत्वे प्रकाशायोगात्कथं ततोऽज्ञानान्तःकरणादिभानं, न ह्यप्रकाशमानज्ञानाद्विषयप्रकाशो भवति तत्राह—

प्रत्यक्स्वमात्रविषयाश्रयतावलेन

प्रत्यक्स्वरूपमधिधाय पराग्विवर्तैः ॥

प्रत्यक्षमद्वयमशेषविशेषहीनं

विक्षिप्य तिष्ठति तदग्रहणं मृषैव ॥ २१ ॥

प्रत्यक्त्वेति । विषयपदमत्राविशसितम् । चैतन्यमात्रं यो विषयः तदाश्रयतावलेनेत्यर्थः । अथ वा बक्ष्यमाणरीत्या अधिष्ठानावरणस्य विक्षेपहेतुत्वम् । एवं चोभयमपि हेतुरिति तदुपादानम् । प्रत्यक्स्वरूपं प्रत्यगात्मनो ज्ञानादिसाधकचैतन्यांशमधिधाय अनाच्छाद्य प्रत्यक्षं पराग्विवर्तैः जीवत्वादिविवर्तैः विक्षिप्य तिष्ठतीति सम्बन्धः । अज्ञानं हि स्वाश्रयावभास्यं 'न जानामि' इति तदनुभवाद् । अवभासकं च प्रकाशमानमेवेति तदाश्रयचैतन्यमनादृतम् । एवं चाज्ञानं तदाश्रयत्वादेव तदाच्छादकं न भवतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तं, तदा चाज्ञानादिभानमविरुद्धम्, । 'चैतन्यं नास्ति' इति व्यवहारादर्शनेन तद्योग्यतारूपमावरणं नास्तीति भावः । तर्जज्ञातं ब्रह्म ततोऽन्यत्स्यादिति नेत्याह—अद्वयमिति । तर्हि कथं प्रकाशमानस्याप्रकाशमानत्वमित्याशङ्क्य उक्तं तावत्प्रकाशमानत्वे प्रमाणम् । एवं जीवेश्वरत्वाद्यध्यासाधिष्ठानतया तत्राप्रकाशमानत्वं च वाच्यम् । विशेषावरणं विनाऽध्यासायोगादित्याभिप्रेत्य प्रत्यक्षं जीवत्वादिभिरविक्षिपतीत्युक्तम् । यद्यपि चैतन्यमात्रमेव ब्रह्म तथापि तदादृतमनु-

भूयते । तच्च वक्ष्यमाणविधया अविरुद्धमिति । माऽस्तु तर्हि जीवत्वादेस्तथाध्यामस्तत्राह—अशेषेति । तथा च निर्विशेषे जीवत्वाद्यवभासोऽध्यास विना न सम्भवतीति तस्य तन्नारोपो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु यथा साद्रूप्यमत्र प्रकृतिः पुरुषाश्रयत्वविषयत्वमन्तरेण जगदुत्पादयति एवमज्ञानमप्यस्तु, किं तस्य प्रत्यगाश्रयत्वाविषय-
त्वरूपमया ? न चाध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं चेति ततोऽस्य वैलक्ष-
ण्यमिति वाच्यम् । तदध्यामस्यैवाद्याप्यसिद्धेस्तिताशङ्क्य आत्मनि
प्रपञ्चस्याध्यासं दर्शयिष्यंस्तदर्थं प्रथमं तस्य तत्र वस्तुतोऽसम्भवं
तदर्थं च प्रमाणसिद्धमात्मस्वरूपं दर्शयति—

प्रत्यक्षलिङ्गवचनानि हि दर्शयन्ति

निर्दुःखनित्यसुखविग्रहतां प्रतीचः ॥

निर्दुःखनित्यसुखविग्रहभूम्नि नास्मिन्

सम्भाव्यते दृशि पुरोदितमत्परूपम् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षेति । एतानि वक्ष्यमाणानि द्रष्टव्यानि । निर्दुःखनि-
त्यसुखविग्रहतामिति भूम्नश्चैतन्यस्योपलक्षणम् । अन्यथाऽनुदादे
तत्कीर्तनायोगात् । ततः किं तत्राह—निर्दुःखेति । निर्दुःखादि-
स्वरूपेऽस्मिन् चैतन्याद्वयात्मनि अनृतजडेस्मादिनोक्तमत्परं रूपं न
सम्भाव्यते । वस्तुतः कथमपि न सम्भवतीत्यर्थः । अहङ्कारममु-
ग्यो जडेमपञ्चो न तावदात्मनोऽन्यत्र सिध्यति, आत्मन एव तदु-
त्पादानताया वक्ष्यमाणत्वात् । कार्यस्योपादानादन्यत्रावस्थितनुपप-
त्तेः, तत्सत्ताऽऽप्त्ययोगाच्च न द्वात्मातिरिक्तमपि क्लिष्टतत्सम्भवति ।
नाप्यात्मनि सम्यगन्तरेण तस्य वृत्तिः सम्भवति, निरवयवेऽस-
न्ने सम्बन्धान्तरासम्भवात् । तादात्म्यं च वास्तवं विरदयोर्न स-
म्भवति । तद्विरुद्धरूपं चात्मनः प्रत्यक्षादिसिद्धमिति न कथमप्या-

त्मानि प्रपञ्चस्य वस्तुतः सम्भव इति भावः ॥ २२ ॥

प्रतिज्ञानमर्थमुपपादयन् प्रथमं प्रत्यक्षेणात्मनो निर्दुःखनित्यसु-
खतां दर्शयति—

प्राज्ञे सुखं समनुभूय समुत्थितः सन्
सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ॥

सुप्तोऽहमत्र सुखमित्यनुसन्दधानः

सर्वोऽपि जन्तुरवगच्छति तस्य सांख्यम् ॥ २३ ॥

प्राज्ञ इति । यद्यपि सुखमत्यक्षमात्रमात्मस्वरूपसुखमेव वि-
षयीकरोति तथाऽप्यन्यथासिद्धिसङ्काशून्यतया निर्दुःखत्वादिसिद्ध्यर्थं
च सांप्रतिकं प्रत्यक्षमुदाहृतं, यस्मिन्नेकीभूतः सुषुप्त्यवस्थायां जी-
व उपाधिकालुष्याभावात्प्रकृष्टमज्ञो भवति तस्मिन्वाज्ञाभेददशायामि-
त्यर्थः । समनुभूय स्पष्टमनुभूयान्यथा सुषुप्त्यर्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्न
स्यात् । ननु तदपि सुखं जन्यमेव किं न स्यात्तत्राह—सर्वप्र-
कारेति । स्मृतिरूपा अनुभवरूपा वा या विषयप्रतिपत्तिः तच्छू-
न्ये । सुषुप्तेः सर्वविशेषज्ञानोपरमरूपत्वाद्विषयज्ञानं विना सुखजन्मा-
सम्भवान् न तदात्मन्यन्यत्सुखमस्तीत्यर्थः । अत्र देशे काले वा
सुखमिति क्रियाविशेषणम् । अनुसन्दधानः स्मरन्नर्थाचदेव सुख-
मिच्छाशयः । तस्यानुसन्धानात्स्वरूपचैतन्यस्य सांख्यं निर्दुःखनि-
त्यसुखात्मत्वम्, । यद्यपि “सुखमहमस्वाप्सम्” इति स्मृतिर्न निर्दुःख-
त्वं न वा नित्यत्वं तस्य विषयीकरोतीति तद्वलात्माज्ञसुखस्य
निर्दुःखत्वादि न सिद्ध्यति तथापि सुषुप्त्यवस्थायामनुभूयमानसु-
खवन्तान्निर्दुःखताऽऽत्मनः सिद्ध्यति, अत एवोक्त्यतस्य ‘निर्दुःखम-
स्वाप्सम्’ इति व्यवहारः सुषुप्तिकालीनसुखसामर्थ्यादेव तस्य नि-
त्यत्वमपि सिद्ध्यतीति भाज्ञसुखप्रत्यक्षसामर्थ्यादात्मा निर्दुःखनित्य-
सुखमिति ॥ २३ ॥

एवमनुमानेनाप्यात्मनः सुखात्मत्वसिद्धौ तस्य निर्दुःखनित्य-
ताऽपि सिध्यतीत्याभिप्रेत्य “आत्मा सुखाभिन्नः सुखलक्षणवत्त्वा-
त् वैषयिकसुखवत्, यद्यलक्षणवच्चतदात्मकं यथा गवादि” इत्य-
नुमानमाह—

सर्वं यदर्थमिह वस्तु यदस्ति किञ्चित्

पारार्थ्यमुज्झति च यन्निजसत्तयैव ॥

तद्वर्णयन्ति हि सुखं सुखलक्षणज्ञा-

स्तत्प्रत्यगात्मनि समं सुखताऽस्य तस्मात् ॥ १४ ॥

सर्षमिति । प्राचुर्याभिप्रायमेतत् । यदर्थं यत्सम्बन्धितया
प्रीतिविषयः न तु तद्धेतुरित्यर्थः । आत्मसुखस्याजन्यत्वात् । इह
जगति वस्तु यदस्ति किञ्चित्, एतदपि प्राचुर्याभिप्रायम् । पारार्थ्य-
मन्यमयुक्तप्रीतिविषयत्वम् । यद्दृश्यमाणमिति शेषः । निजसत्तया
स्वस्वरूपेण, सुखमिति वर्णयन्तीति सम्बन्धः । व्याप्तस्य हेतोः पक्ष-
धर्मतामाह—तत्प्रत्यगात्मनीति । समं वैषयिकसुखतुल्यमस्तीति
वाऽर्थः । निगमयति—सुखतेति । तस्मादुक्तहेतोः । अत्र यदिष्यमाणं
पारार्थ्यमुज्झति निजसत्तया, यदिष्यमाणं तद्वा सुखमिति लक्षणं वि-
वक्षितम् । एतदुपपादनाय सर्वमित्याशुक्तम् । दुःखादौ सुखसाध-
ने चातिव्याप्तिवारुणाय दलद्वयम् । ननु पुत्रादिवत्सुखमपि “मम
सुखं भूयात्” इत्यात्मार्यमेव काम्यत इति कथं पारार्थ्यमुज्झतीति
तत्र । न हि पुत्रादिनेवात्मनः सुखेनापीष्टं किञ्चिज्जायते, येन सुखं
तदर्थं भवेत्, न च सुखमात्मसम्बन्धितयैवाभिलाषास्पदम्, आत्मस-
म्बन्धित्वस्य दुःखादिसाधारणस्य सुखप्रीत्यग्रयोजकत्वात् । न चा-
त्मसुखत्वं तत्र प्रीतिनिमित्तमिति वाच्यम् । लाघवेन सुखत्वमात्रस्यैव
तथात्वात्, सुखं चैकमेवेति नातिप्रसङ्गः । न च कथं तर्हि “मम सुखं

भूयात्” इत्यभिलाष इति वाच्यम् । “मम प्रत्यक्षसुखं भूयात्” इति हि तथा काम्यते, सुखव्यक्तेरेकत्वेन व्यावर्त्याभावात् । प्रत्यक्षं त्व-
ज्ञातब्रह्मसुखादिव्यवच्छेदकमिति ‘तदेव मम’ इति विशिष्यते इति
नोक्तदोषः । अहङ्कारशबलात् ममताधिकरणात्केवलं सुखमन्यादिति
मदीयत्वमपि प्रतीयमानमस्त्येव, परं तु तत्कामनाप्रयोजकं न भव-
तीति भावः ॥ २४ ॥

किं च “आत्मा सुखम अनौपाधिकमेवमगोचरत्वात्, यन्नैवं
तन्नैवं यथा दुःखादि” इत्यनुमानान्तरमाह—

प्रेमाऽनुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः

स प्रत्यगात्मनि कुमेरपि नित्यसिद्धः ॥

प्रेयःश्रुतेरपि ततः सुखताऽनुमानं

नैयायिकोऽपि न दृगात्मनि निन्हुवीत ॥ २५ ॥

प्रेमेति । अनुपाधिरिति । अन्याप्रयुक्त इत्यर्थः । असुखा-
त्मनि सुखव्यतिरिक्ते प्रत्यगात्मनि निष्कृष्टाहङ्कारतत्तासिचैतन्यं, कु-
मेरपीति बहुलदुःखमाणिनामप्यात्मनि प्रेमा दृश्यते, किमु वक्तव्यं
विशिष्टात्मनामिति द्यातितम् । कुमीणामपि स्वदुःखपरिहाराय ध्या-
यनादिदर्शनेनास्त्येव स्वदुःखे द्वेषः, स च तदात्मनि तेषां प्रेमाभावे
नोपपद्यते, उदासीननरदुःखद्वेषादर्शनादिति भावः । ननु कुमीणा-
मन्येषां वाऽऽत्मनि कथं स भवेत् सिद्धे तदयोगात् इत्याशङ्क्य
सर्वानुभवसिद्धः कथं स निराकार्य इत्याह—नित्यसिद्ध इति ।
सदानुभवसिद्ध इत्यर्थः । दृश्यते हि धनपुत्रादौ सिद्धेऽपि पित्रादे-
स्तत्साध्यापकारमपतिसन्दधतोऽपि प्रेमा, एवमात्मन्यपि निरति-
शयसुखरूपे स न विरुध्यते इत्यर्थः । किं च “तदेतत्प्रेयः
पुत्रात्प्रेयो वित्ताद्” (वृ० अ० १ ब्रा० ४ श्रु० ८) इति
श्रुतितोऽप्यात्मनि नित्यसिद्धे स सिद्ध इत्याह—प्रेयःश्रुते-

रिति । तत इति व्याप्तस्य हेतोः पक्षघर्मत्वादित्यर्थः । नैयायिकोऽपीति । अपिशब्दान्मीमांसकादिरपि । नैयायिको ह्यनुमानस्य द्वे अङ्गे व्याप्तिः पक्षघर्मता चेत्याहेति स्वाभिमतानुष्ठुक्तम् आत्मनः सुखतानुमानं न निहनुवीत न निराकुर्यात् । किमु वक्तव्यं श्रुतिप्रधानो मीमांसकादिरिति भावः । नचात्मनि दुःखित्वग्राहकप्रसङ्गबाधः, दुःखित्वादेरुपाधिर्यतया दृगात्मनि सुखतानुमानस्य ततो भिन्नविषयत्वादित्याह—दृगात्मनीति ॥ २५ ॥

“प्रत्यक्षच्छिन्नवचनानि” इति श्लोकोक्तं प्रत्यक्षमनुमानं च दर्शितम्, इदानीं वचनशब्दितां श्रुतिमपि तत्राह—

आनन्दविग्रहमपारतसमस्तदुःखं

यस्तुस्वभावपरिवर्जितसर्वभेदम् ॥

आत्मानमध्ययनविध्यनुसारिणस्तं

प्रत्यक्षतः श्रुतिशिरःसु समामनन्ति ॥ २६ ॥

आनन्दविग्रहमिति । आनन्दस्वरूपमित्यर्थः । अपारतसमस्तदुःखमिति तस्य भेदावन्मुमुक्षुपादेयत्वं द्योतितम् । ननु साद्वितीये जीवे “नाल्लो सुखमस्ति” (छां० ७ । २३ । १) इति सुखनिषेधात्कथं तस्यानन्दरूपत्वमिति तत्राह—यस्तुस्वभावेति । यद्यपि जीवस्वरूपं सप्रपञ्चं प्रतीयते, तथापि “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति” (छां० ७ । २४ । १) इत्यादिश्रुतिसिद्धमदृश्यं ब्रह्म तस्य वास्तवं स्वरूपमिति नामाश्रयः, तथा च न सुखनिषेधश्रुतेरयं विषय इति भावः । ननु स्वर्गकामादिव्याप्यात्मुपवचनेत्यात्मनो गम्यते न सुप्तरूपत्वमिति तत्राह—अध्ययनेति । अध्ययनविधिर्हि स्वाध्यायशब्दोपस्थितकृत्स्नस्वशाखाया अध्ययनं विधत्ते, न तु कर्मकाण्डमाश्रयः । एवं चाधीतोपनिषत्काः साधनचतुष्टयमम्पन्नास्तद्गतानि “न लिप्यते लोक-

दुःखेन बाह्यः” (कठ अ० २ व० ५ श्रु० ११) “योऽशनायापि-
तासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति” (वृ० अ० ३ ब्रा० ५ श्रु० १)
‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (वृ० अ० ३ ब्रा० ९ श्रु० २८) “एषो-
ऽस्य परम आनन्दः” “यो वै भूमा तत्सुखम् (छां० अ० ७ ।
२३-१) इत्यादीनि मत्तयज्ञवाक्यानि आनन्दात्मप्रतिपादकानि
आमनन्ति पठन्ति । पठ्यमानवेदान्तवाक्यान्निर्दुःस्वनित्यमुख-
विग्रहं दृग्रूपं भूमानमात्मानमवगच्छन्तीत्यर्थः ।

अथवा—“वेदोपरा वेदान्ताः” इति मतेन तेषामर्थशून्यत्वात्-
त आनन्दाद्यसिद्धिमाशङ्क्य अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वात्कर्मवाक्यवचनेपा-
मप्यर्थवत्त्वं दुरपह्वमित्याह—अध्ययनेति । यः मत्तयज्ञानुमानाभ्यां
सिद्धस्तमात्मानमानन्दविग्रहमिति सम्बन्धः । एतदुक्तं भवति । उक्तं
तावद्वृतजडाविरोधीत्यत्रात्मा जडाहङ्कारविलक्षणश्चिद्रूप इति ।

ननु सत्यमुक्तं तदेवानुपपन्नं, ज्ञानस्यानित्यत्वादिति चेन्न ।
ज्ञानपदवाच्यवृत्तेरनित्यत्वेऽपि तदाश्रयसाक्षिचैतन्यस्य तदभावात् ।
तथाहि—अस्ति तावदेवदत्तादेः सुखदुःखादिसाक्षात्कारः, स च
घटादिसाक्षात्कार इव चक्षुरादिना केनचित्करणेन न साध्यते, तत्र
प्रमाणाभावात् । न च ‘सुखाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वात्’
इति तत्कारणं मनः सिध्यतीति वाच्यम् । तत्क्रियात्वस्यासिद्धेः ।
न च साक्षात्कारत्वात्तत्सिद्धिः । तस्य नित्यत्वेऽप्युपपत्तेः । किं च
सुखाद्युत्पत्तिसमयभाविनस्तज्ज्ञानस्य तदा विषयासक्तमनोजन्य-
त्वमनुपपन्नम् । न च द्वितीयक्षणे एव सुखादिज्ञानमिति वाच्यम् ।
प्रमाणाभावात्, प्रथमक्षणेऽज्ञातमुखसत्त्वे प्रमाणप्रयोजनयोरभावा-
च्च । द्वितीयक्षणेऽपि सुखाद्युत्पादकमनःसंयोगस्यान्यथासिद्धतया
ततस्तज्ज्ञानासम्भवाच्च । न वा विषयासमवायिकारणस्य ज्ञानास-
मवायिकारणत्वं कचिद् दृष्टम् । संयोगान्तरकल्पने चासमवायिका-
रणनाशेन नष्टसुखादेरनुपवासम्भवाच्च । कथं तर्हि ‘सुखज्ञानमुत्पन्नं

विनष्टम'इत्यनुभव इति चेत्, न तावत्सुखादिस्थितिमप्ये तज्ज्ञान-
नस्योत्पत्तिविनाशानुभवोऽस्ति, येन ज्ञाने पृथगुत्पत्त्यादि सिध्येत् ।
सुखानुत्पत्त्यादिदशायां तदनुभवस्य तदुत्पत्त्यादिविषयतायाऽन्यथा-
सिद्धत्वेन तदसाधकत्वात् । तस्मात्सुखाद्युपलसिततदनुभवस्य दुःखा-
दिसमयेऽपि स्थितेस्तदुत्पादककरणानिरूपणात्सुखादिविशिष्टतदुत्प-
त्त्यादेरन्यथासिद्धत्याच्चास्त्येव सुखानुभवोत्पत्त्यादिः । एवं तद्वेदा-
नुभवस्यापीत्यत्राधितलाद्यत्वात् सुखदुःखादिविषयानुभव एक एव, स
एव पुरुषान्तरस्यापि सुखादिसाधक इति जगन्मात्रमाधकं चैतन्यमेकं,
तस्यैव घटादेरपि प्रकाशकत्वात्, स चात्मैव श्रुतिसिद्धस्तदभेदस्य
बाधकाभावादिति चिद्रूप एव आत्मा । एवमुक्तानुमानेन तस्यान-
न्दत्वासिद्धावानन्दस्य दुःखविरोधित्वेन निर्दुःखत्वमात्मनोऽनित्य-
त्वायोगेन नित्यत्वं च सिद्धमिति निर्दुःखनित्यचित्सुखविग्रह आ-
त्मा । एवं सर्वस्य प्रपञ्चस्य दृश्यतया वक्ष्यमाणन्यायाच्चा निर्वचनी-
यत्वसिद्धौ सजानीयादिभेदशून्योऽपीत्युक्तात्ममिद्धिः । एतच्च वे-
दान्तवेद्यममस्त्वेस्वरूपोपलक्षणतयोक्तम् । तत्र कथं जडप्रपञ्चस्य व-
स्तुतः सम्भव इति । कथं तर्हि एतदनुभवः ? अध्यासात् । अस-
म्भावितस्यानुभवसिद्धस्याध्यासनियमात् ॥ २६ ॥

ननु प्रपञ्चो नाध्यस्तो बाधकामावात्, न च श्रुतौ रजतादिव-
द्बाधोऽस्तीत्याशङ्क्य तदध्यस्तताग्राहकप्रमाणमेव तद्बाधकमित्याह-

अध्यस्तमत्प्रपुरस्य न वास्तवं तत्
प्रत्यक्परागद्वयमिदं हि परस्परस्मिन् ॥

अध्यस्ततां प्रति समर्थमबोधमात्र-

मन्योऽन्यरूपमिथुनीकरणे निमित्तम् ॥ २७ ॥

अध्यस्तमिति । आरोपितमित्यर्थः । बाधान्यस्मिन्प्रपञ्चो-
ऽध्यस्तो न वास्तव इति वा परिच्छिद्यन्माच्छुक्तिरजतादिवदित्य-

मिमेत्याह—अल्पवपुरिति । अस्यात्मनोऽल्पं वपुरिव वपुः,
यथा प्रमिदं वपुः स्वातिरिक्तमात्मानं स्वस्वरूपेण निरूपयदवच्छि-
नत्ति, एवमहङ्कारादिरपि साच्चिद्रूपमात्मानं स्वेन लगेण भासयती-
ति वपुः । एतच्चाध्यस्तत्त्वोपोद्बलनायोक्तम् । ननु 'सन्वदः' इत्या-
दिमर्तातिविरोधान्नेदमनुमानं साधित्याशङ्क्य निराधिष्ठानाध्यामा-
योगात्साच्चिद्रूपात्मन एव तदधिष्ठानत्वं वान्यम् । ततश्च सत्यानृ-
तात्मन्मात्मपञ्चस्य तत्र सद्वबुद्धिरन्यथासिद्ध्यनीत्याशयेनाह—
तत्प्रत्यक्परागद्वयमिति । तद् अल्पवपुः प्रत्यक्परागद्वयसमुदा-
दायात्मकमित्यर्थः । न चापयोजकत्वम् । प्रपञ्चाविलक्षण आत्मनि
प्रपञ्चात्मनाया असम्भवस्योक्तत्वात् । नन्वाद्वयस्तमपि धुक्तिरज-
तादि सत्यमेवेत्यत्राह—न वास्तवमिति । उक्तीत्या तस्यानि-
र्वचनीयत्वसाधनादित्यर्थः ।

अथवा—नन्वाधिष्ठानाध्यस्यमानांशद्रूपोल्होस्त्रित्वं भ्रमस्य दृष्टम् ।
अहमिति प्रत्ययस्त्वेकरूपो द्रष्टृमात्रविषयः कथमध्यास इत्याशङ्क्य—
तत्प्रत्यक्परागिति । अनुभवेऽपि निपुणं निरूप्यमाणे
त्मना प्रत्यमंशः परामंशश्च भासते, तस्य चेदमनिदं
पिण्डवद्विद्धोमयरूपत्वादध्यासं विनैकत्वबोधाम्
रस्परस्मिन्परस्परमात्मत्वेनाध्यस्ततां प्रति योग्यो । ननु प्र-
त्यक्पराचोः सादृश्याभावाद्विशुद्धे चात्मनि दोषस्याप्यसम्भवादा-
रोप्यस्य च पूर्वमननुभवेन संस्काराभावाद् कथं परस्पराध्यास इत्यत
आह—अयोधमात्रमिति । स्फुरतोऽपि तत्त्वानवबोधः सर्वत्रा-
ध्यामपुष्कलकारणम् । स चात्मन्यनुभवसिद्धैवेत्काऽत्र विसामग्री-
त्यर्थः । अन्योऽन्येति । अन्योऽन्यार्थाध्यासे मियुनीकरणे चेत्त-
र्थः । प्रत्यक्पराम्भं अन्योऽन्यात्मकमन्योऽन्यधर्मवच्चाध्यस्तं, तस्य
मियुनीकरणं नाम ज्ञानाध्यासः, तदुभयावच्छिन्नमेकं ज्ञानमिति या-
वत् । असंसर्गाग्रहनिबन्धनत्वान्म्युपगमादित्युभयत्राज्ञानमेव निमि-

क्षमिति भावः । ततश्च प्रत्यगज्ञानमेव बुद्ध्याद्यात्मना तदुभयोपर-
क्षज्ञानात्मना च परिणममानमहमिति साक्षिविषयः, तदुक्तम्—

“अविद्यैव बाह्यदोषापेक्षया रजताद्याकारेण साक्षिचैतन्यस्य
रजतावच्छेदकज्ञानाभासाकारेण च परिणममाना स्वकार्येण सह
साक्षिविषयत्वमापद्यते” इति ।

अयमर्थः—दुष्टेन्द्रियस्य शक्तिसन्निकर्षादिदमिति प्रमाणवृत्ति-
र्भवति, तत्प्रतिफलितशुक्त्यवाच्छिन्नचैतन्यनिष्ठशक्तित्वाज्ञानं रागसं-
स्कारादिसचिवं शुक्त्या सह मिथ्यातादात्म्यापन्नरजसात्मना परि-
णमते, इदमाकारवृत्त्यवाच्छिन्नचिन्निष्ठशक्तिविषयत्वाज्ञानं तु ज्ञानम-
स्कारसहकृतं साक्षिरजतसम्बन्धापादकरजतज्ञानात्मना, तच्च जड-
त्वाच्च स्वविषयसाधकमिति सचिन्नासाज्ञानं साक्षिविषय इति ।

अत्र केचित् । किं रजतज्ञानात्मकाविद्यावृत्त्या, तया विनाऽ-
पीदमाकारवृत्त्याभिष्यक्तसाक्षिणैव रजतप्रतिमोसोष्यते । अध्यस्तर-
जसादेः प्रमाणागम्यत्वेनावरणराहितत्वात् । आवरणाभिभवार्थं वि-
दुपरगार्थं वा वृत्तेरन्यत्र स्वीकारात् । अत एव ज्ञानसुखादौ न वृ-
त्त्यन्तरमुपेयते, तेषामनावृतचैतन्याध्यस्तत्वादेव भानसम्भवात् । अ-
न्यथा वृत्तावपि वृत्त्यन्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेः । नापि संस्कारार्था
वृत्तिः, रजतविशिष्टचिन्नाशेनैव सुखादाविव तज्जननात् । न चार्थ-
नाशजसंस्कारस्य स्मृत्यहेतुत्वाद् वृत्तिसिद्धिः । सुखादावेव तत्कल्प-
नात् । वृत्त्यन्तरापेक्षया धर्मरूपनामात्रत्वेन लघुत्वाच्च । नच ज्ञानसं-
स्कारस्याप्याहितृत्वम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिहैव तत्कल्पनात् । अत
एव प्राचीनैकं रजतम् । दोषादेरप्यावश्यकरजतोत्पादेनैवार्थवच्च-
मिति वदन्ति ।

अत्रोच्यते । अनावृतचैतन्याध्यस्तगामात्रस्य जडमानमयोजकत्वे-
ऽनुमेयवद्दोषादेरभानापत्तिः । सत्र विषयगतावरणभङ्गानङ्गीकारात् ।
कथं तर्हि तत्र वक्ष्यमानम् । अनुमानरूपवृत्त्याऽन्तःकरणावच्छेदेन व-

द्विविषयकाज्ञानापसरणात् । बहिर्महं न जानामीत्यनुभवेन बह्वावा-
त्मनि चाज्ञानसाधनात्तदन्यतरावरणमद्वयस्य च बहिर्व्यग्रहारहेतु-
त्वमिति वक्ष्यते । ततश्च तदाकारवृत्तिविषयत्वमेवास्वच्छतामसेषु
भानप्रयोजकरमास्थेयम् । स्वच्छान्तःकरणसुखादिभाने च वृत्तिं
विनाऽपि तदाकारत्वसंभवाच्चित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वमपीति जडमातिभा-
से दृश्येव गतिः । चैतन्यं हि यदाकारवृत्तौ प्रतिबिम्ब्यते तद्भासयति
प्रतिबिम्बाश्रयं च वृत्त्यादिकं, तथा दर्शनात् । न च क्वचिद् वृ-
त्तिः क्वचित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वं तन्त्रमित्यननुगमः । सर्वजडमातिभा-
सानुगतं हि चैतन्याकारत्वमेव प्रयोजकं द्रुमः । चैतन्यं यदाकारं
भवति तत्प्रतिभासन इत्यर्थः । चैतन्यस्य तदाकारत्वं न स्वतोऽम-
ङ्गत्वाद् । किं तु क्वचित्प्रतिबिम्बात्क्वचित्तदाकारवृत्तिसंघन्यादि-
त्यन्यदेतद् । तत्र सात्त्विकान्तःकरणतद्गमेषु प्रतिबिम्बात् । ताम-
सेषु तदाकारवृत्तिसंघन्यादेवेति कुतो रजताकारवृत्तिं विना तद्भास-
म् । न चाध्यस्तरजसस्य अस्वच्छतामसस्य चित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वम-
प्युपगन्तुं युक्तम्, अस्वच्छरजतसंस्कारसंस्कृताविद्यारव्यत्वेनास्व-
च्छत्वादिति सिद्धाऽविद्यावृत्तिः । ननु परोक्षे तदाकारवृत्तिरपरोक्षे
त्वनावृतविद्ध्यस्तत्वं तन्त्रमस्तु । मैवम् । सामान्यसामग्रीं विना
विशेषसामान्या अहेतुत्वेन तत्राप्यस्वच्छतामसमात्रभानहेतुवृत्तिवि-
षयत्वस्यापरिहार्यत्वात् ।

किं च रजतस्य विषयावाच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वे 'अहं रजतरा-
ज' इति प्रतीतिः स्यात् न त्वहं रजतज्ञानवानिति ।

किं च त्वन्मतेऽर्थसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वं ज्ञानसामान्या अर्धहे-
तुत्वं चाक्लृप्तं कल्पमिति गौरवम् । प्रतीतिकत्वं च प्रतीतिकाल-
लान्यकालासत्त्वं, न तु प्रतीतिजन्यत्वं, संस्कारसंदेरपि प्रतीतिक-
त्वापत्तेः । न च साक्षिकालान्यकालः संभवतीति अविद्यावृत्तिरेव
तत्प्रतीतिः । ननु तत्राप्यविद्यावृत्ते रजतविषयत्वादीवृत्तेश्चेदमात्र-

विषयत्वादिष्टपुरोवर्तिविशिष्टविषयं हृत्पन्तरं प्रवर्तकं कल्पामिति
गौरवमिति चेन्न । एकावाच्छिन्नजलदर्पणयोरेकमुखप्रतिबिम्बवदे-
कतापन्नसत्यमिधवावस्तुद्वयेऽप्येकप्रतिभासाभ्युपगमेन सत्यभेदाप-
न्नरजतस्फुरणस्य फलस्यैकत्वात् प्रवृत्त्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥ २७ ॥

सादृश्यज्ञानादेरध्यासहेतुत्वं व्यभिचारेण निरस्यति—

सादृश्यधीप्रभृति न त्रितयं निमित्त-

मध्यासभूमिषु जगत्यनुगच्छतीदम् ॥

ब्राह्मण्यजातिपरिकल्पनमात्मनीष्टं

जात्या न साम्यमुपलब्धीमहास्ति किञ्चित् ॥ २८ ॥

सादृश्यधीति । सर्वाध्यासानुगतत्वात् हेतुत्वामिषयमे-
तात्त्रितयं सादृश्यधीदोषसंस्कारात्मकम् अध्यासानिमित्तमित्यर्थः ।
सादृश्यधीयो व्यभिचारस्यानमाह—ब्राह्मण्येति । “ब्राह्मणोऽहम्”
इति जात्यध्यास आत्मानि सर्वैरिष्यते, अन्यथा “ब्राह्मणो यजेत,
ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इति विधिनिषेधव्यवस्थानुपपत्तिः, तत्र च
न सादृश्यमस्तीत्यर्थः । ननु सोऽपि त्रितयानिमित्तः अध्यासत्वादिति
नेत्याह—जात्येति । आत्मानि हि जात्या सादृश्यमनुपलब्ध्याधि-
तम् । द्वयोरपि गुणक्रियाव्यवस्थानुत्वात्, “न तस्य प्रतिभा” इति
श्रुत्येत्यर्थः । ततश्च रजताद्यध्यासेष्वार्थिकतत्त्वं त्रयं न त्वध्यासेमा-
त्राहमिति भावः ॥ २८ ॥

नन्वत्रापि प्रमेयत्वादिना सादृश्यमस्तीत्याशङ्क्य न तादृक् साद-
ृश्यमध्यासप्रयोजकमतिप्रसङ्गात्, किन्तु भूयोऽवेयवगुणादिभिर्य-
म् । न चैतयोस्तदस्तीत्याह—

भूयस्त्ववत्तनुगुणावयवक्रियाणां

सामान्यगवपुरुक्तामिहाभिपुक्तैः ॥

सादृश्यवस्तु न चिदात्मनि किञ्चिदत्र

जात्यादिभिः सह निरीक्षितमास्ति तादृक् ॥ २९ ॥

भूयस्त्वचादीति । एतच्च सामान्यपूगवपुषो विशेषणम्, गुणावयवादीनां बहुनामनेकसामान्यात्मकमित्यर्थः ।

अथवा-इह गोगवयादावभियुक्तैर्जैमिन्यादिभिः सामान्यपूगात्मकं सादृश्यवस्तुक्तमित्यन्वयः । कासां वृत्तीनामित्यत्राह-भूयस्त्ववतीनां गवादीतनुमतगुणावयवक्रियाणामिति । गुणानां शुक्लत्वदीप्तत्वादीनि सामान्यानि, अवयवानां पादपृष्ठत्वादीनि, क्रियाणां गमनभक्षणचर्वणत्वादीनि, तेषां पूगः समूह एव वपुर्गोचरः । नन्विति पाठे गुणादीनां भूयस्त्वं सादृश्यं वस्तुक्तमिति स्वार्थे वृत्तिवर्षाण्येयः । ननु “अकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इति वैदिकप्रयोगादध्यासानुपपत्त्या चात्मन्यपि किञ्चित्सादृश्यं कल्प्यमित्याशङ्क्याह-नेति । अत्र चिन्मात्रात्मनि न तादृगपि सादृश्यं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । न च नित्यत्वसर्वगतत्वाद्यपि जातिसादृश्यम् । अनुवृत्तकारणात्मिकाया जातेरनित्यत्वाज्जातावष्टेतरसर्वगतत्वाच्चेति भावः ॥ २९ ॥

दोषस्य व्यभिचारस्थलमाह-

विषयकरणदोषान्न भूमः संविदि स्या-

दपि तु भवति मोहात् केवलादेवमेव ॥

भगवति परमात्मन्यद्वितीये विचित्रा

द्वयमतिरियमस्तु भ्रान्तिरज्ञानहेतुः ॥ ३० ॥

विषयेति । विषयदोषः सादृश्यादिः, करणदोषः कंचादिः । तत्र संविदि प्रमाणफले घटादिज्ञाने यः परेषां वेद्यत्वादिभ्रमः स तावद्विषयदोषात्करणदोषाद्वा न संभवति, संविदः स्वमकाशत्वेनाविषयत्वात्करणागोचरत्वाच्च । अस्तु प्रमादोषादेवे-

ति चेत्, तर्हि दोषान्तरासंभवात् प्रमात्रविषयकान्मोहादेवेति
 वक्तव्यं, तच्चास्मदिष्टमेवेत्याह-अपि त्विति । तत्र मोहमात्रजत्व-
 सिद्धौ तद्वत्प्रकृतेऽपि मोहैकनिमित्तता साधनीयेत्याह-एवमिति ।
 यथा सविदि वेद्यत्वादिधीर्भ्रयस्या परमात्मनि द्वैतबुद्धिरपि यतो आ-
 न्तरतोऽज्ञानहेतुरस्त्वित्यन्वयः । अज्ञानजत्वं संभावयति-विचित्रे-
 ति । भिन्नाभिन्नत्वसदसत्त्वादिविचारासहत्वेननिर्वचनीयेत्यर्थः ।
 भ्रान्तित्वसाधकमाह-अद्वितीयेद्वयमतिरिति । अतस्मिंस्तद्वुद्धि-
 रित्यर्थः । इयमिति साक्षिसिद्धत्वमाह । भगवतीत्यनेन महाभादिमत्त्वा-
 त्प्रपञ्चरचनासामर्थ्यं सूचितम् । अस्तिवति समर्थने छोद् । अज्ञान-
 जत्वं शक्यसमर्थनमित्यर्थः । एवं सादृश्यधीदोषयोर्व्यभिचार उक्तः ।
 संस्कारोऽपि व्यभिचारी, शुक्तिरजतादिव्रैशेष्यस्य प्रागननुभूतस्या-
 पि भ्रमविषयत्वादिति स्पष्टत्वाच्चेत्तम् ॥ ३० ॥

इदानीं परस्पराध्यासे सति आत्मनोऽप्यन्यत्पन्यस्तत्त्वेन
 वाच्यत्वाभिरधिष्ठानं सच्छून्यं जगत्स्यादित्याशङ्क्य अज्ञानस्य
 बाधावधेरनध्यस्तस्य च शिष्यमाणत्वान्नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह-

संसिद्धा सविलासमोहविषये वस्तुन्याधिष्ठानगी-
 र्नाधारेऽध्यसनस्य वस्तुनि ततोऽस्थाने महान्संभ्रमः ॥
 केषां चिन्महतामनूनतमसां निर्वन्धमाताश्रयादन्यो-
 ऽन्याध्यसने निरास्पदमिदं शून्यं जगत्स्यादिति ॥ ३१ ॥

संसिद्धेति । विलासति व्यक्तीभवति मोहोऽनेनेति विला-
 सो मिथ्यारजतादिः । ततश्च यतः सविलामाज्ञानादृते वस्तुनि शु-
 क्त्यादावधिष्ठानसंग्रा मसिद्धा, अधितिष्ठति ह्येतं सकार्यो मोह इति ।
 स च नाध्यस्तोऽनोऽयमस्थानेऽविषये शून्यत्वापादनसंभ्रम इत्यर्थः ।
 ननु यदाधारमारोप्यं भासते तदधिष्ठानं, तच्चारोप्येऽध्यस्तमेव ।

अन्यथा परस्पराध्यासो न स्यादित्यत आह—नाधार इति । अध्यस्तस्याधारत्वेन भासमाने युक्तीदमंशे नाधिष्ठानगीरित्यर्थः । किं च शबले संसृष्टनयाऽध्यस्तोऽधिष्ठानांश्च आधारः । तदुक्तम्—“अत-
द्रूपोऽपि तद्रूपेणारोप्यबुद्धौ स्फुरन्नाधारः” इति । न चासावधिष्ठानं
भवितुमर्हति, परस्पराश्रयात्, आधिष्ठाने सत्यध्यासोऽध्यासे सत्य-
धिष्ठानामेतीति भावः । यद्वा अन्योऽन्याध्यासे निरास्पदं सच्चक्षुष्यं
जगत्सदिति तर्केण केषांचित् वादिनं जेतुं महानयं संभ्रमवत्साहो-
ऽस्थाने, न युक्तमित्यर्थः । संभ्रमे हेतुमाह—महतामिति । अनूर्न
तमोऽज्ञानं येषां तेषां मध्ये महतां शून्यवादिनां निर्वन्धः परमतस-
ण्डेन श्रद्धातिशयः । यद्वा निरास्पदमिदं चोद्यं निर्विषयमित्यर्थः ३१

नन्वाधिष्ठानमेवाधारः तदाश्रयाविषयाज्ञानकार्यस्याध्यस्तस्या-
न्याधारत्वायोगात् अतः कथमुत्करीत्या शून्यतोद्धार इत्याशङ्क्याह—
अधिष्ठानमाधारमात्रं यदि स्यात्

प्रसज्येत सत्यं तदा चोद्यमेतत् ।

नृ चैतत् सकार्यस्य मोहस्य वस्तु-

न्यधिष्ठानगीर्गोचरे लोकसिद्धा ॥ ३२ ॥

अधिष्ठानमिति । यन्निष्ठतया मिथ्यारजतादि भासते
सोऽधिष्ठानसामान्यांश्च आधार इत्युक्तम् । तन्मात्रमेव चेदधिष्ठानं
स्यात्सत्यं शून्यता प्रसज्येत न तु तथेत्यर्थः । यतः सकार्यमोह-
विषये विशेषांश्च एवाधिष्ठानगीर्लोकसिद्धा, तद्गोपादेव हि भ्रमो
निवर्तते, तेन “य एव लौकिकाः” इति न्यायेन तथैव शास्त्रेऽपीति
नोक्तदोष इत्यर्थः ।

अत्र केचित्, “अध्यस्तमेव हि” [श्रुती ० ३६] इति न्यायाद्
भ्रमविषय इदमंशः सत्येदमंशाद्विभक्तः, स चाविघाट्यतिगोचरो बा-
ध्यः । युक्तीदमंशस्तु—प्रमाणवृत्तिगोचरो न बाध्यः । न चेदन्ताद्वय-
विवेकापत्तिः, विवेकस्य शुक्तित्वादेरावृत्तत्वाच्चद्विवेकाग्रहस्याध्या-

सहेतुत्वाच्च । न चाविद्यावृत्त्या युक्तीदन्ताऽभेदेनैव रजतं बोध्यतां किं मिथ्येदन्तयेति वाच्यम् । प्रमाणवृत्त्यविद्यावृत्त्योर्विरुद्धयोरेकत्र कार्येऽप्रवृत्तेः । न चाविद्यावृत्तेर्नेदन्त्वं विषयः, “रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते” [श्लो० ३५] इत्यादिविरोधादिति वदन्ति ।

तत्र, उक्तरीत्या युक्तीदन्तासंसर्गाध्यासेनैव “इदं रजतम्” इत्यध्यासोपपत्तौ मिथ्येदन्त्वकल्पने मानाभावाद्दौरवात् । “किं च” इत्युत्तरश्लोकनिरोधाच्च । “अध्यस्तमेव हि” इति स्वरूपेण संसृष्टतया वाऽध्यस्तमेव भ्रमविषय इत्यर्थः । प्रमाणवृत्त्यविद्यावृत्त्योरेकस्फुरणेनैककार्यत्वस्योपपादितत्वात् । चित्सुखाचार्यैरपि “इदन्तासंसर्गोऽप्यानिर्वचनीयः” इत्युक्तं नेदन्त्वमिति दिक् ॥ ३२ ॥

इदानीमाधारावृत्त्यभेनापि सत्यानृतमिथुनीकरणतया संसर्गाध्यासेऽप्याधारस्वरूपाबाधाच्छून्यताऽऽपचिपवहस्तयति--

किं चानृतद्वयमिहाध्यासितव्यमिष्टं

स्याच्चेत्तदा भवति चोद्यमिदं त्वदीयम् ।

सत्यानृतात्मकमिदं मिथुनं मिथश्चे-

दध्यस्यते किमिति शून्यकथाप्रसङ्गः ॥ ३३ ॥

किं चेति । इहान्योऽन्याध्यासे यदि अनृतद्वयमेव परस्परामतयाऽध्यसितव्यमिष्टं स्यात्तदा शून्यता प्रसज्येत, द्वयोरपि बाध्यत्वात् । न चैवं, किं तु सत्यं प्रसक्तं, अनृतं परार्थः, स्वरूपतोऽध्यस्यस्यत्वात्, तयोर्मिथोऽध्यासश्चेत् प्रतीचः परावसंसृष्टत्वाकारेण बाध्यत्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वात् शून्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वन्योऽन्याध्यासे एव किं प्रमाणमित्याशङ्क्याहङ्काराध्यासस्यास्फुटत्वात्प्रमिदं एव रजताध्यासे तं प्रथमं साधयति-

इदमर्थवस्तुभिर्भवेद्रजते परिकल्पितं रजतवस्तिदमि ।

रजतभ्रमेऽस्य च परिस्फुरणान्न यदि स्फुरेत खलु शक्तिरिव ३४ ॥

इदमर्थेति । रजतं तावद् इदमि धुक्त्यादावध्यस्तमिति सम्प्र-
तिपक्षमेव । इदमेशोऽपि रजतेऽध्यस्त इति साध्ये हेतुमाह—रजत-
भ्रम इति । भ्रान्तौ भासमानत्वाद्रजतवदित्यर्थः । व्यतिरेके शु-
क्तिविशेषांशवदित्यर्थः ।

यद्वा—यदीदन्त्वमनध्यस्तं स्यान्न भ्रमे स्फुरेच्छुक्तिवादिति त-
र्क उक्तः । रजते पुरोवर्तित्वलक्षणेदन्त्वास्फुरणं तदर्थिमवृत्तिरपि
न स्यादिति निर्गर्वः ॥ ३४ ॥

एवमर्थाध्यासेऽनुमानमुक्त्वा ज्ञानाध्यासेऽध्यस्तं प्रमाणयति—
रजतप्रतीतिरिदमे प्रथते ननु यद्वदेवमिदमित्यपि धीः ।

रजने तथा सति कथं न भवेदितरेतराध्यसन्ननिर्णयधीः ॥ ३५ ॥

रजतेति । “एकैवेदं रजतम्” इति धीः । तत्र यथा रजतस्ये-
दमा तादात्म्यं भासत एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यामित्यनुभव एव
अत्र इतरेतराध्यासे मानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्तानुमानमूलभूतां व्याप्तिं प्रकटयति—

अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु

नान्यतु कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु ।

रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्व-

चन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेन ॥ ३६ ॥

अध्यस्तमेव हीति । अध्यस्तस्यैव भ्रमे स्फुरणादिदमं-
शोऽप्यध्यस्त इति साधितमित्यर्थः । ननु “सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्त-
म्” इति न्यायादनध्यस्तोऽपीदमंशः प्रयत्नामिति नेत्याह—नान्यदि-
ति । अन्यतु स्वरूपेण संसृष्टतया वा अनध्यस्तमित्यर्थः । धर्मिण्य-
भ्रान्तमिति च धर्मिस्वरूपे अभ्रान्तं न तु संमर्गेऽपीत्यर्थः । कथं
न स्फुरतीति चेत् ? अनुभवबाधादेवेत्याह—भ्रमेऽपि । सर्परज-
तमरीचिद्वचन्द्रादिभ्रमेष्वनध्यस्तानां रज्जुत्वादीनां स्फुरणानुपल-

स्मादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु रजनादिभ्रमे द्वैरूप्यावभामादस्तु परस्पराध्यासो, न त्व-
हमध्यासे, तत्र द्वैरूप्यानवभामादित्याशङ्क्य तद् दृष्टान्तेनात्रापि सा-
धनीयमित्याह—

इतरेतराध्यसनमेव ततश्चित्तिचेत्ययोरपि भवेदुचिनम् ।

रजतभ्रमादिषु तथाऽवगमाज्ज हि कल्पना गुरुतरा घटते ३७

इतरेति । चित्तिचेत्ययोर्योऽयमहमित्यध्यासः सोऽपि ततः अ-
ध्यासत्वादेव हेतोरितरेतराध्यासः स्यात् रजताध्यासवत्, अन्यथाऽ
ध्यासद्वैरूप्यकल्पनाऽनुचिता स्यादित्यर्थः । अत एव “अहमुपलभे”
इत्यहमि चैतन्यानुभवः । व्याप्तिं स्मारयति—रजतेति । मकारान्त-
रेण कल्पनागौरवमाह—न हीति । द्वैरूप्यावभासधात्रापि विवेकि-
नामस्त्येवेति भावः । चित्रादिशब्दवशांश्च शब्दस्य शयलवाचित्वान्न
शब्दद्वयप्रयोगः ॥ ३७ ॥

उपपादितमितरेतराध्यासं सोपपत्तिकमुपसंहरति—

अनुभूतियुक्त्यनुमितित्रितयादितरेतराध्यसनसिद्धिरतः ।

चित्तिचेत्ययस्तु युगलस्य न चेतान्तितयस्य बाधनमिहापतति ३८

अनुमूनीति । अस्मात्पूर्वोक्तानुभययुक्त्यनुमानरूपात् त्रि-
तयाचित्तिचेत्ययुगलेतरेतराध्याससिद्धिः, अन्यथा त्रितयस्यापि
पाथापत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वशत्रुत्वे सादृश्यादिरहितस्य निरंशस्य प्रतीचो विषयिणः
कथमध्यासाधिष्ठानन्वम् । लोके सदृशसावयवपराग्विषयाणां येन यु-
क्त्यादीनामधिष्ठानत्वदर्शनादिति शङ्कते—

सदृशसांशपराग्विषयेषु चेद् भवति दोषत्रयाज्जगति भ्रमः ।

भवतु तत्सकलं वदितुं त्रयं तदुपचारवशाद् दृशि शक्नुमः ३९

सदृशेति । कथं चित्सादृश्यादिसंसादनेन मौढ्या परिहरति-

भवत्विति । उपचारो व्यवहारः, तत्प्रामर्श्याच्चिद्रूपेऽध्यात्मनि
तत्सर्वं सुवचमित्यर्थः । तथा ह्यन्तःकरणस्य देहेन्द्रियापेक्षया प्रत्य-
क्तत्वं स्वच्छत्वं चास्ति चैतन्यसादृश्यम् । सांशत्वमपि चैतन्यस्यावि-
द्यावशादस्रण्डस्यापि जीवत्वब्रह्मत्वाद्यात्मकमस्ति । पराक्तत्वमपि
सामासान्तःकरणे तदविविक्तत्वेन स्पष्टीभावाद्विषयतामिवापन्न-
स्य शक्यमुत्प्रेक्षितुम्, अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वापेक्षया सर्वमिदमुत्तरोत्त-
राध्यासे शक्यसमर्थनमिति भावः ॥ ३९ ॥

उक्तपरिहारस्यापसिद्धान्तत्वशङ्कामपनयति—

अपि च भाष्यकृदेव तदब्रवीद् विषयताद्युपचारसमाश्रयात् ।
स्ववचसैव न तावदिति ब्रुवन् सकलमात्मानि विभ्रमसिद्ध्ये ४०

अपि चेति । न तावदस्मत्कल्पितोऽयं परिहारः किं तु भा-
ष्यकृदेवोपचारमाश्रित्य सर्वमिदं विषयत्वादिकमात्मानि विभ्रमसि-
द्ध्यर्थमब्रवीदित्यर्थः । न च भाष्यकृदुक्तिरनुपलब्ध्याधितेत्याह-
स्ववचसेति । कण्ठरवेणैव न त्वभिप्रायगत्येत्यर्थः । भाष्योक्ति-
माह—न तावदिति । अध्यासभाष्ये “कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यवि-
षयेऽध्यासो विषयतद्दर्माणाम्” इत्यादिष्व “न तावदयमेका-
न्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” इति ब्रुवन्नित्यर्थः । अस्म-
त्प्रत्ययोऽन्तःकरणं तत्राभिव्यक्तः सन्विषय इव भवति, स ह्यवि-
द्यायामाभासाविवेकेन सूक्ष्मप्रतिविम्बात्मना प्रविष्टोऽस्पष्टोऽपि प्र-
त्युपायौ सामासान्तःकरणे स्थूलप्रतिविम्बात्मना प्रविष्टः सन्न शी-
तभानौ स्वर्भानुवदभिव्यक्तः स्वप्रकाशोऽपि स्पष्टीभावमात्रेणोप-
चारादस्मत्प्रत्ययविषय इत्युच्यते ॥ ४० ॥

एतच्चाभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुतस्तत्त्वपरोक्षाध्यासेऽधिष्ठानापरोक्ष्यं
तन्त्रं न तु सादृश्यादीत्याह—

अपरोक्षरूपविषयभ्रमधीरपरोक्षमास्पदमपेक्ष्य भवेत् ।

मनसःस्वतो नयनतो यदि वा स्वप्नभ्रमादिषु तथा प्रथितैः ४१

अपरोक्षेति । अपरोक्षरूपाऽपरोक्षविषया च भ्रमधीरपरोक्षविषयानमात्रमपेक्षते न स्वारोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वसादृश्यादिकमपि, व्यभिचारादित्यर्थः । नन्विन्द्रियागोचरस्यात्मनोऽपरोक्षत्वमपि दुर्घटमित्याशङ्क्याह—मनस इति । यदि चेति व्यभिचारात् । कचिन्मनसः, कचित्स्वतः, कचिच्चक्षुरादित इत्यर्थः । केदमवधारितमित्यत्राह—स्वप्नेति ॥ ४१ ॥

नन्वात्मभिन्नस्य स्वतोऽपरोक्षत्वाभावात्सादृशोऽध्यासः कसं प्रतिपन्न इत्याशङ्क्या “आत्मनि चैवं विचित्रांश्च हि” (ब्र० सू० अ० १ पा० १ सू० २८) इति व्याप्यासेद्धत्वात्स्वप्नस्य इत्याह—
स्वतोऽपरोक्षा चित्तिरत्र विभ्रमस्तथापि रूपाकृतिरेव जायते मनोनिमित्तं स्वप्ने मुहुर्मुहुर्विनाऽपि चक्षुर्विषयं स्वमास्पदमेव

स्वत इति । चित्तिस्तावद् ग्राहकान्तराभावात्स्वसत्तायां सत्त्वादिराहित्यात्स्वयं योतिष्वश्रुतेश्च स्वतोऽपरोक्षा, रूपादिहीनतया सादृश्यादिशून्या स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम् । तथाऽप्यत्र चित्तौ स्वप्ने निद्रादोषाद्रूपाद्याकार एव भ्रमश्चक्षुर्विषयं मनोनिमित्तं वा रूपवदधिष्ठानं विनाऽपि पुनःपुनर्जायते, “स हि स्वप्नो भूत्वा” इति श्रुतेः । यद्वा चक्षुरादिग्यापारोपरमात्कथं रूपाकृतिरित्यत्राह मनोनिमित्तमिति । मनोगतरूपादिवासनानिमित्तमित्यर्थः स्वप्ने सजसजीवमोग्यत्वेन वासनापुञ्जशेषस्य मनसोऽवस्थानात्

अग्रेदं विचारणीयम्—किं ब्रह्मचैतन्यं स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम्, जजीवचैतन्यमिति । आद्ये व्यावहारिकः मयज्ञातसत्ताकः स्वप्नपञ्चः स्यात् । अन्त्येऽपि किं जागरे तस्य वायः किं वा लघ इति

अत्र वदन्ति । अवस्थात्रयाविष्टं ह्यात्मचैतन्यं भवति, स्थूल

न्तःकरणोपहितं जागरे, वासनाविशिष्टान्तःकरणोपहितं स्वप्ने ।
सुषुप्ता च सूक्ष्मतदुपहितम्, इति । तत्र जाग्रदवस्थोचितं चैतन्यं स्व-
प्नभ्रमाधिष्ठानम्, जागरादौ च “अहं चैवः” इति तादृगाधिष्ठानवाधा-
त्तद्वाधः एवं च स्वप्नस्य जाग्रत्पञ्चबलक्षणं सति प्रमातरि बाध्यत्वं
वक्ष्यमाणमुपपत्स्यते । स्वप्नान्ते सुषुप्तिश्चेत् स्वप्नस्यैव एव, तदभि-
प्रायेण च वक्ष्यति “क्षीणे तु तत्र लयमेति” (मं. शा. अ. ३ श्लो. ११७)
इत्यादीति न पूर्वोत्तरविरोधः । बुद्ध्याद्युपहितजीवरूपं हि “तत्तद्व्या-
तदेवानुभाविशब्द” इत्यादिश्रुतेरीशकलितत्वेन व्यावहारिकत्वाच्छु-
स्यादिवदधिष्ठानत्वयोग्यम् । तन्निष्ठान् जीवकल्पिताज्ञानावस्थाः
स्वप्नभ्रमोपादानभूताः “अहं चैवः” इत्यादिजाग्रद्वोधेन बाध्यन्ते,
शुक्तिज्ञानेनेव रजतोपादानाज्ञानावस्था इति । न चैवं सति “अहं ग-
जोऽहं नीलः” इति स्वप्नाकारावतिरिति वाच्यम् । न हि स्वप्नः
सर्वोऽपि तादात्म्याध्यासः किं तु जाग्रत्संस्कारानुसारात्कचित्त्वा-
या । कश्चित्तु संसर्गाध्यासः “अहं राजाऽयं गजो मम क्षेत्रम्” इति
तदाकारदर्शनादिति । तदिदमापातरमणीयम् ।

तथा हि । न तावदीशकल्पितस्युक्तान्तःकरणोपहितं चैतन्यं
स्वप्नकालेऽस्ति, यत्तदाधिष्ठानं स्यात् । नापि तज्ज्ञानं जागरादिजन्यं
स्वप्नभ्रमवाचकं भवितुमर्हति । तद्धि किं साक्षिज्ञानमविद्यावृत्तिरन्तः-
करणवृत्तिर्वा । नाद्यौ, तयोरज्ञानानिवर्तकत्वेनावश्यकत्वात् । ना-
न्यः, अन्तःकरणवृत्तेरज्ञातवोधेत्वादन्तःकरणस्य चाज्ञातसत्ताऽन-
भ्युपगमेन प्रमाणावेद्यत्वात् । स्वस्मिन् स्ववृत्तेरसम्भवादित्यलम्-
सदुग्रहेण ।

केचित्-अवाच्छिन्नानवाच्छिन्नसाधारणं चिन्मात्रं स्वप्नाधिष्ठान-
माहुः, तच्च साधारणाचिन्मात्रस्य “परस्परविरोधे हि” इत्यादिन्या-
येन दुर्निर्ूपत्वादेव नोपपद्यत इति किं प्रपञ्चेन ?

शरीरावच्छिन्नं चैतन्यं तदधिष्ठानमित्यपरे । तदतिस्यवीया ।

न हि जागरादौ शरीरबोधं विना स्वप्नानिवृत्तिः, घटज्ञानादपि तन्निवृत्तिः ।

अन्ये त्वादुः-अन्तःकरणोपलक्षितं चैतन्यमधिष्ठानमिति । तन्मते शुद्धचित्त एवाधिष्ठानत्वाज्जागरे स्वप्नस्य न बाधः स्यात् । तथा च सति प्रमातरि बाध्यत्वं नोपपद्यते । तस्मादनुपहितचैतन्यं जाग्रत्प्रपञ्चाधिष्ठानम् ।

तदुपहितं तु स्वप्नप्रपञ्चाधिष्ठानमिति वृद्धाः । एवं च जागरा-
दावावश्यकजाग्रदुपहितचिद्दोषरममाणवृत्त्या सति प्रमातरि स्वप्न-
बाध उपपद्यते । तत्र चाधिष्ठानतावच्छेदक घटत्वाद्येव, जाग्रदुपहि-
तत्वमुपलक्षणं सर्वनामशक्तां बुद्धिस्थत्ववत् । तथा च जाग्रदनुभूतव-
स्तुपहितमेव प्रपञ्चैतन्यमिन्द्रियोपरमात्तयात्वेनाप्रथमानमुपाधेस्तट-
स्थत्वात्स्वरूपमात्रेण प्रथमानं निद्रादोषजाग्रत्संस्कारादृष्टसहकृताज्ञा-
नेन सूक्ष्मप्रपञ्चात्मना विवर्तमानं स्वेनैव भासते “अस्य लोकस्य
सर्वावतो माश्रामुपादाय” इति श्रुतेः । अत्र तिरोहितजाग्रदुपाधि-
विशेषस्य चैतन्यमात्रस्य स्वतोऽपरोक्षस्फुरणमेवाधिष्ठानसामान्य-
ज्ञानम् । अज्ञातोपाधेश्चोपहितानवभासादधिष्ठानतावच्छेदकजाग्रदुप-
धाकारविधा बाधः । मूलाज्ञानाकार्यत्वाद्बिद्यातिरिक्तदोषजन्य-
त्वाच्च स्वप्नस्य न व्यावहारिकनेति दिक् ॥ ४२ ॥

आरोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्रोहत्वस्य व्यभिचारं वक्तुं मनः-
प्रमाणत्वान्युपेत्यवादेन मानसे नभसि चाक्षुषाप्यत्सं दर्शयति—

मनोऽवगम्येऽप्यपरोक्षताबलात्

तथाऽम्बरे रूपमुपोल्लिखन् भ्रमः ।

सितादिमेदैर्बहुधा समीक्ष्यते

यथाऽक्षिगम्ये रजतादित्रिभ्रमः ॥ ४३ ॥

मनोऽवगम्येऽपीति । मानसापरोक्षे ऽप्यन्तरे ऽधिष्ठाने ऽपरोक्ष-
तामात्रसामर्थ्यात् “शुक्लं नभो नीलं नभः” इति नानारूपोल्ले-
खी भ्रमो दृश्यतेऽतो भोक्तानियम इत्यर्थः । एवं स्वतोऽपरोक्षे म-
नोऽपरोक्षे च स्वप्नभ्रमनभोनैल्यभ्रमानुदाहृत्य नयनत इत्यस्यो-
दाहरणमाह—यथाऽक्षिगम्य इति । व्याख्यातम् ।

ननु नाकाशो मानसो बाह्यत्वान्मनसो बाहिरस्वातन्त्र्यात्, अपि
तु साक्षिवेद्य एवेति चेन्न । बाह्यस्य प्रमाणेनैव ज्ञाततया साक्षिवे-
द्यत्वात्, नभसश्च बाहिरिन्द्रियागोचरस्य मानसत्वमन्तरेणाज्ञाततयैव
मानममद्भात् । तदुक्तम्—“ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते”
इति । कथं तर्हि सुखादेः कल्पतरजतादेश्च ज्ञातत्वेनानुभव इति
चेत्, तेषामान्तरत्वेनानावृतत्वात् । बाह्यस्य तु नभसो घटादिवदा-
वृतत्वेनावरणभङ्गाय प्रमाणापेक्षणान्मनोवेद्यत्वमगत्याऽभ्युपेयम् ।
न च तस्य बाहिरस्वातन्त्र्यम्, “मनसा ह्येव पश्यति” इत्यादिश्रुत्या
बाह्यानामपि मनोवेद्यताया दर्शितत्वात् । बाहिरस्वातन्त्र्योक्तिश्च
केवलमनोविषया । न चानर्पिताकारं मनः साक्षात्कारसमर्थमिति
चक्षुरेव तत्राकारार्पकमुपेयम् ।

ननु कथं नीरूपे नभसि चक्षुषः प्रवृत्तिः, तस्य रूपपुरस्कारेणैव
द्रव्येषु प्रवृत्तेरिति चेत्, सत्यमेतत्, न स्वीयरूपपुरस्कारेणेत्यत्र किं
चिन्नियामकमस्ति, “धीतः शङ्खः रक्तः स्फटिकः” इत्यन्यरूपद्वारापि
चक्षुःप्रवृत्तिदर्शनात् । न च तत्र रूपप्रवृत्तेः शौक्ल्यस्यैवाभिभवो न
रूपस्येति वाच्यम् । तथाऽप्युद्भूताभिभूतरूपस्पर्शस्य सुवर्णस्या-
चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । ततश्चालोकादिरूपोपहिते नभसि तद्द्वाराऽपि
चक्षुःप्रवृत्त्यविरोधः । “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे” इति भाष्यं तु रुश-
नुपधानकालाभिप्रायं, परमतेन वा । न चान्यरूपद्वाराऽपिरूपवरणे-
व चक्षुःप्रवृत्तिर्गौरवादुद्भूतरूपं गृह्येदेव चक्षुः प्रवर्तते न तद्भूत-
रूपवत्येवेति । अस्तु तर्हि चाक्षुषमेव नभं इति चेन्न । अरुपिद्रव्य-

त्वान्महस्वे सत्ययुद्भूतरूपवच्चस्य द्रव्यचाक्षुषत्वे तन्त्रत्वात् । तत्र-
 चात्र रूपद्वारकचक्षुरपि ताकाशाकारमनोवृत्तिविषयत्वे नालित्वा-
 द्यारोप इति भावः । एवं तमोऽपि मानसमालोकं विना रूपिग्रहे
 चक्षुषोऽसाधार्यादिति संक्षेपः ॥ ४३ ॥

तथाऽपि ज्ञातसामान्यांश्चपज्ञातविशेषांश्चमधिष्ठानम् । न चात्मनो
 निरंशस्य तत्संभव इत्याशङ्क्याभेदेऽपि ज्ञाताज्ञातत्वसम्भवमुप-
 पादयति—

ज्ञातेऽपि तावति ततोऽनतिरिक्तरूपेऽप्य-

ज्ञानतः स्फुरणमस्फुरणं च दृष्टम् ।

दूरस्थयोर्ननु वनस्पतिवस्तुनोस्तद-

भेदो न दृष्टिविषयोऽवगते च ते नः ॥ ४४ ॥

ज्ञातेऽपीति । तावति तन्मात्रे तदभिन्न इत्यर्थः । ईदृशे व-
 स्तुनि ज्ञातेऽप्यज्ञानवशात्तत्त्वैव स्फुरणमस्फुरणं च दृष्टमित्यर्थः ।
 कुत्र दृष्टमित्यत्राह—दूरस्थयोरिति । दूरस्थे वनस्पतिद्वये “एकोऽयं
 वनस्पतिः” इति भ्रमो भवति । तत्र चानवस्थामयादन्योऽन्यामा-
 वप्रतियोगिप्रमाणयोरनिरूपणाच्च भेदस्य वनस्पतिरूपानतिरेकाच्च-
 तस्फुरणेऽपि भेदास्फुरणं दृष्टमित्यर्थः । ते वनस्पतिवस्तुनी नोऽस्या-
 क्तमवगते तयोर्भेदेस्तु तदभिन्नोऽपि न दृष्टिविषय इत्यर्थः । ननु
 तत्रापि वनस्पतित्वेन स्फुरणं भेदत्वेनास्फुरणं, तच्च भिन्नमेवेत्या-
 शङ्क्याह—तत्त इति । शब्दान्तराभिलष्यत्वेन भेदेऽपि स्वरूपेणा-
 भिन्नमेव भेदरूपं वनस्पतिरूपादित्यर्थः । इतश्च ज्ञातस्याज्ञातत्वं न
 विरुद्धं “त्वदुक्तमर्थं न जानामि” इत्यर्थे भासमान एव तदज्ञानानु-
 भवात् ज्ञानवदज्ञानस्यापि विषयनिरूप्यत्वात्सविषयके च विषयस्यैव
 विशेषणत्वात् ज्ञानस्य च विशेषणत्वात् । न च तत्र ज्ञानसामा-
 न्यांश्च एवाज्ञाननिरूपकः, तस्य प्रमाणावगतस्याज्ञानविषयत्वात्

परबुद्धिस्थविशेषस्याशक्यज्ञानत्वात् कथं विशेषणत्वमिति चेन्न ।
अज्ञाततया साक्षिनेयत्वाविरोधात् । आदृतचितेरज्ञानाविरोधस्या-
नुभवसिद्धत्वाच्च । परैरप्यनभ्यासदशायां ज्ञातेऽपि जलादौ संश-
याभ्युपगमादिति दिक् ॥ ४४ ॥

ननु शुक्त्यादौ ज्ञाताज्ञातांशयोः “इयं शुक्तिः” इति शब्दद्वय-
वाच्यत्वेन भेददर्शनान्नैकस्य ज्ञाताज्ञातत्वमित्याशङ्क्य तत्र सम्-
प्यंशभेदेस्त्वप्रयोजक इत्याह—

यत्रापि दैवगतितोऽस्त्यतिरिक्तमात्रो

रूपात्प्रतीतिविषयादितरत्र रूपे ॥

तत्राप्यबोधघटनां प्रति नाङ्गमात्र-

स्तस्यानिरिक्तवपुषोऽपुनरुक्तरूपात् ॥ ४५ ॥

यत्रापीति । यत्रापि शुक्त्यादौ प्रतीतादिदंरूपादितरत्राप्र-
तीते विशेषांशे दैवाद् भेदो विद्यते तत्रापि तस्य भेदस्यापुनरुक्त-
शब्दवाच्यादिदंरूपादतिरिक्तवपुषः शुक्त्यादेरज्ञाततां प्रति नाङ्ग-
त्वमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदन्त्वशुक्तित्वधर्मभेद एव ज्ञाताज्ञातत्वावच्छेदक इति चेन्नेत्याह—

शुक्तीदमंशात् पृथगप्रतीता

त्रिकोणता स्यान्ननु वस्तुवृत्त्या ।

तथाऽपि तत्स्थं न पृथक्त्वमिष्टं

तदप्रबुद्धत्वनिमित्तभूतम् ॥ ४६ ॥

शुक्तीदमंशादिति । अप्रतीता त्रिकोणता । शुक्तित्वं य-
द्यपि प्रतीताच्छुक्तीदन्त्वाद्बस्तुतः पृथक् तथापि तत्स्थं पृथक्त्वं
तस्याः शुक्तीताया अप्रतिबुद्धत्वे निमित्तं नेष्टमिति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

कथं नेष्टमिति चेदुक्तव्यभिचारादेवेत्याह—

यतः प्रपश्यन्नपि भेदिनः स्वं वनस्पते रूपमभिन्नमस्मात् ।
न भेदमस्य प्रतिपद्यतेऽक्षणा वनस्पतेः पार्श्वगतात्परममात्र ४७॥

यत इति । यस्माद् भेदवतो वनस्पतेः स्वं रूपं प्रपश्यन्नप्य-
स्माद्वनस्पतेः सकाशादभिन्नं पार्श्वस्थाद्वनस्पतेः सकाशादस्य भेद-
मक्षणा न प्रतिपद्यते । स्वतो धर्मधर्म्यभेदेऽपि ज्ञाताज्ञातत्वदर्शनाच्च-
ज्ज्ञेदोऽप्रबुद्धत्वानङ्गमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

स्वभिन्नभेदवादिमतेऽपि ज्ञातस्याज्ञातत्वमाविर्बुद्धमित्याह—

सप्रत्यभिज्ञनयनोत्पथियो घटादेः

स्वाभाविकात्स्ववपुषोऽनतिरिक्तरूपः ।

स्थेमा प्रबोधविषयो विषयत्वमेती-

त्यङ्गीकृतं ननु मितेऽपि घटादिकेऽर्थे ॥ ४८ ॥

सप्रत्यभिज्ञेति । मितेऽपि प्रमाणाभिधितेऽपि घटाद्यर्थे
तस्यैव घटादेः स्वाभाविकात्स्ववपुषः स्वरूपादनतिरिक्तः स्थेमा
स्थिरत्वमभेदः पूर्वमप्रबुद्धोऽपि सप्रत्यभिज्ञस्य पुंसो नयनोत्था या
धीः “सोऽयं घटः” इति प्रत्यभिज्ञात्मिका तस्याः पश्चाद्विषयो
भवतीति सर्वैरप्यङ्गीकृतमित्यर्थः ।

अथवा—प्रत्यभिज्ञा संस्कारः तत्सहितनयनोत्पथिय इत्यर्थः ।
न हि स्वरूपं नाम कश्चिद्गुणः, क्रिया धर्मान्तरं वा, अपि तु वस्तु-
स्वरूपमेव पूर्वापरकालसम्बन्धं निमित्तीकृत्य स्थेमाच्यते । एवं
च क्षणिकवादिनां प्रत्यक्षेऽपि घटादौ तदभिन्नस्यैवाज्ञानं चेत् ज्ञान-
साम्राज्यसीमानि प्रतीचि ज्ञातेऽज्ञानाविरोध इति किमु वक्तव्य-
मिति भावः ॥ ४८ ॥

एवं च निरुंशस्यापि सिद्धमात्मनोऽधिष्ठानत्वमित्युपसंहरति—
 एवं स्फुरत्यपि दृगात्मनि तत्स्वरूपे-
 णास्फूर्तिभाजि परिकल्पिततोपज्ञा ॥
 स्वाज्ञानतो जगदिदं परमेश्वरोऽसौ
 जीवोऽहमित्यपि विभागवतोऽल्पकस्य ॥ ४९ ॥

एवमिति । प्रत्यगनिदंरूपेण स्फुरत्यपि चिदात्मनि नित्यमुक्ता-
 द्रयानन्दरूपेणास्फूर्तिभाजि अधिष्ठाने स्वाज्ञानमात्रदोषादल्पक-
 स्यादङ्कारादेरध्यस्तता प्रागुक्तयुक्तिभिरुपपन्नैत्यर्थः । अल्पकं रूपं
 त्रिशिनष्टि-जगदिति । इदमिति साक्षिसिद्धत्वादसाविति परोक्ष-
 त्वाद्विभागो नानात्वं तद्वत् इत्यर्थः । यद्यपि स्फुरति चिदात्मनि
 “नास्ति न भाति” इति व्यवहारयोग्यतालक्षणमावरणं नास्ति वि-
 रोधात् । तथापि तदत्यन्ताभिन्नेऽप्यद्रयानन्दरूपेऽनुभूयमानत्वादेव
 तदङ्गीक्रियते, न ह्यज्ञानावृतत्वं तद्दोषितत्वं, येन विरोधः स्यात्किं
 तूक्तव्यवहारयोग्यत्वमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

एवमल्परूपस्याध्यस्तत्वे साधिते बन्धतदनर्थत्वतत्कारणमु-
 क्तितदर्थत्वतत्कारणात्मकं पदकं सिद्धमित्याह—

अल्पं रूपं बन्धनं प्रत्यगात्मा
 बद्धोऽनेन स्वच्छचैतन्यमूर्तिः ॥

स्वात्माज्ञानं कारणं बन्धनेऽस्य

स्वात्मज्ञानात्तन्निवृत्तिश्च मुक्तिः ॥ ५० ॥

अल्पं रूपमिति । अल्पं परिच्छिन्नं कर्तृत्वादि रूप्यत इति
 रूपं यन्नामरूपकर्मात्मकं तदस्य भूत्रो बन्धनमिव बन्धनमित्यर्थः ।
 ननु कुतोऽस्यालपरूपस्यानर्थत्वमित्याह—यद् इति । अनेन बद्ध-
 रूपेण धर्मधर्म्यध्यासात्मकेनात्मा बद्धो निगदितः । स्वच्छोऽप्यस्व-

च्छ इव विज्ञोऽयं इवानन्दोऽप्यशनायादिविविधदुःखदावदहनप्र-
दीपशिरा इवानिशं वम्भमीति । ननु कूटस्थामद्विचिदेकरसः सन्
कथमयमीदृशो दशमापन्न इत्यत्राह—स्वात्माज्ञानमिति । स्वा-
श्रयविषयाज्ञानमेवास्यात्मनो बन्धकारणं नान्यदित्यर्थः । मन्वी-
दशस्य सहजमोहान्धकूपमयस्य विवशस्य कुतो बन्धविच्छित्तिः
स्यादित्यत्राह—स्वात्मेति । स्वात्मनोऽद्वयानन्दब्रह्माभेदेन यज्ञा-
नं तत् एवास्य समूलबन्धनिवृत्तिरित्यर्थः । तस्या उपादेयत्वमा-
ह—मुक्तिरिति । सा हि मुक्तिरित्यज्ञानार्थनिर्मुक्तपूर्णानन्दावामि-
रूपत्वात् परमपुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वनादिभावरूपस्याज्ञानस्य ब्रह्मवदेव निवृत्त्यसम्भवात्कुत-
स्तन्निवृत्तिरूप्या मुक्तिः कल्पित्याशङ्क्य तस्य मिथ्यात्वेन ज्ञाननिव-
र्त्यत्वं साधयति—

अज्ञानमप्यविदुषोऽस्य न तु स्वतोऽस्ति

चैतन्यनिर्विकृतिताद्वयताविरोधात् ॥

अज्ञातताऽप्यनवबोधनिबन्धनैव

नात्माश्रयत्वमपि चोदयितव्यमत्र ॥ ५१ ॥

अज्ञानमपीति । तथाहि, अज्ञस्य स्वात्मनि अज्ञानान्वयः । किं
स्वभाविकः कल्पितो वा, नाथ इत्याह—न स्थिति । कुत इत्यत्रा-
ह—चैतन्येति । स्वभावत आत्मन्यज्ञानमस्ति चेद्वस्तुभूतं स्यात्,
न च स्वमकाशचिदात्मके वस्तुतोऽज्ञानं वर्तितुमर्हति । प्रकाशतम-
सोर्विरोधात् । तथाऽज्ञानमात्मघर्षश्चेत्स्वर्षं विनश्यदात्मानं विकुर्या-
त् । “उपयन्मयन्यर्षो विकरोति हि घर्मिणम्” इति न्यायात् । त-
याऽज्ञानस्य वस्तुत्वे दृक्ताणतिरिति चिन्तनिर्विकारत्वाद्वयत्वश्रुतिवि-
रोध इत्यर्थः । द्वितीयपक्षीकरोति—अज्ञातताऽपीति । अपिस्व-
र्थः । तथात्वे हि यद्यपि नालोकमण्डले कौशिकादिकल्पितान्धका-

स्वदविरोधः स्यादिति भावः । नन्वेवमज्ञानेनैवाज्ञानरूपनायामा-
त्माश्रयत्वमिति नेत्याह—नात्मेति । अनादि द्यज्ञानमज्ञानतन्त्रम-
ज्ञातत्वमप्यनादीति कात्माश्रय इति भावः । यद्वा अत्रानिर्वचनी-
यवादे नानुपपत्तिर्दूषणमिति भावः ।

केचित्तु 'सत्कार्यासत्कार्यवादिनोरभिव्यक्तावुत्पत्तौ च ना-
त्माश्रयश्चेत्किमु मायावादिन इत्यर्थमाहुः ॥ ५१ ॥

अज्ञानादेवाज्ञानकल्पने प्रमाणमाह—

द्वारं तमोऽन्वयमपेक्ष्य दृशा हि दृश्यं
सङ्गच्छते सकलमत्र न नो विवादः ॥
माहोऽपि दृश्यवपुरतः च संवदध्वे
तस्मात्तदन्वयनिमित्तमपीह मोहः ॥ ५२ ॥

द्वारमिति । आत्मन्यज्ञानसम्बन्धोऽज्ञानकृतो दृग्दृश्यसम्ब-
न्धत्वाद् घटाज्ञानसम्बन्धवत् । प्रसाध्याङ्गकत्वाद्याप्तिमुच्यते
हि शब्दः ।

अपमर्थः—यस्मादसङ्गया दृशा सकलमेव दृश्यं घटादि सम्ब-
ध्यमानमज्ञानसम्बन्धं द्वारीकृत्याध्यासिकेन तदादात्म्येनैव सम्बध्य-
ते, अन्यस्य संयोगसमवायादेरशक्यनिरूपणत्वादिति । वक्ष्यति
“न सङ्करो नापि च संयुतिस्तयोः” इत्यादि । “आत्मनोऽनात्मना
योगो वास्तवो नोपपद्यते” इति च वार्तिकम् । तस्मान्नात्र व्याप्तौ
विवादितन्यमित्यर्थः । हेत्वसिद्धिमुद्धरति—मोहोऽपीति । “अह-
मज्ञः” इत्यनुभवादित्यर्थः । अत्र चेति । व्याप्तौ विवादो, न तु
हेतोः पक्षधर्मत्वे इत्यर्थः । ततश्चात्रापि मोहानिमित्तत्वमिति निगम-
यति—तस्मादिति ॥ ५२ ॥

ननु कथं प्रपञ्चकल्पनोपक्षीणस्याज्ञानस्य स्वकल्पकत्वमपी-

साशङ्का स्वपरनिर्वाहकस्वभावत्वादित्याह—

संविदधुरं वहति तद्विषयोपयुक्ता

स्वात्मन्यपि स्वरसतः स्वकरूपसिद्धेः ॥

कार्यप्रपञ्चपरिकल्पनमात्ममोहात्

मोहप्रकल्पनमपीति तथोपपन्नम् । ५३ ॥

संविदिति । यथा हि प्रमाणफलभूता संविस्त्रविषयघटादि-
सिद्धौ स्वनिर्द्धौ चोपयुक्ता धुरं तद्विषयाज्ञानसंशयादिनिवृत्तिभावं
वहति उभयमपि साधयतीत्यर्थः । एवमज्ञानादेव प्रपञ्चकल्पनमज्ञान-
कल्पनं चोपपन्नमित्यर्थः । ननु संवित्संविदन्तरवेद्यैव स्वस्य स्व-
विषयत्वासम्भवादित्याशङ्काह—स्वरसत इति । संविदन्तरवेद्य-
त्वेऽनवस्थानात्स्वसत्तायां संशयादिराहित्यात्स्वव्यवहारे परान्तपेक्षैव
संविदिसाद्युक्तमायम् ॥ ५३ ॥

संविस्त्रप्रकाशत्वे विप्रतिपन्नं प्रति निदर्शनान्तरमाह—

आत्मा प्रसाधयति वेद्यपदार्थजातं

स्वात्मानमप्युन्नगतिक्षमशक्तियोगात् ॥

स्वाज्ञानमैवमिदमात्मपरप्रकृतौ

शक्तं भवेदिति न किञ्चन दौस्थ्यमस्ति ॥ ५४ ॥

आत्मेति । यथा वेद्य घटादिकं स्वं चावगतिसमर्थज्ञानाद्य-
गुणयोगात्साधयति, आत्मकार्यव्यवहारसहकारित्वात् ज्ञानं श-
क्तिरित्युक्तम् । एवमज्ञानमपि शक्तिवशात्स्वपरकल्पकं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ५४ ॥

नन्वात्मनो ज्ञानाख्यशक्तिमत्त्वादस्तु स्वपरसाधकत्वम्, अज्ञा-
नस्य तु परशक्तिभूतस्य शक्त्यन्तराभावादज्ञानान्तरमेवाज्ञानसाध-

कमुपेयम् एवञ्चानवस्थेत्याशङ्क्य परदृष्ट्यैव दृष्टान्तान्तरमाह—

भेदं च भेद्यं च भिनत्ति भेदो यथैव भेदान्तरमन्तरेण ॥

मोहं च कार्यं च विभर्त्ति मोहस्तथैव मोहान्तरमन्तरेण ॥ ५५ ॥

भेदं चेति । यथैव हि भेदोऽन्योऽन्याभावो भेद्यं घटपटद्वयं मिथो भिन्नं बोधयति । आत्मानमपि भेदं घटादेर्भेदात्सकाशाद्भि-
नत्ति न तु स्वप्रनियोगिकं भेदान्तरमपेक्षते अनवस्थानात् । तथा
मोहोऽपि मोहान्तरं विना मोहं तत्कार्यं च कल्पयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं भाष्योक्ते बन्धमिध्यात्वे साधिते यदि शास्त्रारम्भोपोद-
घाते आदावध्यासः, किमिति सूत्रकृतोपेक्षित इत्याशङ्क्य “सूत्रैष्वेव
हि तत्सर्वम्” इति न्यायादसौत्रस्य भाष्यविषयत्वायोगादर्थगत्या
सूत्रित एवेत्याह—

ब्रह्मज्ञानं सूत्रयन् सूत्रकारो बन्धोत्पत्तेर्हेतुविध्वंसनाय ॥

एतत्सर्वं सूचयामास तस्मादेतत्सर्वं भाषते भाष्यकारः ॥ ५६ ॥

ब्रह्मज्ञानमिति। “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति शुभुसोर्ब्रह्मजिज्ञासो-
पदेशादधिकारिविशेषणस्य मोक्षस्य बन्धहेत्वज्ञानध्वंसात्मकस्य ब्रह्म-
ज्ञानं साधकमिति सूचयन्, बन्धस्य सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः।
एतत्सर्वं पूर्वोक्ताध्याससाधनप्रबन्धं मुनिः सूचयामासेत्यर्थः । तेन
नासूत्रितार्थवर्णनं भाष्यकृत इत्याह—तस्मादिति । ननु ज्ञानमध्य-
स्तस्यैव निवर्त्तकमिति नार्थं नियमः, पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानेन, इच्छायाः
स्वविषयज्ञानेन, शोकस्य सुहृद्दर्शनेन, पापस्य सेतुदर्शनेन, विषस्य
गरुडध्यानेन, प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रवर्त्तकज्ञानेन निवृत्तिदर्शना-
दिति चेन्न । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उत्तर-
ज्ञानोदस्तु विरोधिगुणत्वेन, सिद्धत्वेन, सुहृद्ज्ञानत्वेन, विहित-

क्रियात्वेन, प्रवृत्तिसामग्रीत्वेन यथापथं निवर्त्तकत्वात् । प्रकृते-
 ऽप्यात्मज्ञानत्वेनैव निवर्त्तकत्वमिति चेन्न । अहमिति ज्ञानादपि
 बन्धनिवृत्त्यापत्तेः । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमेव निवर्त्तकमिति चेत्
 तदेव हि तत्त्वज्ञानम्, “आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरु-
 पः” इत्यादिश्रुतेः । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वं च न निवर्त्तकस्य
 मिथ्यात्वं विना निर्वहति । तथाहि—न तावद् मुदद्यादिमपञ्चो-
 पहितब्रह्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं भवति, ब्रह्मणो वस्तुतस्तथात्वाभावात्,
 किन्तु विमुद्वब्रह्मज्ञानम्, विमुद्विश्च मपञ्चराहित्यम् । न च सत्य-
 मपञ्चाश्रये तदानीमेव तद्वाहित्यं वर्त्तते । न चावर्त्तमानस्य साक्षा-
 त्कारविषयत्वसंभवः, येनासौ भाविनीं निष्प्रपञ्चतामवगाहेत् ।
 अस्तु मपञ्चोपादानत्वेन ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति चेन्न । मृदादेस्त-
 यात्वेन ज्ञानेऽपि घटाद्यनिवृत्तेः, दृष्टविपरीतस्य चाकल्पनात् । त-
 स्मात्प्रपञ्चसत्त्वकालेऽपि ब्रह्मणि निष्प्रपञ्चत्वप्रमा वाच्या, सा च न
 मपञ्चमिथ्यात्वं विनेति । तथापि कथं समपञ्चे मपञ्चराहित्यं, तद्वति
 तदत्यन्ताभावासत्त्वादिति चेन्न । तत्समसत्ताकस्यैव तदत्यन्ताभा-
 वस्य तद्वत्यवृत्तेः । व्यावहारिकस्य च मपञ्चस्य स्वकालेऽपि ब्रह्मणि
 पारमार्थिकात्यन्ताभावाविरोधात् । अत एव त्रैकालिकनिषेधस्य
 परमार्थदृष्टरजताभावविषयत्वमुक्तं विवरणे । युक्तौ परमार्थत्वेन
 दृष्टं यन्निश्चयारजतं तत्प्रतियोगिकाभावात्मकाधिष्ठानविषयत्वं हि
 तदर्थो न तु लौकिकापणस्थरजताभावविषयत्वम् । लौकिकस्मान्न
 निषेध्यत्वे मिथ्यात्वापत्तेः । नेह नानिति श्रुत्या दृश्यमानमपञ्चस्य
 ब्रह्मणोऽव युक्तौ भतीयमानरजनस्यैव तत्र त्रैकालिकाभावमतीतिश्च ।
 यदस्य तदभावामावत्ववद्याधिष्ठानस्य भावस्याप्यध्यस्तनिष्पत्ति-
 भावत्वं न विरुध्यते ।

कोचिनु-रजतस्य परमार्थत्वाकारेण प्रतियोगिभति यत्रैका-

लिकाभावस्तत्परोऽयं ग्रन्थः । परमार्थत्वस्य व्यधिकरणत्वे च प्रति-
योगिनो मिथ्यात्वमपि सिध्यतीति व्याचक्षते । सर्वथाऽप्युपपन्नः
प्रपञ्चकालेऽपि ब्रह्मणि प्रपञ्चाभाव इति संक्षेपः ॥ ५६ ॥

अध्यासवर्णकमुपसंहरन्सम्भावितविषयप्रयोजनत्वाच्छास्त्रार-
म्भं निगमयति—

तस्मादध्यस्तमेतत्सकलमपि दृशौ भूमरूपातिरिक्तं
रूपं स्वाज्ञानमात्रादिति भवति परब्रह्मधीवाध्यमेतत् ॥
ईशिन्नादिप्रभेदप्रतिहतिफलकज्ञानदौस्थ्यपनुत्स्यै
श्रीमच्छारीरकार्थप्रकटनपटुताशालि शास्त्रं विदध्मः ॥ ५७ ॥

तस्मादिति । एतत्प्रत्यक्षं सकलमपि कर्तृत्वभोक्तृत्वादि स्वा-
ज्ञानमात्रादेव दोषाद् दृशौ चिदात्मन्यध्यस्तम् । कुत इत्याह—भू-
मेति । भूमरूपे हि ब्रह्मणि अल्परूपं परत्र परावभासत्वादध्यस्त-
मेव सम्भवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—इतीति । अध्य-
स्ततासिद्धौ च परब्रह्मधीवाध्यत्वं सूत्रितं सिद्धं भवतीत्यर्थः । तेन
विषयादिसम्भवात् श्रीमच्छारीरकार्थब्रह्मात्मैक्यस्य यत्प्रकटनमपरा-
धापनपनेन स्फुटीकरणं तत्र यत्पटुत्वमुपपत्तिबाहुल्यं तद्युक्तं शा-
स्त्रं समासध्यासाभ्यां चतुर्लक्षणीनयसंग्रहाच्छास्त्रकल्पं प्रकरणं
कुर्वे इत्यर्थः । तन्निर्माणफलमाह—ईशिन्नादीति । जीवेशादि-
भेदाध्यासप्रतिहतिफलकवाक्योक्त्यज्ञानस्य यद् दौस्थ्यं प्रतिबन्धा-
त्फलपर्यन्तताराहित्यं तन्निराकर्तुमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अगतार्थवर्णकमवतारयिष्यन्—ननु यदि ब्रह्मान्यतः सिद्धं किं
तद्विचारेण, अयासिद्धं न शक्यं विचारयितुम्, वेदान्तादापातप्रति-
पन्नं विचार्यमिति चेत्, केवमापातप्रतिपत्तिः, न पदजन्या, ब्रह्म-

पदे व्युत्पत्त्यभावात् । अत एव न तत्समभिव्याहृतवाक्यजन्या ।
 “किञ्चिद्ब्रह्मास्ति” इति प्रतिपत्तिः सेति चेन्न, तस्या बुभुत्सामात्र-
 हेतुत्वेन विचाराद्देतुत्वात् । अतो न ब्रह्म विचार्यम्, न चावन्व-
 निवृत्तिस्तत्फलमित्यादावाक्षिप्य समाधत्ते—

मीमांसितव्यमनयैव सदद्वितीयं

मीमांस्यमेव च सदात्मतयाऽनयैतत् ॥

ज्ञातं प्रयोजनमनेन पथेदमस्या-

स्तत्त्वान्तरीयकतया च तमोनिवृत्तिः॥५८॥

मीमांसितव्यमिति । न तावदन्वयः मिथ्यमेव ब्रह्म-
 विचार्यम्, तस्योपनिषदन्यमानागोचरत्वात्, अतोऽद्वितीयं सद-
 विचारितान्महावाक्यात्सम्मुखोपस्थितमनयैव मीमांसया मीमांसि-
 तव्यम् अखण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यम्, ब्रह्मण आपनिषदत्वेन तद्वि-
 चारस्यैव तन्निष्ठापकत्वाच्चित्पात् । ब्रह्मपदस्य बृहत्पदार्थानुगमेन
 सर्वानुवृत्तसत्तास्फुरणात्मनि व्युत्पन्नत्वादात्मशब्दस्य च “यथाप्रोति
 यदादत्ते” इति प्रत्ययार्थ एव प्रसिद्धेस्त्वयोरैक्यस्य विचार्यत्वसम्भवा-
 च्छर्षयति—मीमांस्यमेवेति । सत आत्मत्वेनाज्ञानादनया मीमां-
 सया तदेवात्माभेदेन मीमांस्यं नान्यन्नियोगादीत्यर्थः । नन्वस्तु ब्रह्मा-
 त्मैक्यं विचार्यत्वाद्विषयः फलासिद्धिस्तु तदवस्थैवेत्याह—ज्ञा-
 तमिति । अनेन प्रागुक्तेन पथाऽस्या मीमांसाया इदमेव प्रत्यगभि-
 सप्तद्वयानन्दं ब्रह्म ज्ञातं सत्प्रयोजनं भवनीत्यर्थः । नन्वेवं चानिवृ-
 त्तिर्न फलं स्यात्ततः प्रागुक्तिरोध इत्यन आह—तत्त्वान्तरीयेति ।
 ब्रह्मात्मबोधे सति तमोनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वेन पृथग्व्यापारानपेक्षत्वा-

तुलोल्लभनवन्न सापि पृथगुद्देश्यतया फलमित्यर्थः ।

ननु तमोनिवृत्तेराधिष्ठानमात्रत्वेन आत्माभिन्नायाः प्रागपि सत्त्वात्कथं ज्ञानसाध्यत्वमिति चेन्न । यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं यदभावे चाभावस्तस्यैव तत्साध्यत्वात् । अस्ति च ज्ञाने सत्यग्रिम-
क्षणेऽज्ञाननिवृत्तिरूपात्मसत्त्वं तदभावे चाज्ञाननिवृत्त्यभावोऽज्ञान-
म् । आत्मनोऽज्ञानाभावत्वेऽज्ञानस्यापि तदभावरूपत्वादिति । अ-
स्तु तमोऽस्यन्ताभावस्तमोनिवृत्तिः तस्यानादित्वेन ब्रह्माभेदयोग्य-
त्वात्, न तमोर्ध्वसः, तस्य प्रतिपोग्यसमानकालत्वादिति चेन्न ।
प्रतियोगिसमसत्ताकस्यैव तस्य तदसमानकालत्वमित्युक्तत्वादिति
दिक् ।

अथवा-ननु कथं निरतिशयं सुखमेव पुरुषार्थः, अविद्यानि-
वृत्तेरपि तथात्वादित्याशङ्क्याद्वैतानन्दब्रह्मावाप्त्यर्थं ब्रह्मणि प्रति-
पाद्यमाने तदाविद्यानिवृत्तिस्ततोऽनुद्देश्याऽपि ज्ञानसामर्थ्याद्भव-
तीति न तत्परमप्रयोजनमिति भावेनाह-तन्नान्तरीयकतयेति ।
नन्यद्वितीयं सद्ब्रह्माविचारितान्महावाक्यादापातमतिपन्नमनयैव मी-
मांसितव्यमखण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यमित्युक्तम्, जैमिन्यादीनां
कृत्स्नस्य वेदस्य किं केन कथमित्यंशत्रयविशिष्टार्थभावनारूपपुष्प-
वृत्तिरूपक्रियापरत्वावगमेनाक्रियार्थानां धर्मप्रमितिजननरूपप्रयो-
जनशून्यत्वेन लौकिकवाक्यत्वमाशङ्क्य शिष्टैरध्ययनाविधिपरिमृही-
तत्वेन विधिनैकवाक्यत्वेन सिद्धार्थानामपि प्रयोजनवत्त्वेन लक्षण-
यापि क्रियाऽपेक्षितस्तुत्यादिवोधित्वेन प्रामाण्यवद्देदान्तानामपि वि-
ध्यपेक्षितकर्तृस्तावकत्वेन ज्ञानविधिशेषत्वेन वा आत्मब्रह्मप्रति-
पादकत्वेन विचार्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चेन्न ।

जैमिन्यादेरक्रियार्थानां क्रियाप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यवर्णनं
कर्मकाण्डप्रकरणस्यासिद्धबोधित्वाभावाभिप्रायेण, न भिन्नप्रकरणस्थ-
वेदान्ताभिप्रायेण, तेषामकर्त्तात्मबोधकत्वेन कर्मापेक्षितकर्तृस्तावक-

त्वासम्भवात् कर्त्रेतन्त्रे ज्ञाने विध्यसम्भवेन तज्ज्ञेयतया वक्ष्यमातिपा-
दकत्वासम्भवाच्च ॥ ५८ ॥

ननु जैमिन्यादेरित्यप्राशङ्ग्यवर्णनमयुक्तम्, तेन सर्ववेदार्थविचा-
रस्य कृतत्वात् । अन्यथा धर्मजिज्ञासामूत्रस्याथातःशब्दविरोधात् ।
अथशब्देन हि कृत्स्नशास्त्राध्ययनानन्तर्यं स्वविचारस्य दर्शयति ।
वेदान्तानामपि विचार्यत्वे च तदध्ययनानन्तर्यस्य स्वविचारे किं प्र-
योजनम् । एवमतःशब्देन कृत्स्नवेदस्य स्वार्थे प्रामाण्यं दर्शयति ।
तदप्येवंसंशयानुपपन्नं स्यात्ततो वेदान्तानां जैमिन्यादिभिरेव विचा-
रितत्वाद्वादरायणादिभिस्तत्र विचारणीयमिति तत्राह—

न च गतार्थमिदं प्रतिभाति नो
न हि विधेः पदमात्मसमीक्षणम् ॥
न खलु यागददातिजुहोतिवत्
पुरुषतन्त्रमिहात्मनिदर्शनम् ॥ ५९ ॥

न च गतार्थमिति । गतो विचारपूर्वकं ज्ञातोऽर्थो यस्य वे-
दान्तविचारशास्त्रस्य तत् । किं वेदान्तगम्यमद्रष्टुं ब्रह्म तच्च जैमि-
न्यादिभिर्निरूपितमित्युच्यते । किं वा कार्यमेव वेदान्तानामप्यर्थः,
तच्च जैमिनिना निरवशेषं निरूपितमितीदं शास्त्रं गतार्थमिति । न
तावदायः । तत्र तदमतीतेः । साध्यरूपधर्मन्यायेन सिद्धब्रह्मणो
निर्णयासम्भवात् । धर्मजिज्ञासामूत्रे धर्मस्यैव विचार्यत्वेन प्रतिज्ञात-
त्वाच्च । न चाथातःशब्दानुरोधेन धर्मशब्देन वेदार्थमात्रं लक्ष्यता-
मिति वाच्यम् । अन्यथासिद्धायातःशब्दानुरोधेन विचार्यमाणत-
या अनन्यथासिद्धमथानाभिप्रायिधर्मशब्दस्य लक्षणायोगात् । अ-
ध्ययनविधिर्हि कृत्स्नशास्त्राध्ययनं विधत्ते, न त्वेकदेशाध्ययनमात्र-

१ अध्याये ब्राह्मणो विचारकर्तव्यत्वनिरूपणम् । ६३

मतोऽध्ययनविधिप्रयुक्त्या न कर्मकाण्डमात्राध्ययनं सम्भवति ।
एवं च वेदान्ताध्ययनं यद्यपि न कर्मविचारोपयोगि तथाप्येकवि-
धिप्रयुक्ततया तस्यावश्यकत्वेन तदध्ययनव्रत एव कर्मविचार इति
तदन्यथासिद्धम् । एवमतःशब्दमूचिताध्ययनदृष्टार्थत्वस्यापि वेदा-
न्ताध्ययने सप्रत्वादेव तदर्थनिरूपसिद्धयेन तद्वलादपि धर्मशब्दे लक्ष-
णेति नाद्वयब्रह्मविचारो गतार्थ इति भावः । नापि द्वितीयः ।
अग्निहोत्रादिकार्यस्य उपासनाकार्यस्य वा भिक्षुप्रकरणस्यत्वाद्
ब्रह्मनिष्ठवेदान्तेभ्यस्तदप्रतीतिश्च ।

नन्वात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना ज्ञानं विधीयत इति का-
र्यमेव वेदान्तार्थ इति चेन्नब्राह्मणं न होति । विधेः पदं विषयः वि-
धेयमिति यावत् । यदि वाक्यार्थमितिजन्यचिकीर्षाप्रयत्नाभ्यां
निष्पाद्यं तद्विधेयं यथाग्निहोत्रादि, उपासना वा । न चात्मज्ञानं
लौकिकं वा तत्तथाऽनिच्छतोऽप्रयत्नमानस्यापि शब्देन प्रत्यक्षादिना
वा तदर्शनात् । एतेदेव कर्तृतन्त्रं विधेयं, ज्ञानं च न तथेत्पुच्यत इति
ज्ञानं न विधेयमित्याशयेनाह—न खल्विति । देवतोद्देशेन द्रव्य-
त्यागो यागः, तस्य परस्वत्वाभादनव्यापारो दानम्, याग एवा-
सेचनाधिको होमः इति विभागः ॥ ५९ ॥

किंच विधेयपदार्थज्ञानं विधिवाक्यार्थमतीतिः भाग्यं वक्तव्यं,
न च परमात्मज्ञाने तत्संभवतीत्याह—

अपि च रूपितगोचरताविधेर्न

परमात्मधियोऽस्ति च रूपणम् ॥

अविदिते परमात्मानि तद्विधो

न खलु रूपितता घटनान्विता ॥ ६० ॥

अपिचेति । रूपिनो ज्ञातो गोचरो विषयो यस्य तस्य भा-
वस्तत्ता ज्ञातधात्वर्थगोचरता, वक्तव्येति शेषः । ततः किं तत्राह-
न परमात्मेति । रूपणं ज्ञानं प्रागिति शेषः । तथा च परमात्मज्ञा-
नं कर्तव्यमिति वाक्यार्थधीर्न भवतीति भावः । कुतस्तदनिरूपण-
मिति चेत्, किमज्ञाते परमात्मनि तज्ज्ञानं ज्ञायते, विदिते वा । नाद्य-
इत्याह-अविदित इति । घटनान्विता युक्ता । न हि विशेषणी-
भूतं परमात्मानमज्ञात्वा परमात्मज्ञानमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥६०॥

द्वितीयमाह—

विदितता परमात्मन इष्यते

यदि वृथा विधिरस्य धियो भवेत् ॥

निखिलभेदानिदानानिवृत्तितो

भवति तद्विषयादि च दुर्लभम् ॥ ६१ ॥

विदिततेति । ज्ञानविधिवाक्यार्थज्ञानात्प्रागिति शेषः । त-
र्हि ज्ञानविधिर्व्यर्थः पुरुषार्थसाधनात्मज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादि-
त्याह-वृथेति । किं चात्मज्ञाने सति अविद्यातत्कार्यसकलनियो-
ज्यविषयादिभेदनिवृत्तेस्तत्सापेक्षो न ज्ञानविधिः । न वा तदनुष्ठानं
संभवतीत्याह-निखिलेति । निदानस्य कारणस्याज्ञानस्य निवृ-
त्तित इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

नन्वात्मनि परोक्षज्ञाने प्रथमं जातेऽपि तद्विशिष्टज्ञानं विधेय-
मिति चेत्, किं विशिष्टज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वा ? नाद्यः, मयमज्ञानेनैव
तत्कृत्यमिदं तद्वैयर्थ्यात् । विदितस्वार्थसंघन्वशब्दादिभ्य एव म-
यमज्ञानस्य द्वितीयज्ञानस्यापि विना पुंन्यापारमुत्पत्तिसंभवेन वि-
धिवैयर्थ्याच्च । नापि द्वितीयः । किं कर्तव्यतयाऽवगतं शाब्दज्ञानमेव
विधियलादपरोक्षं भवति, किं वा ततस्तदुत्पद्यते, नाद्यः, तस्य

१ अध्याये ब्राह्मणो विचारकर्तव्यत्वनिरूपणम् । ६५

शब्दादुत्पन्नत्वेन तत्र सते तदयोगात्, अन्यथा प्रथममेवापरोक्षज्ञानं किं न स्यात् । न द्वितीयः, तत्करणस्यासम्भवात्, न ह्यपरोक्षज्ञानकरणमिन्द्रियमात्मन्यस्तीति न ज्ञानविधिसंभव इत्युपसंहरति—

इति न धर्मविशेषसमर्पणं

श्रुतिशिरोवचनैः क्रियते ततः ॥

भवति धर्मविचारगतार्थता-

ऽनवसरः परमात्मविचारणे ॥ ६२ ॥

इतीति । धर्मविशेषसमर्पणं विधेयज्ञानमेवावान्तरो धर्मस्तस्य च निर्विषयस्यानुपपत्तेस्तदाकाङ्क्षाऽऽत्मानं व्युत्पादयद्विषेदान्त-
वचनैर्विध्यैकवाक्यतया धर्मविशेषसमर्पणं क्रियत इति यन्मतं तन्न ।
ततोऽपि परमात्मविचारे धर्मविचारगतार्थताया अनवसरो भवती-
त्यर्थः । तथा च जैमिन्यादेः मागस्मदुक्त एवाशय इति भावः ॥६२॥

कथं तर्हि “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “आत्मन्येवात्मानं पश्ये-
त्” इत्यादिविधिविभक्तीनां गतिरिति तत्राह—

अर्हाद्यर्थे च कृत्यस्मरणमभिमतं पाणिनेः प्रार्थनादौ
लिङ्लोडादेश्च वृत्तिः प्रचुरमभिमता पाणिनेर्जैमिनेश्च ॥

तस्माद्देवान्तवाक्ये पठितमपि लिङ्गद्यन्यथा योजनीयं
विध्यर्थासंभवेन स्फुटमुदितनयादेतदन्यागतार्थम् ॥ ६३ ॥

अर्हेति । “अर्हे कृत्यवृत्तश्च, विधिनिमन्त्रणामन्त्राणाधीष्टसंभ्र-
मार्थनेषु लिङ् लोट् च” इत्यादिपाणिनिस्मरणात्, “विष्णुरुपांशु
यष्टव्यः” इत्यादौ जैमिनीयन्यायाच्च तव्यप्रत्ययादेर्विध्यतिरिक्तार्थत्वं
सिद्धं यस्मात्तस्मादुक्तवेदान्तवाक्ये पठितमपि लिङ्गादिअन्यथा वि-
धिपन्तरेण अर्हार्थतया योजनीयम् । कुतः ? स्फुटमुदितनयाद् वि-

धर्मासम्भवेन । अत एतद्वेदान्ताविचारशास्त्रं धर्माविचारशास्त्रेणा-
गतार्थम् अतस्तद्भगवता “अयातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादिभ्य विचा-
रितम् । भाष्यकारादिभिरपि तदाशयानुरोधेन तदर्थो वर्णित इति
मयाऽपि तदर्थान्विष्करणाय यत्नः क्रियत इति ॥ ६३ ॥

नन्वेवमप्यधिकार्यभावादिदं शास्त्रं नारम्भणीयम् । न ताव-
त्स्वर्गादिकाममुद्दिश्यैतदारम्भः, अग्निहोत्रादिभिरेव तत्सिद्धेः । ना-
पि निरतिशयविषयभोगार्थिनमुद्दिश्य, तस्याप्युपासनातः सिद्धेः ।
न च मुमुक्षुर्ग्राधिकारी, सकलवैषयिकानन्दविलक्षणे मोक्षं कस्या-
पि कामनाऽदर्शनात् । अत एव ब्रह्मजिज्ञासुरग्राधिकारीति निरस्त-
म् । ब्रह्मज्ञानस्यापुरुषार्थस्य कामनाऽयोगाच्चिरतिशयाभिलाषितस्व-
र्गादिविरोधित्वाच्च । न चाविरक्तस्य स्वर्गाद्यभिलाषेऽपि विरक्तस्य
तदभावान्मुमुक्षा संभवतीति तदर्थं ब्रह्म जिज्ञासमानोऽग्राधिकारीति
वाच्यम् । स्वर्गादौ निरतिशयमोक्षास्पदे कस्यापि वैराग्यासंभ-
वात् । दुःखमिश्रितत्वात्ततोऽपि वैराग्यं युक्तमिति चेन्न । तादृशेऽपि
तदाधिकसुखे प्रवृत्तिदर्शनात्, दुःखपरिहारे च यतितव्यं ननु सु-
खमपि परित्याज्यम् । न चान्मः काश्चिदधिकारी संभवतीत्यधिका-
र्यभावाच्चेदमारम्भणीयमिति तत्राह—

एकाहाहीनसत्रद्वयविधिनिहितानेककर्मानुभावध्वस्त-

स्वान्तोपरोधाः कथमपि पुरुषाश्चिद्विहक्षां लभन्ते ॥

यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्यो-

त्पत्याम्नानसिद्धं पुरुषविधिदिषामात्रसाध्ये युनक्ति ॥ ६४ ॥

एकाहाहीनेति । अपमिह चिद्विदित्तत्वात्तिलम्भप्रकारः ।

अनादिमाम्भवेपु संसरन्जीवः कदाचित्तत्र तत्र विशिष्टवर्णाश्रमो
भूत्वा पावज्जीव्यनिचोदितानि नित्याग्निहोत्रादीनि सम्यगनुतिष्ठ-
ति, ततः कदाचिदीपदासादितपरमेश्वरममादादग्निहोत्रादिषु हृदय-

दो भवति, तत ईश्वरमसादादेवं चिन्तयति, “मदीयं मनः स्वर्गा-
दिमुखतत्साधनान्येवामिलयति, न तु मोक्षं तत्साधनं वा ज्ञानं, तत्र
चादृष्टमेव केवलं निमित्तमिति तदर्थं यतितव्यम्” इति विविदिषोद्देशे-
न तान्येव कर्माण्यनुतिष्ठति, ततोऽतिविमलमानसः “तद्यथेह” इत्यादि-
श्रुतिं “यत्कृतकम्” इत्यादिन्यायं चानुमंथाय ब्रह्मलोकपर्यन्तं कर्ममा-
ध्यं फलमनित्यामिति निश्चिनोति, आत्मा च श्रुतिन्यायाभ्यां नित्या-
नन्द इति च, सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः । ततस्तदर्थं सकलवै-
षयिकसुखमोगजिहासा पुनः पुनरस्यां पावर्तने, “नित्यं संभवत्य-
नित्ये कस्तुष्येत्” इति, तदिदं कर्मफलवैराग्यम् । पश्चाच्छान्तिदा-
न्यादिसंपन्नो हृदतरमोक्षेच्छां करोति, सेयं साधनचतुष्टयसंपत्तिः ।
तत्र इष्टमाणमोक्षसाधनं चिदानन्दस्वरूपात्मज्ञानमिच्छतीति ना-
प्राधिकारी दुर्लभः । तदिदमेन श्लोकेन सूचितम् ।

एकाहः—एकमुत्पाकः क्रतुः । अहीनः—द्वयद्वयमृतिद्वादशमु-
त्पान्तः । सत्रं द्विविधम्, एकमहःसमुदायमाध्यम्, यथा द्वादशाह-
म्, द्वादशाहस्य चाहीनसत्रात्मत्वं “यजेत उपयन्ति” इत्युभयश्रु-
तिबलादवगतम् । किञ्चित्संवत्सरगणमाध्यम् । उपलक्षणमे-
तदग्निहोत्रादेः । एतेषां ये विधयस्त्रिद्विहितानि यान्यनेकानि
अग्निहोत्रप्रभृतीनि सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि कर्माणि तेषामनु-
भावो दुरितनिवर्हणमाध्वं तेन ध्वस्तः स्वान्तस्थानः कर-
णस्योपरोधो विविदिषाप्रनिबन्धो येषां ते तथा । कथमपि अने-
कजन्मव्यवधानेऽपि पुरुषाः साधनचतुष्टयमंपन्ना अधिकारिणः
चिद्दिदक्षामखण्डंचितन्पात्नकप्रत्यग्वृत्तमाप्तात्कारेच्छामित्यर्थः ।

नन्वाग्निहोत्रादेः पुन्दिदक्षामप्रतिबंधकदुरितनिरर्चकत्वं कुतोऽवगतं,
येन तदर्थमनुतिष्ठेयुः । न तावत्प्रत्यक्षादिना तदवगन्तुं शक्यम् । ना-
प्यग्निहोत्रादिवाक्येन, तत्र तद्वाचरूपदाभावाच्चत्राह—यज्ञेनेति ।
“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषान्ति यज्ञेन” इत्यादिवक्तव्यम् ।

शतपथविहितमिति । शतपथग्रहणं विनियोजकवाक्येन वि-
नियोज्यकर्मणः प्रत्यासत्तिज्ञापनार्थम् । नन्यग्निहोत्रादेः स्वर्गका-
मपावज्जीवादिवाक्येन तत्र तत्र विनियुक्तस्य कथं चिद्विद्वत्सायां
विनियोगः, विनियुक्तविनियोगविरोधात्तत्राह—स्वोत्पत्तीति ।
इवस्याग्निहोत्रादेर्यदुत्पत्त्याम्नानं कर्मस्वरूपमात्रबोधकं वाक्यं त-
त्सिद्धमित्यर्थः । अग्निहोत्रादिकं हि मयममाग्निहोत्रं जुहोतीत्या-
दिवाक्यैः फलविशेषशून्यमेव विधीयते । यथाद्राक्यान्तरेण तदपे-
क्षितफलविशेषे तस्य संबन्धः प्रतिपाद्यते । एवं च तद्देव विविदि-
पायामपि तस्य संबन्धो न विरुध्यते, विनियोजकवाक्यानां तुल्य-
कल्पत्वात् । एवं च विषयसौन्दर्यज्ञानलभ्यायामिच्छायां कर्मणः
साक्षात्साधनत्वासम्भवेन सामर्थ्यप्रतिबन्धकनिवृत्तावेव साधनत्वं
कल्प्यत इति । पुरुषः परमात्मा । मात्रशब्देन तस्य ज्ञानादेर्य-
न्तव्यापारं वारयति । एवं च नाधिकार्यभाव इति भावः ॥ ६४ ॥

एवं विषयमयोजनसंभवादगतार्थत्वाद्विशिष्टाधिकारिणाभाच्च
ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तम् । इदानीं गुरुशिष्यसंवादमु-
त्तेन शास्त्रं प्रवर्त्तयितुं जिज्ञासामूत्रगताथशब्देपाचविशिष्टाधिकारि-
णः “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनि-
ष्ठम्” इति श्रुतिदर्शितं गुरुपसदनमाह—

उपसत्ताद् चतुष्टयसाधनो निश्चितबुद्धिरशुद्धिपरिक्षयात् ॥
विविदिपुर्विहितैर्विविधाध्वरैर्विदितवेद्यतमं विधिवद् गुरुम् ॥ ६५ ॥

उपसत्तादेति । प्राप्तवानित्यर्थः । विवेकादिचतुष्टयं ब्रह्मज्ञा-
नसाधनं यस्य स चतुष्टयसाधनः । निश्चितोऽतिमूर्खमा ब्रह्मैकाकार-
तायोग्या बुद्धिरन्तःकरणं यस्य स तथा । विहितैः सम्यगनुष्ठितैः
विविधाध्वरैरशुद्धिपरिहृत्यभिहितबुद्धिः चतुष्टयसाधनो विविदिपुरि-
ति संबन्धः । “श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुतिदर्शितं गुरुविशेषणमा-

इ—विदितवेद्यतममिति । अवगतप्रसूतत्वमित्यर्थः । समित्प-
णिरिति श्रुतिदर्शितमुपसदनप्रकारमाह—विधिवदिति ॥ ६५ ॥

ननु मुमुक्षुर्गुरुमुपससादेत्युक्तमयुक्तम्, अनुभूतसुखविजातीये
मोक्षे कामनाऽयोमात् । अत एव निखिलानर्थनिवृत्तिकामो मुमुक्षु-
रित्यपि न संभवति, अनर्थनिवृत्तेः स्वतःपुरुषार्थशेषतयैव काम्य-
मानतया तदभावे अयोगादित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन प्रस्तुता-
धिकारिणो मुमुक्षां दर्शयितुं लोके तदतिमुलभतामाह—

इह जगति हि सर्व एव जन्तुर्निरतिशयं सुखमुत्तमं ममास्तु ।
उपरमतु तथोपघातरूपं विषयजदुःखमिति स्पृहां करोति ॥ ६६ ॥

इहेति । सर्व एवेति । जन्तुमात्रे निरतिशयसुखादिकामनायां
मानाभावेन योग्यनरामिमायम् । उपरमतु मा भवतु । उपघातरूपं
पुरुषार्थविरोधिरूपम् ॥ ६६ ॥

नन्वेवमपि मुमुक्षायां किमागतमिति तत्राह—

निरतिशयसुखं च दुःखजात-

व्युपरमणं च वदन्ति मोक्षतत्त्वम् ॥

उभयमपि जनोऽभिवाञ्छतीति

स्फुटतरमस्य सदाऽस्ति मोक्षवाञ्छा ॥ ६७ ॥

निरतिशयेति । लौकिकैरभिलष्यमाणनिरतिशयसुखादेर्मोक्षत्वे
फलितमाह—उभयमपीति । अस्य जनस्य । एवं प्राणिमात्रस्य
मुमुक्षासद्भावे किञ्च वक्तव्यं निरस्तनिखिलाचित्तमलस्य तीव्रवैरा-
ग्यादिसम्पन्नस्य तत्सद्भावे मोक्षरूपसुखस्यैव तत्ताद्विषयसम्बन्धेन
लौकिकैरिष्यमाणत्वान्न तल्लौकिकसुखविलक्षणाति भावः ॥ ६७ ॥

ननु निरतिशयसुखादावज्ञाते कथं सर्वप्राणिनामभिलाषः,

ज्ञातगोचरत्वात्तस्येति चेच्चत्राह-

उभयमीप परात्मनः स्वरूपं

विमलाचिदेकरसं स्वयंप्रकाशम् ।

इति भवति विना प्रमाणमस्मिन्नु-

दितनयादभिवाञ्छानोपपत्तिः ॥ ६८ ॥

उभयमिति । निरतिशयसुखं निःशेषदुःखहानं चेत्यर्थः । परमात्मनोऽहङ्कारविलक्षणस्य तत्साक्षिण इत्यर्थः । तादृशसुखज्ञानार्थं साक्षिस्वरूपं विशिनष्टि—स्वयंप्रकाशमिति । तत्र हेतुत्वेनाह—विमलेति । साक्षिस्वरूपस्यानावृतता वैमल्यमुक्तम् । तथा च स्वयंप्रकाशात्मस्वरूपत्वाच्चिरतिशयसुखादेः सर्वेषां भानमविरद्धमि-
त्याह—इति भवतीति । उदितनयात्, इह जगतीत्यादिनेति शेषः ६८

नन्वनावृतसाक्षिस्वरूपसुखादेः कथं निरतिशयत्वं, लोके तथाऽननुभवात् । वस्तुतस्तत्तथाविधमिति चेत्सत्यं, तथाऽप्यज्ञानावृतप्रकाशे तज्ज्ञानं विना न कामना स्यादित्याशङ्क्याह—

कर्मकाण्डकृतबुद्धिदुद्धितस्तर्किते च खलु मोक्षवस्तुनि ॥

अर्थिताऽस्य घटते प्रयोजकज्ञाननुज्ञमनसो महात्मनः ॥ ६९ ॥

कर्मकाण्डेति । काण्डशब्दः समूहवाची । तर्किते परमप्रेमास्पदत्वादिनोद्धिते । मोक्षवस्तुनि आनन्दात्मनि । अस्य विशिष्टाधिकारिणः । प्रयोजकज्ञानम्—आनन्दाद्वयात्मप्रतिपादकवाक्यजन्यमापातज्ञानं तेन पुन्र्णं मेरितं तदाभिप्रेतकृतं मनो यस्य । अत एव महात्मनः नित्याद्यनुष्ठानादतिविमलमानसस्य परमप्रेमास्पदत्वादिलिङ्गेन वेदान्तवाक्येन चापाततोऽवगतानन्दाद्यात्मनि मेप्ता कथं न भवेदित्याशयः ॥ ६९ ॥

ननु मयप्रेमाधिकारिणां श्रुतिन्यायाभ्यामानन्दाद्यात्मकं व-

स्तु परिज्ञातं चेत् कृतं तस्य गुरूपमदनादिनेत्याशङ्क्य स्वयमुत्पा-
दितज्ञानस्यान्यथात्वशङ्काकलङ्कमम्भवात् “आचार्यवान्पुरुषो वेद”
इत्यादिशास्त्राचार्यमुखेनैव ब्रह्म निर्णेतव्यमिति सदृष्टान्तमाह—

धर्मनिर्णयनिमित्तमिष्यते वेदवित्परिषदेव मानवे ॥

तद्वदत्र गुरुणाऽस्य सङ्गतिस्तेन चास्य घटतेऽर्थिता गुरौ ॥ ७० ॥

धर्मनिर्णयेति । मानवे मनुस्मृतौ शास्त्रे ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यव्रैविध्यमेव वा ।

सा धूने यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ १ ॥

इति मनुना धर्मनिर्णयो वेदवित्परिषदाध्य इत्युच्यते । तद्व-
दात्मज्ञानस्यापि गुरूपदेशसाध्यत्वात्तदर्थमस्य गुरूपसदनं युक्तमि-
त्याशयेनाह—तद्वदत्रेति । ब्रह्मनिर्णयसाधनमिति शेषः । क-
लितमाह—तेनेति ॥ ७० ॥

ननु धर्ममीमांसायां षष्ठाध्याये वेदार्थाधिकारी निरूपित इति
किमत्राप्यशब्देनाधिकारिनिरूपकेण । न च शास्त्रान्तरत्वान्न पुन-
रुक्तिर्दोषायेति वाच्यम्, तथापि कृतकरणानर्थक्यात् । अन्यथा वे-
दस्यार्थवत्त्वादस्यत्र निरूपणं स्यादिति तत्राह—

यः कर्मकाण्डविषयेऽभिहितोऽधिकारी

सोऽयं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपः ॥

अत्रामिधित्सितविशेषणपूगयुक्तो

साधारणस्त्वभिमतः पुरुषो निवृत्तौ ॥ ७१ ॥

यः कर्मकाण्डेति । मीमांसाशास्त्र इति शेषः । कर्मसमूहमुद्दि-
श्येति वार्थः । अभिहितः षष्ठाध्याये निरूपित इत्यर्थः । प्रवृत्तिषु

निवृत्तिषु तुल्यरूप इति । अग्निहोत्रादौ प्रवर्तमानस्यापि कलजभक्षणादिनिवृत्तिलङ्घने तन्निवृत्तिशीलस्याप्यग्निहोत्राद्यनुष्ठानलङ्घने प्रत्यवायनीत्यात्, अयं प्रवृत्त्यादितुल्य इत्यर्थः । प्रस्तुताधिकारिणस्ततो विशेषमाह—अत्रेति । अस्मिन् शास्त्रे । अथशब्देन सूचितमध्यधिकारिर्विशेषणं तार्तीयन्यायेनैव स्थिरं भवतीत्यभिधितितेत्युक्तम् । वेदान्तशास्त्रे हि साधनचतुष्टयसंपन्नेन सकलकर्मस्वाग्निना ब्रह्म विचार्यमिति निरूप्यत इति ततोऽस्य विशेषः । न चायं पाठन्यायेन मिथ्यसीति न वैयर्थ्यम् । अर्थवत्त्वादिकं तु वेदस्य न ततो न्यायान्तरमपेक्षत इति नात्र तन्निरूपणमिति भावः ॥ ७१ ॥

नन्वस्यापि श्रवणादिप्रवृत्तेर्याग्निहोत्रादेः सत्त्वादयमपि प्रवृत्ति-निवृत्तिसाधारण एवेत्याशङ्क्याह—

शास्त्रं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपं

साधारणस्य पुरुषस्य पुराऽभ्यधायि ॥

अस्योच्यते सकलकर्मनिवृत्तिभाजः

सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवणादिशास्त्रम् ॥ ७२ ॥

शास्त्रमिति । प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु साधारणस्य पुरुषस्य तुल्यं समग्रं शास्त्रं विधिनिषेधशास्त्रमिति पुरा पूर्वतन्त्रे अभ्यधायि जैमिनिनेति शेषः । अस्य ज्ञानाधिकारिणः संन्यासिनः सर्वं श्रवणादिशास्त्रं निवृत्तिविषयमित्युच्यते वादरायणादिभिरिति सम्यगर्थः । अग्निहोत्रादिशास्त्रे हि तदधिकारिणस्तर्द्धकर्तव्यतामेव प्रतिपादयति, न तु तदितरव्यापारं परिसञ्चष्टे, स्वार्थं बाधकाभावादिति स उभयसाधारणः, अतस्तच्छास्त्रद्वयमपि तं प्रति समग्रलेखेव जैमिनिना विचारितम् । वादरायणस्तु—“दान्तो दान्त

उपरतस्तिविशुः श्रद्धाविचो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्"इतिशा-
स्त्रानुसारेण ज्ञानोद्देशेन सकलकर्मत्यागं निरूप्य संन्यासिनैव
ब्रह्म विचार्यमित्याह । तत्र यदि श्रवणादिशास्त्रमस्य प्रवृत्तिं काम-
प्युपदिशेत्तर्हि सकलकर्मसंन्यासशास्त्रं बाध्येतेति श्रवणादिशास्त्रम-
पि निवृत्तिविषयमेवेत्यधिकारिद्वयं परस्परविलक्षणमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवं धर्ममीमांसाशास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणाधिकारिवि-
षयत्वं, ब्रह्ममीमांसायास्तु निवृत्तिमात्रनिष्ठपुरुषविषयत्वमित्युक्तम्,
एतच्च मीमांसकानामपि सम्मतमित्याह—

शास्त्रद्वैविध्यदृष्टेर्द्विविधमधिकृतमेतदमप्याश्रयन्ते
तदद्वैविध्योपलब्धेः पुरुषमाधिकृतं शास्त्रयोर्भिन्नमाहुः ॥
शास्त्रार्थाद्वैत्वहेतोः पुरुषमाधिकृतं तद्वृत्तं चाधिकारं
नोचेद्भिन्नं प्रतीयुर्द्विविधमिह वृथा शास्त्रमापद्यते हि ॥ ७३ ॥

शास्त्रेति । असन्निकृष्टार्थमतिपादकं वचनं शास्त्रं तद्वैवि-
ध्यदृष्टेर्हेतोरधिकारस्य द्विविधं भेदमप्याश्रयन्ते । तस्याधिकारस्य
द्वैविध्योपलब्धेः पुरुषं तद्विशिष्टमाधिकृतमधिकारिणम् । शास्त्रयोः
शास्त्रार्थयोः । उक्तमर्थं विपक्षे बाधकमुखेन द्रव्यति—शास्त्रार्थेति ।

मीमांसका एवमाहुः—असन्निकृष्टार्थवचनं शास्त्रं, तद्वेदे च
तदर्थो भिद्यते, भिन्नासन्निकृष्टार्थं विना तदयोगात्, तदर्थभेदे च
तदनुष्ठाननिमित्तमाधिकारोऽपि भिद्यते, अन्यथा चित्राकारीयादि-
रपि स्वर्गकामाद्याधिकारसम्बन्धप्रसङ्गात् । ततश्च तद्विशिष्टोऽधिका-
र्यपि शास्त्रभेदे भिद्यते, अन्यथा शास्त्रभेदो न स्यादिति । तद्वदि-
हापि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयतया केवलनिवृत्तिविषयतया च
भिन्नयोर्धर्मब्रह्ममीमांसयोस्तदर्थ्याधिकारिणोर्भेदेन भवितव्यमिति
भावः ॥ ७३ ॥

ननु सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवणादीत्युक्तमयुक्तं, ज्ञानाधिकारिणो-

ऽयहिंसादियमवच्छौचादोर्नियमस्यापि संन्यासिन उपदेशाच्चन्नाह—

यमनियमविधानैर्वाङ्मनःकायचेष्टा-

व्युपरमणमशेषैः कथ्यते न प्रवृत्तिः॥

येदि भवनि कदाचित्काचिदस्य प्रवृत्तिः

श्रुतिविहितनिवृत्तेः कर्मणां कथनं स्यात् ॥७४॥

यमनियमेति । यमनियमयोर्विधानैर्विधायकवाक्यैरित्यर्थः ।
अत्र यमग्रहणं दृष्टान्तार्थमुक्तम् । अशेषैर्यमनियमविधानैरिति स-
म्बन्धः । प्रवृत्तिः शौचादिरूपा । यमशास्त्रवन्नियमशास्त्रस्यापि नि-
वृत्तिपरत्वमेव न प्रवृत्तिपरत्वमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यदीति ।
अस्य ज्ञानाधिकारिणः कर्मणां श्रुतिविहितनिवृत्तेरिति सम्बन्धः ।
कथनं कथना पीडोति यावत् । “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रगजेत्”
इति श्रुतिज्ञानार्थिनः सकलकर्मत्पार्गं विधत्ते । न च यावज्जीवादि-
वाक्यानुसारेण काम्यकर्मन्यासमात्रं प्रवज्याश्रुत्यर्थ इति वाच्यम् ।
यज्ञोपवीतादेरपि तत्र त्यागाविधानात् । संन्यासिनो धर्मविधायकवा-
क्ये “मुण्डोऽपरिग्रहः” इति शिखादिरादित्यनियमदर्शनेन प्रतिप्रस-
वन्यायेनापि यज्ञोपवीतादेरनङ्गीकारात् । तस्मात् “यदहरेव विरजेत्”
इति वैराग्यस्य तदधिकारस्य श्रवणादिरक्तमुमुक्षुविषयं संन्यास-
शास्त्रम् । यावज्जीवादिशास्त्रं तु न तत्प्रधानविषयमित्यविरक्तविष-
यमेव । अतः सङ्कोचकाभावात्संन्यासशास्त्रं सकलकर्मनिवृत्तिं विध-
त्ते । तदस्य शौचादिप्रवृत्त्यभ्युपगमे बाधितं स्यात् । न च शौचा-
द्यनेकविधियलात्तदिष्टमिति वाच्यम् । शौचादिशास्त्रस्य संन्यास-
शास्त्रवद् विरक्तमुमुक्षुमात्रविषयत्वाभावेन सामान्यविषयस्य ततो
दुर्बलत्वादिति न काऽपि ज्ञानाधिकारिणो विधितः प्रवृत्तिरिति
भावः ॥ ७४ ॥

नन्वेवं श्रवणादौ कथं मुमुक्षोर्महानिष्ठासौ । प्रवृत्तिः तत्प्रापका-

भावात् । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणादेर्ज्ञानसाधनत्वावगमा-
त्स्वत एव मुमुक्षोस्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नियमेन तत्र प्रवृत्त्य-
योगात्, अन्यतोऽप्यभिलाषितज्ञानसम्भवात् कथं वा तच्छास्त्रस्य
निवृत्तिनिवृत्तिरिति तत्राह—

औदासीन्यविशेषमेव हि परब्रह्मात्मधीजन्मने
शास्तीदं श्रवणादिशास्त्रममुना त्वाक्षिप्यते व्यापृतिः ॥
तां तां व्यापृतिमन्तरेण घटते सा सा न शास्त्रार्थधी-
रित्यर्थाल्लशुनादिभक्षणगतौदासीन्यबोधादिव ॥ ७५ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यं प्रवृत्त्यभावस्तस्य विशेषम-
नात्मश्रवणादिरूपप्रवृत्तिविशेषाभावमित्यर्थः । शारित उपदिशति ।
अमुना ज्ञानार्थमुपदिष्टौदासीन्यविशेषेण व्यापृतिः आत्मश्रवणादि-
प्रवृत्तिः अर्थादाक्षिप्यत इति सम्यन्धः । अनुपपत्तिमेवाद-त्तां
तामिति । श्रवणमननादिरूपमित्यर्थः । सा सा शास्त्रार्थधीरना-
त्मश्रवणमननादिनिवृत्तिरूपौदासीन्यात्मकश्रोतव्यादिशास्त्रार्थधीः,
न घटते इति यत इत्यर्थः । “आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यः” इत्यादिशास्त्रेणात्मज्ञानान्वयव्यतिरेकमिद्वत्तयोक्तबाधकव-
लेन च श्रवणादिव्यापारविधानासम्भवेनात्मज्ञानविरोधनात्मश्रव-
णाद्यभावरूपौदासीन्यं विधायते सेधं परिसंख्या अनात्मव्यापा-
रवर्जनमन्तरेण शतशोऽनुष्ठितश्रवणादिनाऽप्यद्वयात्मज्ञानासम्भवाच्च-
स्मिन् विहिते चेतसो निर्व्यापारत्वासम्भवेन तावताऽप्यभिमतज्ञा-
नासिद्धेयान्वयव्यतिरेकाच्चवृत्तज्ञानसाधनभावश्रवणादिप्रवृत्तिरा-
क्षिप्यत इति भावः । अर्थान्तरनिषेधमामर्थ्यादर्थान्तरसिद्धौ दृष्टा-
न्तमाह—लशुनादीति । “लशुनं न भक्षयेत्, न कलङ्गं भक्षयेत्” इ-
त्यादिनिषेधेन तत्तद्भक्षणादेरिष्टसाधनत्वाभावरूपौदासीन्यबोधाग्रथा
तद्भक्षणादिप्रापकरागादिनिवृत्तौ यतते तद्वदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

दृष्टान्तं विशदयति—

औदासीन्ये बोधिते शास्त्रवृन्दैरर्थादस्मात्प्रच्युतस्यास्त्यनर्थः ॥

इत्यालोच्य प्रच्युतेः प्रापकस्य प्राबल्येऽर्थे प्रातिलोम्यं विधत्ते ७६

औदासीन्य इति । भक्षणादिधात्वर्थगतोपसाधनत्वाभाव इत्यर्थः । शास्त्रवृन्दैः लघुनादिभक्षणनिषेधशास्त्रैः । अस्मान्निषेधशास्त्रार्थादौदासीन्यात्मच्युतस्य भ्रष्टस्य भक्षणादौ प्रवृत्तस्येति यावत् । अनर्थो नरकपातोऽस्तीत्यर्थादालोच्येति संबन्धः । “लघुनं न भक्षयेत्” इत्यादिनिषेधवाक्येन तद्भक्षणस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धीपसाधनत्वं निषिध्यते, तस्यैव छिडादिप्रतिपाद्यत्वात् । तत्र लघुनादिभक्षणस्य प्रत्यक्षप्रमितोपसाधनतया तद्विरहप्रयुक्तवर्णितविशिष्टाभावानुपपत्तेर्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वरूपविशेषणाभावादेव स वाच्य इति नरकसाधनत्वं तस्य निश्चीयते, तदिदमुक्तम्—अर्थादालोच्येति । एवं तस्यानर्थहेतुत्वनिश्चयवान् भक्षणादिप्रवृत्तेः प्रापकस्य वक्ष्यमाणरागादेः प्राबल्यरूपेऽर्थे प्रातिलोम्यं विधत्ते, यथा धुनस्तद्भक्षणादावुत्कटरागो न भवति तथा स्वयं यत्नं कुरुते इत्यर्थः । एवं च यथा लघुनादिभक्षणे प्रवर्तकरागौत्कण्ड्यनिवृत्तये श्रुतिमन्तरेण स्वयमेव प्रवर्तते एवमत्रापीति द्रष्टव्यम् ॥ ७६ ॥

दार्ष्टान्तिकं विशदयति—

औदासीन्यं बोधयच्छास्त्रमेत-

न्नित्यं पथ्यं बोधयत्यस्य पुंसः ॥

पथ्यादस्मात्प्रच्युतस्यास्त्यपथ्यं

बुद्ध्वाऽपथ्यप्रातिलोम्ये यतेत ॥ ७७ ॥

औदासीन्यमिति । अनात्मविचारादेर्योऽपसाधनत्वाभावमित्यर्थः । एतच्छास्त्रं “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादि नित्यमात्मन्तिकं पथ्यमिष्टज्ञानद्वारा मोक्षसाधनमिति यावत् । तथा च श्रुतिः । “अ-

न्या वाचो विमुञ्चय" इति । अस्य मुमुक्षोस्ततः किं तत्राह—प-
ध्यादिति । अस्त्यपध्यं संमाररूपोऽनर्थ इति बुद्ध्वेति संबन्धः ।
अपध्यप्रातिलोम्ये यत्तेत, यथाऽपध्यं न भवति तथा पूर्वोक्तविधया-
ऽऽत्मश्रवणादौ यत्तेतत्यर्थः । पाठान्तरं त्वपध्यं बुद्ध्वेति संबन्धः ७७॥

एवं काण्डद्वयस्याधिकारिभेदमुपपाद्योपसंहरति—

वृत्ता प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्ध्यै

पष्ठे प्रवृत्तिनिवृत्त्यधिकारिचिन्ता ।

अत्रैकमेव तु निवृत्त्यधिकारमार्ग-

माश्रित्य सूत्रकृदथात इति प्रवृत्तः ॥ ७८ ॥

वृत्तेति । कृतेत्यर्थः । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्ध्यै विधिनिपे-
धशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्ध्यै । पष्ठे पूर्वमीमांसायामितिशेषः । प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यधिकारिचिन्ता स्वर्गकामाधिकरणादौ कलञ्जभक्षणनिषेधाधि-
करणादौ च प्रवृत्तिनिवृत्त्यधिकारिचिन्ता वृत्तेति संबन्धः । अत्र
अस्मिन् शास्त्रे त्वेकमेवेति संबन्धः । एवं चात्राधिकारिचिन्तायां न
पुनरुक्तिरिति भावः ॥ ७८ ॥

इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन प्रच्युतेः प्रापकस्येत्युक्तम्, प्राप-
कमेव विशदयति—

औदासीन्यप्रच्युतेः प्रापकौ च

रागद्वेषौ नापरो हेतुरस्ति ॥

रागद्वेषप्रातिलोम्ये प्रवृत्ति-

रौदासीन्यप्रापणाच्छास्त्रतोऽर्थात् ॥ ७९ ॥

औदासीन्यप्रच्युतेरिति । रागद्वेषौ, धात्वर्थस्येष्टसाधन-
ताज्ञानाद्धान्वर्थगोचरेच्छा रागः, अनिष्टसाधनताज्ञानात्तत्र द्वेषः ।
लौकिकभोजनादौ वैदिकामिहोत्रादौ चाधिशेषेण राग एव प्रवर्त्त-

कः, न तु वेदे प्रवर्तनातो लिङ्गादिव्यापारात्प्रवृत्तिः, प्रमाणस्येष्ट-
साधनत्वादिस्वप्रमेयबोधनव्यापारं विना व्यापारान्तराभावादित्या-
शयेनाह-नापर इति । एवं प्रवर्तकनिवर्तकौ रागद्वेषावित्युक्त्वा
लघुनभक्षणादौ रागिणस्तन्निवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिप्रकार इत्यालोच्य प्रच्यु-
तेः प्रापकस्येति प्रागुक्तं स्मारयति-रागद्वेषेति । प्रातिलोभ्ये
प्रतिलोभे शब्दनिष्ठसाधनतानुसन्धाने प्रवृत्तिः स्यादिति
शेषः ॥ ७९ ॥

एवं मृमुसोर्निवृत्तिमात्रेऽधिकार इति चादरायणस्य तद्व्यु-
त्पादनमर्थवदित्युक्तम् । नन्वेवं सति मृमुसोः कथं शौचादिसिद्धिरि-
त्यत आह—

अशुचेः प्रतिषेधशास्त्रतो न भवत्येव हि वेदचिन्तनम् ।
श्रवणादिनिवृत्तिशास्त्रतः स्वयमर्थादथ शौचमापतेत् ॥ ८० ॥

अशुचेरिति । प्रतिषेधशास्त्रत इति ।

द्वावेव वर्जयेन्नित्यमन-यायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥

इति स्मृत्या वेदानुशीलिनोऽशुचित्वप्रतिषेधादशुचेर्वेदचिन्त-
नं न संभवत्येव, तेन विना च प्रागुक्तन्यायेन वेदान्तश्रवणादिर्न
स्यात् । न हि वेदवाक्यमननुसन्धता वेदान्तवाक्यं विचारयितुं
शक्यमिति इतरनिवृत्तिपरश्रवणादिशास्त्रसामर्थ्यादेव शौचादिवि-
धिमन्तरेणापि तदस्य सिद्ध्यतीति ॥ ८० ॥

नन्वेवमपि “यतीनां तु चतुर्गुणम् । चातुर्वर्ण्यं चरेद्भक्ष्यम्” इ-
त्यादिशास्त्रसिद्धशौचाद्यश्रितचातुर्गुण्यादिनियमः कथं सिध्येत्तत्राह-
अचतुर्गुणशौचवारणात् स्वयमेवास्य चतुर्गुणं भवेत् ॥

अचतुर्वर्णशनस्य चारणात् स्वयमेवास्य चतुर्गुणं भोजनम् ॥ ८१ ॥

अचतुर्गुणेति । तेनापि हि शास्त्रेण सकलनिवृत्तिविधायि-

शास्त्रानुमारेणाचातुर्गुण्यादिनिवारणादर्याञ्छौचचातुर्गुण्याशनचा-
तुर्गुण्यादि सिध्यतीति न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ८१ ॥

एवं सकलसंन्यासाविधायकशास्त्रबलान्मुमुक्षोरात्मश्रवणादि-
शास्त्रमपि तदितरपरिवर्जनपरमेव नास्य प्रवृत्तिविधायकं किञ्चिदपि
शास्त्रमस्तीत्युपपादितमुपसंहरति—

इति योजय सर्वमीदृशं कथितन्यायवशेन सादरम् ॥

विधिहीननिवृत्तिशास्त्रनः कथितेऽस्मिन्नधिकारवर्त्मनि ८२

इतीति । अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । ईदृशमापाततः प्रवृत्तिवि-
धायितया प्रतीयमानं त्रिषवणस्नानादिशास्त्रम् । अस्य पक्षस्य म-
हद्भिराहतत्वाच्च न त्वयाऽत्रादारशैथिल्यं कार्यमित्याशयेनाह—सा-
दरमिति । अस्मिन्नधिकारवर्त्मनि कथितन्यायवशेन विधिही-
ननिवृत्तिशास्त्रनस्तच्छास्त्रफलादीदृशं सर्वं सादरमिति अनेन प्रका-
रेण योजयेति सम्बन्धः ॥ ८२ ॥

उक्तमनूय तत्प्रतिपक्षं पक्षान्तरं प्रस्तौति—

इति केचन वर्णयन्ति ताद्विपरीतं प्रवदन्ति केचन ।

प्रविमज्ज्य तदप्युदीर्यते निपुणाचार्यपरम्परागतम् ॥ ८३ ॥

इति केचनेति । ज्ञानाधिकारिणः केवलनिवृत्तावेवाधिकारं
केचन वर्णयन्ति । अन्ये केचन ताद्विपरीतं ततो निवृत्तिमात्रनि-
ष्ठाया विपरीतं प्रवृत्तिमपि वदन्तीत्यर्थः ।

ननु सकलकर्मनिवृत्तिविधायिनि शास्त्रे सति कथं ताद्विपरीत-
पक्षोत्थानमित्याशङ्क्याह—प्रविमज्ज्येति । ताद्विपरीतं प्रविमज्ज्यो-
दीर्यते मयेति शेषः । ननु श्रुतिविरुद्धत्वाच्चदुपेक्षैव न्याय्येनेति तत्राह—
निपुणाचार्येति । तथा च तदुपेक्षा न भवतीत्यर्थः । निपुणेति
पूर्वस्मादस्य विशेषं द्योतयति, तदग्रे व्यक्तीमविष्यति ॥ ८३ ॥

नन्वेवं सति सकलत्यागश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्य ततः सामा-

न्यतः सकलानिष्टचित्सिद्धावपि ज्ञानाधिकारिणो विशिष्य श्रवणा-
दिरूपा प्रवृत्तिरपि प्रतिप्रसवरूपाच्छ्रवणादिशास्त्रात् सिध्यतीति भ-
वति तस्योभयनिष्ठेत्याभिप्रेत्याह—

उत्सर्गतः सकलकर्मनिवृत्तिनिष्ठा

संन्यासशास्त्रशतकोटिभिरपि ताऽस्य ॥

अस्ति प्रतिप्रसवशास्त्रमुखात्प्रतीता

चेष्टाऽऽत्मबुद्धिपरिपाकफलाऽपि काचित् ॥८४॥

उत्सर्गत इति । सामान्यत इत्यर्थः । निवृत्तिनिष्ठा निवृत्त्यधि-
कारः, अस्य ह्युक्तो ज्ञानाधिकारिणो यद्यपि तथाऽप्यस्तीत्यध्याह-
त्य सम्बन्धः । तथाऽप्यस्ति प्रवृत्तिरिति यदुक्तं तदाह—प्रतिप्रसव-
शास्त्रात् । सामान्यतः परित्यक्तस्य विशेषरूपेण विधा-
यशास्त्रबलात् चेष्टा श्रवणादिरूपा शौचादिरूपा च प्रवृत्तिरात्मबु-
द्धिपरिपाकफला आत्मसाक्षात्कारस्य साक्षाद्वा परम्परया वा
निश्चयत्वप्रयोजिका ॥ ८४ ॥

ननु संन्यासशास्त्रानुरोधेन श्रवणादिशास्त्रस्यापि पूर्वोक्तनिवृ-
त्तिमात्रपरत्वेनास्यैकानिष्ठायां सम्भवन्त्यां किमुभयानिष्ठाभ्युपगमेने-
त्याशङ्क्य श्रवणादिशास्त्रस्येतरानिष्टचित्परत्वे स्वार्थत्यागोऽन्यार्थक-
ल्पना प्राप्तवाधश्चेति त्रैदोष्यापत्तेर्नियमपक्ष एवाश्रयणीय इति ज्ञा-
नाधिकारिणोऽप्युभयनिष्ठत्वम्, अन्यथा यमानियमादिविभागमस्ति-
द्विरपि न स्यादित्याह—

यमस्वरूपा सकला निवृत्तिस्तथा प्रवृत्तिर्नियमस्वरूपा ॥

निवर्त्तकादत यमप्रसिद्धिः प्रवर्त्तकात्स्थानियमप्रसिद्धिः ८५

यमस्वरूपेति । स्मृतिसिद्धयमसंक्षितेत्यर्थः । निवृत्तिः सर्व-
प्रकारेण प्राणिपीडाऽमृतवचनादेर्निवृत्तिः । प्रवृत्तिः शौचादिरू-
पेत्यर्थः । यमनियमयोः संक्षिप्य स्वरूपमाह—निवर्त्तकादिति ।

अत्र तयोर्मध्ये हिंसादिनिवर्तकशास्त्रप्रतिपाद्यो यमः शौचादिप्रति-
पादकशास्त्रप्रतिपाद्यो नियम इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अधिकारिनिरूपणमस्तावे मुक्तियोग्यं तत्स्वरूपं प्रागहङ्कारा-
द्यध्यस्तत्त्वानिरूपणेनार्थसिद्धयं “ब्रह्म वा इदम्” इत्यादिशास्त्रसम्मतं
साक्षादर्शयितुम्, अथ वा “यमस्वरूपा सकला निवृत्तिः” इति कथम् ?
असद्व्रतया ब्रह्मस्वरूपस्येतरासंसृष्टत्वेन “प्रपञ्चोपशमः” इत्यादि-
श्रुत्या प्रपञ्चनिवृत्त्यात्मतया च प्रमितस्य निवृत्तिरूपत्वात् । न च
साध्यरूपा साधनात्मकयमात्मिकेत्याशङ्क्य निवृत्तिविधायकशास्त्र-
सिद्धेर्वा सा यमात्मिका न निवृत्तिमात्रमिति वक्तुं तां विभजते—

निवृत्तिरस्ति द्विविधा बहिःस्थिता

शरीरसर्वेन्द्रियसंयमात्मिका ॥

तथाऽपराऽभ्यन्तरवस्तुसंश्रया

सदात्मकूटस्थचिदेकविग्रहा ॥ ८६ ॥

निवृत्तिरस्तीति । द्विविध्यमेवाह—बहिःस्थितेत्यादिना ।
आत्मबाह्यशरीराद्याश्रितेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शरीरेति । अभ्य-
न्तरवस्तुसंश्रया सर्वान्तरवस्त्वात्मिका । तत्सिद्धये आह—सदा-
त्मेति ॥ ८६ ॥

अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमिति अभिप्रेतिसिद्धये तयो-
रन्तरविशेषमाह—

तयोस्तु बाह्या विधेशास्त्रलभ्या

प्रयत्ननिर्वर्त्यतया प्रतीतेः ॥

विधानशास्त्रं विरह्य लभ्या

चित्तिस्वरूपा त्वितरा निवृत्तिः ॥ ८७ ॥

तयोस्त्विति । विधेशास्त्रलभ्या हिंसादिनिषेधाविधि-

भ्येत्यर्थः । तत्र हेतुः—प्रयत्ननिर्वर्त्यतयेति । 'न हि स्यात्' इत्यादिनिषेधविधेः 'अहिंसां कुर्यात्' इत्यर्थप्रतीतिः सा तथेत्यर्थः । एतच्च परमिद्धान्तमाश्रित्योक्तं, स्वमते हिंसादिगतश्रेयःसाधनत्वाभावस्यैव तदर्थत्वादिति । इतरा तु नैवमिदमाह—विधानेति । तस्या यत्रासाध्यत्वे चित्तिस्वरूपेति हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ८७ ॥

बाह्यान्तरनिवृत्त्योः साध्यासाध्यत्वे हेत्वन्तरमेवाह—

मायामयी बाह्यनिवृत्तिरिष्टा

चित्तिस्वरूपा परमार्थसत्त्वा ॥

तयोर्निवृत्त्योश्च निवृत्तिशास्त्रं

विधायकं बाह्यनिवृत्त्यपेक्षम् ॥ ८८ ॥

मायामयीति । तथा चानिर्वचनीयायास्तस्याः साध्यत्वं सम्भवतीत्यर्थः । परमार्थसत्त्वेति । तथा च तस्या न प्रागमस्वमिति न साध्यत्वमित्यर्थः । ततोऽपि किं तत्राह—तयोरिति । बाह्यान्तरयोरित्यर्थः । बाह्याया एव कृतिसाध्यन्वसम्भवाहिंसादिनिषेधशास्त्रं हिंसाद्यादासीन्यानुकूलान्तरक्रियात्मिका सा मेव विधत्ते । एवं च विधेयात्मक्यमोऽपि सैवेति भावः ॥ ८८ ॥

ननु यदि निषेधशास्त्रमपि निवृत्तिक्रियां विधत्ते तर्हि सर्वमेव विधिशास्त्रमिति विधिनिषेधविभागो, न सिध्येद्विस्थाशङ्क्याह—

प्रवृत्तिशास्त्रेण समेऽपि संमते

निवृत्तिशास्त्रस्य विधेयबोधने ॥

निवृत्त्यनुष्ठाननिबन्धनत्वतो

निर्वर्त्तकं शास्त्रमिदं प्रचक्षते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपविधेयवैलक्षण्याच्च द्विभागसिद्धिरित्याशयेनाह—निवृत्तीति । निवृत्त्यनुष्ठाने निबन्धनं कारणं

तस्य भावस्तत्त्वं तत् इत्यर्थः । इदं यमविषयम् ।

एतदुक्तं भवति-न ज्ञानाधिकारी मुमुक्षुर्निवृत्तिमात्रनिष्ठः,
तथा सति श्रवणादिशब्दे त्रिदोषपरिसंख्याप्रसङ्गात् । किन्तु श्रव-
णादिरूपमवृत्तिनिष्ठोऽपि, श्रवणादेश्चात्मज्ञाने साधनत्वं यद्यप्यन्य-
तः सिद्धं, तथापि तुषानिवृत्तिसाधनतया सिद्धावहनन इवात्रापि
नियमाधीनसम्भवाद् नियमापूर्वस्य ज्ञानमतिबन्धकनिवृत्त्याऽर्थवन्धो-
पपत्तेरिति ॥ ८९ ॥

ननु यदि ज्ञानाधिकारिणोऽप्युभयत्राधिकारस्तर्हि यस्माध्याय-
निरूपिताधिकारिणो नास्य विशेष इति किं भगवतः पृथक् तद्व्यु-
त्पादनेनेत्याशङ्क्यास्त्यस्य ततो महान्विशेष इत्याह—

शास्त्रद्वयेन परिदर्शितसाधनेन

साध्यस्पृहापरवशः पुरुषो मुमुक्षुः ॥

शुश्रूपते गुरुमधेत्युदितः स चात्र

वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधिकारी ॥ ९० ॥

शास्त्रद्वयेनेति । पूर्वकाण्डप्रदर्शितेन, विविदिपार्थमनुष्ठितेन
यज्ञादिनाऽहिंसादिना च शुद्धान्तःकरणो वेदान्तोक्तविवेकवैराग्य-
शमदमलक्षणसाधनेन हेतुना मुमुक्षुः पुरुषः साध्यस्य तत्त्वसा-
क्षात्कारस्य स्पृहा परवशः प्रवृत्तिपर्यन्तज्ञानेच्छया प्रेर्यमाणो यो
गुरुं शुश्रूपते । चोऽवधारणे । स एव वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधि-
कारी अत्र जिज्ञासासूत्रेऽप्येत्युदित इति सम्बन्धः । एवं च साधन-
चतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरुं शुश्रूषमाणस्य वेदान्तश्रवणा-
धिकारिणोऽविवेकाविरक्ताशान्तामुमुक्षुनिवृत्तगुरुकुलवासात् कर्मा-
धिकारिणोऽतिस्फुटमेव बलक्षणं न्यायान्तरसाध्यमस्तीति नात्र
तद्व्युत्पादनं व्यर्थमिति भावः ॥ ९० ॥

एवम् “उपतसाद चतुष्टयसाधनः” इत्यादिना प्रस्तुताधिकारि-
रूपणं समीप्येदानीं स गुरुमुपव्रज्य किमकरोदिति जिज्ञासायामाह—

स परिपृच्छति कोऽहमसौ च कः .

सहजमस्य च तस्य च किं पृथक् ॥

उत तयोराभिश्वरजीवयो-

रिति च संशयसंकुलमानसः ॥ ९१ ॥

स परिपृच्छतीति । उक्तोऽधिकारी इति संशयसंकुलमा-
नसो गुरुमुपेत्य पृच्छतीति सम्बन्धः । संशयप्रकारं दर्शयन्नर्थात्म-
नप्रकारमप्याह—कोऽहमित्यादिना । “अहमनुभवे प्रकाशमान
आत्मा मम स्वरूपम्, अहमनुभवश्च देहेन्द्रियादिसङ्गे आपमानः कि-
मालम्बन इति न ज्ञायत इति कोऽहम्” इति त्वम्पदार्थप्रश्नः, स्वस्व-
रूपस्याभ्यर्हितत्वोत्पद्यमानं जिज्ञासेति द्रष्टव्यम् । तत्पदार्थं प्रश्नमाह—
असौ च क इति । “तत्त्वमासिवाक्ये यस्तत्पदार्थः असौ च का,
किं तत्तेजो ऽमृजतेत्यादिना जगत्कर्तृत्वादिष्वप्यवत्तया निर्दिष्ट
एव सः, किं वा सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुति-
प्रसिद्ध समस्तभेदशून्यं ‘सदेव’ इति । वाक्यार्थं प्रश्नमाह—सहज-
मित्यादिना । स्वाभाविकमित्यर्थः । अस्य जीवस्य । तस्य तत्प-
दार्थस्य ब्रह्मणः । पृथक्पृथक्त्वं तयोराभिश्वरजीवयोरिति सम्बन्धः ।
■ उपर्णोसादौ [जीवेश्वरयोर्भेदश्रवणाच्चस्वमसीत्यादौ चाभेदश्रव-
णाद्वाक्यद्वयस्य विशेषानवगमात्संशयः ॥ ९१ ॥

इदानीमेतादृशमेव शिष्यमुपलभ्य गुरुणा ब्रह्माद्वयमुपदेष्टव्य-
मिति शिष्यपत्र गुरुरूपदिशतीत्याह—

तीर्थेन तं त्रिविदिपन्तमनन्यभक्तं

संसारसागरभयातुराचिचवृत्तिम् ॥

एकं मुमुक्षुमाधिकारिणमात्मतत्त्व-

ज्ञाने समीक्ष्य गुरुराह दयाविधेयः ॥ ९२ ॥

तीर्थेनेति । पावनेन विविदिषत्यनुष्ठितयज्ञादिना गङ्गास्ना-
नादिना चात्मानं विविदिषन्तं तमिति सम्बन्धः । तीर्थेन गुरुणा वा
वेदितुमिच्छन्तं तमित्यर्थः । आत्मविविदिषुरपि कश्चिद्यध्यासां देव-
तामुपास्ते स न गुरुणोपदेष्टव्य इत्याभिप्रेत्याह अनन्यभक्तमिति ।
प्रत्यगेकप्रयणचित्तमित्यर्थः । एवं भूतोऽपि कश्चित्सांसारिकभोगप-
रित्यागातुरचित्तो भवतीति तं व्यावर्तयति-संसारोति । नन्वेवंवि-
धोऽधिकारी जगति दुर्लभः, सत्यम्, तथापि कश्चित्सम्भवति, उक्तं
हि भगवता, “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये” इत्याशयेनाह-
एकमिति । एकजीवाभिप्रायं वा । गुरोः शिष्योपदेशव्यापारे नि-
मित्तमाह-दयाविधेयं इति । तथा च न शिष्याननुबन्धीयादिति
निषेधोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥ ९२ ॥

इदानीं गुरोः शिष्योपदेशप्रकारं शिष्यंस्तदुपदेशमाह—

वक्ष्यामि वत्स तत्र वाञ्छितमत्यवस्थ-

मत्यन्तमेव च हितं शृणु तन्मनस्कः ॥

त्वं प्रत्यगव्यवहितं तत्र सुप्रसिद्धं

ब्रह्माद्वितीयमुदितं च तदस्यजस्रम् ॥ ९३ ॥

वक्ष्यामीति । अनुद्दिग्मनाः सन्नुपदेशार्थमवगच्छत्विति ।
वत्सेति पुत्रवत्सम्बोधनम् । सदेव सोम्येत्यादिलिङ्गाच्छरणगतस्य
शिष्यस्य वाञ्छितमप्यनयेकरं चेद् गुरुणा कथं तदुपदेष्टव्यमित्याश-
ङ्क्य वाञ्छितं विशिनष्टि-अत्यवस्थामिति । अवस्थात्रयातीतं तुरी-
यमिति यावत् । तथा च “प्रपञ्चोपशमः शिवः” इति श्रुत्या निष्प-
पञ्चस्य सुखरूपत्वमतिपादनान्नोक्तदूषणमित्याशयेनाह-अत्यन्त-
मिति । वक्ष्यमाणार्थस्यातिमूर्ध्मतया शिष्यस्य तत्र चेतःमणिषा-

नार्थमाह-शृणु तन्मनस्क इति । किं तच्छ्रोतव्यमित्यपेक्षायां प्र-
 श्नक्रमणोत्तरमाह-त्वमित्यादिना । त्वं न देहो न चेन्द्रियमनःमा-
 णादङ्गाराः, तेषां सावयवतया कार्यत्वादिनाशित्वाच्च घटादिवदना-
 त्मत्वात्, आत्मनश्च कृतनाशादिपरिहारायानादित्वात्, तेषां जड-
 तया तदतिरिक्तसाक्षिभास्यत्वाच्च नात्मत्वम् । साक्षी च स्वप्रकाशचै-
 तन्यात्मा नान्यमपेक्षते, स च निर्दोष एव साक्ष्यस्य रूपादिवदतद-
 र्मुत्वादित्याशयेनाह-प्रत्यगव्यवहितमिति । जडानृणादिस्वभाव-
 देहादिप्रतीपमञ्चति प्रकाशते इति स्वप्रकाशचैतन्यमत एवाव्यव-
 हितं नित्यापरोक्षमित्यर्थः । तत्र सर्वानुभव एव प्रमाणमित्याह-सु-
 प्रसिद्धमिति । अन्यथा जगदान्ध्यमसङ्ग इति भावः । द्वितीय-
 स्योत्तरमाह-ब्रह्मैति । बृहदित्यर्थः । तत्किमाकाशसदृशं नित्याह-
 अद्वितीयमिति-सजातीयादिप्रिविधभेदशून्यं सन्मात्रमित्यर्थः ।
 तत्र प्रमाणमाह-उदितं चेति । सदेवेत्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं स-
 र्वं तत्सत्यं स आस्मेत्यन्तेन ग्रन्थेन दर्शितमित्यर्थः । तृतीयस्योत्तर-
 माह-तदस्य ब्रह्ममिति । अद्वैतब्रह्मोपासनया जीवस्य ब्रह्मभावो
 भवतीति केचित्, तान्मत्स्याह-तदसीति । तद्विरणम्-अजस्रमिति,
 साध्यत्वे तस्यानित्यत्वापत्तिः, चकारदर्शित्वस्तत्त्वमसीति श्रुतिवि-
 रोधः, तत्रासीति ब्रह्मभावस्य वर्धमानताश्रवणात् । अतस्त्वं सा-
 क्षिचैतन्यात्मा सदाद्वयं सदात्मकं ब्रह्मैव न तु ततो भिन्नोऽसीति ९३

एवं संक्षेपेण शिष्यप्रश्नानामुत्तरमभिहितमिदानीं तत्र शिष्य-
 स्याङ्गीकाराद्यभावलिङ्गेन वाक्याद् दृढनरोनुभवो नोत्पन्न इति स्व-
 यमेवोन्नीय वाक्याच्चदनुभवप्रतिबन्धापनयनार्थं प्रयततेऽन्यथा, च-
 क्षणापीत्यादिस्वमतिज्ञाऽसिद्धेः । तत्रापि वाक्यार्थस्य पुरुषार्थत्वाद-
 व्यवधानेनोपस्थितत्वाच्च तद्विरोधमेव प्रयत्नं परिहर्तुमाह-

यद्यत्र पश्यसि विरोधमुदीरय त्वं

सधस्ततः परिहराणि तमप्रयत्नात् ॥

वाक्यं निरस्तसकलप्रतिबन्धकं सत्

त्वां बोधयिष्यति करार्पितविल्वतुल्यम् ॥ ९४ ॥

यद्यत्रेति । वाक्यार्थ इत्यर्थः । ततस्त्वदुद्गिरणानन्तरम् । परिहारे भवतां क्लेशः स्यादिति शिष्यमतिमालक्ष्याह—अप्रयत्नादिति । विरोधपरिहारे प्रयोजनमाह—वाक्यमिति । करार्पितविल्वतुल्यं करतलपलकादिकल्पं यथाऽपरोक्षं स्यात्तथेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

एवं गुरुणाऽनुज्ञातः शिष्यो निःशङ्को वाक्यार्थसम्भवं बोधयति—

अत्राह सद्दयमहं मम रूपमीक्षे

तच्चाद्वयं विगणयामि परोक्षमेव ॥

पारोक्ष्यसद्दयविभागयुजोर्विरोधाद्

वाक्यार्थबोधमतिदुर्लभमेव मन्ये ॥ ९५ ॥

अत्राहोति । सद्दयं प्रतिशरीरं भिन्नं कर्तृत्वादिमद्य । ईक्षे इत्यनेनापरोक्षत्वमपि विरोधप्रदर्शनाय स्वस्मिन्दर्शयति । ततः किं तत्राह—तच्छाति । तत्पदार्थरूपमित्यर्थः । चोऽवधारणे । अद्वयमेवेति सम्बन्धः । विगणयामि कार्यलिङ्गेन तदुपादानतया तर्कयामि । तर्कयोग्यं तत्स्वरूपमाह—परोक्षमेवेति । अपरोक्षे तर्कानुदयात्तत्त्व-
-ते चेत्परोक्षमेवेत्यर्थः । ततः किं तत्राह—परोक्ष्येति । एतच्चाद्वय-
-त्वस्योपलक्षणम् । सद्दयेति भावप्रधानः । तच्चापरोक्ष्योपलक्षणम्,
-पारोक्ष्यसद्दयत्वयोः परस्परमविरोधेन विरोध्युपलक्षणस्य कर्तव्य-
-त्वात् । तथा च पारोक्ष्यापरोक्ष्यसद्दयत्वाद्वयत्वरूपविभाजकर्मपु-
-जोरित्यर्थः । एवं वाक्यार्थाभेदासम्भवे वाक्यात्तद्विरोधोऽपि न स-
-म्भवतीत्याह—वाक्यार्थेत्यादिना ।

एतदुक्तं भवति—तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं जीवब्रह्माभेदानिष्ठमिति वाच्यम्, अन्यथा तदर्थयोगात्तच्च न सम्भवति, भद्वयाद्वयोः परोक्षा-

परोक्षयोश्च जीवन्नलणोरभेदासम्भवात् । एवं च तद्गोचरमुपनि-
षज्जन्यं ज्ञानं कुतस्त्यमिति ॥ ९५ ॥

ननु जीवेऽनुरयोस्तत्त्वमादिशब्दैरभेदाविरोधिसद्वयत्वादि न भ-
त्येतुं शक्यं तेषां तदसामर्थ्यादिति कथं न तयोरभेदधीरित्याशङ्क्य
प्रसिद्धार्थाभिधायित्वाच्चत्त्वमादिशब्दानां जीवस्य च प्रमातृत्वादि-
सद्वयरूपेणैव प्रसिद्धेस्तदर्थस्यापि प्रकरणेनाद्वयतयैवावगमाद् भेद-
विरोधिरूपा प्रतीतिरसिद्धेरयाशयेनाह—

यद्वस्तु सद्वयतयाऽवर्गतं स्वशब्दात्

तस्याऽद्वयत्वमवगन्तुमशक्यमेव ॥

यद्वस्तु च व्यवहितं प्रतिपादितं तत्

प्रत्यक्तया न तु जनः प्रतिपत्तुमीशः ॥ ९६ ॥

यद्वस्तिवाति । सद्वयतयेत्यापरोक्षस्याप्युपलक्षणम् । अद्वय-
त्वं सकलभेदशून्यत्वम् । व्यवहितं प्रतिपादितमिति । तच्छब्देना-
द्वयं परोक्षमेव प्रतीयत इति तथोक्तम् । प्रत्यक्तया—अपरोक्षवैत-
न्यात्मना । ईशः शक्तः ॥ ९६ ॥

ननु शक्तिरजतयोरभेदायोग्ययोरपि शब्दादभेदपीदर्शनाद्यो-
ग्यता शब्दज्ञाने नापेक्ष्यते किंतु आकाङ्क्षादिकमेव, इत्याशङ्क्य
शब्दप्रमायां योग्यता स्वरूपसत्पेक्षितैव न स्वाकाङ्क्षादिमा-
त्रमित्याह—

आकाङ्क्षितं भवति पूरणशक्तियुक्तं

यत्सन्निधौ पतितमस्य हि सङ्गतिः स्यात् ॥

नाकाङ्क्षयैव न तु सन्निधौ च स्यात्

सम्बन्धिता हि विरहय्य पदार्थशक्तिम् ॥ ९७ ॥

आकाङ्क्षितमिति । येन विना यस्य पदस्य, स्वार्थानुपवा-

जनकत्वं सा तस्य शब्दस्य तस्मिन्नाकाङ्क्षा, तदर्थयोरपि साका-
ङ्क्षशब्दप्रतिपाद्यतया सैवाकाङ्क्षा, तद्युक्तमित्यर्थः । पूरणशक्तियुक्त-
म् अन्वययोग्यम् । यत्सन्निधौ पतितं । समीपस्यपदेन यज् ज्ञापितम् ।
हि यस्मात्, पदार्थशक्तिं योग्यताम् । यद्यपि शाब्दज्ञानमात्रे योग्यता
स्वरूपसती नापेक्ष्यते शब्दाभासप्रतिपाद्ये तदभावाद्यापि तज्ज्ञानं,
तत्र मानाभावाद् । योग्यताज्ञानविरहसहकृतात्तादितरकारणचक्रादेव
शाब्दभ्रमोपपत्तेः । तथापि शाब्दप्रमायां स्वरूपेण सापेक्षितैव, यस्मा-
दाकाङ्क्षादौ सत्यपि तथा विना तदभावस्तस्मादन्वयव्यतिरेका-
भ्यामाकाङ्क्षादिभ्रितयमपि शाब्दप्रमायां कारणमिति भावः ॥ ९७ ॥

ननु ब्रह्मविकारत्वाज्जीवानो तदंशत्वाद्वा मृदयट्टादिवदस्त्येवा-
भेदयोग्यतेति भेदाऽभेदवादिनस्तत्राह—

योर्यत्त्वमत्र न च तत्त्वमसीति वाक्ये

संबन्धितां प्रति पदार्थयुगस्य भाति ॥

पारोक्ष्यसद्वयविभागीविरोधहेतो-

गौरव इत्यभिहिते तु यथैव वाक्ये ॥ ९८ ॥

योग्यत्वमिति । चोऽवधारणे, पदार्थयुगस्य तत्त्वंपदार्थयोः
संबन्धितामभेदं प्रति योग्यत्वं नैव मातीति संबन्धः । जीवस्य ब्र-
ह्मविकारत्वेऽनित्यत्वाद्यापत्तौ निर्वयवस्य ब्रह्मणः सांशत्वायोगा-
च्च न मृदयट्टवत्तदभेदो वाक्यार्थः किन्त्वात्यन्तिक एव स वाक्यार्थः
स्पात् । न च प्रागुक्तयुक्त्या न संभवतीत्याशयेन सदृष्टान्तमाह-प्रा-
रोक्ष्येति । पारोक्ष्यादिकृतो विभागो भेदस्तेन सह विरोधादे-
तोरित्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु तत्त्वंपदवाच्ययोः परस्पराभेदायोग्यत्वेऽपि विरुद्धांशपरि-
त्यागेन पदद्वयलक्ष्ययोरभेदो न विरुध्यत इति तमेव वाक्यं बोध-
यतु । यथा सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञावाक्यं तदेतत्पदवाच्ययोस्तदेतदंश-

कालविशिष्टयोरभेदासंभवेन तदेतद्देशकालांशं विहाय लक्षितवस्तु-
स्वरूपाभेदं प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह—

सोऽयं गिरोरिव न लक्षणयाऽपि वृत्ति-
मानान्तराधिगतिहीनतयाऽत्मनि स्यात् ॥

मानान्तराधिगतगोचर एव दृष्टः

शब्दप्रयोग इह लाक्षणिकस्तु लोके ॥ ९९ ॥

सोऽयमिति । तत्त्वंगिरोरिति शेषः । यथा सोऽयमिति गि-
रोर्लक्षणया देवदत्तादिस्वरूपे मृत्तिरेवं तत्त्वंगिरोरात्मनि लक्षण-
याऽपि वृत्तिर्न स्यात् । कुतस्तत्राह—मानान्तरंति । आत्मनि माना-
न्तरेणावगमासंभवान्न लक्षणेत्यर्थः । ननु मानान्तराभावेऽपि तत्र
सा किं न स्यादित्याशङ्क्याह—मानान्तराधिगतेति । मानान्तरेण
वाच्यसंबन्धितयाऽधगते लक्षणा भवति अन्यथा लक्ष्यस्वरूपनिर्धार-
णायोगात् । शब्दादेव तन्निर्णये तस्यापि शब्दस्य लाक्षणिकत्वेनान-
वस्थापातात् । ततश्च लक्ष्यस्य मानान्तरगम्यत्वं लक्षणाव्यापकमा-
त्मनो व्यावर्त्तमानं लक्षणापि व्यावर्त्तयतीति भावः ॥ ९९ ॥

आत्मनि लक्षणाऽसंभवसमर्थनफलमाह—

तस्मादखण्डविषया न वचःप्रवृत्तिः

संसर्गबोधनमपास्तमयोग्यभावात् ॥

एवं न वाक्यगतशब्दसमन्वयोऽपि

दूरे प्रमान्तरविरोधनिराससिद्धिः ॥ १०० ॥

तस्मादिति । यस्माल्लक्षणयाऽपि सामानाधिकरण्यं न घट-
ते तस्मादखण्डविषया तत्त्वमादिवचःप्रवृत्तिरिति योजना । संस-
र्गबोधनं तु प्रकृतवाक्येऽयोग्यभावादपास्तमित्यर्थः । सामानाधिकर-
णवाक्यं हि लोके द्विविधं दृष्टम्, एकं विरुद्धांशपरित्यागेन लक्षणया

स्वरूपमात्रपरं यथा सोऽप्यमितिवाक्यं, किञ्चित्तु वाच्ययोरेव तादा-
त्म्यलक्षणसंसर्गपरं यथा मृद् घटः नीलोत्पलमित्यादि । एतच्च
द्वैविध्यं लक्षणासंभवात्पूर्वोक्तन्यायेन विरोधाच्च ब्रह्माणि न संभव-
तीत्यर्थः । ननु वेदान्तविरोधाद्विरोधग्राहकप्रमाणानामेवामामाण्यम-
स्त्वित्यत आह-एवमिति । वेदान्तवाक्ये प्रयुक्तो यः शब्दस्तस्य
सामानाधिकरण्येनान्वयोऽपि न संभवति यदा तदा पदार्थयोर्वि-
शेष्यभावेन प्रमितिरेव न सिद्धयेद्, दूरे विरोधग्राहकप्रामाण्यनिरा-
ससिद्धिः । प्रत्यक्षादिवाधितमर्यमाग्निरनुष्ण इति वाक्यवद्देदोऽपि
न प्रमापयितुं शक्त इति कुतस्ताद्विरोधाच्चदितरामामाण्यमिति
भावः ॥ १०० ॥

किञ्च वेदान्ता यदि सिद्धं ब्रह्म प्रतिपादयेयुस्तर्हि मानान्तर-
संवादायचप्रामाण्याः स्युः । नदीतीरे फलानीति लौकिकवाक्ये
तथा दर्शनात् । न च तत्संभवति, तत्र मानान्तरासंभवात्, वेदस्या-
नपेक्षत्वसतिप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रेत्याह—

किं च प्रमान्तरमपेक्ष्य गिरः प्रवृत्तिः

सिद्धेषु वस्तुषु जगत्पुलब्धपूर्वा ॥

ब्रह्मात्मवस्तुनि तथा वचसः प्रवृत्तिः

पुक्तात्मनस्तु फलवत्परिनिष्ठितत्वात् ॥ १०१ ॥

किं चेति । सिद्धेषु प्रयत्नानिष्पाद्येषु पराभिमतकार्यविक-
सनेष्विति यावत् । उपलब्धपूर्वाति । पूर्वमुपलब्धेन्यर्थः । ततः
किं तत्राह—ब्रह्मेति । तथा तथैव । कुतस्तत्राह—आत्मनस्त्विति ।
आत्मनोऽपीत्यर्थः । परिनिष्ठितत्वादिति । सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

फलवदित्युक्तदृष्टान्तं विशदयन्दार्ष्टान्तिकमपि विशदयति—

नद्यास्तीरे फलमिति गिरः सिद्धवस्तुप्रवृत्ते-

दृष्टा स्वार्थप्रमितिजनने स्वान्यमानव्यपेक्षा ॥

तद्वद्ब्रह्मण्यपि तु वचसो वैदिकस्याभ्युपेया ।

तस्मादस्मिन्न खलु घटते मानभावः श्रुतीनाम् ॥ १०२ ॥

नद्या इति । सिद्धवस्तुनि प्रवृत्तिर्यस्यास्तस्याः, तुरवधारणे तद्वदेवेति संबन्धः । अस्त्वेवं तत्राह—तस्मादिति । वेदान्तप्रतिपाद्ये मानान्तरप्रवृत्तौ तत्सिद्धार्थानुवादतया वेदान्तानां तात्पर्याभावेनाप्रामाण्यं स्यात्तदभावे च सिद्धवाक्यप्रामाण्यप्रयोजकरूपाभावादप्रामाण्यं स्यादिति भावः ॥ १०२ ॥

पूर्वं सोऽयमित्यादिलौकिकवाक्यस्याखण्डार्थत्वमुपेत्य वेदान्ते लक्षणाऽसंभवेन दूषितम् । इदानीं तत्रापि तदसंप्रतिपक्षं कुतस्तद्वद्वृत्तान्तेन वेदान्तेषु तद्वकाशो भवेदित्याह—

नाखण्डवस्तुविषया वचसः प्रवृत्ति-

लोकेऽपि दृष्टिपथमापतिता कंदाचित् ॥

नानापदार्थघटनाविषयत्वहेतो-

दूरेत्यता श्रुतिशिरोवचनेषु तस्याः ॥ १०३ ॥

नाखण्डेति । असंसृष्टवस्तुविषयानेत्यर्थः । लोकेऽपि सोऽयमित्यादावपि । कुत्र इति चेत्तत्राह—नानेति । अपर्यायानेकपदोपस्थापितार्थानां घटना संसर्गस्त्वद्विषयत्वाद्देतोर्वचस इत्यनुपद्रवः । ननु यथा प्राभाकराणां लोके लिङ्गादीनां नियोगार्थत्वाभावेऽपि बदे तदर्थता तद्वदत्राप्यस्त्वित्याशङ्क्याह—दूरेत्येतेति । दूरेत्येतीति दूरेत्यम् अन्ययाच्यविति त्यप्पत्ययासंभवाच्छेषाधिकारे दूरादेत्येति वार्तिकोक्तेरेत्यप्रत्ययः तस्य भावस्तच्चा दूरे गतता दूरे गतिरिति यावत् । तस्या अखण्डवस्तुविषयप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणदोषादुक्तलिङ्गादिदृष्टान्तासंप्रतिपक्षेति भावः ॥ १०३ ॥

१ अध्याये वाक्यार्थविरोधपरिहारनिरूपणम् । ९३

ननु सोऽपमित्पादेरर्थान्तरासंपवादसुडार्थतैव युक्तेत्याशङ्क्य
किं मुख्यया वृत्त्या पदानां तद्वाक्यमसृष्टनिष्ठं गौण्या वा लाक्ष-
णिकया वा, न सर्वथाऽपीत्याह—

आदाय मुख्यगुणलाक्षणिकप्रवृत्ती-

रर्थं समर्पयति शब्द इति प्रसिद्धम् ॥

आस्त्वेष नान्यतमयाऽपि वदत्यखण्डं

शब्दान्तरात्तविषयादधिकार्यवृत्तेः ॥ १०४ ॥

आदायेति । अस्त्वेवं किं तव इत्याशङ्काह—आस्त्विति ।
मुख्यादिदृष्टिषु मध्य इत्यर्थः । एषः शब्दः । कुतो न वदति तत्रा-
ह—शब्दान्तरेति । एकपदोपात्तविषयादधिकार्यवृत्तेः शब्दस्येति
शेषः । अन्यथा वाक्यत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ १०४ ॥

वाक्यत्वानुपपत्तिमेव स्पष्टयति—

आधिक्यमुत्सृजति शब्दगणो निजेऽर्थे

शब्दान्तरात्तविषयादिति मन्यमानाः ॥

वाक्यत्वमेव पदजातगतं विहन्यु-

न ह्यस्ति हस्तकरशब्दगतं तदेषाम् ॥ १०५ ॥

आधिक्यमिति । पदान्तरानुपात्तविशेषमित्यर्थः । उत्सृ-
जति न बोधयति । शब्दगणः वाक्ये प्रयुक्तः पदसमूहः । वाक्य-
त्वाविघाते दृष्टान्तमाह—न ह्यिति । हस्तः कर इत्यादिपदगतं
तद्वाक्यत्वम् । एषां वादिनां शब्दानां वा । यदि वाक्ये प्रयुक्ता-
नि पदानि मुख्याद्यन्यतमया वृत्त्याऽन्यमन्यमर्थविशेषं न प्रतिपाद-
येयुः कित्वेकमेव, तदा तेषां पर्यायतापत्तेर्हस्तादिपदसमूहवाक्यत्वं
न स्यात्, अपर्यायपदसमूहस्यैव वाक्यत्वादिति ॥ १०५ ॥

किं च ब्रह्मणो वेदान्तजन्यज्ञानविषयत्वाभ्युपगमे सिद्धान्त-

हानिरित्याह—

किंच स्वयंप्रममलुप्तचिदेकरूपं
सर्वप्रमाणविषयाद्बहिरभ्युपेत्य ॥
आत्मानमात्मनि च शास्त्रमुदाहरन्तः
सिद्धान्तमभ्युपगतं परिपीडयन्ति ॥ १०६ ॥

किंचेति । स्वयम्प्रमत्वे हेतुः—अलुप्तेति । अत एव सर्वेषां
प्रमाणानामविषय इत्याह—सर्वप्रमाणेति । आत्मानं स्वप्रकाशादि-
स्वभावं सर्वप्रमाणविषयादनात्मनो बहिरन्यमभ्युपेत्येति सम्बन्धः ।
अत एवेयं श्रुतिः—अन्यदेव तद्विदितादिति । तर्ह्ययमभ्युपगम उचित
एवेत्याशङ्क्य वेदान्तमेवता तस्यैवं न सिध्येदित्यभिप्रेत्य विपक्षे
बाधकमाह—आत्मनि चेति ॥ १०३ ॥

किं च वेदान्तानां ब्रह्मण्यकिञ्चित्करत्वाच्च मानत्वमित्याह—
सर्वत्र वस्तुषु जडेष्वजडप्रकाशं
कुर्वत्प्रमाणमिति संप्रतिपन्नमेतत् ॥
ब्रह्मात्मवस्त्वजडबोधवपुः कुतोऽस्मिन्
वेदान्तवाक्यजनिताऽजडसंनिदन्या ॥ १०७ ॥

सर्वत्रेति । जडेषु अस्वप्रकाशेषु घटपटादिष्वित्यर्थः । अज-
डप्रकाशं स्वयंप्रकाशं विषयस्फुरणम्, घटादीनां जडत्वात्स्वतःस्फु-
रणासम्भवाच्चक्षुरादि तत्र स्फुरणमादधद् व्यवहार उपयुज्यते इति
तस्य तत्र प्रामाण्यं युक्तम् । ब्रह्मात्मनस्तु अजडबोधस्वरूपतया स्व-
माहिम्नैव सिद्धेस्तदन्याऽजडप्रकाशासम्भवाच्च किं तत्र जनापित्वा
वेदान्तास्तत्र प्रामाण्यं लभेरभिप्राह—ब्रह्मात्मेति । अजडे-
ति ज्ञेयः ॥ १०७ ॥

किं च वेदान्तानां सिद्धव्रह्मनिष्ठत्वे तद्वत्पदानां परस्परमन्व-
य एव न सिध्येत्, क्रियापदेनैव सिद्धपदानामन्वयनियमाद्ब्रह्मवा-
क्ये च क्रियाऽसम्भवादिन्याह—

किं च क्रियापदमपेक्ष्य पदानि वाक्य-

भावेन सम्प्रगिह सङ्गतिमाप्नुवन्ति ॥

नात्र क्रियापदमपेक्षितमामनन्ति ,

वाक्यं कुतो भवति वेदशिरस्तदानीम् ॥ १०८ ॥

किंच क्रियेति । इह लोके । नन्वत्राप्यसि अस्मीत्यादि-
क्रियापदमस्तीति चेत्तत्राह—नात्रेति । वेदान्ते अस्यादिक्रियापद-
मपेक्षितं विवक्षितार्थं वेदान्तिनो नामनन्तीति सम्बन्धः । अस्या-
दिपदस्यापि सन्मात्रनिष्ठत्वाभ्युपगमात्तस्य । क्रियापदत्वं, साध्या-
र्थस्यैव तथात्वादतस्तन्निमित्तो न पदसमन्वय इत्याह—वा-
क्यमिति ॥ १०८ ॥

ननु तर्हि पदविधयैव वेदान्तपदानि ब्रह्म प्रमापयिष्यन्ति
इति नेत्याह—

नापूर्वमर्धमुपलम्भयितुं पदानां

सामर्थ्यमस्ति परिहृत्य तु वाक्यभावम् ॥

स्वार्थस्मृतिं हि जनयन्ति पदानि लोके

विज्ञातसंगतितथा न तु कार्यमन्यत् ॥ १०९ ॥

नापूर्वमिति । तुरवधारणे, नैवास्तीति सम्बन्धः । कुतः सा-
मर्थ्याभावस्तत्राह—स्वार्थेति । तत्रापि हेतुमाह—लोक इति ।
वृद्धव्यवहारे इत्यर्थः । अन्यदनुमत्तरूपम् । पदानि हि वृद्धव्यवहारे
स्वार्थे गृहीतमङ्गलितकान्येव वाक्यार्थं वाक्यविषया बोधयन्तीति वा-
क्यम् , अन्यथाऽऽप्नुत्पन्नानामपि वाक्यश्रवणे तदर्थानुमत्तरूपम् ।

ज्ञात् । एवं च पदानि पदविशया पूर्वानुभूतस्वार्थस्मृतिमेव जन-
यन्ति न त्वनुभवम्, अपूर्वार्थत्वाभावात् । वाक्यभावेनैव तेषा-
मपूर्वार्थोपलम्भनशक्तिः, वाक्यार्थस्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यस्य वा-
ऽपूर्वत्वात्, तदभावे च वेदान्तानां नापूर्वोपलम्भनशक्तिरस्तीति
भावः ॥ १०९ ॥

तर्हि वर्णानामेव प्रागनवगतार्थतया प्रामाण्यं स्यादिति तत्राह-
हित्वा न वाक्यपदने प्रतिपत्तिहेतु-
र्वेशे भवेदिति कथंचन वक्तुमीशः ॥
कश्चित् कदाचिदपि तत्र कुतः श्रुतीनां
प्रामाण्यमात्मनि भवेदिति वर्णयन्ति ॥ ११० ॥

हित्वेति । वाक्यपदने वाक्यतां पदतां चेत्यर्थः । वेदां
वाक्यपदने हित्वा कथंचन कथमपि वर्णात्मनापि कदाचिदपि
प्रतिपत्तिहेतुर्भवेदिति कश्चिदपि वक्तुं नेशः । तत्रैवं सति श्रुती-
नां प्रामाण्यमात्मनि कुतो भवेदिति वर्णयन्ति वर्णनीयमित्य-
र्थः । अपथा एवं सत्यात्मनि श्रुतीनां प्रामाण्यमिति यद्वर्णयन्ति तत्कुतः
किंवादित्यर्थः । न हि वर्णमात्रात्काव्यनुभवोऽस्तीति भावः ॥ ११० ॥

किं च वेदान्तस्य सत्त्वज्ञानादिपदानामनात्मनि संगतिग्रहो न सं-
भवति, न ह्यात्मातिरिक्तं सत्यादिस्वभावं किंचिदस्ति, नाप्यात्मनि तेषां
सद्गतिग्रहस्तद्व्याहकमानानामात्मनि प्रवृत्तौ वेदान्तवाक्यमनुवादकं
स्यात् । आत्मनि मानान्तराभावे च तत्र सदादिशब्दस्य कथं स-
द्गतिग्रहः स्याचेन विना वा कथं वेदान्तानां तत्प्रामाण्यमित्याह-

किं च प्रमान्तरमिहाम्युपयन् प्रतीचि
वेदान्तवाक्यमनुवादकमप्युपेयात् ॥*

१ अध्याये वेदान्तानां सिद्धवस्तुबोधकत्वाक्षेपः । ९७

मानान्तरं यदि च नेच्छति शब्दशक्ते-

स्तत्र ग्रहः कथमिति प्रतिपादनीयम् ॥ १११ ॥

किं च प्रमान्तरमिति । अभ्युपगन्हीकुर्वन् कथमिति प्रति-
पादनीयमिति । न कथमपि स्यादित्यर्थः ॥ १११ ॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधकत्वे नदीतीरे फलसत्तावाक्य-
वन्मानान्तरसापेक्षतापत्तिर्मानान्तराभावे च सद्ग्रतिग्रहासंभवाच्च
नत्र तेषां प्रामाण्यामित्युक्तम् । इदानीं सिद्धवस्तुज्ञानेन प्रवृत्तिनि-
वृत्त्यसम्भवात्प्रवृत्तिनिवृत्तौ विना च सुखमाप्तिदुःखपरिहाररूपम-
योजनासंभवात्तेन विनाऽध्ययनविधिपरिगृहीतवेदान्तानां प्रामा-
ण्यापोगादपि न सिद्धनिष्ठं वेदान्तप्रामाण्यमित्याह ।

किं च प्रवृत्तिविनिवृत्तिविहीनवस्तु-

तत्त्वप्रतीतिजननान्न च किंचिदस्ति ॥

पुंसः प्रयोजनमतांऽपि न तत्र मानं

वेदान्तवाक्यमिति युक्तिमदुच्यमानम् ॥ ११२ ॥

किंच प्रवृत्तीनि । प्रवृत्तिनिवृत्तिविहीनं तदयोग्यं यद्वस्तु त-
त्त्वमात्मतत्त्वं तत्प्रतीतिजननादित्यर्थः । हेयोपादेययोः फलजन्यस-
ंवाद्यभिहोत्राद्योरनर्थार्थसाधनयोर्ज्ञानात्तद्वत्संवाद्यभिहोत्रादौ
च प्रवृत्तिः संभवतीति तद्वाक्यं प्रयोजनवदर्थनिष्ठम्, आत्मतत्त्वं
तु नित्यसिद्धत्वाच्च हेयं नाप्युपादेयमिति न तद्वत्त्वानात्मवृत्त्यादिसं-
भव इति निष्प्रयोजनमेवात्मवाक्याध्ययनं स्यात्तच्चानुपपन्नं न सु-
पेक्षाज्ञानेन तदध्ययनविधिः फलवान् भवतीति न तत्र वेदप्रामा-
ण्यं युक्तमिति भावः ॥ ११२ ॥

किं चाज्ञातार्थावगमकं प्रमाणमिति प्रमाणसाधन्यलक्षणं वेद-
विद आहुः, विशिष्य च वेदस्य तथैव वक्तव्यम्, “अर्थेऽनुपल-
ब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्य” इति जैमिनिनोक्तेः, अन्यतो ज्ञा-

तेऽर्थे मानाभावप्रयुक्ताऽसत्त्वशङ्काऽभावेन वेदस्य तत्र तात्पर्यक-
स्पनाऽसंभवाच्च, न च तात्पर्यं विना शब्दः स्वार्थे प्रमाणमित्याह ।

अज्ञातमर्थमत्र बोधयतः प्रमायां

हेतुत्वमभ्युपगतं ननु वेदविद्भिः ॥

अज्ञातता च परमात्मनि दुर्निरूपा

विज्ञानमात्रवपुषीति न मानकृत्यम् ॥ ११३ ॥

अज्ञातमिति । अबोधयतः, चक्षुरादिकरणस्येति शेषः ।
ततः किं तत्राह — अज्ञातमेति । चोऽवधारणे । दुर्निरूप्येति सं-
वन्धः । तत्र हेतुर्विज्ञानेति । स्वप्रकाशचतन्यात्मनि प्रगीचे नाज्ञानं
वक्तुं शक्यं न हि भ्रुरप्रकाशे सवितरि तमः संभवति, ततोऽज्ञा-
तार्थावगमलक्षणप्रमाणकृत्यामावाप्तात्मनि वेदान्तप्रापण्यसंभव इ-
ति भावः ॥ ११३ ॥

नूनं नेदं प्रमाणसामान्यलक्षणं धारावहनद्वितीयादिबुद्धाव-
भावात्, किं तु यथार्थानुभवः प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति सामा-
न्यलक्षणमिति चेन्न, धारावहनबुद्धिसत्त्वंऽपि तद्विषयस्य प्रथम-
ज्ञानेन निश्चितस्यासत्त्वशङ्कानुदयेन द्वितीयादिज्ञानानां प्रमेयसत्त्व-
प्रयोजकप्रापण्यभावेन तत्र लक्षणागमनस्यादोषत्वात्, यथार्थानु-
भवस्तं च श्रुतिरजतादिज्ञानसाधारणम्, अवाधितार्थज्ञानं प्रमेय-
पिन, बाधस्य बोध्याभावप्रमा रूपा तयाऽऽत्माश्रयादित्यज्ञातार्थोप-
त्त्वेऽपि परीसरुसंमत प्रापण्यम्, तथात्मनि वेदान्तानां न संभवति
अज्ञानाभावादित्युक्तम्, तदभ्युपगमे च तस्य स्वप्रकाशता हीयते,
न ह्यात्मतत्त्वं स्वप्रकाशपदुदपिति वचनद्वयप्रापण्यं संभवतीति स-
दृष्टान्तगाह ।

४ बोधस्वभावकमबुद्धमनुष्णमुष्णं

शीतस्वभावकमशीतमिहिशानि ॥

१ अध्याये आत्मन्यज्ञानाभावेन प्रमाणानामप्रवृत्तिः । ०९

कः श्रद्धात पुरुषो वचनानि तस्माद्

ब्रह्माऽप्रबुद्धमिति वाक्यमयुक्तमाहुः ॥ ११४ ॥

यो घस्वभावकमिति । आहुः, वेदान्तिन इति शेषः ॥ ११४ ॥

न न्नज्ञानविशिष्टं न प्रमाणगोचरस्तस्यापि प्रमाणगोचरत्वाप-
त्तेः तस्य ततो नित्ययोगाच्च, नापि तदुपलक्षितं वस्तुभावे प्रमा-
णप्रसङ्गेन तदभावेऽप्यनुपपन्नमावादित्याशङ्क्य, नाज्ञानं तत्र वि-
शेषणं न बोधलक्षणं किं तूपाधिः, उपाधिश्च यावत्कार्यावस्थायां
तदनन्वया यथा श्रोत्रत्वस्य कर्णशङ्कुली, एवं ज्ञानाभावे वस्तु-
नः प्रमेयत्वं न संभवति कर्णशङ्कुल्यभाव इव श्रोत्रत्वमित्याभिप्रेत्याह ।

उपाध्यभावे न भवेदुपाधिमत्

तदस्य मज्ञानमुपाधिरिष्यते ॥

प्रमाणबुद्धेर्न तदात्मवस्तुनि

स्वयंप्रकाशे न ततोऽत्र मानधीः ॥ ११५ ॥

उपाध्यभाव इति । कर्णशङ्कुल्याद्यभाव इत्यर्थः । उ-
पाधिमत्तन्मयुक्तश्रोत्रत्वादि । तदस्य प्रमेयाद्वहिर्भूतम् । किं तदुप-
लक्षणं ! नेत्याह—उपाधिरिति । अत्र तदस्यमित्यनेन विशेषणा-
दुपाधेर्विशेषो दर्शितः, उपाध्यभाव इत्यादिनोपलक्षणादिति शङ्क-
व्यम् । प्रमाणबुद्धेरुपाधिरिति संबन्धः । अज्ञानस्योपाधित्वे फलित-
माह—न तदात्मेति । तदज्ञानं स्वयंप्रकाश आत्मवस्तुनि न ता-
दस्येनाप्युपाधिः संगच्छत इत्यर्थः । यत एवमज्ञानासंभव आत्म-
नि ततो हेतोरत्रात्मानि न मानधीः संभाव्यत इत्युपसंहारः ॥ ११५ ॥

किं चाद्वैतब्रह्मवादिना वेदान्तार्थावगन्ता प्रमाता वेदान्ताः प्र-
माणं तदुपदेष्टा गुरुस्तदुपकरणं युक्त्याद्यभ्युपगम्यते न वा, आ-
द्ये व्याहृतिः, द्वितीये न प्रमेयमिद्विः, एवं स्वप्रकाशं स्वातिरिक्तं-

प्रमाणगम्यमित्यपि प्रमाणविस्दृषमित्याह ।

अद्वैतमात्मपदमाहुरनन्यमानं

द्वैतं प्रमाणमिह च प्रतिपादयन्ति ॥

वाक्ये निजे पदविरोधमनीक्षमाणाः

पाण्डित्यमप्रतिहनं प्रतिलभ्य धीराः ॥११६॥

अद्वैतामिति । आहुः वेदान्तिन इति शेषः । द्वैतमुक्तप्रमात्रादि-
प्रमाणप्रमितिसाधनं चेति संबन्धः । पाण्डित्यमित्याद्युपहासः ॥११६॥

ननु प्रमात्रादिविभागः सर्वोऽप्यस्त्येव, न चैवमद्वैतस्यतिः,
अद्वैतब्रह्मण एव निखिलप्रपञ्चपरिणामितया मात्रादेस्तदभिन्नत्वा-
दित्येवं वदन्तं बौद्धगन्धिनमेकदेशिनं मयाह ।

मातृप्रमाणमितिमेयविभागभिन्नं

ब्रह्मैव चेद् भवति तत्र च वर्णयामः ॥

कूटस्थतापहृतिरेकरसत्त्वहानिः

शाक्यैश्च सान्धिरिति दूषणमन्यदत्र ॥११७॥

मातृप्रमाणेति । मितिः प्रमा । तत्र च वर्णयामो दूषणमिति
संबन्धः । तदेवाह कूटस्थतापहृतिरिति । निर्विकारस्य ब्रह्मणः
प्रमात्रादिविकाराभ्युपगमे निर्विकारश्रुतिविरोध एवमनेकात्मप्रपञ्चा-
भेदे विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्यवगतेकरसत्त्वहानिरेवं ज्ञानात्मनो
ब्रह्मणः स्वावभास्यप्रपञ्चाकारत्वे शाक्यैर्विज्ञानवादिभिः सन्धिः
कृतः स्पाचन्मतप्रवेशापत्तिरिति यावत् । चकारदर्शितं दूषणान्तर-
मप्याह अन्यदत्रेति । युगपदेकत्र भेदाभेदविरोधादित्यर्थः ॥११७॥

ननु प्रमात्रादिविभागः सत्यो न भवति येनोक्तदूषणं स्यात्,
किं तु दृश्यत्वान्दुक्तिरजवत्तत्राज्ञानकल्पित इति न कोऽपि दोष

१. अध्याये प्रमात्रादेः कल्पितत्वेन ब्रह्माणि प्रमाणा संभवः ॥ १०१

इत्याशङ्क्याह ।

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमिष्टं
मात्रादि मानफलपर्यवसानमेतत् ॥
इत्युच्यते यदि तदा परमात्मनोऽपि
मेयत्वतो भवति कल्पिततापसङ्गः ॥ ११८ ॥

अज्ञानकल्पितमिति । ननु तदपि सच्चैतकथं नोक्तदोष-
स्तत्राह अनिर्वचनीयमिति । सदसद्विलक्षणमिति नोक्तदोष
इत्यर्थः । एतन्मात्राद्यज्ञानकल्पितमिति सम्बन्धः । माता आदिर्यस्य
मानफलं पर्यवसाने च यस्य तत्तयोक्तम् । दृश्यत्वेन प्रमात्रादेः,
कल्पितत्वे ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्गस्तस्यापि वेदान्तवेद्यनया दृश्यत्वा-
दित्याह तदेत्यादिना ॥ ११८ ॥

ननु नास्ति ब्रह्मणो दृश्यत्वं स्वप्रकाशत्वादिति चेत्तर्हि तत्
एव वेदान्तप्रमेयमपि न स्यात्, अदृश्यस्य मानविषयत्वानुपप-
त्तिरित्याह ।

ब्रह्म प्रमेयमथ नेष्टमिह प्रमाणं
वेदान्तवाक्यामिति पक्षपराहृतिर्वै ॥
न ह्यप्रमेयमवबोधयदास्ति मानं
नादाह्यदाहक इति प्रथितः कृशानुः ॥ ११९ ॥

ब्रह्मेति । अथ चेदित्यर्थः, ब्रह्म प्रमेयं नेष्टं चेत्तर्हि इह ब्रह्म-
णानि संबन्धः । पक्षपराहृतिमेव सदृष्टान्तं व्यनक्ति न ह्यप्रमे-
यमिति । अदार्शं गगनादि तस्य दाहक इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमित्यत्रोक्तं मात्रादेरनिर्वचनीय-
त्वमुपेत्य ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति दूषितम्, इदानीं तदेवासंपत्ति-

पञ्चमित्याह ।

किं चाप्रसिद्धमिदमत्र जगत्रयेऽपि

स्वाज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमेकम् ॥

निःशेषतीर्थद्वगुदीरितन्त्रमार्गे

सिद्धं यतः सदसती सकलेऽपि तन्त्रे ॥१२०॥

किं चाप्रसिद्धमिति । इदंशब्दार्थमाह स्वाज्ञानेति । एकमेकमपि घट्तिष्ठति शेषः । ननु लोकाप्रसिद्धमपि कस्मिंश्चिच्छास्त्रे वैशेषिकाभिमतविशेषवत्सिद्धं स्याच्चेत्याह निःशेषेति । तीर्थद्वयः शास्त्रार्थविदः, वैशेषिकादिनिखिलशास्त्रार्थविद्विद्वद्दीरिततन्त्रमार्गे । तन्त्रयत इति तन्त्रं शास्त्रार्थस्तत्प्रतिपत्त्युपाये सकलेऽपि तन्त्रं शास्त्रे सदसती एव सिद्धे यत इति संबन्धः । वैशेषिकादिभिर्हि स्वशास्त्रे सदसदस्तुनी एव निरूपिते न तु तदुभयविलक्षणमपि किञ्चित्, विशेषस्तु लोकाप्रसिद्धोऽपि प्रमाणबलाधैरभ्युपेन इति न तद्वदिदमभ्युपगन्तुमुचितमिति भावः ॥१२०॥

ननु वैशेषिकादिभिरज्ञानानभ्युपगमात्कल्पितमनिर्वचनीयं नाभ्युपेतम्, सिद्धान्ते तु तत्सत्त्वात्कथं तत्कृतमनिर्वचनीयं नाभ्युपेयमित्याशङ्क्याज्ञानकल्पितत्वमेव न संभरतीत्याह ।

अज्ञानमप्यसदभावतया प्रसिद्धे-

र्द्धतपूसूतिकृदतो न तदभ्युपेयम् ॥

नासत्कदा चिदपि सज्जनने समर्थ

यन्ध्यासुता न खलु पुत्रशतं प्रसूते ॥ १२१ ॥

अज्ञानमिति । असत्सन्न भवति । तत्र हेतुः—अभावतया प्रसिद्धेरिति । अज्ञानमिति नञ्ज्ञानाभावतयाऽज्ञानं प्रतीयते अभावश्च न सन् तत्र सत्ताजातेरभावान्न, अभावत्वादिस्वरू-

१ अध्याये शब्दस्यापरोक्षबोधकत्वानुपपत्तिः । १०३

पस्यापि दुर्निष्पत्वादित्यर्थः । अज्ञानस्यासत्त्वसमर्थनफलमाह—
'द्वैतेति । यतोऽसदज्ञानमनो द्वैतस्योत्पत्तिकृच्छदज्ञानं नाभ्युपेयम् ।
असदपि तत्प्रागभाववन्कथं न द्वैतं जनयेदित्याशङ्क्य तद्दृष्टान्ता-
संपत्त्याऽसतोऽकारणत्वं सदृष्टान्तमाह—नासदिति । न हि ज्ञा-
नाभावोऽज्ञानं सतो भावस्य प्रपञ्चस्योपादानं भवितुमर्हतीति-४
भावः ॥ १२१ ॥

किं चेतोऽपि वेदान्तानां नापरोक्षे ब्रह्मणि प्रामाण्यं संभवती-
त्याह

वाक्यप्रसूतमतिरेन्द्रियजन्यधीव-
न्नार्थापरोक्ष्यजननी भवितुं समर्था ।

तेनास्तु वाक्यजनितात्मपरोक्षबुद्धि

भ्रान्तिः सदाऽजडतयाऽनुभवोऽपरोक्षे ॥ १२२ ॥

वाक्यप्रसूतेति । किं वेदान्ता ब्रह्मणि अपरोक्षां धियं ज-
नयन्ति किं वा परोक्षां, नाथ इत्याह—इन्द्रियेति । इन्द्रियजन्य-
ज्ञानबद्धाक्यजन्या अनिरर्थापरोक्ष्यस्यार्थाभिन्वयकैर्जननी भवितुं स-
मर्था न वाक्यजन्यत्वात्तापरोक्षेत्यर्थः । ततो द्वितीयः परिशिष्यत
इत्याह—तेनेति । तत्र दोषमाह—भ्रान्तिरिति । तदर्थं ब्रह्मा-
स्थानं विशिनष्टि—सदेति । सदाऽपरोक्ष इति संबन्धः । तदर्थमा-
ह—अनुभव इति । अनुभवोऽपि वेद्यश्चेन्न तस्य सदाऽपरो-
क्ष्यं, तदर्थमाह—अजडतयेति । तथा च वेदान्तानां तत्रामामा-
ण्यमेव स्यादिति भावः ॥ १२२ ॥

नन्वात्मा चेन्नियापरोक्षस्तर्हि घटादावेन्द्रियजन्यज्ञानमिव वे-
दान्तजन्यमपि तत्रापरोक्षमस्तु मास्तु वेदान्ताप्रामाण्यमिति नेत्याह ।

नित्यापरोक्षमपि वस्तु परोक्षरूपं

वेदान्तवाक्यमवबोधयति स्वभावात् ॥

प्रामाण्यमत्र कथमस्य वदोपपन्नं

न ह्यन्यदन्यदिति बोधयतः प्रमात्वम् ॥ १२३ ॥

निस्थापरोक्षमिति । स्वभावाच्छब्दस्वभावात् । शब्दो हि लोके घटादिगोचरो वेदे चाग्निहोत्रादिगोचरस्तत्र परोक्षज्ञानमेव जनयतीति शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वमेव स्वभावो न त्विन्द्रिय-
स्येवापरोक्षज्ञानजनकत्वमिति कथं वेदान्तानामपरोक्षे वस्तुनि प-
रोक्षज्ञानं जनयतामप्रामाण्यं न स्यादित्याह—प्रामाण्यमिति ।
नन्वपरोक्षं सत्यज्ञानादिस्वभावं ब्रह्म तथैव बोधयन्ति वेदान्ता न
विपरीततया, तच्च ज्ञानं शब्दस्वभावात् परोक्षमित्येतावन्मात्रमिति
कथं प्रामाण्यं न स्यादित्यत आह—न ह्यन्यदन्यदिति । वेदान्तजन्य-
ज्ञानस्य परोक्षत्वे तद्विषयब्रह्मापि परोक्षं वाच्यं परोक्षार्थविषयस्यैव
ज्ञानस्य परोक्षत्वदर्शनात्, एवं च परोक्षं ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षादहं
ब्रह्मास्मीति वाक्यमपरोक्षतया प्रतिपादयत्कथं प्रमाणम्, न चा-
परोक्षज्ञानविषयः परोक्षं ब्रह्मास्ति येन सदर्थतया वाक्यजन्यं परो-
क्षज्ञानं प्रमाण भवेदित्यर्थः । अन्यत्परोक्षं ब्रह्म अन्यदिति अपरो-
क्षमिति बोधयत इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

नन्वाग्निहोत्रादिवाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वेऽपि शब्दस्य न
तत्स्वभावः कल्पनीयः, दशमस्त्वममीत्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानज-
नकत्वात्, अन्यथा तत्रापरोक्षोऽदशमत्वभ्रमस्ततो न निवर्तेतेत्या-
शङ्क्य दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या दूषयति—

वस्त्वस्तु नित्यमपरोक्षमिदं तु वाक्यं

तद्वस्तु वक्तुमपरोक्षमशक्तमेव ॥

न ह्यस्ति शब्दजन्यताऽत्र जगज्ज्येष्ठेऽपि

बुद्धिः करोति खलु या विषयापरोक्षम् ॥ १२४ ॥

वस्त्यस्त्यति । अपरोक्षं यथा स्यात्तथा तद्वस्तु वक्तुमशक्त-

१. भ० ब्रह्माविद्यानिवर्तकत्वेन वेदान्तप्रामाण्यदूषणम् । १०५

मित्यर्थः । अदृश्यत्वादिभ्रमस्य 'तत्रेन्द्रियजन्यसाक्षात्कारदेव नि-
वृत्तेः शब्दस्य तत्रापि परोक्षज्ञानजनकत्वमेवेति न तत्स्वभावभङ्ग
इति भावः ॥ १२४ ॥

पूर्व घटादौ चक्षुरादिप्रमाणस्य स्वप्रकाशस्फुरणाधानवृत्तिदा-
त्मनि वेदान्तानां तदसंभवान्न प्रामाण्यसंभव इत्युक्तम्, इदानीं
वेदान्तजन्यवृत्त्या तत्र स्फुरणाजननेऽपि न वेदान्तानामानर्थक्यमवि-
द्यानिवृत्तेस्तत्प्राधान्यत्वेन तत्र वेदान्तप्रामाण्यसंभवादिति सिद्धान्तिश-
ङ्का दूषयितुमनुवदति—

अत्राह यद्यपि किमप्युपनेयमत

चैतन्यवस्तुनि न संभवति प्रमाणैः ॥

अस्त्येव तत्र भवभीतिनिदानभूत

मज्ञानमात्रमपनेयमनन्यमाने ॥ १२५ ॥

अत्राहन्ति । उपनेयमाधेयं स्फुरणम् । अनन्यमाने स्वप्रकाशे ।
तत्रास्त्येवेति सम्बन्धः । ज्ञानमज्ञानमात्रं निवर्तयति प्रपञ्चस्तु तस्मिन्वृत्त्या
निवर्तते, अयं वा प्रपञ्चोऽपि तद्विकारस्यादात्मक एवेति मात्रपि-
त्युक्तम् ॥ १२५ ॥

एतद् दूषयति—

नैतत्प्रमाणमपनेतृ सतो न तत्र

चैतन्नियोज्यमसतोऽप्युपधातसिद्धौ ॥

नाप्यन्यदस्ति सदसद्यदनेन हेयं

तस्मात् प्रमाणमपनेतृ न कस्य चिद् ॥ १२६ ॥

नैतदिति । त्वदुक्तं नेत्यर्थः । कुतस्तत्राह—प्रमाणमिति ।
न तावत्प्रमाणं सतोऽज्ञानस्यापनेतृ निवर्तकं सग आत्मवदानेवत्ये-
त्वात्, एतत्प्रमाणमसतोऽप्यज्ञानस्योपधातसिद्धौ निवृत्तिसिद्धौ नि-

योज्यं योजनीयं न, असतो निवृत्त्यनुपत्तेः, नाप्येतत्पक्षद्वयादन्यत्
सदसदात्मकमज्ञानमस्ति यदनेन प्रमाणेन हेयं स्यात्, विरोधेनैक-
स्य सदसदात्मकत्वापेक्षा । यस्मादज्ञानस्योक्तकल्पप्रपेऽपि निवृ-
त्तिर्न संभवीति तस्माद्रो'युष्माकं मते प्रमाणं वेदान्तवाक्यं कस्यापि
न ज्ञानद्वाराऽपनेत्रिति वेदान्तानर्थक्यं तदवस्थमेवेति भावः ॥१२६॥

किं चाविद्यानिवृत्तिरसती चेन्न प्रमाणाज्जायेत, मग्नौ चैतज्ज-
नकमानस्य कारकतापत्तिः, जडोक्रियापर्ववसायिनस्तीक्ष्णमात्रं च
तदुपपन्नं, मानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वव्याप्तिविरोधादिसभिमेसाह—

मानं न कारकमिति प्रथितं पृथिन्यां
रयञ्चेत्क्रियावदिदमुज्झति मानभावम् ॥

जन्यं न मानफलमित्यपि युष्मदीयाः

संविद्रते न खलु जातु चिदक्षरेऽस्मिन् ॥ १२७ ॥

मानं न कारकमिति । एवं तदा कारकस्यामानत्वं (?) व्याप्ति-
विरोधं चाह—स्याञ्चेदिति । कारकमित्यनुपद्भः । क्रियावदग्नि-
होत्रादिक्रियावत् । अथ वा क्रियावत् क्रियाजनकं कारकमिति या-
वत् स्यादिति सम्बन्धः । इदं मानम् । उज्झति त्यजेदित्यर्थः । ननु
चक्षुरादेः प्रमाणस्य जडज्ञानक्रियाजनकत्वं सर्वसंपत्तमित्यांशश्च तदपि
न भवतां संपत्तमित्याह—जन्यं न मानफलमिति । संविद्रते सं-
ज्ञानते अद्वीकुर्वते इति यावत् । अजडाजन्याभिव्यक्तानुभवस्यैव स-
र्वप्रमाणफलत्वेन ब्रह्मादिभिरङ्गाकाराज्जडवृत्तिमात्रनिष्ठं न चक्षुरा-
दिप्रामाण्यमिति भावः ।

अथ वा यथा मानं न कारकमिति नियममाहुरेवं जन्यं न मा-
नफलमित्यपि, स्वरूपानुभवस्यैव सर्वप्रमाणफलत्वविच्छिन्नो वार्ति-
ककृत्यभृतयोऽद्वीकुर्वते तदप्येवं सति विरुद्धं स्यादित्याह—जन्यं
न मानफलमिति । अस्तु तर्हि यदादावेव ब्रह्मशक्तिव्यक्तं चै-

अ० १ अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धिरप्रामाण्यापसंहारश्च । १०७

तन्यं प्रमाणफलमित्याशङ्क्य ब्रह्मणः फलाव्याप्यत्वान्नैतादित्याह—
न खल्विति । जातु कदाचिदप्यस्मिन्नक्षरेऽभिप्रेयता चित्रं त्र-
ल्विति सम्बन्धः । वेदान्ताभिप्रेयकचैतन्यस्य निष्पञ्चात्मस्वरूप-
तया तत्फलत्वासंभवादिति भावः ॥ १२७ ॥

नन्वज्ञानस्य मदादिविकल्पेनानिर्वर्त्यत्वमुक्तमनुपपन्नमनिर्वच-
नीयत्वाच्चस्य ज्ञाननिर्वर्त्यत्वसंभवात्, न चैवं मानस्य कारकत्व-
प्रसङ्गोऽपि, अनिर्वच्यस्य निवृत्तेरधिष्ठानचिन्मात्रतया तत्पर्यवसा-
यिमानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वादित्याशङ्क्याह—

नाद्यापि वेदमप्यहमनिर्वचनीयमाणां

सर्वप्रवाहहृदयान्यपि गाहमानः ॥

तात्पर्यतो न च तथाविधमस्ति किं चि-

ल्लोकप्रसिद्धमपि यद्विषयमिति ॥ १२८ ॥

नाद्यापीति । वैशेषिकादिनिखिलशास्त्राभ्यासानन्तरमपीत्य-
र्थः । अनिर्वचनीयमाणां सदसद्विलक्षणरूपां ताम् । तर्हि सम्यक्
शास्त्रान्तराऽनभ्यासात्तदज्ञानं नेत्याह—सर्वेति । सर्वशास्त्रतात्प-
र्याणि गाहमानो विचारयन्नपीति सम्बन्धः । तात्पर्यतस्तद्वतमनसा ।
ततश्च तदभावादेव तदज्ञानं नान्यनिमित्तं तदिति दर्शयन् लोकेऽपि
तदप्रसिद्धिं दर्शयति—न चेति । तथाविधं सदसद्विलक्षणरूपा-
निर्वचनीयम् । इयमनिर्वचनीयमाणा । लौकिकरजतादिभ्रमस्याप्य-
न्ययाख्यात्यादिरूपत्वेन लोकेऽपि तदप्रसिद्धिरिति भावः ॥ १२८ ॥

एवं वेदान्तानामुक्तन्यायैर्व्रह्माणे प्रामाण्यामंभवसमर्थनमुपसंहरति—

तस्मात् प्रमाणफलमत्र निरूप्यमाणं

ब्रह्मात्मवस्तुर्नि न संभवतीह किं चित् ॥

कृत्यं विना न च निरूपयितुं प्रमाणं

वेदान्तवाक्यमिह शक्यमनर्थकत्वात् ॥ १२९ ॥

तस्मादिति । अत्र स्फुरणाविद्यानिवृत्त्योर्मध्ये किञ्चिदपि निरूप्यमाणामेह ब्रह्मात्मवस्तुनि न संभवतीति सम्बन्धः । चोऽन्धारणे, नैव शक्यमिति सम्बन्धः । एतच्च पारोक्ष्यसदृशत्वादिकृत-विरोधादेरप्युपलक्षणम् ॥ १२९ ॥

एवं वेदान्तानां भिन्नान्तरविरोधादिभिर्न सिद्धोदासीनप्रसङ्ग-भिन्ने ब्रह्मणि प्राप्ताप्यमित्युक्तम्, इदानीं सर्वस्य वेदस्य कार्यपर-त्वनियमाश्च शुद्धे ब्रह्मणि प्राप्ताप्यम्, लोके शब्दानां कार्यव्युत्प-त्तिबलेन वेदस्यापि तदर्थत्वादिसभिप्रेत्य कार्ये सर्वशब्दशक्तिग्रहं लोके दर्शयति—

कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिं

श्रोतुः प्रवर्तकधियं परिकल्प्य बालः ॥

चेष्टान्नशात् पुनरपि प्रविभज्य भागं

भागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेत्ति ॥ १३० ॥

कार्यान्वयेति । बालो व्युत्पत्तिर्गामानयेत्याभिप्रेत्यवाक्यश्र-वणानन्तरं प्रवर्तमानस्य श्रोतुर्गवानयनादिचेष्टावशात् प्रवर्तकधियं गवानयनादि कार्यमिति ज्ञानं विमता प्रवृत्तिरेतत्कार्यज्ञानपूर्विका एतत्प्रवृत्तित्वाद्यदेवं तदेवं यथा मम स्तनपानादिप्रवृत्तिरिति परि-कल्प्य तस्य कारणमालोचयन् गामानयेत्यादिशब्दान्वयव्यतिरेका-भ्यां शब्दजन्यत्वं निश्चित्य तद्गोचरे वस्तुनि कार्ये प्रस्तुतवाक्यसा-मर्थ्यं स्वयमेव वेत्तीत्यनुपह्वः । 'तर्किक' वाक्ये प्रयुक्तसर्वपदानामवि-शिष्टार्थे शक्तिः, तथा सति पर्यायता स्यात्, न, वक्ष्यमाणन्यायेन पृथगर्थत्वादित्याह—पुनरपीति । सम्मुखपक्षपा वाक्यसामर्थ्यग्र-हणानन्तरं वाक्यभागं पदानि प्रविभज्य तत्तत्पदं भागस्य कार्या-न्विततत्तदर्थस्य वाचकमित्यपि वेत्तीत्यर्थः । लोके हि शब्दानां वृ-द्धव्यवहारानुसारेण सामर्थ्यमवगम्यते, एद्व्यवहारस्य प्रवर्तकवा-

व्याधीनः, अन्यस्मात्प्रवृत्तिहेतुज्ञानामंभवात्, न हि गौस्तिष्ठतीति वाक्यात्कश्चित्प्रवर्तत इति वाक्ये प्रथमे सामर्थ्ये ग्राह्यम्, प्रवर्तकं च तद्व्यवृद्ध्वा प्रवर्तते, तच्च स्वस्मिन्कार्यमिति निर्णीतमतस्तज्ज्ञानमेव गामानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य गवानयनादिमवृत्त्याऽनुमीयते, तच्च तस्य गवानयनादिवाक्यजन्यमिति च, ततस्तद्गोचरे विशिष्टकार्ये तद्वाक्यं समर्थमिति निश्चीयते, प्रवर्तकवाक्यस्य तदन्यज्ञानस्य जनकत्वासंभवेन तदशक्तत्वात्, एवं संसृग्यतया पदसमुदायस्य विशिष्टकार्ये सामर्थ्यमवगत्य पश्चाद् गां वधानवत्समानयेत्यादौ विभज्य तत्तत्पदं शक्तमिति वेत्तीति सर्वशब्दानां कार्यमर्थः । न च पर्यायता, कार्यविशेषस्य व्यभिचारेऽपि कार्यसामान्यस्य तदभावेन तदन्वितस्य शब्दार्थत्वोपपत्तेरिति । नन्वेवं कार्यपदस्य कथं शक्तिः, कार्यान्तराभावेन तदन्वितकार्यासंभवात्, नापि गवादौ तच्छक्तिरस्ति । न च कार्यपदं कार्यमात्रे शक्तमिति वाच्यम्, शब्दार्थस्यानेकरूपत्वमसद्वादिति तत्राह—अन्वयेति । कार्यस्य योऽन्वयः संबन्धस्तदन्वयिनि तदाश्रये, कार्यस्य हि सिद्धेनान्वयः सिद्धे कार्ये च वर्ततेऽन्वयस्य द्विनिष्ठत्वादिति न शब्दशक्तिमयोजकरूपस्यानेकरूपत्वमिति ॥ १३० ॥

ननु कार्यान्वयान्वयित्वापेक्षयाऽन्वितत्वस्य लघुशरीरत्वाच्चत्रैव शक्तिरस्तु, अन्यथा गौरवाद, न चैवमतिलाघवेन तत्तदर्थमात्रे शक्तिरस्तिवति वाच्यम्, अन्वितस्यैव शब्दश्रवणानन्तरं नियमेन प्रतीवेरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षी तदनुमोदते—

त्यक्तः कार्यान्वितार्थं वदितुमलमयं शब्द इत्येष पक्षो नोक्तो योग्येतरार्थान्वितमिति तु पुनः पूर्वमप्येष पक्षः ॥ किं तु स्यादस्य शक्तिर्निजसहजवशादन्वितार्थाभिधाने योग्यत्वादेस्तु पश्चात्त्वयमुपनिपतत्यस्य कार्यैदमर्थ्यम् १३१ ॥

त्यक्त इति । एष पक्ष इत्यनेन सम्बन्धः । अलं समर्थः । तर्हि किं योग्यतरान्विते शक्तिराश्रिता, तदपि न, अतिगौरवादि-
 त्यभिप्रेत्याह—नोक्त इति । अस्माभिरिति शेषः । कस्तर्हि तत्र
 शब्दार्थस्तत्राह—किं तु स्यादिति । अस्य शब्दस्य निजसहज-
 वशाद्यैसर्गिकस्य भावादन्वितार्थाभिधाने शक्तिरिति सम्बन्धः । त-
 र्हि सिद्धोऽपि शब्दार्थः स्यादिति नेष्टसिद्धिस्तत्राह—योग्यत्वा-
 देरिति । उपनिषत्तति आयाति आगच्छेदित्यर्थः । सिद्धपदार्था-
 नां साध्येन कार्येणैवान्वयो न तु सिद्धेन, सिद्धसाध्ययोरेवान्वये
 आकाङ्क्षायोग्यतासंभवादन्वितमात्रे शक्तादपि गवादिपदार्थाग्यता-
 दिमहिम्ना गवादेः कार्यान्वय एव सिद्धयेदिति सर्वस्य शब्दस्य
 कार्यैदमर्थ्य कार्यशेषत्व कार्यमतिपादकत्वमिति ॥ १३१ ॥

ननु किमिदं कार्यं ? योग्यतादिवलाघदन्वयः पदार्थानामुपनि-
 पत्तेत्, न, तावद्धात्वर्थः, तस्य स्वर्गासाधनस्य स्वर्गकामिकार्यत्वा-
 ऽसंभवेनान्येषां तदैदमध्वर्वायोगात्, नापि नियोगरूपं तत्, लोके
 तदभावात्, न चोभयमाधारणकृतिसाध्यत्वविशिष्टं तदिति वाच्य-
 म्, स्वर्गपटादेरपि नियोगवत्परम्परया तत्सम्भवेन तदन्वयस्यापि
 शब्दार्थत्वप्रसङ्गेन मतान्तराद्विशेषादतो लोकवेदयोरनुगतं शब्दा-
 र्थतामयोजकं न सिध्येदित्याशङ्क्याह—

प्रवृत्त्यभावस्य विरोधि कार्यं कालत्रयानन्वितमाहुरेकै ॥

स्वगौचरस्येप्सितसार्धनत्वं विज्ञापयत् प्रेरकमाहुरन्ये ॥ १३२ ॥

प्रवृत्तीति । यन्निमित्तं पुरुषस्य कामनादियुक्तस्य नियमेन
 प्रवृत्त्यभावो न भवेत्तत्र । रागादावतिव्याप्तिवारणाय तद्विशिनष्टि—
 कालत्रयेति । भूतमविष्यद्वर्तमानान्यतमकालान्विततयाऽप्रतीय-
 मानम्, स्वरूपेण कार्यस्य भविष्यत्कालान्वयित्वादित्यर्थः । य-
 त्कालत्रयानन्वितं प्रवृत्त्यभावस्य विरोधि तत्कार्यम्, रागादौ घटा-
 दिपदात्प्रतीयमानघटादौ चातिव्याप्तिवारणाय दलद्वयम् । एके गुरु-

यैकदेशिनः । अन्येषां तन्मतानुसारिणां नियोगकार्यलक्षणमाह—
 स्वर्गाचरस्येति । अत्र मेरकं कार्यमित्युक्ते रागेऽतिव्याप्तिरत
 उक्तम् । स्वर्गाचरस्येत्यादि । तावति विज्ञापयदित्यन्त उक्ते इष्टसा-
 धनत्वबोधकप्रमाणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् । मेरकत्वमिति ।
 प्रमाणस्य बोधकत्वादेव न मेरकत्वमिति ततो व्यावृत्तिसिद्धिः ।
 इदं तु लक्षणं धात्वर्थकार्यविलक्षणनियोगाख्यकार्यविषयम्, स्वर्गाच-
 रस्येष्टसाधनत्वज्ञापकत्वनिर्देशात् । न च नित्यनियोगेऽव्याप्तिः,
 तद्विषयस्येष्टितसाधनत्वानङ्गीकारादिति वाच्यम् । तत्रापि नियो-
 गस्यैव कृत्यदेश्यतयेष्टत्वात्तत्र . धात्वर्थस्यापीष्टसाधनत्वोपपत्तेस्तत्रा-
 पि लक्षणमंभवादिति द्रष्टव्यम् । एवं च मति कृतिसाध्यत्वादिना
 येन केन चन विशेषणेन विशिष्टतयेष्टसाधनत्वज्ञानस्य मेरकत्वक-
 ल्पनेऽपि न कार्यलक्षणं तत्र गच्छति, इष्टसाधनत्वज्ञापकत्वस्येष्ट-
 साधनत्वज्ञानेऽभावादिति भावः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङा-
 दिना लोके कार्यव्युत्पन्नानुसारेण कार्यमवगम्यते, तच्च कार्य धा-
 त्वर्थातिरिक्तमेव, काम्यमानस्वर्गसाधनस्यैव तत्कामिकार्यत्वात् या-
 गस्य च तदभावात्, तच्च शब्दात्मतीयमानं कार्य कस्य कुत्रेति
 नियोज्यविषयत्वपेक्षते, कृतिसाध्यत्वरूपेण शब्दात्मतीयमानस्य
 किमाश्रयविषयकृतिसाध्यं तदिति कृत्याश्रयविषयोः कृतिनिरूपक-
 तयाऽपेक्षितत्वात्, तत्र स्वर्गकामः कार्य स्वकृतिसाध्यतयावगच्छन्ती-
 ति नियोज्यः, धात्वर्थश्चाव्यवधानेन कृतिसाध्यः कृत्यवच्छेदद्वारा
 नियोगमवच्छिनत्ति यागविषयकृतिसाध्यं तदिमि प्रतीतेरिति स त-
 द्विषयः, एवं च कार्यस्य धात्वर्थातिरिक्तस्य स्वतः कार्यत्वासंभवा-
 त् स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं स्वविषयस्य धात्वर्थस्य कृतिसा-
 ध्यत्वमाप्तिरिति, तच्च परम्परया काम्यस्वर्गसाधनत्वाभावेऽनुपपन्न-
 म्, न हि कामो कश्चिदसाधनं करोतीति तदेव कार्य धात्वर्थ-
 स्येष्टितसाधनत्वमप्याप्तिरतत्र पुंरूप मेरयतीति तदेवैके मेरकं

कार्यमाहुरित्यर्थः ॥ १३२ ॥

अतन्योद्विष्टकृतिमाध्यत्व कार्यत्वमिति तदभियुक्तसंमतं लक्षणमाह—

या नान्यमुद्दिश्य कृतिः प्रवृत्ता

तथैव यद्व्याप्यतया प्रतीतम् ॥

तदेव कार्यं कथयन्ति के चिद्

• विचक्षणाः कार्यनिरूपणायाम् ॥ १३३ ॥ •

या नान्यमिति । माभाकरा हि इत्थं वदन्ति—कार्यमेव कृ-
तिसाध्यस्वभावं पुरुषार्थः न तु स्वर्गादिः स्वतस्तथा, तस्य कार्यं
प्रत्येव तत्साध्यस्यापि गर्भदासवच्छेषत्वादतः कार्यमुद्दिश्यैव तत्कृतिः
प्रवृत्तेति या नान्यमुद्दिश्येत्सुक्तम् । व्याप्यतया साध्यतया ॥ १३३ ॥

ननु लोके राग एव धात्वर्थगोचरः प्रवर्त्तको दृष्टो न कार्यं त-
दतिरिक्तं किं चिद्दृष्टमस्तीत्याशङ्क्य तस्य रागव्यावर्त्तकं रूपं तावदाह—
भूत्वा रागः कारणं पुं प्रवृत्तेर्नैवं कार्यं कार्यरूपं विहाय ॥

रूपेणान्येनेत्यतेऽस्या निमित्तं भिन्दन्त्येवं रागकार्यं बहुलाः १३४

भूत्वेति । पूर्वक्षणे स्थित्वेत्यर्थः । कार्यरूपं कृत्युद्देश्यस्वरूपम् ।
अन्येन स्वरूपेण सिद्धस्वरूपेण । अस्याः पुं प्रवृत्तेः । रागो हि निष्पन्नः
सर्वत्र प्रवृत्तौ कारणं न ह्यसिद्धो रागः क्वचित्प्रवर्त्तयति । कार्यं तु
विपरीतमसिद्धावस्थस्यैव कृत्युद्देश्यत्वात्तस्यैव च स्वसिद्ध्यर्थं पुं प्र-
वर्त्तकत्वासिद्धस्य कार्यस्य कृत्युद्देश्यत्वायोगेन तदयोगात् । न च
लोके रागातिरिक्तं न प्रवर्त्तकं दृष्टमिति वाच्यम्, न तावत्फलराग-
स्य साक्षाद्भावार्थे प्रवर्त्तकत्वं भिन्नविषयत्वात्, धात्वर्थगोचरेच्छा-
याश्च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकायास्तद्वोचरकर्त्तव्यताज्ञानं विनाऽसंभ-
वात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाकारेच्छा भवति, तस्य
च कर्त्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तराभावात् धात्वर्थ एव तदाल-
म्बनमिति तदेव लोके कार्यमित्यभिप्रेत्याह—भिन्दन्तीति । भेदे-

१.४० कार्यशेषे वेदान्तप्रामाण्योपपादनम् । १.१३

याश्च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकायास्तद्गोचरकर्तव्यताज्ञानं विनाऽम-
म्भवात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाकारेच्छा भवति तस्य
च कर्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तरामावात् धात्वर्थ एव तदालम्ब-
नमिति तदेव लोके कार्यमित्याभिप्रेत्याह भिन्दन्तीति । भेदेना-
वगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

एवं कार्यान्विने गवादिपदशक्तिनिर्वाहाय लौकिकवैदिक-
कार्यस्वरूपं निरूप्येदानीं भागं मागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेचीति
प्रागुक्तं कार्यान्विने तत्तदर्थविशेषे गवादिपदशक्तिनियममुपपा-
दयति—

आवापोद्वापहेतोः पदमिदममुकस्याभिधाने समर्थं
स्वोत्पत्त्यैवेति शक्तिप्रतिनियमनिर्णयं पार्श्ववर्ती तटस्थः ॥
जानात्यालोच्य भूयो नयनिपुणमतिर्भागशः कार्ययुक्ते
वस्तुन्येतस्य हेतोरुपनिषदखिला कार्यशेषे प्रमाणम् ॥ १३५ ॥

आवापोद्वापहेतोरिति । नयनिपुणमतिः नये निपुणा
मतिर्यस्य सः । तटस्थः उदासीनः । पार्श्ववर्ती व्युत्पत्तुः । भूयो
बहुश आलोच्यार्थादन्वयमिति सिध्यति । आवापोद्वापहेतोः, इदं
गवादिपदममुकस्य गोत्वादेः कार्यान्वितस्याभिधाने कथमेव स्वोत्पत्त्यैव
स्वभावत एव समर्थमिति भागशः प्रतिपदमिमं शक्तिप्रतिनियमं
प्रतिपदार्थनियतशक्तिं कार्ययुक्ते वस्तुनि जानातीति सम्बन्धः ।

पार्श्ववर्ती व्युत्पत्तुर्हि मध्यमदृढस्य प्रवृत्त्या प्रवर्तकं गवाद्या-
नयनकार्यताज्ञानमनुमाय तत्र गामानयेत्यादिवाक्यस्यान्वयव्यतिरे-
काभ्यां कारणत्वमप्यनुमाय तद्वाक्यस्य तस्मिन्प्रवर्तके संसृज्यतया
शक्तिमवगच्छतीत्युक्तम्, तदनन्तरं गां वधानेत्यादिप्रयोगान्तरे
गोपदस्यावापे प्रयोगे तदर्थं प्रागवगते पदपन्वत्समानयेति प्रयोगा-
न्तरे तदभावात्तदर्थं चापश्यन्नन्वयव्यतिरेकाभ्यां गोपदं यत्किञ्चि-

त्कार्यान्वितगोत्वे शक्तं कार्यसामान्यस्यान्यभिचारात् एवमानयना-
दिपदमपि यत्किञ्चित्कारकान्वितानयनादौ एवं कारकपदान्तरं
क्रियापदान्तरमपि तत्तत्पदावापोद्वापाद्धेतोस्तत्तत्कार्यान्वितेऽर्थे श-
क्तमिति प्रतिपदं शक्तिप्रतिनियमं जानाति, माधमिककार्यान्वया-
न्विगृहीतकृतिभङ्गप्रसङ्गेन केवलं वस्तुनि सङ्गतिग्रहायोगात्सोऽयं
नयनिपुणमतिरित्यनेनोक्तो नयः, अन्योऽपि प्रवर्तकवाक्याधीना
व्युत्पत्तिः प्रवर्तकं च कार्यज्ञानमित्येवमादिर्नयो भूय आलोच्येति
दोषता, ततो न्यायसिद्धा गवादिपदानां कार्यान्विते शक्तिरिति
वेदान्तानामपि कार्यशेष एव ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्त्वेवं गवादिपदानां शक्तिग्रहः, कार्यपदस्य कथं शक्ति-
ग्रहः, नियोगस्य मानान्तरागोचरतया तत्र लिङादेः शक्तिग्रहायो-
गात् । न च लिङादिनैवोपस्थिते तस्मिन्शक्तिग्रह इति वाच्यम् ।
शक्तिग्रहात्पूर्वं लिङादेस्तदुपस्थापकत्वायोगादित्याशङ्क्य प्रामाकराणां
प्रसङ्गेन लिङादिसङ्गतिग्रहप्रकारान्दर्शयति । तत्र तावदलोके आ-
ह्लादय एव प्रवर्तकाः । वदे तु स्थापि कार्यं प्रवर्तकम् । उभयत्र च
प्रवर्तकत्वसामान्यमेकमस्ति तत्र लिङादेः सङ्गतिग्रह इति केचि-
च्चन्मतमाह—

आज्ञादिभेदेऽप्यनुवर्त्तमाने प्रवृत्त्यभावस्य विरोधिभावे ॥
लिङादिशब्दस्य स वेत्ति शक्तिं प्रवर्त्तकाख्याविषयत्वयोग्ये १३६

आज्ञादीति । उक्तृष्टस्य पुरुषस्य निष्कृष्टपुरुषमेरणा आज्ञा,
आदिपदेन याज्ञा निष्कृष्टस्य उक्तृष्टमेरणा । मयस्य सममेरणानुज्ञा
च गृह्यते । प्रवर्त्तकशब्दाभिप्रेत्यत्वयोग्ये षट्स्यभावस्य विरोधिभावे
प्रवर्त्तकत्वसामान्ये । एवं च गोत्वादिसामान्यशक्ताहवादिपदाचम-
क्तिरेव लिङादिपदादभिहितप्रवर्त्तकसामान्यार्थवसानादाज्ञादयो
नियोगश्च सिध्यतीति भावः ॥ १३६ ॥

अ०१ कार्ये मतभेदेन लिङादीनां शक्तिग्रहोपपादनम् । ११५

अन्ये त्वस्ति लोकेऽपि नियोगः स च सोपाधिको, वेदे तु स स्वतन्त्र एव. तत्रोभयानुगतिनियोगत्वसामान्ये लिङादिमङ्गतिग्रह इत्याहुः, तन्मतमाह—

अन्ये वदन्ति निरुपाधिनियोगरूपं

वेदे भवत्यपुरुषप्रभवे स्वतन्त्रम् ।

लोके पुनः पुरुषधीरचितेषु कार्य

सोपाधिकं तदिति कारणतो वचःसु ॥ १३७ ॥

अन्ये इति । वैदिकनियोगस्य निरुपाधित्वे युक्तिमाह । अपुरुषप्रभव इति । अपौरुषेय इत्यर्थः, अतस्तत्राशयसम्भवाद् नियोगस्तदुपाधिक इत्यर्थः । अत एव स्वतन्त्रम् । लोके तु वैपरीत्यमाह लोक इति । पुनःशब्दो विशेषघोषी । विशेषमेवाह । सोपाधिकमिति । वक्ष्यमाणोपाधियुक्तमिति । तत्कार्यं वदन्तीति सम्बन्धः । तदुपपादनाय कारणत इत्युक्तं । तदेव विवृण्वन्वचांसि विंशतिष्ट पुरुषधीरचितेष्विति । पुरुषसम्बन्धाद्धौकिकवचसामित्यर्थः ॥ १३७ ॥

लोके कोऽयमूपाधिरिति जिज्ञासायामाह—

आज्ञायाश्चाद्युपाधिप्रणिशतितत्रपुः साधनेहानुबद्धं

विज्ञातोपायभावं विषयमनुसरत् पौरुषेयीषु बाधु ॥

वेदे कर्तृस्थरागाद्युपाधिविरहितं कर्तृशून्ये ततोऽस्मि-

न्सर्वत्रैकस्वभावस्थितवपुषि भवेत्तुल्यशक्तिर्लिङादिः ॥ १३८ ॥

आज्ञायाश्चादीति । प्राणवक्त्रादिर्गुणाध्यायाद्याज्ञादिनैव गवानयनादौ प्रवर्तते, तथा चाज्ञादिरूपो य उपाधिर्निमित्तं तस्मिन् प्राणिपतितं तेन सम्बद्धं वपुर्वस्याः फलसाधनेहायाः साऽनुबन्धो यस्य तत्र, अथ वा वपुर्वन्तं साधनेहानुबद्धत्वं च पृथगेव विशेष-

णम् । तस्य वैदिककार्याद्वैलक्षण्यान्तरमप्याह विज्ञानोपायभाष्य-
मिति । नियोगप्रतीतेः प्रागेव यस्य हितोपायत्वमवगतं तं विषयं
धात्वर्थमनुसरद्धात्वर्थो यत्फलसाधनत्वेन प्रागवगतस्तदनुसरत्तद-
नुकूलं न तु धात्वर्थस्य तदधीनं फलसाधनत्वमित्यर्थः । कार्यमिति
पूर्वश्लोकादनुपजनीयम्, भवतीति च शेषः । पौरुषेयीषु बाह्य
आज्ञापाशेसादेः सम्बन्धः । वेदे निरुपाधिनियोगरूपमित्युक्तमुपपा-
दयति । कर्तृस्थरागादीति । वेदे कर्तुराज्ञाद्युपाधिरहितमित्यर्थः ।
कुत इत्यत आह । कर्तृशून्य इति । अपौरुषेये वेद कर्तुरभावा-
त्तदाज्ञादिकमपि नास्ति यस्माच्च तन्निरुपाधिकमित्यर्थः । नन्वेवं
लोकवेदयोर्नियोगवैलक्ष्ये कथं लिङाद्यर्थत्वं तत्राह ततोऽस्मि-
न्सर्वत्रेति । लोकवेदयोरेकस्वभावतया नियोगत्वरूपेण स्थितव-
पुपि तस्मिन्नियोगे नियोगत्व इति यावत् । लिङादिलब्धशक्तिर्मवे-
दिति तदैकार्थ्यं युक्तमेवेति भावः ॥ १३८ ॥

अभिनवगुरुमतमाह—

अन्ये भिन्नस्वभावं त्रिविधमभिदधत्यानुरूप्येण कार्यं
लोके धात्वर्थरूपं श्रुतिवचसि पुनस्तन्नियोगारूपमेव ॥
संमुग्धे तत्र शक्तिं शिशुरयमवगम्यादितो न्यायचक्षुः
पश्चाद्देकत्रेद्यं वदति लिङिति च, प्रेक्षते निश्चयेन ॥ १३९ ॥

अन्य इति । विविधमित्यस्य विवरणं भिन्नस्वभायमिति ।
आनुरूप्येण योग्यतामहिम्ना । वैविध्यमेवाह । लोके इति ।
संमुग्धे धात्वर्थे नियोगस्वरूपेणाविवक्षितविशेषे । तत्र कार्यमात्रे ।
आदितः प्रथमतः । न्यायचक्षुः वक्ष्यमाणन्यायक्षः ॥ १३९ ॥

तमेव न्यायं दर्शयति—

धात्वर्थाख्यानशक्तो यदि भवति गुणाद्वर्चितुं वैदिकेऽयं
सम्बन्धाज्ञानहेतोरनलमथ पुनर्वैदिके शक्तिमान्तरं यावत् ॥

१. अध्याये कार्ये लिङ्गादीनां शक्त्युपपादनम् । ११७

तत्सम्बन्धात्क्रियामप्यभिवादितुमलं लक्षणावृत्तितोऽयं लि-
ङ्गशब्दस्तेन कार्ये श्रुतिवचनगते शक्त इत्यध्यवस्येत् ॥ १४० ॥

धात्वर्थेति । लोके हि प्रवर्तकवाक्यात्कार्ये प्रथमं लिङ्गादेः
सङ्गतिग्रहः, कार्यं च लोकवेदयोर्विलक्षणम्, न च लिङ्गादेरनेका-
र्थत्वं न्याय्यम्, न च कार्यत्वसामान्यं लिङ्गर्थ इति नोक्तदोषस्तद-
पर्यवसानाच्च कार्यमतीतिर्गवादिपदाद्गवादेरिवोभयत्रापि भविष्य-
तीति वाच्यम् । वैदिकस्यापि कार्यस्य गवादिव्यक्तेरिवाशब्दार्थ-
त्वापत्तेर्मानान्तरेणाभिधेयसामान्यसम्बन्धितयाऽवगतस्यैव गवादेरिवा-
पर्यवसानलभ्यत्वाच्च, तस्मादेकत्र लिङ्गं लक्षणिक इति कुत्र लक्षणा
कुत्र शक्तिरेति विचारणीयम्, यदि धात्वर्थे लिङ्गादिपदं शक्तं
तदा गुणाल्लक्षणया वैदिके कार्येऽयं लिङ्गादिर्वोचितुमनलमसमर्थः ।
कुतः सम्बन्धाज्ञानहेतोः । वाच्यार्थसम्बन्धितया मानान्तरावगते
तीरादौ गङ्गादिपदस्य लक्षणा दृष्टा, न च धात्वर्थसम्बन्धितया
वैदिकं कार्यं मानान्तरेणावगतम्, अपूर्वरूपस्य तस्य तदयोग्यत्वात्,
अतः सम्बन्धाज्ञानात्तास्मिन्न लिङ्गादिपदस्य लक्षणेत्यर्थः । अप-
यदि शक्तिमानस्यादयमित्यनुपपन्नः । तत्सम्बन्धान्मुख्यार्थनिर्योगसम्ब-
न्धात् । क्रियां धात्वर्थम् । यदि लिङ्गादिना वैदिकं कार्यमभिधीयते
तदा विषयभूतधात्वर्थसम्बन्धितयैव लिङ्गादिनाऽभिधानाद्वाच्यार्थ-
सम्बन्धितया ज्ञाते धात्वर्थे लक्षणा युक्ता । यद्यपि लौलिकी क्रिया
न तत्सम्बन्धितयाऽवगता, तथापि तत्सम्बन्धितधात्वर्थजातीयेति
तत्रैव लक्षणा । वैदिककार्ये तु लोके सङ्गतिग्रहणकालेऽनवगतेऽपि
कामिनिर्णयसमभिव्याहारादवगते शक्तिरेवोचितेत्याशयेनाह ते-
नेति ॥ १४० ॥

ननु लिङ्गादिपदसमभिव्याहारमन्तरेणापि प्रामेयकमलोदरे
मधूनि मधुकरः पिवतीत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण मधुकरा-

दिपदानां शक्तिर्गृह्यते तत्र कुतः सर्वपदानां कार्यान्विते शक्तिरित्यत आह—

एवं शब्दान्तराणां नयनिपुणमतिः शक्तिवित्स क्रमेण प्रक्षेपोद्धारदर्शी भवति कतिपयैर्वासरैस्तत्र तत्र ॥

तस्मात्कार्यान्वितार्थे सकलमपि पदं शक्तिमद्व्युद्ध्यमानो भूताद्यर्थप्रतीतिं प्राति विमुखमनाश्शास्त्रतस्स्यान्मनुष्यः १४१

एवमिति । शब्दान्तराणां भ्रमरादिशब्दानां शक्तिविद्भवतीति सम्बन्धः । स व्युत्पत्सुः । तत्रापि हि प्रवर्तकवाक्यात्कार्यान्विते गृहीतमद्वैतिकपदप्रयोगादेव भ्रमरादिपदानां शक्तिग्रह इत्युपजीव्यकार्येण्युत्पत्त्यनुरोधेनाव्याहतकार्यान्वित एव तदर्थ इति जानातीति नास्ति कचिद्व्यभिचार इत्यर्थः । तदिदमुक्तं नयनिपुणेति । प्रक्षेपोद्धारदर्शी । भ्रमरादिपदप्रयोगस्य तत्र तदितरपदप्रयोगस्य च दर्शीत्यर्थः । तत्रतत्र । कार्यान्वित इति शेषः । फलिमाह । तस्मादिति । भूताद्यर्थेति । भूतमतीतमादिपदाद्वर्तमानव्यभिच्यनोर्ग्रहणम् । शास्त्रतो भूताद्यर्थप्रतीतिं प्रतीतिं सम्बन्धः ॥ १४१ ॥

ननु न प्रवर्तकवाक्यार्थीनः प्राथमिकसद्गतिग्रहो येनैवं स्फाटिकं पुनस्ते जात इत्यादिवाक्यादेरापि प्रथमं सद्गतिसम्बेदनं स्यात्स्वरूपानन्तरं पितुर्मुखप्रसादादिलिङ्गेन वाग्वैश्वश्रोतरि तद्वाक्यार्थज्ञानोत्पन्नमन्वयात्तत्र वाक्यस्यान्वयव्यतिरेकात्त्वा कारणत्वावगमसंभवाच्चान्वित एव पदानां शक्तिरस्तु, नापि योग्यतादिमहिम्नान्वितं गृहीतसम्बन्धानां कार्यैदमर्थोमात तत्राह—

वाक्याद्भूतार्थनिष्ठाह्वयति न तु नृणां शब्दशक्तिप्रतीतिं लिङ्गं श्रोतृस्थबुद्धेर्न हि किमपि भवेदत्र आलोपलभ्यम् ॥

न ह्येतत्पुत्रजन्माद्यवगतिनियतं नित्यवान्निश्चितं नो
यद्वक्त्रादिप्रसादक्षितितललुठनादीक्ष्यते श्रोतृदेहे ॥ १४२ ॥

वाक्यादिति । भूतार्थनिष्ठाद्वाक्यान्नृणां शब्दशक्तिप्रतीतिर्नैव
सम्भवति, कुतो नियतलिङ्गाभावेन तदर्थज्ञानानुमानासम्भवादित्याह
लिङ्गमिति । अत्र श्रोतरि लोके वा । ननुक्तं पितुर्मुखप्रसादादि-
लिङ्गमिति तत्राह न ह्येतदिति । एतच्छब्दार्थमाह यद्वक्त्रा-
दीति । सितितललुठनादि शोककार्यं तच्च पुत्रस्ते मृत इत्यादिवा-
क्यार्थज्ञाने लिङ्गमिति वदन्तं प्रत्युक्तम् । मुखप्रसादादेर्भार्यामुखप्रसा-
दघनमाप्तिरद्विषोपादिज्ञानादपि सम्भवेन पुत्रजन्माद्यवगतिर्नैव तस्या-
भावेन तत्तदनुमानासम्भवाच्च सिद्धान्वितः शब्दार्थ इति भा-
वः ॥ १४२ ॥

तस्माच्छ्लोके सर्वपदानां कार्यान्वित एव सङ्गतिग्रह इति वेदेऽपि
तेषां स एवार्थो न्याय्यो लोकवेदयोः पदतदर्थभेदाभावात्, एवं च
वेदान्तानामपि कार्यान्विते ब्रह्मण्येव प्रामाण्यं वक्तव्यमिति न कार्य-
शून्ये स्वप्रधाने परब्रह्मणि कथमपि प्रामाण्यं सम्भवतीत्याह ।
तस्मादिति-

तस्मादाध्वं निराशाः श्रुतिशिरसि न तस्यास्ति निष्पन्नरूपे
प्रामाण्यं कार्यशून्ये कथमपि च परब्रह्मणि स्वप्रधाने ॥
भूतं भव्यप्रधानं भवति हि न पुनः स्वप्रधानं कदाचि-
च्छास्त्रस्थाः शब्दशक्तिस्थितिनिपुणधियो विस्तरादेवमाहुः १४३

श्रुतिशिरसि निराशा आध्वं भवतेति सम्बन्धः । किं च तद्भू-
तानां क्रियार्थेन समाम्नायः, भूतभव्यसमुच्चारणे मृतं भव्यायोप-
दिश्यत इति जैमिनिशब्दस्वामिनोर्मतं, तौ च वेदार्थनिर्णयेऽधिकृता-
विति तदुक्तमेव ग्रहीतुमुचितमित्यामिषेत्याह भूतमिति । सिद्ध-
मित्यर्थः । भव्यं साध्यं प्रधानं यस्य भव्यशेषमित्यर्थः । स्वप्रधानं

भव्यानन्वाये स्रष्टासामतिपाद्यमित्यर्थः । शास्त्रस्था जैमिन्यादय
एवमाहुः । एवमित्येतद्विवृतं भूतं भव्येत्पादिना । शब्दश-
क्तीति । वैदिकशब्दशक्तिव्यवस्थायां निपुणधियोऽबाधितमतय
इति यावत् ॥ १४३ ॥

एवं वर्णितन्यायबलाज्जैमिन्यादेवचनबलान्च कार्यान्विते श्रु-
तितात्पर्यमित्यद्वयस्वप्रधानस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रमाणकर्त्तृत्वं भवदुक्तमप-
ङ्गतामिति पूर्वपक्षमुपसंहरति-

तस्मादसंगतमिदं प्रतिभाति यन्मे

वाक्यप्रमाणकमुदीरितमद्वयत्वम् ॥

इत्येवमेष मम बुद्धिपथं विरोधः

प्राप्तः प्रभो परिहरैनमनुग्रहाय ॥ १४४ ॥

तस्मादसङ्गतमिति । इदंशब्दार्थमाह । यद्वाक्यप्रमाण-
कमिति । एवंविधपूर्वपक्षकरणेन स्वस्मिन्गुरुणां व्युत्थितत्वभ्रमप्र-
पन्नपक्षार्थपते । इत्येवमिति । इति यत एवमुक्तमकारैर्विरोधो
वेदान्तानां ग्रन्थाणि प्रामाण्यासम्भवो मम बुद्धिपथं प्राप्तोऽतो ममैव
बुद्धिदोषादसङ्गतमिव भवदुक्तं वाक्यप्रमाणकमद्वयं प्रतिभाति, न तु
भवताऽसङ्गतमुक्तमित्यर्थः । प्रभो-इति तत्परिहारे गुरोरनापासं
चोत्तयति । एनं विरोधम् ॥ १४४ ॥

एवं प्रत्यगभिन्नेऽद्वये स्वप्रधाने ग्रन्थाणि वेदान्तप्रामाण्याऽसम्भवे
चोदिते, किं जीवब्रह्मणोस्तत्त्वं पदवाच्ययोरभेदो न सम्भवतीति
चोदयति, उत तदुभयलक्ष्ययोः, तत्राप्यमङ्गीकरोति ।

सत्यं यदाह गुरुमान् यदि वाक्यगम्यं

संसर्गरूपमिह वेदाशिरःस्वभीष्टम् ॥

अस्त्येव तत्र पदयोरेकमयोर्विरोधः

पारोक्ष्यसद्वयविरोधकृतस्तदानीम् ॥ १४५ ॥

सत्यमिति । यदाह—भवानिति शेषः । गुरुमान् शीततमातिः ।
अन्यस्य सूक्ष्मेऽर्थे एवंविधासेवायोगात् । संसर्गरूपं मुख्यार्थयोस्ता-
दात्म्यमङ्गीकृतमेव दर्शयति—अस्त्येवेति । तत्र वाक्यार्था-
भेदे ॥ १४५ ॥

ननु संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थ इति विद्वद्भिरङ्गीकृत-
मिति वेदान्तवाक्यस्यापि तदन्यतरोऽर्थः स्वीकर्तव्यः, तत्र चेत्पद-
तदर्थयोर्विरोधोऽङ्गीकृतस्तर्हि कथं तद्वाक्यार्थः सिद्ध्येदित्याशङ्क्य
वेदान्तव्यतिरेकानामेवार्थस्तथाऽभ्युपेयो न तु वेदान्तानां वेदमा-
त्रस्य वाऽतस्माद्विरोधोऽत्र न दोषापेक्ष्यह—

यत् कर्मकाण्डनिपुणैरुदितं पुरस्ताद्

वाक्यार्थलक्षणमदः पुनरत्र नेष्टम् ॥

भेदादिवर्जितमखण्डमुशान्ति यस्मा—

च्छ्रीवादरायणमतानुगता महान्तः ॥ १४६ ॥

यत्कर्मकाण्डनिपुणैरिति । यद्वाक्यार्थलक्षणमिति सम्ब-
न्धः । पुरस्तात्पूर्वतन्त्रे । अदस्तुल्लक्षणम् । अत्र वेदान्ते । वाक्य-
विशेषार्थलक्षणं वाक्यविशेषार्थं नाङ्गीकृतं चेन्न कापि सतिरिति
भावः । ननु वाक्यार्थसामान्यलक्षणमेव तदस्तु, अन्यस्य सामान्य-
लक्षणस्यासम्भवादप्यथा वेदान्तवाक्यविशेषस्य कीदृशोऽर्थः स्या-
दिति लक्षणान्तरासम्भवं मनवानं प्रत्याह । भेदादीति । भेदः सं-
सर्गः । आदिपदाद्विशिष्टग्रहणम् । अखण्डमपर्यायानेकपदमतिपाद्य-
मसंछष्टमेकप्रातिपदिकार्थमात्रं वा उशान्ति कमनीयतया कथयन्ति
यस्माद्भेदादीति सम्बन्धः । श्रीवादरायणमतानुगता इति ।
भगवद्वादरायणः खलु 'तच्च समन्वया'दिति सूत्रेणाखण्डैकरसे ब्रह्म-
णि वेदान्तप्रामाण्यं न्यरूपयत् । अतस्तन्मतानुसारिणः शङ्करमग-
वत्पादास्तच्छिष्याश्च तथैवोचन्तीति न वेदान्तवाक्यार्थलक्षणान्तरा-

सम्भवः । वादरायणमतानुगतानां महत्त्वं पक्षपातराहित्येन श्रुत्य-
र्थविधारकौशल्यम् । नापि सामान्यलक्षणासम्भवो वाक्यप्रतिपाद्य-
त्वस्यैव हि तत्सामान्यलक्षणत्वं न संसर्गत्वादिरूपस्याननुगमा-
दिति भावः ॥ १४६ ॥

ननु उक्तवाक्यार्थलक्षणावान्तरभेदव्यवस्थायां किं भेदमिहा-
शङ्क्य तत्तद्वाक्यार्थे तस्य तस्य वाक्यस्य तात्पर्यग्राहकमानमेव तत्र प्रमा-
णमिति श्लोकद्वयेनाह, तत्र प्रथमं यत्कर्मकाण्डनिपुणैरित्यनेन भे-
दादिवाक्यार्थस्योक्तं लक्षणं स्वीकरोति—

भेदादिरूपमवबोधयितुं समर्थ

यद्वाक्यमस्ति तदखण्डविलक्षणार्थम् ॥

तल्लौकिकं भवतु वैदिकमेव वाऽस्तु

नास्माकमत्र विषये विमतिः कदाचित् ॥ १४७ ॥

भेदादीति । लौकिकं गामानयेत्यादि वैदिकमग्निहोत्रं जुहो-
तीत्यादि च । अत्रोक्तविषये भेदादिरूपे वाक्यार्थे नाऽस्माकं कदा
चिदपि विमतिरस्ति, न हि व्यसनितयाऽखण्डार्थत्वं वयमिच्छाम
इति भावः ॥ १४७ ॥

इदानीं भेदादिवर्जित मित्यनेन कथितं वेदान्तवाक्यार्थस्वरूपं
सोपपत्तिरमुच्यते इत्याह—

यद्वाक्यजातमथ वेदशिरोनिविष्टं

यद्वापि लौकिकमखण्डमपास्य नान्यत् ॥

शक्नोति च भूतुं तदशेषमेव

ब्रूयादखण्डमिति तु प्रतिपादयामः ॥ १४८ ॥

यदाप्येति । अप्येति पक्षान्तरापक्रमार्थः । वेदशिरोनिविष्टं-
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिवेदान्तवाक्यं लौकिकं प्रकृष्ट-

१अ० सोऽयमित्यादेरखण्डार्थत्वोपपादनम् । १२३

प्रकाशश्चन्द्रः सोऽयमित्यादिवाक्यमन्यद्वस्तु वदितुं न शक्नोति
तदशेषमण्डमेव व्यादित्यनन्तरमेवोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यं द्विविधम्, एकमहंकारादिमाक्षिणः प्रत्यक्चै-
तन्यस्य निरातिशयानन्दाद्वयानित्यमुक्तब्रह्माभेदपरम्, यथा तत्त्वमसी-
त्यादि, एतच्च परमपुरुषार्थप्रत्यग्वैक्यनिष्ठत्वान्महावाक्यम्, अपरं
तत्त्वम्पदार्थस्वरूपपरम्, यथा विज्ञानमानन्दं ब्रह्म योऽयं विज्ञानमयः
माणोऽप्यित्यादि, एतच्च पदार्थनिष्ठत्वाद्वान्तरवाक्यम्, तत्र महावा-
क्यस्याखण्डार्थत्वे लोके सोऽयमिति वाक्यमुदाहरणम्, इतरस्य
प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति, तत्र सोऽयमिति वाक्यस्याखण्डार्थत्वं गमा-
णाभावाच्चास्तीत्याशङ्काह—

सोऽयं पुमानिति हि मुख्यपदार्थयुक्त-
वाक्यार्थबुद्धिजननस्य न वाक्यमेतत् ॥

ईशीत वाच्यशबलस्थपदद्वयेन

संसृष्टबुद्धिजनने पदयोर्विरोधात् ॥ १४९ ॥

सोऽयमिति । मुख्यपदार्थेति । तदिदंशब्दयोर्षौ मुख्यार्थ-
यो तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपतत्त्वेदन्ताविशिष्टौ तद्युक्तस्त्वान्निर्वापतो-
योवाक्यार्थोऽभेदस्तद्बुद्धिजननस्यैतत्सोऽयमिति वाक्यं नेशीतेति-
सम्बन्धः । सोऽयमिति हि वाक्यं समानाधिकरणवाक्यत्वादेकार्थ-
निष्ठं वाच्यम्, तत्र यदि मुख्यपदार्थयोरैक्यं तदा तदेतद्देशकाल-
विशिष्टद्वयस्य विरोधेनाभेदासम्भवादितीर्दंवाक्यं तत्प्रतिपादयितुमसं-
मर्थमिति भावः ।

ननु देवदत्तश्चेदन्ताभ्यामुक्तरूपाभ्यां संसृष्टः, देवदत्ते तत्ते-
दन्ते इति वा वाक्यार्थोऽस्तु न विरोध इति तत्राह । वाच्यशब-
लेति । वाच्यं यच्छबलं विशिष्टं तन्निष्ठपदद्वयेनेत्यर्थः । सः अय-
मिति पदाभ्यां तत्तेदन्तयोः पुरुषविशेषणनयोपस्थितयोः स्वातन्त्र्या-

सम्भवेन पुरुषे च प्रथमान्तपदेनोपास्यते सप्तम्यर्थसम्भवेन चोक्तम-
कारह्यसम्भवः । किं च देवदत्ते तत्तदेन्ते इति ज्ञानेन न भेदभ्रम-
निवृत्तिः सम्भवति, इदं च वाक्यं तदर्थमेव वृद्धैः मयुःपते, देवदत्तभेदे-
ऽपि तत्सम्भवात् । न चैकास्मिन्देवदत्ते तत्तदेन्ते इति ज्ञानाद्भेदभ्रम-
निवृत्तिसम्भव इति वाच्यम् । ममानाधिकृतपदद्वयव्यतिरेकेण तदेकत्वे
प्रमाणाभावात्, तस्मादर्थान्तरासम्भवाद् वाच्यशबलस्यपदद्वयेन संसृ-
ष्टबुद्धिजननमेव वाच्यं तच्च न सम्भवति पदयोर्विरुद्धार्थत्वादित्यर्थः १४।

अस्तु तर्ह्येकास्मिन्नेव पदे लक्षणा तथा च न विरोधः प्रतिपो-
शेन्तराभावात्, नाप्यखण्डार्थता देवदत्त एकस्य विशिष्टस्यानेन ता-
दात्म्यप्रतिपादनादित्याशङ्क्याह—

एतद्धि सोऽयमिति वाक्यमखण्डनिष्ठं

वक्तव्यमत्र गतिरास्ति न का चिदन्या ॥

तद्देशकालमनुकृत्य स इत्यनेन

नायं पदार्थमुपढौक्यते हि नैतत् ॥ १५० ॥

एतद्धीनि । अखण्डनिष्ठं पदद्वयलक्षणयेति शेषः । अत्र
अस्मिन्वाक्ये । गतिः, त्वदुक्तप्रकारावगतिः । कुत इति चेत्तत्राह ।
तद्देशकालमिति । स इत्यनेन स इति पदेन तद्देशकालविशि-
ष्टमनुकृत्यादाय । अयंपदार्थम् अयमिति पदस्य लक्षणमर्थं नोपढौक-
यते प्रापयितुं न शक्नोतीत्यर्थः । सोऽयमिति । वाक्यमिति शेषः ।
इति हि दृष्टान्तार्थम् । यथा तत्पदं स्ववाच्यमिदं पदलक्ष्यं न प्र-
ययाति, एवमेतत्पदमपि स्ववाच्यं नोपढौक्यते, तत्पदलक्ष्यमिति शेषः ।
एकपदलक्षणस्वरूपस्य पदान्तरवाच्यादेभेदानिष्ठत्वे वाक्यस्य
पावेदेवदत्तस्वरूपं तत्ताद्विशिष्टमेव स्यात्, अन्यथा वर्तमानसमयस्थ-
देवदत्ते तद्भेदसंशयादिनिवर्तकताऽस्य वाक्यस्य न स्याद्विवर्तने चा-
स्माद्वाक्याद्यसंशयादिरिति पदद्वयलक्षणया तदेतद्देशकालद्वयवृत्ति-

१ अध्याये तत्त्वमस्यादे रत्नखण्डार्थत्वोपपादनम् । १२५

देवदत्ताभिदपरामेतिदिं वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमेव । न चैवं तत्स्वरूपस्यैकै-
कपदादपि मततिरेकपदार्थज्ञानादापि तन्निष्ठात्तमसङ्गं, वक्तव्यं वा पदा-
र्थस्वरूपादधिकं वाक्यममेयमन्यथा वाक्यादापि तदयोगादिति वाच्यम् ।
पदद्वयलक्ष्यवाक्यार्थयोरन्यूनानतिरिक्तत्वेऽपि वाक्याच्चदत्तदेशका-
लपरामर्शपूर्वमखण्डदेवदत्तस्वरूपाऽभेदमतिपादने भवति तज्ज्ञानं
निश्चयरूपमतस्ततः संशयानिष्ठात्ते, एवं च सोऽयमित्यादेर्यन्तरासम्भवा-
द्वाचाच्चाखण्डार्थत्वोति भावः ॥ १५० ॥

दार्ष्टान्तिकेऽपि तदाह—

एवं सतीदमपि तत्त्वमसीति वाक्य—

माश्रित्य लाक्षणिकवृत्तिमखण्डनिष्ठम् ॥

सोऽयं पुमानिति यथा वचनं तथाऽस्तु

नो चेत्समं हि तदलावुनिमज्जनोक्त्या ॥ १५१ ॥

एवं सतीति । लोके पदद्वयलक्षणया सोऽयमिति वाक्यस्या-
खण्डार्थत्वे सतीत्यर्थः । तथा च नास्माकमलौकिककल्पनेति भावः ।
लाक्षणिकवृत्तिं पदद्वयेऽपीति शेषः । तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनि-
ष्ठम् अकार्यकारणद्वयमात्रविषयसमानाधिकरणवाक्यत्वात् यथा-
सोऽयं पुमानिति वचनमित्याशयेन दृष्टान्तमाह । सोऽयं पुमाने-
ति । तथेदं तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमस्त्विति सम्बन्धः ।
पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वानङ्गीकारे पूर्वपक्षदशापामुक्तवाक्यामा-
माण्यमाह—नो चेदिति । अतिशुष्कमच्छिद्रं केवलम् अलावु
अप्सु निमज्जतीतिवचनं यथाऽप्रमाणं तथेदमपि स्यादित्यर्थः । त-
त्त्वमसीति वाक्यस्यापि बक्ष्यमाणाविरोधेन संसर्गादिवाक्यार्थासम्भ-
वेन पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वोचितेति भावः । एतेन सिद्धान्तो-
पक्रमे उत तद्व्यपलक्ष्यपरोरेति द्वितीयकल्पे विरोधबीजाभावाच्चो-

घमनुपपन्नमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५१ ॥

यत्तु पूर्वपक्षावमरे वाच्यार्थमम्बन्धितया मानान्तराधिगतिलक्षणाधीनामिति तथाऽनवगते ब्रह्मणि न लक्षणा स्यादित्युक्तं, तदनूय दूषयति—

मानान्तराधिगतगोचरगामिनी स्या

च्छद्वस्य लाक्षणिकवृत्तिरिति प्रलापः ॥

सिद्धत्वमात्रमिह लाक्षणिकप्रवृत्तौ

निर्वाहिकारणमनङ्गमतौऽन्यदस्याः ॥ १५२ ॥

मानान्तरेति । अधिगमेति भावे निष्ठा, अधिगतिरित्यर्थः । प्रलापोऽमदभिलषः । ननु लाक्षणिकपदस्य लक्षणेन साक्षात्तमम्बन्धानवगमात्स्वार्थमनाद्यैव तदुपस्थापकत्वं वाच्यं तच्च मानान्तरेण तथावगमं विना नेति कथमयं प्रलाप इति चेत् । सत्यम् । मानान्तरं विनापि तदर्थमम्बन्धितयाऽवगममात्रेण सा सिध्यति । अत्र चावगमस्त्वगहमादिपदलक्ष्येऽङ्कारादिसाक्षिणि स्वप्रकाशे तद्वलात्मिवद्भाति ब्रह्मादिपदलक्ष्यं चाद्वयं ब्रह्मादिपदवाच्यं शबलं वस्तुतः स्वसंमर्गशून्ये चैतन्ये कल्पितं शबलत्वादध्यस्तत्वाद्वा शबलान्तरावद्वज्जनादेव दिति तर्केण तत्तत्सम्बन्धितया सिध्यतीति न मानान्तरापेक्षेत्याह— सिद्धत्वेति । ज्ञातस्त्वमात्रमित्यर्थः । इह लक्ष्ये ॥ १५२ ॥

ननु तीरादेर्गङ्गादिपदलक्ष्यस्य मानान्तरेण तथाधिगतिर्नियमेन दृष्टा तत्कथं सा तत्रागणोपजकोतं चेत्तत्राह—

मानान्तराधिगतता हि न लक्षणायां

किञ्चित्करी भवति पिङ्गलतावदग्नेः ॥

धूमस्य जन्मनि हि पिङ्गलता न हेतुः ।

यद्यप्यवस्थितवती हुतभुक्शरीरे ॥ १५३ ॥

मानान्तराधिगततेति । हीतद्वयं प्रसिद्धौ, किञ्चित्करी-
 निमित्तं न भवतीति सम्बन्धः । नियमेन तत्र विद्यमानस्यापि गौ-
 रवेणामयोजकत्वे दृष्टान्तमाह-पिङ्गलतावदिति । अग्रे रूपमिव
 किञ्चित्करी न भवतीति सम्बन्धः । दृष्टान्तं विदुषोति-धूमस्ये-
 ति । न हेतुर्हीति सम्बन्धः । अग्नित्वमेव हि धूमजनकतायामग्रेः
 प्रयोजकं न तु पिङ्गलामित्वमापि गौरवादिति भावः । शुक्तिरजगा-
 देरपि इदमित्यादिपदान्तरेण लक्ष्यत्वसम्भवान्मानान्तरेण तस्यावग-
 त्यभावात् मानान्तरगम्यत्वं तत्प्रयोजकामेति भावः ॥ १५३ ॥

ननु प्रह्लादिशब्दानामन्यत्र संगतसंभवात्तत्रैव शक्तिः कल्प-
 नीया , एवं च कथं तत्रैव तेषां लक्षणा , तच्छकपदलक्षितार्थोपा-
 दाने चेदमापि शास्त्रपनात्मानिष्ठं स्यादित्याशङ्कां परितर्तुं लक्षणात्रै-
 विध्यमाह—

शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरपि त्रिधैवा

का चिज्जहाति न जहाति च वाच्यमन्या ॥

भागं जहाति न जहाति च भागमन्या

सोऽयं त्रिधा भवति लाक्षणिकप्रकारः ॥ १५४ ॥

अथवा लोके लक्षणाऽनेकविधा । तत्र काऽसौ लक्षणा तत्त्वमसि-
 यावपे संपतेत्याशङ्क्य तां विवेक्तुं लोके प्रसिद्धं लक्षणाभेदं मत्वाह
 शब्दस्येति । एषा लाक्षणिकवृत्तिरिति संबन्धः । त्रैविध्यमेवाह
 का चिदित्यादिना । का चिद्राच्यं जहाति जहल्लक्षणेत्यर्थः ।
 अन्या वाच्यं न जहाति अजहल्लक्षणेत्यर्थः । अन्या भागं वाच्या-
 र्थांश्च जहाति अन्यं भागं न जहाति च जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । त-
 त्रैविध्यमुपसंहरति । सोऽयमिति ॥ १५४ ॥

लोके क्रमेण तासामुदाहरणमाह—

गङ्गापदं हि निजमर्थमपास्य तीरे

यद्वर्त्तते भवति सा जहती प्रसिद्धा ॥

शोणः स्थितो बहिरितीह तु लक्षणाया

मादाय शोणिमगुणं तुरगे प्रवृत्तिः ॥ १५५ ॥

गङ्गापदमितिद्वयेन । निजमर्थं स्ववाच्यमवाहमपास्य त्यक्त्वा ।
पद्यस्मात् । शोणः शोणिमगुणोऽश्वत्वनियतः ॥ १५५ ॥

सोऽयं पुमानितिचस्युभयप्रकारा

देशादिभागपरिवर्जनतः प्रसिद्धा ॥

पुंसश्च केवलमुपात्ततया पदाम्ब्या

मेवं त्रिधा भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

सोऽयमिति । उभयप्रकारा जहदजहद्रूपा । तदेवोपपादय-
ति । देशादीति । तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपभागवर्जनात्केवलं यथा
स्यात्तथा तदिदंपदाम्ब्या पुंस उपात्ततया चेत्यर्थः । उपसंहरति । ए-
वं त्रिधेति । गङ्गायां घोष इत्यत्र हि वस्तुतो गङ्गासंबन्धि चत्तीरं
घोषान्वययोग्यं तदेव लक्षणाया मनीयते न तु गङ्गाविशिष्टतीरं तस्य
तेन रूपेण घोषान्वयायोग्यत्वादतो गङ्गापदे जहल्लक्षणेन, एवं बाहः
शोणस्तिष्ठतीत्यादौ निष्कृष्टद्रव्यगुणमात्रस्य बाहर्देशस्थित्यनुपपत्तेः
शोणगुणविशिष्टस्यैवाश्वस्य नियमेन स्थित्यवगमात्साऽजहल्लक्षणा
स्त्रार्थमुपादायैव तस्य द्रव्ये वृत्तेः, सोऽयमित्यादौ तु प्रागुक्तन्याये-
नाभेद विरुद्धदेशादिपदार्थभागं परित्यज्य धर्मस्वरूपं पदार्थभाग-
मुपादायेदं वाक्यमभेदं प्रतिपादयतीति तत्र सा जहदजहद्रूपेति लाक्ष-
णिकी एतिसिद्धिर्वा भवतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

एवं वेदेऽपि तत्रैविध्यमुदाहरणेनाह—

वेदेऽपि लाक्षणिकवृत्तिरियं त्रिधैषा

यज्ञायुधीतिवज्जने तुं जहत्प्रवृत्तिः ॥

वैश्वानरादिवचनेष्वजहत्प्रवृत्ति-

स्तत्त्वं गिरोरुभयरूपतया प्रवृत्तिः ॥ १५७ ॥

वेदेऽपीति । यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गलोक्रमेतीति वाक्येऽन्त्ये-
ष्टिमकरणस्येऽग्निहोत्रकपालादिपात्रैर्विशिष्टो यजमानः स्वर्गं गच्छ-
तीति प्रतीयते तदनुपपन्नम् । अग्निहोत्रपात्राणां प्रत्यक्षेणैव दाढात्,
यजमानस्याग्निहोत्रकपालादिपञ्चायुधाविशिष्टस्य स्वर्गगमनायोगात्-
शायुधीशब्दः तास्मिन्स्वार्थं परित्यज्य वर्तत इति सा जहल्लक्षणा,
मत्पर्यप्रत्ययस्य संबन्धमात्रनिष्ठत्वमभिप्रेत्य संबन्धिनि यजमाने जह-
ल्लक्षणेत्युक्तम्, विशिष्टात्केनल्यन्यदित्याशयेन वा । जहत्प्रवृत्तिः
जहल्लक्षणा वृत्तिः । वैश्वानरादिवचनेऽपि । प्रादेशमात्रमभि-
विमानमात्मानं वैश्वानरमित्यत्र वैश्वानरशब्दो जाठरेऽर्गौ रुद्रस्त-
दवच्छिन्ने आत्मनि वर्त्तते, अन्यथा आत्मानं वैश्वानरमिति सामा-
नाधिकरण्यायोगात्, तथा च स्वार्थपरित्यागेन स आत्मानि
वर्त्तते इति तस्य तत्राऽजहल्लक्षणा । आदिशब्देन सृष्टीरुपधाती-
त्यत्र सृष्ट्यसृष्टीकामु वर्त्तमानः सृष्टिशब्दो गृहीतः । तत्त्वं गि-
रोरिति । तत्त्वमिवाक्यस्य तत्त्वपदयोरित्यर्थः । उभयरूपतया
जहदजहदूपतया । पदद्वयार्थेष्वभेदविरोधिविशेषणांशपरित्यागेना-
परोक्षचैतन्यादपानन्दे पदद्वयप्रवृत्तेः सा जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । एतेन
ब्रह्मात्मनि शक्तब्रह्मादिपदस्य कथं तत्र लक्षणा ब्रह्मादिपदलक्ष्यस्य
शास्त्रार्थत्वे इदमपि शास्त्रमनात्मानिष्ठमिति दूषणद्वयं परिहृतम् । शब्दे
ब्रह्माणि परिसृष्टीतमङ्गतिकस्य शुद्धे ब्रह्मात्मनि लक्षणोप-
सृष्टेति ॥ १५७ ॥

ननु कथं तर्हि ब्रह्मशब्दस्य पूर्णब्रह्मार्थत्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य
सर्वस्य परिच्छिन्नत्वेन तच्छब्दे पूर्णत्वरूपवृद्ध्यासंभवादित्या
शङ्काह—

ब्रह्माऽज्ञाने ह्यद्वितीयत्वमेकं

ब्रह्मण्यन्यच्चाद्वितीयत्वमस्ति ॥

तत्संपर्कात्तत्र चाद्वैतताऽन्या

व्युत्पन्नोऽयं ब्रह्मशब्दस्तु तत्र ॥ १५८ ॥

ब्रह्माऽज्ञानेति । ब्रह्माश्रयविषयाऽज्ञान इत्यर्थः । हि यस्माद्ब्रह्माऽज्ञान एकमद्वितीयत्वमस्ति तस्य सकलमपञ्चदिवर्त्ता-
श्रयतया ब्रह्मण्यन्यत्वेन तदन्तर्भूततया च सजातीयादिभेदशून्य-
त्वात् । ब्रह्मणि शुद्धे चान्यदद्वितीयत्वमस्ति तदतिरिक्तस्य सर्वस्य
मिथ्यात्वेन जीवानां च तन्मात्रत्वेन सजातीयादिभेदशून्यत्वात् ।
तत्संपर्कात्तयोः परस्परमाधिष्ठानावस्तवया तादात्म्यात्संदृष्टे तत्र
तदुभयात्मके क्षण्ये अन्याऽद्वैतताऽस्ति अद्वितीयद्वयात्मकस्य तस्या-
प्यद्वैतताविषमात् । एवं सति ब्रह्मशब्दस्य वेदान्तेषु जगत्कारणे
बहुशः प्रयोगाज्जगत्कारणत्वस्य केवलेऽभ्यवृत्तौ 'मायां तु प्रकृतिं'
'देवात्मशक्ति'मित्यादिवचनैर्वृद्धाति क्षण्ये व्युत्पत्तिरविरुद्धेत्याह-व्यु-
त्पन्न इति ॥ १५८ ॥

एवं महावाक्यस्यब्रह्मादिपदवाच्यं शब्दलं तत्र शब्दस्य शक्ति
व्युत्पत्तिं च दर्शयित्वा तद्वाक्यस्याहमादिपदवाच्यशब्दलं तत्राहमा-
दिपदसम्बन्धग्रहं च दर्शयति—

प्रत्यग्भावस्तावदेकोऽस्ति बुद्धौ

प्रत्यग्भावः कश्चिदन्यः प्रतीचि ॥

प्रत्यग्भावस्तत्कृतस्तत्र चान्यो

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चात्मेति शब्दः ॥ १५९ ॥

प्रत्यग्भाव इति । आन्तरत्वामिति यावत् । बुद्धौ अन्तः
करणे । शरीरेन्द्रियाद्यपेक्षया हि तदभिष्टान्तःकरणमान्तरमित्यर्थः ।

१ अध्याये जहदजदल्लक्षणयाऽखण्डार्थत्वोपपादनम् । १३१

अन्य आपेक्षिकादन्तःकरणनिष्ठप्रत्यक्त्वादन्यः । प्रतीचि सा-
क्षिणि । तस्य य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः सर्वान्तरत्वमन्यः
प्रत्यग्भावोऽस्तीत्यर्थः । तत्कृतस्वाभ्या प्रत्यक्त्वाभ्या कृतस्तत्र
तदुभये शब्देऽन्यः ताभ्यां प्रत्यक्त्वाभ्यामन्यः प्रत्यग्भावोऽस्तीत्यनु-
पदः । ततः किं तत्राह—व्युत्पन्नोपमिति । तत्र शब्दे ।
आत्मेति शब्दः स्वप्नमादिशब्दः । यद्यप्यहमादिशब्दसङ्गतिग्रहणमप्ये-
तदर्थे शब्दत्वं न प्रतीयते तथापि तस्मिन्निवारकाले तत्सिद्धातीति
वक्ष्यति ततस्मदापि तदुभयात्मकमेवेत्यमुक्तम् ॥ १५९ ॥

एवं पदद्वयवाच्यशब्दं तत्र ब्रह्मादिपदसङ्गतिग्रहं चोक्त्वा
वाक्यस्य जहदजदल्लक्षणयाऽखण्डार्थमतिपादनपकारमाह—

तच्छब्दवाच्यगतमद्वयभागमेकं

प्रत्यक्त्वमात्रमविरोधमपेक्षमाणः ॥

त्वंशब्दवाच्यशब्दस्यमुपादानो

वाक्यादखण्डमथ तत्त्वमसीति विद्यात् ॥ १६० ॥

तच्छब्दवाच्यगतमिति । वाक्यार्थे अविरोधमपेक्षमाणोऽधिकारी
तच्छब्दवाच्यशब्दगतमविष्टमेकमद्वयभागं पारमार्थिकाद्वयभागं त्वंश-
ब्दवाच्यशब्दस्य प्रत्यक्त्वं सर्वान्तरत्वं जहदजदल्लक्षणयोपादानोऽन-
न्तरं तत्त्वमसीति वाक्यादखण्ड विद्यादिति संबन्धः ॥ १६० ॥

ननु तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वमनुपपन्नं तथा सति पर्यायतापत्तेरत्यन्त-
भिन्नार्थत्वे च सामानाधिकरण्यायोगादिति भेदाभेदनिष्ठ तद्वाक्यमि-
त्यशङ्क्याह ।

आदेयाशे नाणुमात्रोऽपि भेदो

यद्यप्येवं-भिन्नमादाय शङ्कौ ॥

वर्तेते त्वय्यद्वयात्मप्रकाशे

बाह्यं हेतुं जामिता नास्ति तस्मात् ॥ १६१ ॥

आदेयेति । तात्पर्यविषये लक्ष्ये अपरोक्षचैतन्याद्वयभाग
इत्यर्थः । अणुमात्रोऽपि ईषदापि । चैतन्यानन्दयोरत्यन्तभेदात् ।
अन्यथानन्दस्वाभानप्रसङ्गात् चैतन्ये वा कल्पित्वं स्यात् अन्यथा
तदगन्धत्वात् । एवं चैतन्यस्याप्यानन्दभेद उपेक्षणीयतापत्तिः ।
भेदाभेदौ च विरुद्धाविति तदुभयमेकरसं न तु भिन्नाभिन्नमित्यर्थः ।
एव चैकधर्मपर्यायता पदयोरित्याशङ्क्योक्तानुवादेन तामुपपादय-
ति । यद्यप्येवमिति । भिन्नं परस्परमिति शेषः । शब्दौ तत्त्वमादि-
शब्दौ । बाह्यं वाक्यार्थादतिर्भूतम् । हेतुं शब्दवृत्तिनिमित्तं बाह्य-
मिति यावत् । जामिता पर्यायता । पदद्वयलक्ष्यस्यैकरसत्वेऽपि वा-
च्यभेदादपर्यायतेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

ननु जीवब्रह्मणोरत्यन्तभेदे घटकुटशब्दवत्तत्त्वपदसामानाधिक-
रण्यं न स्यात् नीलमुत्पलमित्यादावीपज्जेदे सत्येव सामानाधिकरण्य-
दर्शनादित्याशङ्क्याह ।

अद्वैतेऽर्थे प्रत्यगर्थोऽस्ति तद्वत्

प्रत्यक्तत्त्वे चाद्वयस्यापि भावः ॥

यद्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे तत्त्वमर्थोऽप्युच्यते ॥ १६२ ॥

अद्वैतेऽर्थ इति । शुद्धाद्वयानन्दइत्यर्थः । प्रत्यगर्थः केवलमा-
सी सर्वान्तरोऽस्ति तदभिन्न इति यावत् । तद्वत्प्रत्यगभिन्नाद्वयवत्प्र-
त्यक्तत्त्वे वक्तव्याणि अद्वयस्यापि भावः अस्त्येवेति सम्बन्धः ।
अद्वयार्थोऽपि प्रत्यगभिन्न इत्यर्थः । यद्यपिशब्दौ सतीत्यर्थे एवं
समीत्यर्थः । अतिरेकः ईषज्जेदः । अथ बांऽद्वैतेत्यादिना प्रत्यगद्वया-
भेदो दर्शितः, यद्यपीत्यादिना सामानाधिकरण्यनिमित्तं भेदमनूय

दूषयति एवमपि मामानाधिकरण्यादतिरेकावकाश इति यदि तन्ने-
त्यर्थः । तत्र हेतुमाह । पूर्णे तत्त्वं इति । तदा खलु ब्रह्म प्रतीचो
व्यावर्त्तेत प्रत्यगापि ब्रह्मणः । एवं च तदर्थब्रह्मणो निरवधिकवृद्धत्वं
त्वमर्थस्य च प्रतीचः सर्वान्तरत्वं न स्यात्, पूर्णे तत्त्वे मत्वेव तत्त्व-
मर्थयोस्तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६२ ॥

नन्वेकास्मिन् वाक्ये प्रयुक्तानितित्वपदलक्षणाऽनुपपन्ना लोके
तयाऽदर्शनात् शक्तपदं विना वाक्यार्थाऽनुभवायोगाच्च तस्यैव तज्ज-
नकत्वादिति चेन्न, न तावदलोके तददर्शनं विषं भुङ्क्तेत्यादौ तददर्श-
नात्, तेन हि वाक्येन शत्रुगृहाभ्योदकादिभक्षणपानादीष्टमापन्नं न
भवतीति प्रतीयत इति सर्वपदलक्षणा, एवमर्थवादवाक्यस्यमर्थपदेऽपि
प्राप्तस्त्वे लक्षणा दृष्टा, किं च तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणावैजं नान्व-
यानुपपत्तिः क्रय्येयं गौरितो बहुसूत्रित्यर्थवादवाक्ये तदभावात्, एवं
च यथातात्पर्यमेकास्मिन्मर्वास्मिन्वा प्रदे लक्षणा न विरुद्धा, अत्र
एव सोयमित्यंशेऽपि पदद्वयलक्षणैव न्याय्या, शब्दस्य वाक्यार्था-
नुभवजनकत्वे चान्वीयमानोपस्थापकत्वमेव तन्त्रं, न तु शक्त्या
तदुपस्थापकत्वं गौरवादित्युपक्रमाद्यनुरोधेन प्रत्यगद्वयमात्रपर्यवसा-
यितत्त्वमभिवान्यस्यपदद्वयलक्षणा न विरुद्धयने, आबश्यकी च,
अन्यथा श्रुतितात्पर्यानिर्वाहादिति न्यायसिद्धेऽर्थेऽविनिगमनवर्कमप्य-
नुग्राहकमाह । -

न च विनिगमनायां कारणं किञ्चिदास्ति

स्फुटमुभयपदस्था लक्षणा शस्यतेऽतः ॥

न हि विनिगमनायां हेत्वभावे कदाचित्

क्वचिदियमुपलब्धा सोऽयामेत्यादिवाक्ये ॥ १६३ ॥

न च विनिगमनायामिति । चकारेणोक्तं न्यायं समुच्चि-
नोति । आस्मिन्नेव पदे लक्षणा नान्यत्रेति निर्धारणायाभिस्यर्थः ।

शस्यते प्रशस्यते । यतो विनिगमनायां किमपि स्फुटं कारणं नास्ति अत उभयपदस्येत्यादिसम्बन्धः । ननु तिष्ठतु कारणान्तर-
गवेपणं श्रोतुरिच्छेन्न तन्निमित्तमित्याशङ्क्य तर्हि वाग्यार्थव्यवस्था
न सिद्ध्येत्सर्वपामेकस्य वा श्रोतुर्निपतेच्छामावादित्याशयेनाह । न
हीति । इयमेकपदलक्षणा ॥ १६३ ॥

ननु यस्मिन्वाक्ये यत्पदं प्रथमं श्रूयते तदसंजातविरोधितया
प्रबलं स्वार्थनिष्ठं तद्विरुद्धार्थं द्वितीयं तदनुकूलं लक्षयिष्यतीति तत्र
कारणाभावोऽसिद्धः इत्याशङ्क्यात्तापि वाग्यार्थव्यवस्थैव दोषः
प्राथम्यादेशपि शास्त्राभेदेनाव्यवस्थितत्वादित्याह ।

प्रथमचरमभावो निर्णये कारणं चे

दयमपि नियमो न ह्यन्यथाऽप्यस्य दृष्टेः ॥

प्रथमपठितमासीत्तत्पदं सामवेदे

चरमपठितमेतद् दृष्टमध्वर्युवेदे ॥ १६४ ॥

प्रथमेति । निर्णये लक्षणानिर्णये । अस्य प्रथमचरमभावस्य ।
अन्यथादर्शनमेवाह प्रथमेति । तत्पदमद्रव्यब्रह्मणोपरम् । सामवेदे
तत्त्वमसिवाक्य इत्यर्थः । अध्वर्युवेदे यजुर्वेद अहं ब्रह्मास्मीतिवाक्ये ।
एतत्तत्पदार्थोपकं ब्रह्मपदमित्यर्थः । एवं च तत्त्वमसिवाक्येन
जगत्कारणत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणस्त्वंपदलक्ष्यसाक्ष्यभेदः प्रतिपा-
द्यते, यजुर्वेदेन तु अहंकारकर्तृत्वादिविशिष्टस्य शुद्धाऽद्रयाऽभेदः
प्रतिपादनीय इति सर्वपामेकरूपं ब्रह्म न सिद्ध्येत्तच्चापुक्तमेकस्य
वैरूपायोगाद्वस्तुनि विकल्पासंभवाच्चात भावः ॥ १६४ ॥

प्रथमचरमभावस्यानिर्णायकत्वं सोऽप्यपित्यादिलौकिकवाक्ये-
ऽप्याह ।

सोऽयं पुमानयमसाविति पौरुषेये

वाक्ये तथाव्यतिहतेऽत्र विशेषहेतुः ॥

१ अध्याये विरोधापनोदार्थमपि सर्वपदलक्षणा । १३५

पूर्वापरस्त्वमिति शक्यमिदं न वक्तुं ।

मुख्यत्वलाक्षणिकते प्राति शब्दवृत्त्योः ॥ १६५ ॥

सोऽयं पुमानिति । अत्र वाक्ये तच्छब्दः पूर्वाऽयंशब्दः
पश्चात्पुक्तः अयमसावितिवाक्ये तु विपरीतः प्रयोगस्तदिदमाह ।
व्यतिहृत इति । व्यत्यस्त इत्यर्थः । सोऽयं पुमान् तथा तथा-
विधे अयमसाविति च व्यतिहृतेऽत्र पारुष्ये वाक्ये शब्दवृत्त्योर्मुख्य-
त्वलाक्षणिकते प्राति इदं पूर्वापरत्वं विशेषहेतुर्विनिगमनाहेतुरिति
वक्तुं न शक्यमिति सम्बन्धः । अत्रापि वाक्यप्रयोक्तृणामुच्चारणे
पूर्वापरस्वनियमादर्शनादिति भावः ॥ १६५ ॥

एवमखण्डे ग्रहाणि तात्पर्यानुपपत्त्या विनिगमनाभावेन च पद-
द्वयलक्षणेत्तुक्तम्, इदानीं मुख्यार्थयोरभेदान्वापानुपपत्त्याप्यविनिग-
मोपोद्बलिततया सा वक्तव्येत्याह ।

न च भवति विरोधस्योत्थितस्थापनीतिः

पदयुगलनिविष्टां लक्षणामन्तरेण ॥

न हि भवति कदाचित् सद्व्यस्याद्वयत्वं

न च भवति परोक्षः प्रत्यगऽर्थोपि तद्वत् ॥ १६६ ॥

न च भवतीति । विरोधस्याभेदे विरोधस्योत्थितस्य स्था-
पस्यापनीतिनिराकरणं पदद्वयलक्षणामन्तरेण न च नैव भवतीति
सम्बन्धः । विरोधमेव व्यनक्ति न हीति । तद्वत्सद्व्यस्याद्वयमेव
इव । एतेन तदादिशब्दस्योपस्थितत्वाच्चकत्वात् शुद्धस्य च
तात्पर्यविषयतयोपस्थितत्वाद्विनैव लक्षणां ततः शुद्धोपस्थितिमय
इति । प्रत्युक्तम्, उपस्थितिविशेषस्य शुद्धत्वाऽसम्भवात्,
तदादिपदयुगलवाक्यगर्भमहावाक्यातिरिक्तावान्तरवाक्यस्य शुद्धे
तात्पर्यासंभवाच्च । न हि महावाक्यतदर्थप्रतिमन्धानं विना वाक्य-
कदेशस्य शुद्धे तात्पर्यनिरूपणं संभवात्, महावाक्यतदर्थप्रतिमन्धानं
तु तत्पदतदर्थप्रतिमन्धानमृते न भवतीति तात्पर्यनिरूपणात्मागेव

तत्पदार्थनिर्णयो वाच्य इति सृष्ट्यादिवाक्यान्तुरोधेन विशिष्टमेव
 तत्पदार्थ इति तत्रापि लक्षणा आवश्यकीति भावः । अत्र त्वमर्थगत-
 साद्विर्तापत्वांशपरित्यागवदापरोक्ष्यस्यापि परित्यागो वक्तव्यस्तस्मि-
 न्सत्त्वेव विरोधस्य परिहारादुद्देश्यविशेषणत्वेन तस्यापि परित्या-
 ज्यत्वाच्चेति न शङ्कास्पदत्वम् । प्रत्यक्षमात्रस्य त्वंपदे लक्षणयोपादे-
 यस्य चैतन्यमात्रस्यापरोक्ष्यस्वभावत्वात्स्वभावत्यागे च भावत्यागा-
 पत्तेः । न हि ग्रहगतमेकत्वमविवासितमिति ग्रहत्वमप्युद्देश्यविशेषण-
 त्वादविवासितं भवति, तस्य तत्त्वमावत्वात् । न च स्वयं चात्मा
 परोक्षश्चेति कस्य चिदनुभवः संभाव्यते । तस्मात्पारोक्ष्यसद्व्यवस्थाप-
 रिहारायोभयपदे लक्षणावश्यग्राह्येति भावः ॥ १६६ ॥

नन्वेकपदेऽपि लक्षणा ष्यर्था, एकस्यैव ब्रह्मणो विशेषणद्वय-
 विशिष्टतया पदद्वयवाच्यत्वेन दण्डी कुण्डलीतिप्रयोगादिवदभेदमती-
 त्युपपत्तेरिति चेन्न, विशिष्टाभ्यां तदुभयाश्रयकेवलस्वरूपस्यान्यत्वे-
 न लक्षणां विना तत्पदाभ्यामुपस्थित्यसंभवात्, तथा हि इदानीमयं
 दण्डी न भवतीति हि दण्डिनो देवदत्तात्केवले तस्मिन् भेदः प्रती-
 यते, अभेदनिषेधस्य भेदविषयतयाऽन्यत्र कलसस्य विशेषणमात्रसं-
 सर्गाभावविषयत्वायोगात्, अन्यथा घटः पटो न भवतीतिप्रतीतेरपि
 घटत्वात्यन्ताभावविषयत्वप्रसङ्गेन कापि भेदो न सिद्धयेत्, न च मातृ
 दण्डयेनापमिति प्रत्यभिज्ञया तदभेदे सिद्धे निषेधापि विशेषणाभावा-
 विषयतेति वाच्यम्, भेदबुद्ध्यन्तुरोधेन प्रत्यभिज्ञाया एव तज्ज्ञाती-
 यविषयतयोपपत्तेः, आत्मवेदं सर्वमित्यादिना सर्वाभेदोसिद्धेः घटाद्य-
 भेदनिषेधोऽपि न स्यात्, त्रिंशदभेदस्तूपयत्रापि समाच एव,
 अभेदबुद्धिरपि स्वरूपमात्रभेदविषयैवेति तयोर्भेदाविषयतैव, एवं
 सति दण्डिकुण्डलिनोरपि परस्परं स्वसमानमत्ताकभेदबलात्तत्रापि
 लक्षणैव तदुभयाश्रयाऽभेदसिद्धिः, एवमेकदैकत्राविरुद्धविशेषणद्वय-
 विशिष्टयोरपि पास्परभेदेन गदैकता न घटते तथा किमु वक्तव्यं

१. अध्याये जहल्लक्षणयाऽप्यल्लक्षणार्थत्वम् । १.३७

विरुद्धविशेषणद्वयोर्विशिष्टयोर्जीवेश्वरयोरित्याह ।

अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः ॥

घटते न यदैकता तदा नितरां तद्विपरीतरूपयोः १६७

अविरुद्धेति । स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

ननु विरुद्धरूपयोरापि जीवेश्वरयोः सत्त्वादिना केन चित्स्वरूपेणैकत्वमस्यवाचस्त्वमादिवचनं कथं लक्षणां विना नैव प्रतिपादयेदिति शङ्कते—

अथ केनचिदात्मनैकता वचनेन प्रतिपाद्यते तयोः ॥

तदसुन्दरमस्तमेति हि स्फुटमेव त्रिविधापि लक्षणा ॥ १६८ ॥

अथेति । किं तत्स्वरूपं पदेन केन चिदुपस्थापनीयम् उत न । आद्ये तद्वाचकपदाभावेन ब्रह्माहंपदयोस्तत्र लक्षणाप्रसङ्गः । द्वितीये शब्दानुपस्थितस्यापि वाक्यप्रतिपाद्यत्वे गङ्गासम्बन्धिनस्तत्पदादनुपस्थिततीरादावपि घोषान्वयित्वप्रतीत्युपपत्तेः, एवं शोणादिना लक्षणान्तराणां देवादेर्वाहस्यत्यन्वयसम्भवात्, तथा सोऽयमित्यत्रापि शुद्धस्य वाक्यार्थत्वसम्भवात्प्रसिद्धलक्षणोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्पदोपास्थितपदार्थयोरन्वयो वाच्य इत्यभेदयोग्यस्वरूपोपस्थितये पदद्वयलक्षणाऽवश्यं वाच्येत्याशयेनाह तदसुन्दरमिति । एवमेवं सति स्फुटमस्तमेतीति सम्बन्धः ॥ १६८ ॥

एवं ब्रह्माहंपदयोर्लोकवेदव्यवहारानुरोपेन शब्दवाचकयोर्जहदजल्लक्षणयाऽल्लक्षणार्थत्वमुक्तम्, इदानीमज्ञानमात्रवाची ब्रह्मशब्दः मेम योनिर्महद्ब्रह्मस्यत्र केवलाज्ञाने ब्रह्मशब्दप्रयोगात्, एवमहंशब्दोऽपि व्यवहारबलेन लाघवाच्च केवलाहंकारवाची भवतीति ताभ्यां जहल्लक्षणयैवाऽल्लक्षणवस्तुप्रतिपादितिरिति पक्षान्तरमाह—

सामासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तथाऽहं

शब्दोऽहंकारवाची भवति तु जहती लक्षणा तत्र पक्षे ॥

नौरेषा रौति लोहं दहति विषधरो रज्जुरग्रे तथासा-
वित्यत्रेवात्मवस्तुन्यपि भवतु जहल्लक्षणा को विरोधः १६९

साभासाज्ञानेति । विच्छायायुक्ताज्ञानवाचीत्यर्थः । यदी-
ति निश्चयार्थे । जहल्लक्षणाया अतिप्रसिद्धतया प्रस्तुते तदौचित्यार्थे
दृष्टान्तमाह । नौरिति । रौति शब्दं करोति । नावः शब्दकर्तृ-
त्वानुपपत्तेस्तया तत्स्थः पुरुषो लक्ष्यते एवमुत्तरत्रापि लोहरज्जुश-
ब्दाभ्यां बहिर्तर्पयोल्लक्षणा । रज्जुर्विषधर इतिलोकप्रसिद्धमयोगानु-
षादत्वाद् ग्रन्थकर्तुर्न विलिङ्गमयोगदोषः । विषधरा च इति छेदो
वाऽस्तु । विषधरपदं वा दीर्घद्रव्यलक्षकं तथा च न विलिङ्गता ।
दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति । आत्मवस्तुनीति ।

अत्रानिश्चितार्थपदिशब्दस्वारस्येन प्रौढिवादोऽयं ग्रन्थकारस्येति
केचित् । तत्र च बीजं, ब्रह्मशब्दस्य जगत्कारणे प्रचुरप्रयोगानु-
रोधः, अज्ञाने तत्प्रयोगस्य काचित्कत्वात्, परमात्मवचनादंशब्द-
स्यापि नियमेन शब्द एव प्रयोग इति ॥ १६९ ॥

निर्तुणे कस्यापि गुणस्याभावात्प्रौढिवादेनैव पक्षान्तरमाह—
प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन यदि था गौण्यस्तु वृत्तिस्तयो-
र्ब्रह्माहंपदयोः परेतरदृशोर्मुख्ये विरोधो यतः ॥
मुख्यार्थाऽनुपपत्तिहेतुकतया गौण्यस्ति वृत्तिर्यतो
लोके माणवको विभावसुरसौ सिंहः पुमानित्यपि ॥ १७० ॥

प्रत्यक्त्वादीति । आदिपदेन बृहत्त्वं गृह्यते । तयोः परेत-
रदृशोऽ, ईश्वरजीवयोरिति सप्तम्यौ । योद प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन
वृत्तिस्तर्हि गौण्यास्त्विति सम्बन्धः । तयोर्ब्रह्माहंपदयोरिति वान्वयः ।
किल्बिषणयोः परेतरदृशोः परापरयोर्ब्रह्मप्रत्यगात्मनोर्हृद्ज्ञानं याभ्यां
तयोरिति विग्रहः । तत्र हेतुमुख्य इति । ननु लक्षणामन्तरेण गौणी

का चिदमुख्यवृत्तिर्न लोके सिद्धेत्याशङ्क्याह । मुख्यार्थेति । मुख्या-
र्थान्वयानुपपत्तिर्हेतुर्यस्मिन्नमुख्यसम्बन्धे स तथा तस्य भावस्तथा
तथेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमेव हेतुमाह यत्त इति । विभावसुरग्निः ।
अग्निर्माणवकः सिंहो देवदत्त इत्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य स्वार्थगु-
णयोगेन पाणवकादावनेकत्र प्रयोगाल्लोके गौणी वृत्तिर्धृतः प्रसि-
द्धमेत्यर्थः ॥ १७० ॥

नतु स्वार्थं विहायार्यान्तरे वृत्तिर्गौण्यप्यस्ति चेत्कस्तर्हि लक्ष-
णागौण्योर्भेद इति शङ्कामनूद्य तयोरवान्तरभेदोऽस्तीत्याह—

परशब्दवृत्तिरपरत्र भवेदिति यद्यपीदमुभयोः सदृशम् ॥

अनयोस्तथापितु विभागकरं स्फुटमास्ति लक्षणमवान्तरकम् १७१

परशब्दवृत्तिरिति । परस्य लक्ष्यमाणादन्यस्य वृत्तिरि-
त्यर्थः । अपरत्र स्वार्थादन्यत्रोभयोल्लक्षणागौण्योः सदृशं यद्यपीति
सम्बन्धः । अनयोरित्यादि स्पष्टम् ॥ १७१ ॥

अवान्तरभेदमेव दर्शयति—

गुणतो गुणवृत्तिरिष्यते ह्यपरा लाक्षणिकी तु सङ्गतेः ॥

इति भेदकमास्ति लक्षणा गुणवृत्त्योरिति वेदवादिनः १७२

गुणत इति । लक्ष्यमाणगुणयोगेन स्वार्थादन्यत्र वृत्तिर्गौणी ।
लाक्षणिकी तु अपराऽन्या, सा संगतेः स्वार्थसम्बन्धमात्रादर्यान्तरे
वृत्तिर्न तु गुणयोगादित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण लक्षणागुणवृत्त्यो-
र्भेदकमस्तीति वेदवादिनो मीमांसकाः ।

‘अभिधेयाऽविनाभूने मतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तिरिष्या तु गौणतेत्याहुरित्यर्थः ।

गङ्गादिपदं हि स्वार्थान्वयानुपपत्तौ सत्यां तद्विहाय तत्सम्बन्धि-
निवस्तुनि वर्तते न तु तद्गुणयोगमपेक्षते त्वरे गङ्गामादृश्याप्रतीतेः ।
ज्वलनादिपदं तु स्वार्थसम्बन्धिन्यपि माणवकादौ लक्षितस्वार्थं

शुचित्वादिगुणयोगेन वर्तते, अत एवाग्निसदृशो भाणवक इति ततः
प्रतीयत इति तयोः स्फुटमस्ति भेदकमित्थः ॥ १७२ ॥

एवं जहदजहलक्षणया तत्त्वम्पदाभ्यामुपात्तप्रत्यग्ब्रह्मामेदोनेष्टं
महावाक्यमित्युक्तम्, इदानीं तदनुवदश्रुपादेयप्रत्यग्ब्रह्मणोरवान्तर-
श्रुतेतार्पणगोचरस्वरूपमाह—

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः

सत्यः सूक्ष्मः सन् विभुश्चाद्वितीयः ॥

आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽहमस्मि

प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरास्ति ॥ १७३ ॥

नित्य इत्यादिना । वस्तुतः कालत्रयापरिच्छेद्यो नित्यः ।

शुद्धः आविद्याकलङ्करहितः । बुद्धः स्वप्रकाशबोधो न तु विषयः ।

मुक्तो रागद्वेषादिवन्धराहितः । सत्यः त्रिकालावाध्यः । सूक्ष्मः

स्यौल्यराहितो दुर्निर्मेयो वा । सन् विद्यमानो भावस्वरूप इति वा ।

विभुः देशापरिच्छिन्नः स्वतन्त्र इति वा । अद्वितीयः वस्तुवन्तर-

राहितः । आनन्दाब्धिः अनर्वाच्छानन्दः । परः परमात्मेति

विशेष्यम् । एवं तत्पदलक्ष्यस्वरूपं निर्दिश्य त्वंपदलक्ष्यस्वरूपमाह ।

प्रत्यग्धातुरिति । अहमनुमये प्रकाशमानोऽहंकारादिसाक्षी प्रत्यग्धा-

तुशब्दः स्वरूपावाची । सोऽपि लक्षलक्षण एवातो न किं चिदपि

तदुभयवैलक्षण्यमिति तदत्यन्तमभिन्नमेवेत्याशयेन वाक्यार्थमाह । सो-

ऽहमस्मीति । विद्धीति शेषः । अस्यार्थस्य प्रागुपपादितत्वाच्चाग्रे

चोपपादयिष्यमाणत्वात्मशयं मां कुर्वित्याशयेनाह । नात्रेति । अथ

वाऽस्मीत्यविवक्षितम् य एतादृशः परमात्मा सोऽहंपदलक्ष्यप्रत्यक्वै-

तन्यमित्यर्थः । यथा चिदेकरसमपि ब्रह्म वस्तु स्वभावतः सत्यज्ञाना-

दिपदैरपर्यायैस्तात्पर्येण प्रतिपादनाच्च सत्यज्ञानानन्दात्मकमित्युच्यते,

एवं निसो निलानामज आत्मा महान् अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः

१ अध्याये नित्यत्वादीनां न ब्रह्मरूपत्वमिति मतभेदः ॥ १४ ॥

असङ्गो ह्ययं पुरुषः अकामं रूपं शोकान्तरम् विमुक्तश्च विमुच्यते
सत्यं ज्ञानं विभुं सर्वगतं भुक्त्वा सदेव सौम्येदम् एकमेवाद्वितीयम्
एषोऽस्य परम आनन्द इत्येवमादितत्तद्वाक्यस्यैरपर्यापैर्नित्यादिशब्दै
स्तात्पर्यतः प्रतिपादनाच्च नित्यशुद्धादिस्वभावमित्युच्यत इति ॥ १७३ ॥

नित्यत्वादीनामभावरूपाणां न भावरूपब्रह्मस्वरूपत्वमिति पन्वा-
नानां मतभेदमाह—

सच्चित्सुखाद्वयवपुः कथयन्ति के चित्

सच्चित्सुखात्मकतिमि प्रथयन्ति के चित् ॥

ब्रह्मेतराणि किल नास्य वपुषि तेषां

बुद्धौ स्फुरन्त्यपररूपानिवृत्तिभावात् ॥ १७४ ॥

सच्चिदिति । सच्चिदद्वयानन्दस्वरूपं ब्रह्मेति के चित् ।
अद्वयत्वं च द्वयाभावोपलक्षितं भावस्वरूपम् । एतच्चानन्दपदार्थः ।
अपरे त्वद्वयत्वमपि मुक्ता सदादिकमेव ब्रह्मेति वर्णयन्ति । नित्य-
त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वे तेषामरुचिनिमित्तमाह । इतराणीति ।
अस्य ब्रह्मण इतराणि नित्यत्वादीनि न वपुषि सन्ति वपुष्ट्वेन
बुद्धौ न स्फुरन्तिकिल । कुतः तेषां नित्यत्वादीनामपररूपस्य
कालपरिच्छेद्यत्वादेर्निवृत्तिभावादभावरूपत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो
भावरूपत्वाद्भावरूपमेव सदानन्दादिकं स्वरूपं भावितुमर्हति न
नित्यत्वादिकमप्यभावरूपम् विरोधात्, किन्तु तेषां तद्धर्मत्वमेवेति
तदाशयः ।

अत्र केचित्किलशब्दाभ्यामस्वारस्यं द्योतितम् । तत्र चेदं
निमित्तम् यथा सदादिशब्दैर्लक्षणया भावरूपं ब्रह्म प्रतिपाद्यते
एवं नित्यादिशब्दैरपि तत्तच्छब्दलक्षकैस्तदाधिष्ठानं ब्रह्मेव लक्षणया
प्रतिपाद्यत इति तन्निष्ठादिस्वभावमिति व्याह्रियत इति न ब्रह्मणोऽ

भावात्मतापत्तिः, नाप्यभावधर्मकत्वमद्वये धर्मधर्मिभावायोगादभावस्य
दुर्तिरूपस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेरिति ॥ १७४५॥

इदानीमवान्तरवाक्यस्याखण्डार्थत्वं वक्तुं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र-
ह्मेति ब्रह्मलक्षणवाक्ये लक्ष्यलक्षणविभागमाह—

ब्रह्मेति शेषिपदमत्र हि लक्ष्यमेकं

शेषाणि लक्षणसमर्पणमस्य कुर्युः ॥

लक्ष्यार्पणेन सह लक्षणवाचि सर्व

संगच्छतेऽरुणपदं क्रयवाचिनेव ॥ १७५ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मेतिपदं शेषीति सम्बन्धः शेषिणः प्रधानस्य
पदमिति वा । ननु ज्ञानानन्दादेरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्पदमपि तथा-
विधं किं न स्यात्तत्राह अत्र हीति । अस्मिन्वाक्ये एकं पदं
लक्ष्यं हि यतः अतः शेषाणि सत्यादिपदान्यस्य ब्रह्मणो लक्ष-
णसमर्पणं कुर्युरित्यर्थः । एकस्मिन्वाक्ये एकमेव पदं लक्ष्यमु-
द्देश्यं समर्पयतीति वक्तव्यं सर्वपदार्थानामुद्देश्यत्वे तेषां परस्परानम्ब-
येन वाक्यमनर्थकं स्यात्, विधेयं विना सर्वोद्देशानर्थक्यात्तच्चैकं ब्रह्म-
पदोपस्थितमेव भवितुमर्हति तस्यैव ज्ञातस्य पूर्ववाक्ये ब्रह्मविदामोति
परमित्पत्र परमपुरुषार्थसाधनत्वदर्शनात्, यच्च पुरुषार्थसाधनं तदे-
वाधिकारिणा जिज्ञास्यं तदेव च लक्षणेनापि निरूप्यम्, एवं च
ब्रह्मपदसामर्थ्याद्यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इतिवाक्ये भूतसृ-
ष्टिस्थित्यादिकारणे ब्रह्मशब्दमयोगाच्च जगत्कारणमद्वयं ब्रह्मेव
कार्यानुमानेन सामान्यतोऽवगतं विशिष्य जिज्ञास्यमिति तदेव लक्ष्यं
शेषीति ज्ञानादिपदान्यस्य लक्षणं प्रतिपादयेयुरिति भावः । ततः किं
तत्राह लक्ष्यार्पणेनेति । पदेनेति शेषः । लक्षणवाचि पदमिति
शेषः । संगच्छते यद्ब्रह्म तत्प्रसङ्गात्तत्पदमितिवाक्यभावेन संगतं
भवति । ज्ञानाद्यात्मकतयाऽज्ञातब्रह्मण एव तथा प्रतिपाद्यतया प्रधा-

१ अध्याये अरुणान्वायेनपश्चादन्योन्यसम्बन्धः । १४३

नत्वात्तत्पदेन लक्षणवाचिपदानां तद्गुणभूतार्थानां सम्बन्धो वक्त-
व्यः, अन्यथा प्रतिपिपादयिपितार्थासिद्धीरिति भावः । प्रधानेनेनरे-
पामन्वये दृष्टान्तमाह अरुणपदमिति । 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवा
सोमं क्रीणाती' अत्र तृतीयान्तरुणादिपदानि क्रयसाधनार्थानि
क्रीणातीत्यनेनान्वीयन्ते आरुण्यादिविशिष्टक्रयस्यैव विधेयत्वादिति
यद्वचद्विदित्यर्थः ॥ १७५ ॥

नन्वेवं सत्पारुण्यादीनां यथा प्रत्येकमेव क्रयेणान्वयः प्रत्येकं
निरपेक्षकरणविभक्तिश्रवणात्, एवं यद्ब्रह्म तत्प्रत्यं तज् ज्ञानं तद-
नन्वमिति सत्पादिपदानामन्योन्यं निरपेक्षमेव ब्रह्मणान्वयः स्यान्न
तु परस्परमेलनमिति नास्माद्वाक्यात्सत्यज्ञानात्मकं ब्रह्म सिद्धयेव,
अनेकरूपं च तत्स्यादिति तत्राह—

पृष्ठात्परस्परयुजाप्रतिपत्तिरेषा-

मेवंविधत्वमुपपादयितुं समर्था ॥

लक्ष्यस्य तस्य महतः क्रयवस्तुवत् स्यात्

सर्वस्य कारकपदस्य परस्परेण ॥ १७६ ॥

पृष्ठादिति । सत्पादीनां प्रत्येकं ब्रह्मान्वयप्रतिपत्तेः पश्चा-
द्देशां सत्पादीनां परस्परयुजा अन्योन्यं सम्बन्धः अभेद इति यावत् ।
तस्याः प्रतिपत्तिर्लक्ष्यस्य तस्य महतो ब्रह्मण एवविधत्वं सत्यज्ञाना-
द्यस्त्वैकरसत्वमुपपादयितुं समर्था स्यादिति सम्बन्धः । इममप्यर्थ-
मुक्तदृष्टान्तेनाह क्रयवस्तुवदिति । क्रयवस्तुन इवेत्यर्थः । कार-
कपदस्यारुणादिपदस्य । यथा क्रयेण प्रत्येकमन्वितारुण्यादिगु-
णानां साक्षात्क्रयसाधनत्वायोगादेकहायनीद्रव्यावच्छेदकत्वेनान्वीय-
मानानां परस्परमन्वयः प्राप्नोति, एवं निरवधिकमहत्त्वशालिब्रह्मणा
लक्ष्येणाभेदानुपपत्त्यैकस्यानेकस्वरूपतानुपपत्तेश्च परस्परं मेलनाद-
भिमेतब्रह्मस्वरूपसिद्धिरिति ॥ १७६ ॥

ननु सत्यादिपदवाच्यार्थोपादाने नोक्तब्रह्मस्वरूपलाभस्तेषाम-
वश्यं परस्परं भेदात् सत्यादिपदलक्षणार्था च तस्यासत्याद्यात्मता-
पक्षिरित्याशङ्क्याह—

तत्त्वंपदार्थविषयो नय एव योज्यः

सत्यादिवस्तुषु न तत्र विशेषकल्पः ॥

सत्यादिशब्दविषयाः शबलास्तदर्थ-

भागेषु लाक्षणिकवृत्तिरपीह तुल्या ॥ १७७ ॥

तत्त्वंपदार्थेति । सत्यादिवस्तुषु सत्यादिपदार्थेषु । ननु
सत्यादिपदार्थस्य ब्रह्मपदार्थेनान्वयाच्चत्र च गुणगुणिभावेन नीलो-
त्पलवन्मुख्यार्थस्वेवान्वयसंभवात् किं तत्त्वंपदयोरिव लक्षणया येन
तद्विषयो नयोऽत्रातिदिश्यते तत्राह न तत्रेति । सत्यादिपदार्थेषु
तत्त्वंपदार्थाभ्यां सकाशादन्वये विशेषप्रकारो नेत्यर्थः । सत्यादिप-
दार्थानां मूलपदब्रह्मान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाऽवश्यं वाच्येति भावः । यदुक्तं
ब्रह्मण एव सति असत्याद्यात्मतापक्षिरिति तदपि तदीयग्यापान्त-
रातिदेशेन परिहरति सत्यादीति । शबला इति । तांश्च शबला-
ननुपदमेव वक्ष्यति । सत्यादिपदानामपि तत्त्वंपदयोरिव शबले
शक्तिः, ततो जहदजहल्लक्षणया च वक्ष्यमाणन्यायेन तेषामभिपता-
त्मनि वृत्तिरिति न त्वदुक्तदोष इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

ननु किं तत्सत्यादिवाच्यं शबलं कथं वा तत्र व्युत्पत्तिरिति
निज्ञासायां तदाह—

आकाशादौ सत्यता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे सत्यता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कात्सत्यता तत्र चान्या

व्युत्पत्तौऽयं सत्यशब्दस्तु तत् ॥ १७८ ॥

१ अध्याये सत्यज्ञानानन्दत्वादीनां त्रैविध्यम् । १४६

आकाशादौ सत्यतेत्यारम्भाकाशादावोस्त्येत्यनैः सप्तभिः
श्लोकैः । आकाशयद्वादौ सत्यता व्यावहारिकसत्यता । व्यावहा-
रिकसत्यत्वं च परमार्थसत्यत्वात् कल्पितभेदमस्त्येव 'सत्यं चानृतं च
सत्यमभव'दिति श्रुतेः, आकाशादेरात्मकार्यस्वार्थक्रियाकारित्वदर्शना-
च्च, परमार्थसत्यताविरिक्ता विषयादिसत्यताऽस्तीत्यर्थः । प्रत्यङ्मात्रे
शुद्धात्मनि । सत्यता पारमार्थिकी मयता । अन्याऽऽकाशादिस-
त्यत्वाद्विलक्षणाऽत्यन्तावाध्याय्यलक्षणा । व्यावहारिकसत्यमाकाशा-
द्यस्ति परमार्थमत्यं च प्रत्यग्रूपमन्यदस्तीत्यर्थः । ततः किं तत्राह
तत्संपर्कात् तयोः सत्ययोः परस्परं तादात्म्यात्, निष्पन्नेति
शेषः । तत्रेत्यनुपद्मः । सत्यता तत्र चान्या समुदायात्मिका । ततो-
ऽपि किं तत्राह व्युत्पन्न इति । तत्र सति शब्दे प्रत्यक्षादिसिद्धे
सत्यशब्दस्य व्यवहारानुरोधेन शक्तिग्रह इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥ १७८ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ ज्ञानता तावदेका

प्रत्यग्वोधे ज्ञानता का चिदन्या ॥

तत्संपर्काज् ज्ञानता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं ज्ञानशब्दस्तु तत्र ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ चक्षुरादिजन्यान्तःकरणवृत्तौ । ज्ञानता चैतन्यामिष्य-
ञ्जकत्वरूपा ज्ञानता । प्रत्यग्वोधे प्रत्यक्चैतन्ये । ज्ञानता स्वप्रकाश-
ज्ञानस्वरूपता ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ तावदानन्दतैका

प्रत्यङ्मात्रे का चिदानन्दताऽन्या ॥

तत्संपर्कात्तत्र चानन्दताऽन्या

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चानन्दशब्दः ॥ १८० ॥

आनन्दता आनन्दपदव्यवहारयोग्यता प्रथमा । परमप्रेमास्प
त्वयोग्यतारूपानन्दता द्वितीया ॥ १८० ॥

आकाशादौ नित्यता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे नित्यता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कान्नित्यता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं नित्यशब्दस्तु तत्र ॥ १८१ ॥

नित्यता कल्पस्थायितारूपा निखलेश्वर्यः । त्रिकालापरिच्छेद
स्वरूपा द्वितीया नित्यता द्रष्टव्या ॥ १८१ ॥

आकाशादौ शुद्धता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे शुद्धता का चिदन्या ॥

तत्संपर्काच्छुद्धता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं शुद्धशब्दस्तु तत्र ॥ १८२ ॥

शुद्धता अस्पृश्यताप्रयोजकरूपराहित्यतारूपा पङ्कादिमलवद्द्रव्य
सम्बन्धराहित्यरूपा वा । प्रतीचि तु सा सर्वप्रकाराऽशुचित्वाभावं
पलक्षितस्वरूपात्मिकाऽविद्याराहित्यरूपा वेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

गोवत्सादौ मुक्तता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे मुक्तता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कान् मुक्तता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं मुक्तशब्दस्तु तत्र ॥ १८३ ॥

मुक्तता बन्धनराहित्यतारूपा । प्रतीचि तु संसारानर्थस्य नित्य
निष्ठचिरूपा सा ॥ १८३ ॥

आकाशादावस्तित्ता तावदेका

प्रत्यक्तत्वे चास्तित्ता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कादस्तिता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चास्तीति शब्दः ॥ १८४ ॥

अस्तिता विद्यमानता नञर्थानुल्लिखितधीविषयतारूपभावता वा । प्रतीचि तु सा सिद्धिप्रतीतियोग्यतारूपा । एवं सूक्ष्मविभ्वादिपदानां केशाकाशादिशब्दे व्युत्पत्तिर्दृष्टव्या ॥ १८४ ॥

नन्वेवं भवतु सत्यादिवाच्यस्वरूपम् तत्र च सत्यादिशब्दस्य व्युत्पत्तिः, तथापि कथं तल्लक्ष्यस्य निर्णयः तद्वाच्ये भागद्वयसत्त्वेन हेयोपादेयभागविभागमंभवादिसाशङ्क्याह—

यो यः शब्दोयत्कृतेऽर्थे निरुद्ध-

स्तत्रैवार्थे लक्षणा वृत्तिरस्य ॥

वक्तव्या स्यात् पण्डितैरेवमेतत्

प्रत्यक् पूर्णं ब्रह्म वेदान्तवेद्यम् ॥ १८५ ॥

यो य इति । येन कृतं यत्कृतं तस्मिन्नर्थे सत्यादिशब्दे निरुद्धो वाचकत्वेन प्रसिद्धस्तत्रैव निमित्तभूते परमार्थसत्यादिस्वभावेऽस्य सत्यादिपदस्य लक्षणेति सम्बन्धः । यद्यपि सत्यादिपदवाच्यमात्मानात्ममागद्वयं कृतम्, तथापि गगनादेस्तद्वाच्यभागस्य यत्सत्यत्वाद्युक्तं तत्सत्यत्वादिस्वभावाधिष्ठाननिरपेक्षं न भवति तदात्मनैव तत्सार्थक्रियाजनकत्वादिरूपवत्त्वादन्यथा निरात्मनस्तस्य तदयोगादेवं चात्माकाशादिस्वरूपं भूतैव तेन शबलितः सन्तसत्यादिशब्दवाच्यतां लभते इति निरपेक्षतत्कृत एव सत्यादिपदवाच्यताहोऽर्थ इति स एव निरपेक्षः सत्यादिस्वभावो लक्षणयोपादीयत इति न तस्मिन्निर्णयकारणशून्यतेत्पर्यः । एतच्च पण्डितैरित्यनेन द्योतितम् । एवमद्वयब्रह्मामेदमितिबलादपि सत्त्वानियमसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । एवमेत-

दिति । वेदान्तवेद्यमेतत्प्रत्यग्रह्य एवं सति पूर्णं स्यादित्यत्रापि सम्बन्धः । विषयादेर्वाच्यभागस्य ब्रह्माभेदानुपपत्तेश्च न तल्लक्षणा व्यर्थो न च न ब्रह्म पूर्णं सिद्धयेदिति भावः ॥ १८५ ॥

ननु सत्त्वादिवाक्यस्यैकस्त्वब्रह्मार्थत्वे तत्त्वदानां पर्यायतापत्तिरित्याशङ्क्य किं सत्त्वादिपदानामपर्यायत्वेन तदर्थभेदः सिपाधायितः, उत सिद्धान्ते तत्परिहाराजिज्ञासामात्रमिति विकल्प्याद्येऽत्यन्तभेदवादिनं मत्पाह—

सत्येऽप्यस्ति ज्ञानता ज्ञानतायां

सत्यत्वं च स्पष्टमस्त्येव तद्वत् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे ज्ञानसंत्योपपत्तेः ॥ १८६ ॥

सत्येऽपीत्यादिना सत्यपदलक्षणेऽपीत्यर्थः । ज्ञानता ज्ञानाभेदः । तां किं रज्ज्वाधिष्ठानशुक्तिरिव स्वामिन्नाद्रजतात् सत्यमपि स्वामिन्नाज्ज्ञानाद्भिद्यते नेत्याह ज्ञानतायामिति । ज्ञाने यथा ज्ञानं सत्त्वाभिन्नं तथा स्पष्टं सत्यत्वं च ज्ञानाभिन्नम्, सत्यज्ञानयोरत्यन्तभेद इत्यर्थः । ननु भवेतु सत्यज्ञानयोरभेदस्तथाप्यतिरेकरूपेण ज्ञेयोऽपि वाच्यः । अन्यथा तत्त्वद्वयसामानाधिकरण्यायोगादिति न तदुभयलक्ष्यमत्यन्ताभिन्नमिति भेदाभेदमाशङ्क्याह सत्यप्येवमिति । एवं सत्यप्यतिरेकावकाश इति यत्तद्येति सम्बन्धः । कुतस्तत्त्वे ज्ञानानन्दात्मके वस्तुनि पूर्णेऽत्यन्तभेदो सति ज्ञानसंत्योपपत्तेः ज्ञानस्य ज्ञानत्वं सत्यस्य सत्यत्वं चोपपद्यते इत्यर्थः । यदि सत्यं ज्ञानाद्भिन्नं स्यात्तदा तस्य दृश्यतया सत्यत्वं न स्यात्, एकदेशिमेन ज्ञानाभेदोऽप्यस्तीति चेज्ज्ञानभेदस्यापि मत्वे तदपरिहारात्, अन्यथा तदस्फुरणात्, एवं ज्ञानमपि मतो भिन्नं चेदमदेवेति न ज्ञानं स्यादिति

१.अध्याये ज्ञानानन्दादीनामत्यन्ताभेदः । १४९

तयोस्त्यन्तमभेद एव । शब्दापर्यायत्वं सामानाधिकरण्यं च लक्ष्यै-
वपेऽपि बाध्यमेदादुपपन्नतरमिति द्वितीयकल्पोऽपि निरस्त इति
भावः । एवमुत्तरश्लोकयोरपि द्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

आनन्दत्वे ज्ञानता ज्ञानताया

मानन्दत्वं विद्यते निर्विशङ्कम् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे ज्ञानसौख्योपपत्तेः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे आनन्दे । ज्ञानमुख्योर्भेदे सुखस्य दृश्यत्वादिदोषो
ज्ञानस्य भेदावद्भूषणतापत्तिरिति भावः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे सत्यता सत्यताया

मानन्दत्वं निर्विवादं प्रसिद्धम् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे सत्यसौख्योपपत्तेः ॥ १८८ ॥

आनन्दत्वं इति श्लोकान्तरं स्पष्टम् ॥ १८८ ॥

ननु भवतु सत्त्वादीनामत्यन्तमभेद एकास्मिन्वारये समानाधि-
करणपदैस्तेषामुपादानात् । नित्यशुद्धत्वादीनां तु तत्रतत्र बाधये
पृथक्पृथगुपादानामत्यन्ताऽभेदे न किं चित्तमाणमित्वाद्भूय तेषामपि
पूर्णब्रह्माभेदानुपपत्त्या परस्परभेदे तेषामशुद्धाद्यापत्तेश्चात्यन्ताभेद
एवोचित इत्याह—

शेषेऽप्युक्तं न्यायसाम्यादशेष-

मन्योऽन्यस्मिन्नस्तिता पूर्णता च ॥

अन्योऽन्यस्याजामिता अब्दशक्ते-

रेवं सुस्थं सर्वमुक्तोपपत्तेः ॥ १८९ ॥

शेषेऽपीति । मत्प्राप्तानन्दान्दातिरिक्तेषु नित्यादिपदार्थेषु, अशेषं
 सत्यादिपदार्थेषु यदुक्तं लक्ष्यैक्यादि तत्सर्वमुक्तन्यायसाम्पादकम् ।
 अशेषमित्युक्तमेव विशदयति । अन्योऽन्यस्मिन्नित्यादिना ।
 अन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्नास्तितेति सम्बन्धः । चकारात्सामानाधिक-
 रण्यं सूचयति । शब्दशक्तेरजापितेति सम्बन्धः । ज्ञामिना पुनरुक्त-
 ता कार्यान्तराभावेनाप्रयोजकतां वा नास्तीत्यर्थः । उपसंहरति ।
 एयं सुस्थामिति .. १८९ ॥

ननु शबलं ब्रह्मात्मादिपदानां वाच्यमित्युक्तं तदनुपपन्नं सू-
 लग्रन्थे तथाऽदर्शनात्, अत एव प्रत्यक्त बोधत्वं च बुद्धेरित्यप्यु-
 क्तमित्याशङ्क्य नैककर्ममिदावाचार्यैस्तदुपपन्नमुक्तमित्याह—

बोधात्मत्वे निर्निमित्ते प्रतीचो

बोधात्मत्वे तन्निमित्ते च बुद्धेः ॥

बोधात्मत्वे बुद्धिधर्मा च बुद्धे-

रुक्ते साक्षाद्वेदसिद्धान्तविद्भिः ॥ १९० ॥

बोधात्मत्वे इति । निर्निमित्ते स्वाभाविके । तन्निमित्ते स्वा-
 भाविकप्रत्यग्बोधात्मनिमित्ते बुद्धेरिति सम्बन्धः । बुद्धेर्बोधात्मत्वे
 बुद्धिधर्माविव न त्वात्मन इव स्वरूपभूते, आत्मनो हि सर्वान्तरस्व-
 प्रकाशस्य प्रत्यक्तं बोधत्वं च स्वाभाविकं बुद्धेस्तु तदध्यासात्तद्धर्म-
 सम्बन्ध इति ते स्वाभाविके नेत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः—

शूटस्यबोधः प्रत्यक्त्वपानिमित्तं सदात्मनः ।

बोद्धृताहन्तयोर्हेतुस्वाभ्यां तेनोपलक्ष्यते ।

बुद्धेरित्युत्तरश्लोके लभ्यते । एवं च बुद्धेरापि बोद्धृ-
 ताऽहन्तयोरन्यनिमित्तयोरभिधानादात्मनश्च तदुपलक्ष्यत्वात्तेर्वास्त-
 वावास्तवप्रत्यक्त्वद्वयशून्यलक्ष्येनाऽहंपदवाच्यत्वं बुद्धेश्च बोधात्मत्वा-
 दिधर्मवत्त्वं तत्सम्पत्तिमिति नाऽस्माभिः स्वेच्छया कल्पितामिति

१ अध्याये सत्यादिपदेलक्षणान्तरवृत्त्यन्तरप्रदर्शनम् । १५१

भावः । एवं च ब्रह्मादिपदस्यापि शब्दे सद्भातिरावरुद्धेति द्रष्ट-
व्यम् ॥ १९० ॥

तत्त्वंपदयोरिव सत्यादिपदेष्वपि जहदहल्लक्षणोपपादिता,
इदानीं तद्वदत्रापि लक्षणान्तरं वृत्त्यन्तरं चातिदिशति—

जहतीह च लक्षणा मता

गुणवृत्तिश्च तथाऽन्युपेयते ॥

न विशेषविनिर्णयक्षमं

किमपीहास्ति विशेषकारणम् ॥ १९१ ॥

जहतीति । इह अवान्नखाक्ये जहती लक्षणा च मते-
ष्टेत्यर्थः । तथा तत्त्वंपदार्थयोर्यथेत्यर्थः । तथा भाषाः इति ब्रूयन्-
हितपरामर्शस्यापि सम्भवात् तथैव जहतीति योजनीयम् । यथा जहती
मता तथैव वृत्त्यन्तरं चास्तु । विशेषविनिर्णयक्षमं जहदजह-
ल्लक्षणैव सत्यादिपदेषु न वृत्त्यन्तरमिति न निर्णययोग्यामित्यर्थः ।
विशेषकारणं विशेषप्रमाणम् । एतदपि प्रोक्त्यैवोक्तं वृद्धानां सत्या-
दिपदव्यवहारस्य गगनादिशाल एव नियमेन दर्शनात् । गगने
सत्यमित्यादिप्रयोगाद्धि गगने सत्यादिशब्दसङ्गतिग्रहो वाच्यः, स
च प्रयोग आत्मानात्मममुदायगोचरः, आत्माऽन्यस्य सत्यपदार्थ-
स्यासम्भवात् । यथापि व्यावहारिकी सत्यता गगनादावप्यास्ति
तथापि सा तथा गृह्यमाणाऽऽत्मनि व्यावर्चयेन्न तु सत्यत्वादिरूपेण
गृह्यमाणा । वक्ष्यमाणरीत्या व्युत्पत्तिकाले तस्या विविच्य ज्ञातु-
मशक्यत्वाच्च विचारदशायामेव तत्कल्पनात् । ततश्चाधिष्ठानव्यावृ-
त्तरूपेण गगनादिस्फुरणाभावान्न केवलतद्गोचरः शक्तिग्रहः । न
चैवमपि विशिष्टादन्यास्मिन्केवले जहल्लक्षणैव पदानां युक्तेति
वाच्यम् । विशिष्टस्वरूपस्य विशिष्टरूपेण स्वस्मात्कल्पितभेदेऽपि
तत्त्वतस्तदभावेन विशिष्टरूपस्य केवलाभिन्नस्य त्यागासंभवेन जह-

दजहल्लक्षणया तस्योपादेयत्वात् । एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति ।
एवं वाक्यार्थे कस्यापि गुणस्य योगाप्रतीतिर्गोप्यपि न सम्भव-
तीति ॥ १९१ ॥

ननु यथा सत्यादिवाक्यसामर्थ्याच्चत्पदेशु भागस्यागोपादा-
नलक्षणया सदाद्यात्मकं ब्रह्मेत्यङ्गीकृतम्, एवमेव सर्वेश्वर इति
श्रुतिमामर्थ्यादैश्वर्यमप्यात्मस्वरूपं जहदजहल्लक्षणया किमिति नाङ्गी-
क्रियते तस्यापि ज्ञानाद्यविशेषादिति शङ्कते—

ऐश्वर्यमप्यनुभवादिवदात्मरूपं

तस्मादयोधगतमस्य च तानि करमात् ॥

नेष्टानि पूर्ववदिति ब्रुवतो मुखस्य

सद्यः पिधानमनुसृत्य वचांसि कुर्मः ॥ १९२ ॥

ऐश्वर्यमिति । आत्मरूपमेकम् । तस्मात् अयोधगतं माया-
गतमन्यदिति शेषः, मायायामपि तत्रतत्र पुराणे दुर्गादिरूपायामीश्वरी-
शब्दप्रयोगात् । अहम् तदुभयशबलस्य चापरम् । तानि त्रिविधा-
न्यैश्वर्याणि । पूर्ववत्तीव्रबलसत्यत्वादिवत् । तद्ब्रुवणं प्रतिजानीते
इति ब्रुवन् इति । वचांस्यनुमृत्येति सम्बन्धः । तस्मै निरुत्तर-
मुत्तरं ददुम इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

तदेव विवृणोति—

ऐश्वर्यवर्णनमतिस्फुटमेव कृत्वा

नेतीत्यत्रादि बहुशः श्रुतिभिः प्रयत्नान् ॥

सत्यादिवस्तुनि पुनर्न तथास्ति पूर्वं

मुक्त्वा निषेधनमितीह विशेषयुक्तिः ॥ १९३ ॥

ऐश्वर्यवर्णनमिति । किमैश्वर्यशब्देनानुभवादिवगतिरिति-

१. अध्याये सत्यादिपदे लक्षणांतर-वृत्त्यन्तरप्रदर्शनम् । १९३

शपत्वादिविशेषः कथ्यते, किं वा स्वातन्त्र्येण निखिलजगत्सर्जन-
पालनादिव्यापारः । आद्योऽस्मादिष्ट एव, ज्ञानादिपदैरेव निरतिश-
यज्ञानादेर्लक्षितत्वेन पदान्तरेणापि तस्य प्रतिपाद्यत्वात् । न
द्वितीयः, यतः “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः, स न
साधुना कर्मणा भूयासो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वरः” इत्यादि-
वचनेन ऐश्वर्यं निरङ्कुशं तस्योक्त्वा “स एष नेति नेत्यात्मा” इति श्रुति-
रेव तत्प्रतिपेक्षति । एवमन्तर्यामिब्राह्मणेऽपि “यः पृथिव्यां तिष्ठन्”
इत्यादिना बहुप्रकारेण तस्य निखिलजगत्प्रपन्नत्वरूपमैश्वर्यमुपवर्ण्य
अन्ते “अतोऽन्यदार्तम्” इति तत्प्रतिपेक्षति । एवं मूर्तामूर्तब्राह्मणेऽपि पञ्च-
महामृतवासनात्मकतद्रूपाण्युक्त्वा “अयात आदेशो नेति नेति” इति श्रु-
तिस्मात्पर्येणापवदति । तदिदमाह—यल्लुग इति । ततः श्रुतिभिरेव
तस्य निराकृतत्वाच्च तद् अनुपवादिब्रह्मात्मरूपतया श्रुतिप्रतिपाद्यम् ।
सत्यादिबस्तुनि तु न तथा पूर्वं प्रतिपाद्य निषेधनमस्तीत्यास्ति तयोर्म-
हान्विशेषः । अतः सत्यादिकमेवात्मरूपमिति भावः ॥ १९३ ॥

ननु विचारेण शुद्धोपस्थितिमन्तरेण तत्र लक्षणानवतारात्ताऽवश्यं
वाच्या, एवं च तत्र सत्यादिपदानां शक्तिरेवास्तु किं लक्षणमेति
चेत्, न । सर्वपदस्य तत्र शक्तौ पदान्तरवैषम्यादिदोषमसङ्गात् । किं
च लक्षणापरिहारार्थं तत्र शक्तिः कल्पनीया, उत तत्प्रतीतिपे ?
नाद्यः, तथा सति लोकप्रसिद्धवृत्त्यन्तराविलोपमसङ्गात्, स चान्याय्य
इत्यामिमेत्याह—

शब्दस्य लाक्षणिकमुख्यविभागभिन्ना

वृत्तिर्हि लौकिकवचस्युपलब्धपूर्वा ॥

यस्मादतो न घटते यदि मुख्यवृत्ति-

राश्रीयतामिह गिरश्चरमाऽपि वृत्तिः ॥ १९४ ॥

शब्दस्येति । उपलब्धपूर्वा पूर्वं निश्चिता । साऽप्येवं सति

न स्वाधीरादावापि गङ्गादिपदस्यैव शक्तिमत्तत्वे यस्मादतो मुख्य-
त्वनिर्वाहाय लक्ष्ये न शक्तिः, कल्पनीयेति शेषः । न द्वितीयः,
प्रथमकृतसंज्ञात्वनुरोधेन मुख्यार्थासंभवे लोक इव लक्षणया तत्प्रती-
त्युपपत्तेरित्याह—न घटते यदीति ॥ १९४ ॥

ननु सर्वेषां पदानां यथेकपातिपदिकार्ये लक्षणा तर्ह्येकपदादेव
तत्प्रतीतिसंभवाल्लक्षणापक्षेऽपि पदान्तरं व्यर्थमिति शङ्का निराकृ-
र्वन्तुपसंहरति—

तस्मादखण्डमवबोधयितुं समर्थो
वेदान्तभूमिगतशब्दसमन्वयोऽतः ॥
संसर्गलक्षणमपास्य विरोधहेतो-
र्वाक्यार्थमद्वयमखण्डमिहाश्रयस्व ॥ १९५ ॥

तस्मादिति । शब्दसमन्वयो वाक्यम् । लक्षणायां हि
सर्वमपि पदमर्थवदेव, अन्यथा यदेव पदं न प्रयुज्येत ब्रह्मणस्तदर्थ-
स्मृताकारसंशयो ॥ निवर्तते तदभेदस्यान्यतोऽनवगमात् । एवं
तदा लक्षणावीजान्वयानुपपत्तिप्रतिसंघानाभावाल्लक्षणापि न स्यात् ।
न हेकपदप्रयोगेऽपि कचिल्लक्षणाऽवतरतीति न शक्तिसाम्यामिति
भावः । फलितमाह—अतः संसर्गलक्षणमिति । तादात्म्यलक्षण-
मित्यर्थः । विरोधहेतोः सत्पादिपदवाच्याभेदाविरोधादित्यर्थः ।
इह ब्रह्मवाक्ये ॥ १९५ ॥

वेदान्तानामखण्डार्थप्रतिपादनक्रममाह—

सामानाधिकरण्यामत्र भवति प्राथम्यभागान्त्रयः
पश्चादेव विशेषणैतरतया पश्चाद्विरोधोद्भवः ॥
उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डात्मके
वृत्तिर्लक्षणया भवत्ययमिह ज्ञेयः क्रमः सूरिभिः १९६

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १५५

सामानाधिकरण्यमिति । सामानाधिकरण्यादीनामुत्तर-
श्लोके संबन्धिनः स्पष्टं निर्देक्ष्यन्ते । अत्र ब्रह्मवाक्ये सामानाधि-
करण्याख्योऽन्वयः प्राथम्यभाक् प्रथमं भवति, पश्चाद्विशेषणेतदतया
विशेषणविशेष्यभावेनाभेदेनोक्तं यावत् । एषः अन्वयो भवति, पश्चा-
त्तत्र विरोधोद्भवः विरोधस्फूर्तिः, ततो विरोधे उत्पन्ने ज्ञाते
एकरसकेऽखण्डात्मके वस्तुनि लक्षणया वृत्तिर्भवति, ततो वाक्यार्थ-
धीर्भवतीत्यखण्डार्थमतिपत्तिक्रयः सूरिभिर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

ननु कस्य सामानाधिकरण्यान्वयः कस्य वा विशेषणतादि-
रित्याकाङ्क्षायामाह—

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोर्ज्ञेयस्तदीयार्थयोः

संबन्धस्तु विशेषणेतदतया ताभ्यां सहास्यात्मनः ॥

संबन्धोऽप्यथ लक्ष्यलक्षणतया विज्ञेय एवं बुधै-

रेतान्यर्थपदानि बुद्धिपद्वीमारोहणीयानितु ॥१९७॥

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोरिति । सामानाधिक-
रण्यं संबन्धः पदयोर्ज्ञेयः । पदयोरिति द्विवचनं तत्त्वमस्यभिप्रायं
यहनामप्युपलक्षणम् । अपर्णायपदानामेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकर-
ण्यान्वय इति पदानामेव स इत्यर्थः । विशेषणेतदतया तु संबन्धस्त-
त्त्वपदार्थयोः, तत्त्वमादिवाच्यश्रवणानन्तरं हि तदर्थयोरहं ब्रह्मेतिवि-
शिष्टाभेदो ज्ञायते, अन्यथा सामानाधिकरण्यायोगात् । एतच्च
उद्भिदा यजेतेत्यत्रोद्भिद्यागपदयोरप्यसि सामानाधिकरण्यं न चा-
खण्डार्थनेति तद्व्यावृत्तय उक्तम् । तथापि नीलमुत्पलामत्यादौ
नाखण्डार्थता तत्राह—ताभ्यां सहेति । अत्र विरोधोद्भवे सतीति
द्रष्टव्यम्, अन्यथा लक्षणानवतारात् । तत्त्वपदार्थाभ्यां विशेषणवि-
शेष्याभ्यामस्यात्मनो लक्ष्यलक्षणतया संबन्धो विज्ञेयः । लक्ष्यं
शुद्धात्मस्वरूपं लक्षको वाच्योऽर्थः, एतच्च पदार्थलक्षणापक्षमादायो-
क्तम् । उपसंहरति—एवमिति । अर्थपदान्यर्थप्रतिपत्तिसाधनानि

बुद्धिपदवीमारोहणीयानि बुद्धौ धारणीयानि, तुरवधारणे । नैव वि-
स्मर्तव्यानीत्यर्थः । यत्तु जीवपरयोरशांशिभावेन शरीरतदवयवयोर्दीर्घ-
याहुर्देवदत्त इतिवत्, कार्यकारणभावेन वा मृदुघट इतिवत् अभेदमती-
त्युपपत्तेर्न विरोधोद्भवा न वा लक्षणेति काखण्डार्थतेति । तत्, न ।
“न जायते म्रियते” इत्यादिनिश्चिन्नविकारनिषेधश्रुतेः । अन्यथा जीव-
स्यापि घटादिवन्नाशमसंगात् । निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतेश्च न
वस्तुतोऽशांशिता । अन्यथा तदांशिनो ब्रह्मणो देवदत्तवत्मावयवतयाऽ
नित्यत्वापत्तिः । अतोऽत्यन्तामेद् एव पदार्थयोर्वाक्यार्थो वक्तव्योऽ
स्ति । तत्र चास्त्येव विरोध इति कथं न लक्षणा कथं वा वाक्यस्य
नाखण्डार्थतेति ।

इदमिहाचार्याभिप्रेतम् । तत्त्वंपदयोरपर्याययोः समानविभ-
क्तिकयोः परस्परकाङ्क्षयोरर्थान्तरासंभवादेकार्थवृत्तिरत्वं वक्तव्य-
मिति प्रथममधिकांशाऽनुसंधेयम् । ततस्तद्वलाच्चदर्शयोरत्यन्ता-
भेदः, अन्यथा तपोः सामानाधिकरण्यायोगादिति चानुसंधेयम् ।
ततस्तत्र विरोधोऽपि प्रतिसंधेयः, तदनन्तरं नेदं वाक्यं प्रमत्तगीतं वा-
यवान्तरतुल्यत्वात्, नाप्यदृष्टार्थं तदध्ययनं, दृष्टे संभवति तदयोगादिति
विचारयतो लोकसिद्धमर्यादया पदद्वयलक्षणया तत्त्वमितिवाक्यम-
खण्डमेव ब्रह्म प्रतिपादयेत् । एवं सत्यज्ञानादिवाक्यमपीति ॥१९७॥

ननु भवतु लक्षणया वाक्यस्याखण्डार्थता, तथापि जहदजदल्ल-
सणेति न सम्यगिव । शबले संगतौ हि सा स्यात्सा चानुपपन्ना,
लाघवादेकग्रैवांशे शक्तेर्न्याय्यत्वात्, अन्यथा गौरवात् । तत्र यद्यप्यात्मांशे
सा न संभवत्युक्तदोषात्, अनात्मांशे तु शक्तौ न किंचिद्वाचकमित्या-
शङ्क्य संगतिग्रहवेलायां लाघवाद्यनवताराच्छबलव्युत्पत्तौ न किं
चिद्वाचकमस्तीति वक्तुमुपस्थित्यनुरोधेन शबले संगतिग्रहमाह—

निःसंधिवन्धनमिदं चिदचित्स्वरूपं

संकीर्णमन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् ॥

१. अध्याये वेदांतानामसंबन्धार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १५७

आचित्तशुद्धिफलतः स्फुरितोपपत्तेः

शब्दार्थसंगतिमिहैव तु गृह्यतेऽज्ञाः ॥ १९८ ॥

निःसंघिवन्धनमिति । इदं चिदचित्स्वरूपम् । आचित्त-
शुद्धिफलतः, आह् मर्यादायां, चित्तशुद्धिफलरूपायाः स्फुरितोपपत्तेः
उपपत्तिस्फुरणपर्यन्तम् । अन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् स्फुटमेदज्ञान-
शून्यम् । निःसंघिवन्धनं तादात्म्यराहितम् । तत्र हि भेदसहिष्णुरी-
पदभेदोऽस्तीति संघिवन्धनपदमूचितस्य तस्यात्र निषेधात्, अतः
संकीर्णमध्यस्तात्यन्तिकाऽमेदेन मतीयमानं भवतीति शेषः । ततः
किं तत्राह — शब्दार्थसंगतिमिति । इह शब्दे । अज्ञाः यागद्रमावेवेक-
शून्याः । ज्ञाते हि संगतिग्रहः, ज्ञानं च माक् शब्दस्यैव, न
तु तदंशयोः स्पष्टमीपदा विविक्ष्य संगतिग्रहमप्ये ग्रहणमस्ति, इति
शब्द एव संगतिग्रह इति भावः ॥ १९८ ॥

नन्वहंकारादेर्दृश्यत्वाच्च तस्य स्वानिरिक्तद्रष्टृकत्वनियमात् तद्द्रष्टा
ततोऽन्यस्तस्माच्च दृश्यमन्यत्, इति कथं तस्य विवेकग्रहासंभवः ।
एवमहंकारस्य कामाद्याश्रयत्वादापि द्रष्टृत्वाद् द्रष्टुरन्यत्वं द्रष्टुरसंगस्य
दृश्याश्रयत्वायोगात् इत्यतोऽपि तद्विवेकः संभवतीति कथं तत्र संगति-
ग्रहो न भवेदिति चेत्, सत्यमप्ये विवेकोपायः, परं त्वयमहमादि-
शब्दार्थसंगतिं जानतः समयान्तरेऽन्तःकरणशुद्धौ सत्यां सुषुप्तो-
रात्मविचारे प्रवृत्तेऽवतरति न तु माक्, अन्यथा बादिनामहंकारात्म-
त्वभ्रमो न स्यात्, ततस्तत्पूर्वकालीनसंगतिः शब्दलगाच्चर एवेसाह—

शब्दार्थसंगतिमिदामथ सत्त्वशुद्धे—

रुत्पन्नतर्कदृढलोहशलाकया तु ॥

दृश्यं दृशं च निपुणं ह्ययमन्तरेण

निक्षिप्तया दृगदृशोः क्रियते विभागः ॥ १९९ ॥

शब्दार्थेति । अथ संगतिग्रहानन्तरं समयान्तरे । सत्त्वमन्तः-

करणम् उत्पन्नतर्कदृढलोहशलाकया उत्पन्नो यो वर्णितस्पर्कः स
एव दृढलोहशलाका, यथा दृढलोहशलाका नीरन्ध्रसंसृष्टपापाणादी-
न्विपोजयति एवं दुर्बिवेकचिदचिद्रूपाहंकारग्रन्थेर्विवेचनादबाधाघायं
तर्को दृढलोहशलाकेत्युक्तः । तथा दृश्यं दृशं च द्वयमन्तरेण दृग्दृश्य-
योर्द्वयोर्मध्ये निक्षिप्तया निवेशितया दृग्दृश्यविभागविषयतया प्रयुक्त-
येति यावत् । दृग्दृशोरात्मानात्मनोर्विभागः क्रियते ज्ञायते । ततस्त-
त्पूर्वमेव शबले संगतिग्रहाणांशमात्रं तद्गोचरः, अन्यथा प्राक् संगति-
संवेदनमन्तरेण विचारस्यानवताराद्विवेकग्रह एव न स्यादिति
भावः ॥ १९९ ॥

ननु प्राग् विवेकग्रहाभावे कथं शब्दार्थस्य शबलत्वसिद्धिरि-
त्याशङ्क्य समयान्तरे तद्विवेकादेव प्राग्विवेककृतशबल एव संगति-
ग्रहात्त एव शब्दार्थ इति निधीयत इत्याह—

शुद्धयुत्पत्तितर्कजनितं चिदचिद्विभागं
प्राप्य स्थिताः पुनरिमां गिरमुद्गिरन्ति ॥

सत्यादिशब्दगण एष तु तत्र तत्र

व्युत्पत्तिमान् शबलवस्तुनि नो दृशीति ॥ २०० ॥

शुद्धयुत्पत्तितर्केति । अन्तःकरणशुद्धयनन्तरं प्रवृत्ततर्केण
जानेन चिदचिद्विभागं तद्विभागनिश्चयमुद्गिरन्ति वदन्ति । तामेव
गिरं दर्शयति—सत्यादीति । अहमादेरप्युपलक्षणम् । दृशि
शब्दात्पानि । नो नेत्यर्थः ॥ २०० ॥

एवं सति यदुक्तं लाघवादेकत्रैव शक्तिर्न नु शबले गौरवादिति
तदप्यसाधु, पूर्वं केवल्योपस्थित्यभावेन लाघवादेरनवतारादित्यभिप्रेत्य
तदनुवादपूर्वकमाह—

एकत्र शक्तिग्रहणोपपत्ता-

वनेकबलसिः क्रियते किमर्थम् ॥

१ अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १५९

इत्येतदेवं सति नास्ति चोद्यं

पुराऽस्य पुंसः परमाविवेकात् ॥ २०१ ॥

एकत्रेति । अनेककलृप्तिः अनेकात्मके शब्दे कलृप्तिः, शब्दशक्तेरिति शेषः । पुरा असंगतिग्रहसमये । अस्य अधिकारिणः । परमाविवेकात् अत्यन्तमाविवेकात् ॥ २०१ ॥

पूर्वं “मानान्तराधिगतगोचरगापिनी स्याच्छब्दस्य लाक्षणिक-
वृत्तिरिति प्रलापः” (सं. शा. अ. १ श्लो. १५२) इत्यादिश्लोकेन
वाक्यार्थसंबन्धितया मानान्तराधिगते लक्षणा वाच्या, आत्मा
च न तथेति न लक्षणासंभव इत्याशङ्का—तथाऽधिगतिमात्रं लक्ष्यस्यापे-
क्षितं न तु मानान्तरेणापि, अधिगतिमात्रे चात्मन्यपि संभवतीति-
निरस्ता । इदानीं प्रकारान्तरेणाखण्डनास्वार्थं दूषयितुं “किं लाक्षणि-
कशब्दजन्यज्ञाने लक्ष्यं वाक्यार्थसंबन्धित्वेन विषयो भवति, केवल-
स्वरूपेण वा” इति विकल्पयति ।

अत्राह वाच्यशबलान्वितवस्तुनीयं

तद्वर्त्मना भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥

किं वा तदन्वितविलक्षणवस्तुनि स्या-

च्छब्दस्य नोभयमपि प्रतिभाति युक्तम् ॥ २०२ ॥

अत्राहेति । लाक्षणिकी प्रवृत्तिः लक्षणाजन्यशब्दज्ञानमित्य-
र्थः । तदन्वितविलक्षणवस्तुनीति । शबलान्विताद्विलक्षणं यद्वस्तु
तास्मिन् शबलान्वितवस्तुमात्रे इत्यर्थः । शब्दस्य लाक्षणिकी प्रवृ-
त्तिरिति संबन्धः । उभयप्रापि दूषणं समावपाति—नोभयमिति ॥ २०२ ॥

दूषणमेवाह—

संबन्धिरूपं यदि वस्तु लक्ष्य-

मखण्डवाक्यार्थमितिः कृतस्त्या ॥

अनान्वितं वस्तु पदार्थलक्ष्यं

न लक्ष्यते कुत्रचिदत्र लोके ॥ २०३ ॥

संयन्धिरूपमिति । वाच्यार्थसंयन्धित्वावशिष्टमित्यर्थः । लो-
के हि गङ्गापदादिना तीरादे स्वार्थसंयन्धित्वेनैव लक्ष्यते, अन्यथा
तत्र ततो नियमेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । एवमिहापि तत्त्वमादिवाक्यजन्यं
ज्ञानं शब्दान्वितत्वेन यदि ब्रह्म विषयीकुर्यात्तर्ह्यखण्डार्थता तस्य
कुतो भवेत् । द्वितीये तु नायं दोषः, परं तु तदेव न सिद्ध्यति
लोके तथाऽदर्शनात् । अन्यथा समुद्रतीरादेरपि गङ्गाशब्दात्प्रतीति-
प्रसङ्ग इति भावः ॥ २०३ ॥

सिद्धान्ती द्वितीयपक्षमादाय समाधत्ते—

पूर्वक्षणे भवति वाच्यपदार्थभाग-

भागित्वसंगतिरिहात्मनि निर्विभागे ॥

मोहोपदर्शितवपुर्घटते ततोऽस्मिन्

शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरदोषदुष्टा ॥ २०४ ॥

पूर्वक्षणेति । वाच्यार्थप्रतीतेः पूर्वकाल इत्यर्थः । निर्वि-
भागे आत्माने । मोहोपदर्शितवपुः, मोहेनोपदर्शितं वपुः स्वरूपं
यस्याः संगतेः सा तथा । वाच्यपदार्थभागभागित्वसंगतिः, तत्प्रती-
तिरिति यावत् । पूर्वक्षणेऽपेक्षिता भवतीति संबन्धः । लक्षणायाः भा-
गेव लक्ष्यस्य वाच्यार्थसंयन्धित्वेन ज्ञानमपेक्षितम् अन्यथा तथा तदुप-
स्थित्यसंभवात् । न तु लाक्षणिकशब्दजन्यज्ञानेऽपि तत्तथा प्रतीयते भा-
नाभावात्कं तु स्वस्वरूपेणैव । लोकेऽपि तीरादेः केवलस्यापि गङ्गा-
दिपदादुपस्थितिः, न चैवमतिप्रसङ्गः, पूर्वक्षणमाविना वाच्यार्थसंय-
न्धज्ञानेनैव नियततीराद्युपस्थितेति संभवेनान्यत्र तदसंभवात् । न
हि समुद्रतीरादि तथोपस्थितं भवति । ततो ब्रह्मणि लक्षणयाऽखण्ड-
र्थप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः । निर्विभागात्मनि कथं भागभागित्व-

१अध्याये वेदान्तानामेखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १६१

मिति शङ्कां निराकर्तुं मोहेत्युक्तम् ॥ २०४ ॥

उक्तमेवार्थं सोपपत्तिकं प्रपञ्चयति—

संवन्धिता भवति लाक्षणिकप्रवृत्तेः

सर्वत्र कारणमितीदमभीष्टमेव ॥

संवन्धिताकरणमेव तु लाक्षणिक्या

बुद्धेरनिष्टमिह तद्व्यभिचारदृष्टेः ॥ २०५ ॥

सम्बन्धितेति । सम्बन्धिताज्ञानमित्यर्थः । सर्वत्र लोके वेदे च । सम्बन्धिताकरणं वाच्यमर्थसम्बन्धिताऽऽकारत्वम् । कुतोऽनिष्टमित्यत आह—तद्व्यभिचारेति । तस्य सम्बन्धिताऽऽकारत्वस्य सर्वत्र लाक्षाणकपदजन्यज्ञानेऽभावादित्यर्थः । कुत्र तदभाव इति चेदुक्तमेव गङ्गापदजन्यज्ञानस्य शुद्धतीरविषयत्वेन तज्ज्ञाने गङ्गासम्बन्धिताऽऽकारत्वाभावाच्चिन्त्यमेव वाच्यमिष्टमित्येव लक्ष्यत्वे तात्पर्यगौरवमसङ्गात् ॥ २०५ ॥

व्यभिचारस्यलान्तरमाह—

यत्रैष काक इदमेव तु देवदत्त—

वैश्वमेति लाक्षणिकवृत्तिरिहाभ्युपेता ॥

काकास्पदत्वमवधार्य तथापि वैश्व—

मात्राकृतिर्भवति लाक्षणिकी तु बुद्धिः ॥ २०६ ॥

यत्रैष इति । देवदत्तगृहं किमिति पृच्छन्तं प्रति कश्चिदाह “यत्रैष काकास्तिष्ठाति इदमेव देवदत्तवेश्व” इति । तत्र किं काकाधिकरणत्वविशिष्टं देवदत्तगृहमिति वाक्यार्थ एव तदुपलक्षितम् । अन्य आह—लाक्षणिकेति । अभ्युपेता, सर्वैरिति शेषः । ततः किं तत्राह—काकास्पदत्वमिति । काकाधिकरणत्वमित्यर्थः । तथापि

काकास्पदत्वमिति सम्बन्धः । तस्माद्धि वाक्याद् गृहविशेषमात्रमेव
 देवदत्तीपत्वेन मतीयते न तु काकाधिकरणत्वाकारेण, निर्गतेऽपि
 काके तद्बुद्धिदर्शनात् । एतेन ग्रथमप्यसौऽपि निरस्तः । विशि-
 ष्टस्य देवदत्तीपगृहत्वे काकापसरणे गृहैकदेशभङ्गबुद्धिमत्त-
 श्चेति ॥ २०६ ॥

जहल्लक्षणायां लक्ष्यस्य वाच्यसम्बन्धित्वेनैव लाक्षणिकपद-
 जन्यज्ञानमिति निषयं दूषयित्वा जहदजहल्लक्षणायां तदसम्ब-
 वमाह—

सोऽयमित्यपि पदार्थरूपकं

लक्षणं यदुपलक्षणं हि तत् ॥

अंशिता यदि पदार्थलक्ष्यो—

गृह्यते ननु पुनर्विरोधिता ॥ २०७ ॥

सोऽयमिति । पदार्थरूपकम् पदार्थस्वरूपम् । लक्षणम् लक्ष्य-
 तेऽनेनेति लक्षणम्, लक्षकमिति यावत् । तत्तेदन्ताविशिष्टपदार्थद्वय-
 स्वरूपं शुद्धस्य यल्लक्षणं तदप्युपलक्षणम् । उपलक्षणं हि तदस्य-
 लक्षणमेव, अपिशब्दात्काकवदिति सूचयति । एतावान्विशेषः,
 काकाधिकरणत्वमन्यदेव गृहस्वरूपं लक्षयति, इदं तु स्वान्तर्भूतमेव
 देवदत्तादिरूपमिति । ततः किं तत्राह—अंशितेति । पदवाच्या-
 भ्यां लक्ष्ययोरंशिता मुख्यार्थसम्बन्धविशिष्टता यदि सोऽयंपदार्थां
 लक्षणया ज्ञायते तर्हि पुनर्विरोधिता नन्निति सम्बन्धः । यथा वा-
 च्ययोरविशिष्टयोरभेदे विरोधः प्रागुक्त एव यदि वाच्यार्थलक्ष्ययो-
 रशांशिताऽपि लाक्षणिकपदेन ज्ञाप्येत तदा पुनरपि सैव विरोधिता
 भवेत्, लक्ष्यस्वरूपे तत्तेदन्ताविशिष्ट्यानपायादित्यर्थः ॥ २०७ ॥

एवं पदद्वयलक्षणया महावाक्यस्य 'सत्यादिवाक्यस्यापि' सम-
 भिव्याहृतानेखिलपदलक्षणयाऽसृष्टे ब्रह्मणि दृष्टमुक्तापनूय विना-

१अध्याये चेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् १६३

ऽपि लक्षणां वाक्यं परमनेऽखण्डार्थनिष्ठं यदा तदाऽस्मन्मते लक्षणया
तत्र किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह—

एवं तावल्लक्षणावृत्तिहेतोः—

रानीतैषाऽखण्डवाक्यार्थबुद्धिः ॥

मुक्त्वाऽभीमां लक्षणावृत्तिमेषा

वक्तुं शक्येत्युच्यतेऽनन्तरेण ॥ २०८ ॥

एवं तावदिति । उक्तोपपत्तिपरामर्शेवंशब्दः । तावच्छब्दो-
ऽपि वक्ष्यमाणपक्षात्प्राथम्यमस्य द्योतयति अनन्तरेण ग्रन्थेनेति
शेषः ॥ २०८ ॥

तदेव दर्शयति—

भिन्नाभिन्नरत्नौ घटादिवचता साकं समुच्चारिता—

वन्यूनानधिके घटादिविषये तावत्प्रवृत्तौ तत्र ॥

नो चेद्विश्वसृजोऽपि दुष्परिहरा भेदादिमालाऽऽगता

भेदादेरपि तत्र वाच्यमपरं भेदादिकं स्यादिति ॥ २०९ ॥

भिन्नाभिन्नेति । रत्नौ शब्दौ । भिन्नो घट इत्यभिन्नो घट
इति घटादिपदेन सहोच्चारितौ भिन्नाभिन्नशब्दौ घटादिपदस्य वा-
चान्विषयस्तावत्येव तत्र मते प्रवृत्तौ तावन्मात्रविषयाविति यावत् ।
परपक्षे हि भेदः स्वरूपमेव वस्तुन इति वक्तव्यम् । एवं च भिन्नरत्न-
शब्दयोरेकार्थत्वाल्लक्षणां विनैव तविक्रमातिपदिकार्थमात्रानेष्टाविति
तद्वाक्यमखण्डार्थम् । एवमभिन्नो घट इति वाक्यमपि । ननु भिन्न
इति घटादिविशेषणतया प्रतीयमानो भेदः कथं घटादिस्वरूपं स्वा-
दिति चेत् मत्तमस्ति तत्रेयमनुपपत्तिः, तथापि स्वरूपातिरिक्तो भेद-
स्त्वन्मते न सिद्ध्यतीत्याशयेनैवमुक्तम् । नन्वातिरिक्त एव भेदोऽ-
भेदो वाऽस्तु तथा च तद्विशेषणभेद एव घटादिर्वाक्यार्थ इति कुतो-

ऽखण्डार्थेतेत्याशङ्क्याह—नो चेदिति । स्वरूपमेव भेदादिर्न भवति किं तु तदनिरिक्त एव चेदित्यर्थः । भेदादिमाला, भेदाभेदपरम्परेत्यर्थः । आगतेति छेदः । कथं तत्र भेदादिमालाऽऽगता स्यात्तत्राह—भेदादेरिति । तत्र तस्मिन्मते । भेदादेर्द्धर्म्यादिभ्यो भेदे भेदे धर्म्यादिभ्यो भेदान्तरमभेदे च स्वाभेदान्तरमेव तत्र तत्रापीति भेदादिमालामसङ्गः । न च भेदादेर्भेदादिः स्वरूपमेवेति वाच्यम् । तर्हि मध्यमेव तथास्तु किर्षातिरिक्तभेदादिकल्पनया । न च घटो भिन्न इत्यादिविशिष्टप्रतीतिवलाद् घटाद्यतिरिक्तभेदादिसिद्धौ सत्यां पश्चात्कल्पमानस्वरूपभेदादेः प्रथमकल्पातिरिक्तभेदबाधकत्वं न युक्तकल्पनमिति वाच्यम् । भेदादिविशेषणतादिप्रतीतिर्द्धर्म्यादिभ्यस्तस्य भेदग्रहमापेक्षत्वेन मध्यमेव घटादिस्वरूपभेदादेः कल्पात्वेन तद्विलक्षणभेदादिकल्पनानुपपत्तेः । न हि विशेषणविशेष्ययोर्भेदज्ञानमृते परस्परविरुद्धविशेषणविशेष्यभावप्रतीतिर्भवति । भावे वा प्रतीतेरन्यथासिद्धत्वेनातिरिक्तभेदसापकत्वं न स्यादिति भावः ॥६०२॥

नन्वेवं भिन्नाभिन्नघटशब्दानां पर्यायतापत्तिरिति चेत्तार्हिक भेदादौ भिन्नादिशब्दो न भवर्त्तते, प्रवर्त्तते चेत्तत्र यः परिहारः स एवान्यत्रापि तथास्तु, एवं सत्यपि परिहारान्तरमाह—

परस्पराभावमुपाददानो

निमित्तमर्थेषु हि भिन्नशब्दः ॥

प्रवर्त्ततेऽन्ये तु घटादिशब्दा

निजनिजं वाच्यमुपाददानाः ॥ २१० ॥

परस्परेति । ननु कोऽसौ स्वरूपभेदादे परस्पराभावः, अन्योऽन्यभाव इति चेत्किं तत्र ममाणम्, घटात्पटो भिन्न इत्यादिबुद्धेः स्वरूपभेदावलम्बनतयाऽन्यथासिद्धत्वात् । एतेनास्त्येव तन्मतेऽपि परस्पराभावः किं वृक्तदोषात्स भेदो न भवतीति न भेदान-

१ अध्याये वेदान्तानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १६५

न्यामिति प्रत्युक्तम् । भेदातिरिक्तपरस्पराभावे प्रमाणाभावस्योक्तत्वादिति चेत्सत्यम् । एवं हि स्वरूपभेदवादिनो “भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया” इति वदन् आहुः, घटः पटो न भवतीति पटादिसापेक्षतया प्रतीयमानं घटादिस्वरूपं पटादिभ्यो भेदः, एवं पटादिस्वरूपमपि घटादिभ्यो भेद इति । एवं परस्परस्याभावः परस्परापेक्षस्वरूपम्, तदुपाददान इत्यर्थः । निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तेषु घटपटादिषु । निजंनिजं स्वीयं स्वीयमन्यन्योऽन्यनिरपेक्षघटत्वादिस्वरूपं वाच्यमुपाददानाः बोधयन्तः । प्रवर्तन्ते इति विपरिणतानुपङ्गः । तत्पक्षे हि भिन्नशब्दः पटादिकमपेक्ष्य घटादिस्वरूपं बोधयति, अप च पटादिवैशिष्ट्यं घटेन प्रतिपादयति । घटादिशब्दस्तु घटत्वादिकमेव निमित्तीकृत्य तत्र प्रवर्तने इति न तपोः पर्यायता नापि विशिष्टार्थं वाक्यमिति भावः ॥ २१० ॥

एवमभिन्नशब्देऽप्याह—

परस्पराभावविहीनभावा—

दभिन्नशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥

घटस्वरूपैकनिबन्धनात्

घटादिशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥ २११ ॥

परस्पराभावविहीनभावादिनि । भेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेतरसापेक्षत्वस्याभावः परस्पराभावविहीनभावस्तत्सापेक्षवस्तुस्वरूपमिति यावत् । तस्मात्, तथा च तदस्य एवाभिन्नपदप्रवृत्तिनिमित्तं सं इति न घटादिपदेन तत्स्वरूपनिमित्तेन पर्यायतेति भावः ॥ २११ ॥

इदानीं सिद्धान्त्येकपदलक्षणयापि तदाह—

अवोधनाशश्चितिरित्यमुष्मिन्

पदद्वये त्वेकरसात्मनिष्ठे ॥

अगौणमेकं पदमन्यदत्त /

द्वितीयवृत्तीतरसंगमाय ॥ २१२ ॥

अयोधनाश इति । अज्ञाननाश इत्यर्थः । चित्तिः ज्ञानम् ।
अगौणम् मुख्यार्थम् । द्वितीयवृत्तिः लक्षणावृत्तिविशिष्टम् । इतर-
सङ्गमाय पदान्तरसम्बन्धाय, तदर्थान्वययोग्यताया इत्यर्थः ॥२१२॥

ननु किं पदं तत्रागौणं किं वा लक्षणावृत्तीति तत्राह--

अज्ञाननाशपदमत्र हि मुख्यमिष्टं

विद्यानिवन्धननिवृत्तिसमर्पकत्वात् ॥

तेनान्वयाय चित्तिवाचि पदं स्ववाच्ये

सौत्रं समुज्जति मनेः परिणामरूपम् ॥ २१३ ॥

अज्ञाननाशपदमिति । अत्रास्मिन्वाक्ये । हिरेवार्थे । अज्ञा-
ननाशपदमेवेति सम्बन्धः । मुख्यार्थम् कुत्र इति चेत्तत्राह-विद्या-
निवन्धनेति । विद्या अविद्यानिवर्धकसाक्षात्काररूपा वृत्तिस्त्रि-
वन्धना तदुपहिता सा निवृत्तिस्तस्याः समर्पकत्वाद्वोधकत्वादित्यर्थः ।
अविद्यानिवृत्तिर्हि वक्ष्यमाणन्यायेनाविद्याधिष्ठानात्मैव । अविद्यानि-
वृत्तिपदं च तामेव निवृत्तिमभिधत्ते । यद्यपि पूर्णात्मन्युक्तवक्ष्यमाण-
न्यायेन कस्यापि पदस्य वृत्तिर्न सम्भवति, तथापि विद्योपहितारूप-
पाविद्यानिवृत्तौ तत्पदं प्रवर्तते, पशुत्वोपहिते दृतिहरिशब्दवत्,
तत्र पशुत्वमिवात्र विद्याप्युपाधितया तदस्यैवेति केवलात्मनिष्ठत्वा-
न्मुख्यमेवेदम् । नन्वाविद्यानिवृत्तिरिति नैकं पदं निवृत्तिपदं तु घटा-
दिनिवृत्तिसाधारणेन रूपेण तां वदतीति नात्ममात्रनिष्ठमिति चेत्, न ।
निवृत्तौ भावस्याभावस्य वा साधारणधर्मस्यामम्भवेन तत्तत्स्वरूप-
स्यैव तत्पदाभिधेयत्वादविद्यानिवृत्तेश्चात्मैव स्वरूपमिति नोक्तदोषः ।
तस्मादन्वयाय चित्तिवाचि पदं चित्तिरिति पदं स्ववान्ये शब्दे
मतेरन्तःकरणस्य परिणामरूपं सौत्रं स्वकीयं धीपरिणामांशं समुज्जति

१ अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १६७

यजति । एतच्च भागान्तरोपादानोपलक्षणमिति मुख्यलाक्षाणकप-
दाभ्यामखण्डोत्तीक्ष्णमिति भावः । अत्र सौवं समुज्जरीत्यनेनार्थोत्पत्त्या-
नुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ २१३ ॥

ननु विधिपदस्यात्मनि लक्षणा, अभावपदस्य तत्र शक्तिरिति
महदेतच्चित्रम् । अविद्यानिवृत्तिर्वा कथमात्मा भवेत्, न हि घटनिवृत्ति-
मूलं भवतीत्याशङ्क्य सत्यादिपदसाधारण्यादितिपदस्य नात्र किं
विधित्रमित्याशयेनाह—

विधिपदानि हि भागसुमर्पणा—

दयरभागनिराकरणादपि ॥

अविषयात्ममर्ति जनयन्ति नो

न तु मृपार्थनिवृत्तिगिरस्तथा ॥ २१४ ॥

विधिपदानीति । भावरूपार्थवाचकपदानीत्यर्थः । निराकर-
णात्परिवर्जनात् । अविषयात्ममविमवाच्यात्ममर्ति ब्रह्माकारां वृत्ति-
म् । नः अस्माकं मते । द्वितीयामाशङ्कां परिरहन्नाह—न त्विति ।
मृपार्थनिवृत्तिगिरस्तु तथा तद्भागत्यागापरभागार्पणेनाविषयात्मम-
र्ति न जनयन्तीत्यर्थः । मृपार्थनिवृत्तीत्यस्याप्यप्यशयः—यत्र यदध्य-
स्तं तस्य ततः पृथक्त्वत्वाभावात्तत्र तन्निवृत्तिरत्यन्ताभावोऽविष्टा-
न्मेव, यथा शृङ्गारजवादेः । घटादेस्तु भूतलादावनध्यस्तत्वेन पृथ-
क्त्वत्वाच्चित्तस्तथा मिथ्यते । अविद्या चात्मन्यध्यस्तवेति तन्निवृ-
त्तिः ॥ एव, अत्र न किं चिदब्रालौकिकमिति ॥ २१४ ॥

पूर्व भिन्नोऽभिन्नो वा घट इत्याद्युदाहरणेन मुख्यवृत्त्याखण-
्डार्थतायां परसंमतिरुक्ता, तत्र धर्मभेदवादिनोऽसंमतिर्वाच्य मत्वा
तत्संमतोदाहरणेन तात्माह—

भेदो भिन्नश्चातिरेकोऽतिरिक्तो

भेदोऽभिन्नः संविदः स्वप्रकाशाः

इत्येतस्मिन्विद्यते नार्थभेदो

वेदान्तानामप्यखण्डस्तथार्थः ॥ २१५ ॥

भेदो भिन्न इत्यादिना । एकदेशिनं प्रत्याह-अतिरेकोऽ-
तिरिक्त इति । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदसंपादकः काश्चिदमोऽतिरेकः ।
प्राभाकारं प्रत्याह-संविदः स्वप्रकाशा इति । इत्येतस्मिन्नीद-
मोऽस्मिन्वाक्य इत्यर्थः । येषां मते भेदो घटादेर्भिद्यते तेषामपि भेद-
स्य भेदाद्भेदानङ्गीकारात्तत्स्वरूपमेवेति मुख्यार्थयोरपि पदयोरेका-
र्थत्वम् । एवमातिरेकाद्युदाहरणेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा स्वप्रकाशत्वमपि
संविदस्वरूपमेव । तस्य ततो भेदे तेनान्येन वा संवन्धाऽसंभवेनाऽ-
सिद्धिमसङ्गः । मानान्तरप्राप्तत्वे च संविदोऽपि तत्प्रसङ्गेन स्वप्रकाश-
त्वायोगादिसभिनेत्य दाष्टान्तिकमाह-वेदान्तानामिति ॥ २१५ ॥

एवं न्यायबलाद्भोक्तृवादिप्रसिद्धेः सोऽपमित्यादिदृष्टान्तेन च
वेदान्तानामखण्डवस्तुसमन्वयं दर्शितमनुवदन्ममस्ततीर्थकाराणां सं-
प्रतिपक्षात्प्रभावपाणिनिवचनादप्यखण्डार्थत्वसिद्धेर्वेदान्तेषु तदविरुद्ध-
मित्याशयेनाह-

एवं तावदखण्डवस्तुविषयः शब्दान्वयो दर्शितो

लोके दृष्टनयेन पाणिनियचोऽप्यस्यैव संसूचकम् ॥

येनायं स्मरति प्रकृत्याभिहिते वृक्षादिके केचले

— तन्मात्रे-प्रथमोतिसूत्रवचसैवाद्यां विभक्तिं मुनिः ॥ २१६ ॥

एवं तावदिति । येन वचसा पाणिनिनाऽखण्डविषयशब्द-
समन्वयः सूचितस्तन्मूत्रकदेशं संक्षिप्य तदर्थक्यनपूर्वकमुदाहरति—
येनेति । अयं मुनिर्धेन सूत्रवचमेव स्मरति तत्पाणिनिवच एवास्य
संसूचकमिति संबन्धः । प्रकृत्याभिहिते वृक्षादिपदस्य प्रकृत्यंशायि-
हिते । अनेन प्रातिपदिकार्थेति पदं व्याख्यातम् । केचल इति

१. अध्याये वेदान्तानामखण्डार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १६९

सौत्रमात्रपदार्थस्योक्तिः “तन्मात्रे प्रथमा” इति सूत्रैकदेशोदाहरणम् ।
आद्यां प्रथमाम् । पाणिनिः खलु भगवान् “मात्रेपादिकार्थलिङ्गपरि-
माणवचनमात्रे प्रथमा” इति सूत्रे मात्रेपादिकार्थमात्रे प्रथमां विभक्तिं
स्मरन्पर्याययोर्दृष्टादिमात्रेपादिकप्रथमाविभवत्परेकार्थत्वं दर्शयति ।
एतदेव च वाक्यस्याखण्डार्थत्वमिति तत्संभवाति मतिः भावः ॥ २१६ ॥

श्रुतितन्मूलन्यायनिर्द्धे सूचयता भगवता वादरायणेन “तत्तु
समन्वयात्” इति सूत्रेण तादृशे वेदान्तगम्यत्वेन प्रतिज्ञाने निराति-
शयानन्दाद्वये ब्रह्मणि स्वप्रकाशे समन्वायदिति हेतुरुक्तः, तत्र य-
द्यापि व्यधिकरणान्वयोऽपि लोके वेदे च दृश्यते, तथापि तस्य संब-
न्धादिनिष्ठतया प्रतिज्ञातब्रह्मनिष्ठत्वासंभवाद् योग्यतया सामानाधि-
करण्यानवय एव तेन विवक्षित इति समन्वयादिति सौत्रोक्तिबलात्
वेदान्तानामखण्डे पर्यवमानमित्याह—

सामानाधिकरण्यमन्वयागिरा हेतुं वदत्यादरात्
तस्यैवाथ विशेषणं समिति च व्यावृत्तये गृह्यते ॥
गौणान्मुख्यमयं भिनत्ति भगवान्व्यावर्त्तकेनामुना
नीलेनोत्पलवस्तुवत्स्फुटतरं द्वैविध्यसद्भावतः ॥ २१७ ॥

सामानाधिकरण्यमिति । अन्वयागिरा समन्वयसूत्र इति
शेषः । वदति भगवानित्यनुपङ्गः । आदरादिनि तस्य श्रुतन्याय-
सूचकत्वं दर्शयति । भवतु तर्हि नीलोत्पलवद् गुणगुणिभावनिष्ठ-
तया भृशव्यवर्त्तकार्यकारणभावनिष्ठतया वा सामानाधिकरण्यमित्या-
शङ्काह—तस्यैवेति । अयेति पूरणार्थे । समिति विशेषणं च
गृह्यते इति सम्बन्धः । तर्त्तिक रूपवान्यद् इति रूपवत्त्वे घटस्यान्वय-
स्य ममिति विशेषणं ? नेत्याह—व्यावृत्तये इति । विशेषणस्योत्त-
र्गतो व्यावृत्त्यर्थत्वात्सम्भवन्त्यां च व्यावृत्तौ रूपवत्ताया इव न
स्वरूपमात्रनिष्ठेति भावः । गृह्यते भगवतीति विपरिणतानुपङ्गः ।

कुतो व्यावर्त्तयति विशेषणमिति जिज्ञासार्थं तदर्थं पञ्चावृत्तिसंभा-
वनामपि दर्शयति-गौणादिति । अयं भगवान्स्फुटतरं मामा-
नाधिकरण्यद्वैविध्यस्य सद्भावतो व्यावर्त्तकेनामुना समितिविशेषणेन
गौणात्सामानाधिकरण्यान्मुख्यं नीलेनोत्पलवस्तुवद्भिनत्तीति सम्ब-
न्धः । सूत्रकारो ह्यन्वयस्य समितिविशेषणं प्रयच्छति, तच्च व्यावृ-
त्तिपरमिति गौणात्सामानाधिकरण्यादस्य व्यावृत्तिसिद्धौ मुख्यत्व
सिद्ध्यतीति तद्वाक्यमखण्डपर्यवसायीति वक्ष्यमाणन्यायेन निश्चीयत
इति भावः ॥ २१७ ॥

द्वैविध्यसद्भावमेव दर्शयति—

तद्वि द्विधैकाधिकरण्यमुक्तं

गौणं च मुख्यं च विविच्य सद्भिः ॥

संसर्गरूपार्थनिवेशि गौणं

मुख्यं त्वखण्डार्थनिविष्टमाहुः ॥ २१८ ॥

सद्भिः इति । हिरवधारणे । साद्भस्तदैकाधिकरण्यं गौणं च मु-
ख्यं चेति द्विधा विविच्य तत्रतत्रोक्तमेवेति सम्बन्धः । गौणमुख्ययोः
क्रमेण स्वरूपमाह—संसर्गोति । गुणगुण्यादेः संसर्गरूपेऽर्थे निवेशि
तत्पर्यवसायि यस्मान्मानाधिकरण्यं तद् गौणम्, मुख्यं तु नैवं,
किं त्वखण्डार्थनिष्ठमिति सन्त आहुरिति सम्बन्धः ॥ २१८ ॥

इदानीं मुख्यस्याखण्डे पर्यवसानं दर्शयिष्यस्तदुभयमाधारण-
रूपमाह—

आदाय नानाविधकारणानि

गिरामयैकत्र तु या प्रवृत्तिः ॥

तामाहुर्देकाधिकरण्यनाम्ना

विपश्चितो वेदशिरःसु त्रिधाः ॥ २१९ ॥

१अध्याये वैदातानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७१

आदायेति । कारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानि । भिन्नप्रवृत्तिनि-
मित्तानां शब्दानामेकत्रैवार्थे या वृत्तिः तां वेदाशिरःसु विपश्चितो
विवेकिनो विषा ऐकाधिकरण्यनाम्ना आहुरिति सम्बन्धः । अत्र प-
र्यायपदेषु राष्ट्रः पुरुषः इत्यादिषु चातिप्रमद्वारणाय भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेकत्रेति च द्वयमुपात्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थनिरूपणं
सामानाधिकरण्यायत्तमिति वेदान्तिभिस्तदवश्यं निरूपणीयमिति
द्योतयितुं वेदाशिरःसु विपश्चित इत्युक्तम् ॥ २१९ ॥

उभयोः क्रमेणोदाहरणमाह—

नीलं सुगन्धि महदुत्पलमम्बुशायी-

त्येषंप्रकारमिह गौणमुशन्ति सन्तः ॥

सोऽयं पुमानुदशरात्रगतो विवस्वा-

नाकाशगो रविरसाविति मुख्यमाहुः ॥ २२० ॥

नीलमित्यादिना । उत्पलमिति विशेष्यमुक्तम् । उदशरात्र-
गतः जलभाजने मतिविम्बतो विवस्वानाकाशगोऽसौ रविरिति
सामानाधिकरण्यं मुख्यमाहुः । विम्बप्रतिविम्बयोरेकरसत्वादि-
त्यर्थः ॥ २२० ॥

अस्त्वेवं तद्वैविध्यं कथमेवावता मुख्यसामानाधिकरण्यस्या-
स्रण्डपर्यवसानं तत्राह—

एकत्र वृत्तिरिति लक्षणमत्र मुख्यं

संसर्गवस्तुनि पुनर्न हि तद् घटेत ॥

नानारसे हि विषये वचसां प्रवृत्ति-

नीलं सुगन्धि महदुत्पलमित्यमीषाम् ॥ २२० ॥

एकत्रेति । लक्षणं लक्षणांशः । अत्र अस्रण्डे । अस्रण्डे हि
वस्तुनि पर्यवसन्नानामपपर्यायपदानामेकत्र वृत्तित्वं मुख्यमनुपचरि-

तम् । नीलोत्पलादिविशिष्टवस्तुनि पुनस्तन्मुख्यमेकनिष्ठत्वं न हि
घटेत । तत्र लोकमसिद्धिमेव हेतुमाह—नानारसेति । अमीषां
वचसां नानारसे विषये प्रवृत्तिः प्राप्तिरिति संबन्धः ॥ २२१ ॥

इदानीमेकत्र वृत्तिरित्येतद्व्यावर्त्यन्याधिकरणान्वयस्वरूपमाह—

नानाविधैर्बहुभिरेव निमित्तभेदै-

भिन्नेषु वस्तुषु गिरामथ या प्रवृत्तिः ॥

सर्वत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धा

सा शब्दवृत्तिकुशलव्यवहारभूमौ ॥ २२२ ॥

नानाविधैरिति । अत्र बहुत्वमविवक्षितं द्वयोरपि तद्वक्ष-
नात् । निमित्तभेदैः स्वस्मार्थे प्रवर्तमानानामिति शेषः । तासां
भिन्नेषु गुणप्रधानभूतानेकपदार्थेषु, तन्निरूपितार्थेष्विति यावत् । तत्र
या वृत्तिः सा वैयधिकरण्यमित्यन्वयः । सामानाधिकरण्यव्यावृत्तये
भिन्नैष्विति । अत्यन्तभिन्नैष्वित्यर्थः । नानाव्यक्तिनिष्ठपर्यायव्यावृ-
त्तये निमित्तभेदैरिति । शेषं स्वरूपकथनम् । शब्दवृत्तीति ।
शब्दवृत्तिविवेचने ये कुशलास्तेषां व्यवहारस्थल इत्यर्थः ॥ २२२ ॥

इदानीं नानाविधकारणानीत्येतद्व्यावर्त्यपर्यायस्वरूपमाह—

अभिन्नहेतुर्विषयं समाने

विभिन्नवाचामथ या प्रवृत्तिः ॥

पर्यायनाम्ना ऽभिन्नदन्ति धीराः

प्रवृत्तिमेतां वचसां बहूनाम् ॥ २२३ ॥

अभिन्नहेतुरिति । एकप्रवृत्तिनिमित्तैत्यर्थः । समाने एकीस्म-
न्अभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकीस्मिन्नर्थे वृत्तिः पर्यायता इत्यर्थः ॥ २२३ ॥

१. अध्याये धेदांनानामध्वंढार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७३

व्यधिकरणान्वयपर्याययोः क्रमेणोदाहरणमाह—

कुड्यं गृहस्य सरसोऽम्बुजमस्य वस्त्र-
मित्यत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धम् ॥

एवं मुखं वदनमाननमित्यमीषां
पर्यायताऽपि विदितैव पुरोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

कुड्यामित्यादिना । अस्य देवदत्तादेः । पुरोक्तहेतोः “निमि-
त्तमेदैः” “आभिन्नहेतुः” इत्यत्र चोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

एवं लोकप्रामिद्धान्वयस्वरूपभेदमुक्त्वा इदानीं तत्त्वमसीतिवा-
क्ये अभ्येषामसंभवान्मुख्यमेव सामानाधिकरण्यमखण्डानिष्टं सिद्धयी-
त्याह—

पर्यायता न खलु तत्त्वमसीति वाक्ये
नापीह संभवति भेदकभेद्यभावः ॥
तत्त्वंपदार्थगतमेकरसैकभागं
तत्त्वंपदे समुपलक्षयतो विरोधात् ॥ २२५ ॥

पर्यायतेति । न संभवतीत्यनुपपन्नः । तत्त्वमसीति सत्पादेरुप-
लक्षणम्, प्रवृत्तिनिमित्तमेदादिति शेषः । पर्यायत्वे महप्रयोगापो-
गाश्च । तदुक्तम् “पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेप्यते” इति ।
भेदकभेद्यभावः कुड्यं गृहस्य नीलमुत्पलमित्यादाविव तदर्थयोर्विशे-
षणविशेष्यभावोऽपि न संभवति तस्य तत्र बाधितत्वान्मुख्यार्थयो-
र्विरोधादित्यर्थः । अविरोधादिति वा तदर्थमित्यर्थः । अतोऽबाधितं
मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं तत्र समन्वयो भवतीति तदखण्डार्थमिति ।
फलितमाह—तत्त्वंपदार्थगतमिति । एकरसश्चासावेकभागस्तं चिदे-
करसामित्यर्थः ॥ २२५ ॥

एवं महावाक्यस्याखण्डे ह्येव, तत्र दृष्टान्ततया सोऽपिमिति-
वाक्येऽपि लोके तां दर्शयित्वा इदानीं ब्रह्मलक्षणसत्त्वादिवाक्यस्या-
खण्डार्थत्वोदाहरणे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति चन्द्रलक्षणवाक्येऽप्यखण्डा-
र्थतां दर्शयन्दाष्टान्तिकेऽपि न्यायमिद्धां तामनुवदति—

प्रकृष्टप्रकाशध्वनी व्यक्तिमेकां

यथा लक्षणावस्मनोपक्षिपेताम् ॥

शशाङ्कादिशब्दार्थसंकीर्तने स-

चिदानन्दशब्दाः परं ब्रह्म तद्वत् ॥ २२६ ॥

प्रकृष्टप्रकाशध्वनी इति । ध्वनी शब्दौ । व्यक्ति चन्द्रव्य-
क्तिम् । उपक्षिपेतां प्रतिपादयतः । ननु किमिति प्रकृष्टप्रकाशशब्द-
योश्चन्द्रे स्वार्थसंसर्गमविरुद्धं विहाय लक्षणया तत्स्वरूपबोधकत्वं,
मुख्ये संभवति लक्षणया अन्यायत्वादिति तत्राह—वाचाङ्कादीति ।
आदीति गवादिशब्दं दर्शयति । संकीर्तने उद्देश्य इति शेषः ।
वक्ष्यमाणरीत्या शशाङ्कादिशब्दार्थसंकीर्तने क्षणेन वाक्येन क्रियते,
प्रकृष्टप्रकाशादिवैशिष्ट्यं च न तदर्थस्वरूपमिति तद्विहाय विधीत-
शशाङ्करूपमेव पदद्वयं लक्षणया प्रतिपादयतीत्यर्थः । तद्वत् प्रकृष्टादि-
शब्दबललक्षयंतीत्यर्थः ॥ २२६ ॥

ननु संबन्धमुख्यार्थप्रयोगस्यापि लक्षणयाऽखण्डार्थत्वे नीलोत्प-
लादिवाक्यस्यापि तत्किमिति न भवेदित्याशङ्क्याह—

न नीलोत्पलाद्या गिरो व्यक्तिनिष्ठाः

स्ववाच्यार्थसंसर्गमात्राभिधानात् ॥

विरोधे हि वाच्यव्युतिर्नाविरोधे

गिरां लक्षणाऽत्रापि चेदस्तु साम्यम् ॥ २२७ ॥

१ अध्याये वेदांतानामखंडार्थमतिपादकत्वसाधनम् । १.७५

न नीलोत्पलाद्या इति । कुनस्तत्राह—स्ववाच्येति । तत्र गुणगुण्यादिसंसर्गमात्रस्यैव ताभ्यामाभिधानादित्यर्थः । ननु तदेव कुतः प्रकृष्टप्रकाशपदयोरिव तयोरपि द्रव्यमात्रनिष्ठतैव किं न स्यात्तत्राह—विरोधे हीति । मुख्यार्थानां गिरां तात्पर्यविपर्यभा-
र्थवापे मुख्यार्थच्युतिर्नाविरोधेऽपि । यद्यविरोधेऽपि तत्र लक्षणाऽभ्यु-
पगम्येत तर्हि नीलोत्पलादेरापि प्रकृष्टप्रकाशादिसाम्यमस्तु किं नश्चिन्नमित्याह—लक्षणेति ॥ २२८ ॥

तत्र साम्यमेवोपपादयति—

न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तितः स्याद्

विभिन्नोत्पलत्वाश्रयव्यक्तिरेषा ॥

तथैवोत्पलत्वाश्रयव्यक्तितः स्या-

न्न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तिरन्या ॥ २२८ ॥

न नीलत्वेति । उत्पलत्वस्याश्रय आश्रयत्वं यस्यां सा त-
थोक्ता, न विभिन्ना स्यादिति संवन्तः । एवं द्रव्यस्यापि गुणादभे-
दमाह—तथैवेति । गुणगुणिनोरभेदादित्यर्थः । नीलत्वोत्पलत्वा-
दिजातिवाचकशब्दाभ्यां लक्षितव्यक्त्योरभेदात्तदप्यखण्डार्थमस्ति-
ति प्रौढ्याऽभ्युपगमः ॥ २२८ ॥

एवं नीलोत्पलवाक्ये लक्षणाखण्डार्थत्वं चाभ्युपेक्षोक्तत्वा इदानीं
तदुभयं परित्यजति—

न नीलोत्पलादिप्रदेशेषु किञ्चिद्

गिरां लक्षणाकारणं तेन तत्र ॥

न नीलोत्पलत्वादिकव्यक्तिनिष्ठा

गिरस्ता भवेयुः प्रमाणाद्वते नः ॥ २२९ ॥

न नीलोत्पलादीतिद्वयेन । “इदमुपेत्य किमप्युदितम्” इ-

त्युत्तरलोकस्थमत्रादौ द्रष्टव्यम् । लक्षणाया अपि तत्राभ्युपगमेनो-
क्ताया अत्र परित्यागात् । प्रदेशेषु वाक्येषु नीलोत्पलाद्यर्थेषु वा
लक्षणाकारणे किमपि नेति संबन्धः । न तावदन्वयानुपपत्तिस्त-
थास्ति निमित्तं, तदन्वयस्य सत्त्वात्, नापि तात्पर्यानुपपत्तिः गुणगु-
णित्वममर्गस्यैव तत्राभिप्रेतत्वात् । न चान्यल्लक्षणाभिनिमित्तं प्रसिद्धम-
स्ति निर्बीजलक्षणायां चातिप्रमत्त इत्याशयेनाह तेन तत्रेत्यादिना ।
नो मते नीलोत्पलत्वादिजातेर्या व्यक्तिस्तन्निष्ठास्ता गिरो न भवेयुः,
प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ २२९ ॥

लक्षणायामपि तस्य वाक्यस्य नाखण्ड्यार्थता लक्ष्यव्यवहारेकर-
सत्त्वाभावादित्याह—

इदमुपेत्य किमप्युदितं मया

न तु तयोरभिदा परमार्थतः ॥

गुणगुणित्वकृतोऽतिशयस्तयो-

र्भवति लक्षणायाऽपि गृहीतयोः ॥ २३० ॥

इदमुपेत्येति । किमपि अनभिप्रेतमापि । तयोः नीलोत्पलव्यं-
स्तयोः । अभिदा परमार्थतोऽत्यन्तभेदस्तस्यैव परमार्थत्वादित्यर्थः ।
कृतो नाभिदा तत्राह—गुणगुणित्वेति । अतिशय इपद्भेदः ।
अत्यन्ताभेदे गुणगुणित्वायोगाच्च नीलोत्पलयोश्च गुणगुणित्वेन प्रसिद्ध-
त्वादत्यन्तभेदाभावेऽप्यपद्भेदोऽस्तीति न तदखण्ड्यार्थमित्यर्थः ॥ २३० ॥

तर्हि तद्वदेव प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यमापि चन्द्रेऽवाधितस्वार्थमं-
सर्गपरमस्त्वत्पादाह—

प्रकृष्टप्रकाशत्वजाती हि लोके

प्रकृष्टप्रकाशाभिधानाभिधेये ॥

तयोरन्वये कीर्त्यमाने तु ताभ्यां

शशाङ्काभिधानाभिधेयं न लभ्यम् ॥ २३१ ॥

१ अध्याये वेदान्तानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १७७

प्रकृष्टप्रकाशेति । प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजानी इत्यर्थः । हिरव-
धारणे । प्रकृष्टप्रकाश इत्यभिधानयोः शब्दयोरभिधेये भवत इति
शेषः । ततः किं तत्राह—तयोरिति । आक्षिप्तव्यक्तिद्वारा तयो-
र्जात्योरन्वये ताभ्यां पदार्थां प्रतिपाद्यमाने सति, तुरवधारणे ।
शशाङ्कामिधानाभिधेयं न लभ्यमेव । जातिद्वयतदाश्रयचन्द्रवैशिष्ट्य-
स्य चन्द्रपदाभिधेयत्वाभावादिति भावः ॥ २३१ ॥

ननु प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टस्यैव चन्द्रत्वाद्यः प्रकृष्टप्रकाशः स चन्द्र
इति वचनव्यक्त्या किमिति शशाङ्कामिधानाभिधेयं न लभ्यमिति
तत्राह—

शशाङ्कामिधानाभिधेये हि पृष्टे

तदेवोत्तरेणापि निर्णयमत्र ॥

प्रकृष्टप्रकाशत्वजात्यन्वयोऽयं

तदाक्षितनव्यञ्जकव्यक्तिनिष्ठः ॥ २३२ ॥

शशाङ्कामिधानेति । तदेव न गुणादिवैशिष्ट्याभिलष्यः ।
उत्तरेण प्रकृष्टप्रकाशचन्द्र इति मत्पुत्तरवचनेन । अत्र लोके । ननु
तदेवोक्तवचनव्यक्त्याऽपि निर्णयते । प्रकृष्टप्रकाशाश्रयस्यैव तथापि
चन्द्रत्वनिपादनाचन्द्रत्वाश्रयस्यैव तदभिधानाभिधेयत्वादिति तत्राह—
प्रकृष्टप्रकाशत्वेति । तदानीं हि तत्पदद्वयेन मुख्यवृत्त्योपास्यत-
प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजात्योरन्योऽन्यमन्वयो वाच्यः, पदार्थयोस्तन्निव-
भावः । स च साक्षान्न संभवतीत्ययं जात्यन्वयस्तदुभयासिद्धतदभिव्यञ्ज-
कव्यक्तिनिष्ठ इति न केवलचन्द्रव्यक्तित्वम इति भावः ॥ २३२ ॥

ननु स एव शशाङ्क इत्युक्तिमिति चेत्तस्य शशाङ्कस्यासाधारणो
धर्मः सः, न तु तत्स्वरूपमिच्छाशयेनाह—

शशाङ्कामिधानाभिधेयो न चेष्टः

शशाङ्कस्य तेजोविशेषत्वहेतोः ॥

ततश्चोपपन्ना जहल्लक्षणातः

पुरोक्ता पदाम्यामखण्डार्थासिद्धिः ॥ २३३ ॥

शशाङ्काभिधानाभिधेयो न चेष्ट इति । चोऽवधारणे ।
नैवेष्टः सिद्ध्यतीति शेषः । कुतः ? शशाङ्कस्य तेजोविशेषत्वेहेतोस्तेजो-
विशेषमात्रस्यैव तत्स्वरूपत्वान्न जातिद्वयविशिष्टव्यक्तिद्वयतादात्म्यं
तत्स्वरूपमिति न ततस्तत्सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

इदमिदं विवक्षितम् । अस्ति तावलोके चन्द्रस्वरूपेऽयं चन्द्रोऽयं
वेति संशयः । अस्ति च तदपनयायास्मिन्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति
प्रश्नः । तदुभयं चन्द्रस्वरूपमात्रविषयं तदन्यस्य तद्विषयस्याभावात् ।

ननु चन्द्रस्यासाधारणो धर्मः क इति प्रश्नोऽस्ति चेत्, न ।
प्रश्नवाक्ये तत्पदाभावात् । लक्षणायां च न निमित्तमस्ति प्रकटप्र-
काशस्य प्रत्यक्षेण निर्णीतस्य “स्वरूपेण कः प्रकटप्रकाशः” इति
संशयाभावात् । चन्द्रज्ञानं विना तस्य चन्द्रधर्मत्वाज्ञानायोगेन प्रकृ-
ष्टः प्रकाशः किं चन्द्रस्यान्यस्य वेति प्रश्नासम्भवात् । यद्यपि चन्द्र-
मपि प्रत्यक्षेण पश्यति, तथापि तत्संशयानुरोधेन तज्ज्ञानस्यापातज्ञा-
नतया तदज्ञाने नाविरोधः । नैव प्रकटप्रकाशेऽनिश्चयस्तज्ज्ञानम् ।
अत एव चन्द्रपदवाच्यत्वादिः प्रश्नविषय इति प्रत्युक्तम् । चन्द्र एव
चन्द्रपदवाच्य इति सामान्यतश्चन्द्रे तस्यापि निर्णीतत्वात् । व्यक्ति-
विशेषे तदज्ञानस्य पूर्ववच्चन्द्रस्वरूपज्ञानाभावेऽसंभवात् । अतः संश-
यप्रशनावज्ञातचन्द्रमातिपादकार्थमात्रनिष्ठौ । अत एव प्रकटप्रकाशः
इति वचनमपि तन्मात्रगोचरं न तु प्रकाशविशेषवैशिष्ट्यादिगोचरम् ।
अन्यथाऽऽप्रशने कोविदारोत्तरस्वल्पश्रव्यधिकरणमातिवचनस्यानव-
धेयतापत्तेः । यत्तु अपृष्टमपि प्रकाशवैशिष्ट्ये पृष्टार्थे निर्णयोपयोगितया
वाक्यं मातिपादयति, अन्यथा यः काश्चिच्चन्द्र इत्युत्तरार्थप्रसङ्गेन तद-
निर्णयादिति । तच्च । व्यक्तिमात्रतात्पर्ये लाघवेन वाच्यस्य निश्चिते

गुणवैशिष्ट्यस्यावाक्यार्थत्वेऽपि लक्षणया नियतव्यक्त्युपस्थित्यर्थ-
त्वेन नियतव्यक्तिविषयतया व्यक्तिमात्रविषयमात्रवचनेनापि तन्नि-
र्णयोपपत्तेः । गङ्गापदाल्लक्षणया ज्ञानं ज्ञानं तीरविशेषे निर्णयः,
अतः प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यस्य तत्रासाधितस्यापि तात्पर्यागोचरतया
वाक्यं चन्द्रप्रातिपदिकार्यमात्रनिष्ठम् । तदिदमुक्तं तदेवोत्तरेणेति । तच्च
प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां मुख्यार्थनिष्ठाभ्यां न शक्यं निर्णेतुमिति पृष्टो-
ऽर्थो नैव सिद्ध्यति, चन्द्रस्य तेजोविशेषमात्रतयाऽविशिष्टत्वरूपमात्र-
त्वादिति । फलितामाह-ततश्चेति । लक्षणात् इत्येकं पदम् ॥२३३॥

ननु लक्षणयापि ताभ्यां पदाभ्यां स्वाभिधेयव्यक्तिद्वयमेव लक्ष-
णीयं मुख्यार्थमेव गन्धाने तु चन्द्रव्यक्तिरसंबन्धात्, ततः कथं ताभ्यां
लक्ष्याम इत्याशङ्क्याह—

प्रकर्षः प्रकाशातिरिक्तो न चात

प्रकाशः प्रकर्षातिरिक्तो न चात्र ॥

बहिश्चन्द्रमस्ति स्वरूपातिरेक-

स्तयोश्चन्द्रमस्येकतैवातिमात्रम् ॥२३४॥

प्रकर्ष इति । अत्र चन्द्रे प्रकर्षप्रकाशव्यक्तयोश्चन्द्रव्यक्त्या पर-
स्परं चापेदान्नोक्तदोष इति भावः । ननु तद्योगे प्रकाशे सत्यपि
नै प्रकर्षोऽस्ति तमआर्द्रा प्रकर्षे सत्यापि न प्रकाश इति तयोर्भेदो
वान्वयः । एवं च चन्द्रेऽपि तयोर्भेद एवेत्याशङ्क्याह-बहिश्चन्द्र-
मिति । चन्द्रादन्यत्रेत्यर्थः । तयोः प्रकर्षप्रकाशयोः । अतिमात्रम-
त्यन्तम् ॥ २३४ ॥

तत्रानुमवप्रमाणमाह—

न चन्द्रप्रकाशप्रकर्ष प्रकाशा-

चदीयात्पृथक्काश्चिदुत्पश्यतीह ॥

तथाऽस्य प्रकर्षप्रकाशं प्रकर्षात् -

ततो नानयोऽस्ति भेदे प्रमाणम् ॥२३५॥

न चन्द्रप्रकाशोति । तदीयाचन्द्रसंबन्धिनः प्रकाशादिति संबन्धः । पृथग्विभक्तम् । उत्पद्यति स्पष्टं पश्यति । इह चन्द्रे । यद्यपि खद्योते तथासि च प्रकाशप्रकर्षौ पृथगनुमुपेते, तथापि चन्द्रे तयोः परस्परं चन्द्राच्च भेदं कोऽपि नानुभवति । न चापर्यायशब्दप्रतिपाद्यतया तत्रापि भेदोऽस्तीति वाच्यम् । वाच्यभेदे सत्यपि लक्षितव्यक्तीनामभेदात् । यथा घटतज्ज्ञानयोः पृथक् प्रवृत्तसत्यज्ञानपदाभ्यां ब्रह्मणि लक्षितव्यस्त्योरभेदः । एवं च खद्योतमन्धकारं च व्यावर्त्य प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां चन्द्रस्वरूपप्रकाशविशेषो जहल्लक्षणया प्रतिपाद्यत इति तद्वाच्यमखण्डार्थम् । एवं गवादिलक्षणवाक्यमपि द्रष्टव्यम् । तस्यापि तत्तल्लक्ष्यस्वरूपनिश्चयाय प्रवृत्तस्य तदन्यथात्वायोगात् । तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्यमखण्डार्थलक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यवत् । न चाप्रयोजकत्वं, चन्द्रस्वरूपमात्रप्रश्रवदिह ब्रह्ममात्रप्रश्रवादशनेन प्रकृष्टादिवाक्यस्येवास्याखण्डार्थत्वाभावे बाधकाभावादिति वाच्यम् । यतो “ब्रह्मविदामोति परम्” इति निरतिशयवृद्धात्मकब्रह्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं संकीर्तितम् । तच्च तज्जिज्ञासामूलप्रार्थमेव । अन्यथा साधनात्फलनिष्पत्तेस्तत्संकीर्तनवैयर्थ्यादिति यावन्मात्रज्ञानात्फलं थावयति तावन्मात्रनिर्णयाय प्रवृत्तमिदमपि वाक्यं तावन्मात्रार्थमेवेति कथमप्रयोजकता । ब्रह्मातिरेक्तवैशिष्ट्यस्य ब्रह्मपदार्थेऽसंभवाच्च । नापि लक्षतवाक्यत्वं धर्मधर्मिभाव त्रिनाऽनुपपन्नम् । असाधारणधर्मस्यैव लक्षणत्वादिति विरुद्धमिति वाच्यम् । यतो न लक्षणमसाधारणो धर्म इति नियमोऽस्ति, अन्तर्विशेषलक्षणे तदभावात् । किंतु यद्विषयं सत् ज्ञानं सजातीयादिभ्यः स्वाविषयं व्यावर्त्ययति तल्लक्षणम् । तच्च धर्मो धर्मो

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८१

वा यथा प्रमाणमस्तिवति सर्वमेव लक्षणवाक्यमखण्डार्थमिति ब्रह्मल-
क्षणसत्यादिवाक्यमप्यखण्डार्थमिति भावः ॥२३५॥

एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वाक्यत्वेन व्योतिष्टोमादिवाक्यव-
द्विशिष्टार्थत्वानुमाने व्यभिचारादिना दूषिणे तदखण्डार्थमुपाधितो
भिन्नयोरभेदवाक्यत्वाद्भिन्म्वप्रतिविम्बाभेदवाक्यवद्ब्रह्मपरवाक्यत्वाद्वा
सत्यज्ञानादिवाक्यवदित्वाभिप्रेत्योपसंहारते—

यथा साच्चिदानन्दशब्दास्तदर्थं

तथा तत्त्वमावात्मनो ब्रह्मभावम् ॥

विरोधान्मिथो लक्षणावर्त्मनेमौ

किमर्थं न संभूय वक्तुं समर्थौ ॥२३६॥

यथेति । तदर्थं महावाक्यस्य तत्पदलक्ष्यं लक्षणया बोधयन्तीति
शेषः । तत्त्वमौ तत्त्वशब्दौ मिथो विरोधादिसन्धयः । मुख्यार्थयोः
परस्परमभेदे विरोधाद्धेतोरित्यर्थः । लक्षणावर्त्मना लक्षणामार्गेण
लक्षणयेति यावत् । इमौ तत्त्वमाविति संबन्धः । किमर्थं न संभूय
वक्तुं समर्थौ, समर्थाविवेत्यर्थः ॥ २३६ ॥

केन पदेन कीदृशोऽर्थो लक्ष्यते येन तदर्थयोर्विरोधः परिह्रियेते-
त्याशङ्क्य प्रागुक्तमर्थमुपसंहारे स्मारयति—

प्रत्यक्तत्त्वं लक्षयेत्त्वंपदार्थ-

स्तच्छब्दार्थो लक्षयेदद्वितीयम् ॥

एवं पूर्णं प्रत्यगात्मानमेतौ

शब्दौ ब्रूतो लक्षणावर्त्मनैव ॥२३७॥

प्रत्यक्तत्त्वमिति । अहङ्कारादिमाप्तिस्त्वान्तरचैतन्यमात्रामे-
त्यर्थः । त्वंपदार्थ इति । पदार्थस्य लक्षकत्वमाश्रित्योक्तम् ।
एवमप्रेऽपि । सर्वान्तरस्य साक्षिणः सर्वव्याप्यद्वयामेदे तत्त्वं-

पदसामानाधिकरण्येन सिद्धे निरतिशयबृहत्त्वशालि ब्रह्म सिद्धय-
तीत्याशयेनाह—एवं पूर्णमिति । एवकारेण वृत्त्यन्तरं व्यावर्त्त-
यति । अत एव गौण्युक्तिर्ग्रन्थकारस्य प्रौढ्येति प्रागवादिपक्षात् ॥ २३७ ॥

नन्वेवमपि कथं पूर्णवस्तुलाभः परापरयोः पारोक्ष्यदुःखित्वादे-
रनपापादिखाशङ्क्याह—

पारोक्ष्यं च ब्रह्मणि प्रत्यगर्थे

दुःखित्वं च ध्वान्तसम्भूतमाहुः ॥

सम्पन्नज्ञानध्वस्तमोहस्य पुंसः

प्रध्वंसेते हेत्वभावेऽफलत्वात् ॥ २३८ ॥

पारोक्ष्यं चेति । ब्रह्मणि पारोक्ष्यं चेति जगत्कारणत्वादि
समुच्चिनोति । दुःखित्वं चेति—सुखित्वादि समुच्चिनोति । तयोर-
विद्यासंभूतत्वे किं सिद्धं तदाह—सम्पन्नमिति । प्रध्वंसेते पारोक्ष्यं
दुःखित्वं चेत्यनुपपन्नः । तत्र सामान्यन्यायमाह—हेत्वभाव इति ।
अफलत्वादिति छेदः । कारणाभावे कार्याभावादित्यर्थः ॥ २३८ ॥

एवं वेदान्तानां सर्वपदलक्षणयाऽसृष्टैकरसे ब्रह्मणि पर्यवसानं
न्यायत उपपादितम्,

ननु सर्वपदलक्षणाऽनुपपन्ना, लोके लक्ष्यस्य पदान्तरवाच्यत्व-
नियमदर्शनात् । अन्यथा लाक्षणिकपदैरेव लक्ष्यप्रश्नोत्तरदाने तत्रापि
लक्ष्यप्रश्ने लाक्षणिकपदप्रयोगानवस्थानमसद्वादिति चेत्, न । तेन
विनापि वाच्यसंज्ञापितया विचारादिनाऽवगतात्मतत्त्वस्य योग्यतादि-
महिम्ना स्वत एव लक्ष्यज्ञानमभवेन लक्ष्यप्रश्नोत्तरानन्त्यामसद्वात्
न हि सिरादिपदसंज्ञितिग्रहात्पूर्वं श्रवादादिसंज्ञितया विचारादवगते
सीरादौ गद्गादिपदलक्षणा नावतरति ।

किं चेष्टसीरादिमाधुर्यविशेषेऽनुभवमिद्धे कस्यापि पदस्य

१ अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८३

शक्त्यसंभवान्मायुर्यविशेषादिः सामान्यशब्देन लक्षणैव प्रतिपा-
दनीयः स इति पदान्तरवाच्यमेव लक्ष्यमिति न नियमो लोकेऽपि
घट्त्तुं शक्यः ।

किं च सत्यज्ञानानन्दैकरसे ब्रह्मणि गवादाविव गवादिशब्दः-
किं जातिनिमित्तो वाचकः शब्दः प्रवर्तते, किं वा दण्ड्यादिशब्द
इव संबन्धेन सनिमित्तः ।

अथवा गुणवचनेभ्यो मतुपो लोपानुशासनात् शुक्लादिशब्द इव
पटादौ गुणयोगेन सनिमित्तः । यद्वा याजकादिशब्दवत् क्रियानि-
मित्तः, बद्धिदादिशब्दवत्स्वरूपमात्रनिमित्तो वा ? न सर्वथाऽ
पीत्याह—

पृष्ठी जातिगुणक्रियादिरहिते सर्वस्य विज्ञातरि

प्रत्यक्षे परिवर्जिताखिलजगद्धैतप्रपञ्चे दृशौ ॥

सन्त्यक्तव्यवधानके परमके त्रिणोः पदे शाश्वते

त्वय्यज्ञानविजृम्भिता नहि गिरो मुख्यप्रवृत्तिक्षमाः ॥ २३९ ॥

पृष्ठीत्यादिना । संबन्धः पृष्ठी । ब्रह्मणि तेषामन्यतमस्याप्य
संभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वस्य विज्ञातरीति । सर्वा-
वभासक इत्यर्थः । ननु स्वावभासकत्वे तस्य स्वात्मनि दृष्टिबिरोध
इति कथं सर्वस्य विज्ञातेति चेत्, न । तस्य स्वप्रकाशतया स्वत एव
नित्यापरोक्षत्वादित्याह—प्रत्यक्ष इति । तद्रूपपादनाय दृशावेत्यु-
क्तम् । तथा चावभास्यवशादेखभासकेऽभाव इव चेतनाचेतनात्मक-
द्विविधप्रपञ्चशून्यत्वाच्चस्मिन्नपठ्यादिसंभव इत्याह—परिवर्जितेति ।
जगदिति चतुर्विधचेतनप्रपञ्चो निर्दिष्टः । द्वैतशब्देन तादितरः, वैप-
रीत्येन वेति विवेक्तव्यम् । ननु दृग्रूपमापि पुरुषान्तरसंवेदनं न म-
त्पक्षं तद्ब्रह्मापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्योपाधेयत्वेन व्यव-
धानात्तथात्वं न निरुपाधिब्रह्मणस्तादिसाशयेनाह—सन्त्यक्तव्यव-

धानक इति । ननु निखिलप्रपञ्चकारणस्य कथं परिवर्जितेसायु-
क्तामिति चेन्न । मायाशबलात्मना तस्य तथात्वेऽपि स्वस्वरूपेण
परिगृह्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—परमके विष्णोः पदे इति । शाश्वते
निर्विकारे इति गुणाक्रियाराहित्ये हेत्वन्तरमुक्तम् । शिष्येणैवं-
भूते ब्रह्माणि मत्पराभेदबुद्धिः कर्तव्येति शिष्यपन्नाह—त्वमीति ।
किञ्चाज्ञानकार्याणां गिरां तादृशेनैवार्थेन संबन्धो युक्तः समस्व-
भावयोरेव लोके संबन्धदर्शनात् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति
शब्दतदभिप्रेययोराविद्यकत्वश्रवणाच्च न स्वज्ञानतत्कार्यविरुद्धेन
दृष्टूपेण प्रत्यगात्मनेत्याशयेनाह—अज्ञानविजृम्भिता इति । एवं च
कोऽपि शब्दस्तत्र प्रवर्तितुं नार्हतीति सर्वपदलक्षणैवौचित्येति
भावः ॥ २३९ ॥

एवं कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य निष्कले आत्मन्यसंभवाग्नैक-
स्यापि शब्दस्य तत्राभिधाष्टिः संभवतीत्युक्तम् । इदानीं तत्र संग-
तिग्रहासंभवादपि नाभिधा संभवतीत्याह—

आस्तामत्र वचःप्रवृत्तिविरहः प्रत्यक्त्वहेतोर्दृशि

व्यापाराय मनोऽपि न प्रभवति आत्म्यत्पराग्नूमिषु ॥

एवं चेदखिलप्रमाणपदवीः पौढा विभिन्ना भवानुल्लङ्घ-

्य व्यतिष्ठते त्वमि गिरःस्यान्मुख्यवृत्तिः कथम् ॥ २४० ॥

आस्तामिति । तिष्ठतिर्त्यर्थः । अत्र निष्कलात्मनि प्रवृत्ति-
निमित्ताभावादत्र वचसो मुख्यप्रवृत्तिविरह आस्ता नैतावन्मात्रमि-
हेति भावः । किं तर्ह्यन्यत्तदाह—प्रत्यक्त्वहेतोरिति । द्रष्टृत्वाद्देतो-
रित्यर्थः । व्यापाराय ज्ञानाय । मनोऽपीत्यापिशब्देन सकलार्थवि-
भासकतया सूक्ष्मवस्तुनिर्धारकतया वा चक्षुरादिभ्योऽतिशयं तस्य
घोतयति । न प्रभवति न शक्नोति । मनश्चेदात्मनि ज्ञानं जनयेत्त-
र्हि मनसा कारणेन द्रष्टा स एवान्यो वा । अन्यश्चेत्त एवात्मा न

१ अध्याये वेदान्तानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८२

विषयः विषयस्यानात्मत्वानिषमात्, एकत्र भोक्तृदूपायोगाच्च । अत
एव स एवेत्यनुपपन्नम् । कर्तृकर्मविरोधोऽपि स्यादीति न द्रष्टरि
मनोव्यापारः संभवतीत्याशयेनाह—भ्राम्यदिति । पराग्नृमिषु वा-
द्यविषयेष्वनिच्छयापि पुनः पुनः प्रवर्तमानमित्यर्थः । पराग्निरप्येव-
त्यनेन ज्ञानविषयस्य परात्वं ज्ञानन्यत्वरूपम् । भ्रमतीत्यनेन परा-
ग्निरप्यप्रवृत्तिशीलत्वं च मनसो दर्शितम् । तथा च ध्रुतिः तस्मा-
त्पराद् पश्यति नान्तरात्मन् इति । ततः किं ? तत्राह—एवं चेद्दि-
ति । मनः आत्मग्रहायोग्यं चेत्यस्यादिपदप्रकारेण भिन्नास्तदधी-
नव्यापारनिस्त्रिलममाणानां पदवीर्मार्गानुल्लङ्घ्य भवान्भवतिष्ठते,
मनोऽधीनव्यापाराह्णाणि हि चक्षुरादिममाणानि तदगोचरे आ-
त्मनि न प्रवर्तितुमर्हन्तीति भवांस्तदविषय इत्यर्थः । ततोऽपि किं त-
त्राह—त्वयि गिर इति । भवान् त्वयीत्यादिशब्दा अधिकारेणा
अहमेवंविध इति प्रतिपत्तव्यमिति सूचनायेत्युक्तम् । एवमग्रेऽपि । प्रमा-
णान्तरेण हि शब्दस्य संगतिग्रहो वाच्यः । आत्मनि च मनोव्यापारा-
गोचरे न प्रमाणान्तरमवृत्तिरिति न तदधीनः शब्दार्थसंगतिग्रहः
संभवतीति भावः ॥ २४० ॥

नन्वेवं लक्षणयापि कथमत्मानं वेदान्तः प्रतिपादयेत्, तस्य
विषयतयाऽनात्मत्वप्रसंगादिनि चेत्, किं फलव्याप्यतारूपविषयत्वेन
तस्यानात्मत्वम्, किं वा वृत्तिव्याप्यत्वेन । आद्ये तथैव तत् । अत
एव नास्माभिरपि तथा वर्ण्यत इत्याशयेनाह—

आत्मानं न तु कर्मनामुपनयञ्छब्दो वदेल्लक्षणा-
मार्गेणापि यतः पराग्निरप्यत्रज्ञास्येध्यते कर्मता ॥
प्रत्यक्ता हि विरुध्यते यदि भवेदस्यात्मनः कर्मता
यद्यत्कर्म न तस्यतस्य भवति प्रत्यक्स्वभावो यतः ॥ २४१ ॥
आत्मानमिति । कर्मतां फलव्याप्यतामुपनयन्मापयञ्छब्द

आत्मानं लक्षणावृत्त्यापि कर्मतामुपनयन्नैव वदेदिति संबन्धः ।
 ननु वेदान्तानामात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वादिन्द्रियवत् कथं तत्र न फ-
 लाघायकत्वापेक्षा आह—यत इति । पराग्विषयवत् घटादेरिवेत्य-
 र्थः । घटादेर्हे जडत्वात् प्रमाणाधीनस्फुरणाश्रयत्वं विना न स्फुटता
 संभवति । आत्मनस्तु स्वतएव स्फुटत्वाच्चदतिरिक्तस्फुरणासंभवा-
 च न प्रमाणाधेयस्फुरणाश्रयत्वमिति न फलव्याप्येत्यर्थः । न द्विती-
 यः । तन्त्वौपनिषदमिति श्रुत्याऽऽत्मन्यपि तत्सिद्धेः । न चैवमन्यदेव
 तद्विदेतादिति श्रुतिविरोधः । तस्याः फलव्याप्यत्वमात्रनिषेधपरत्वात्
 अन्यथाऽन्यथासिद्धवर्णितश्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेनाह—प्रत्यस्ते-
 ति । हिरवधारणे । अस्यात्मनो यदि कर्मता भवेत्तर्हि न प्रत्यक्ता
 विरुद्ध्यत इति संबन्धः । एवं च दृष्टिर्वाप्यत्वे न दोष इति
 भावः । तथैव निषममाह—यद्यादिति । यतो यद्यादिति सम्ब-
 न्धः ॥ २४१ ॥

एवं प्रवृत्तादिसर्वप्रमाणागोचरत्वमुक्त्वा तेनैव चक्षुराद्यगोचर-
 त्वमपि सिद्धवत्कृत्य, अग्राधमिसादिश्रुत्यनुगोचेन न्यूनतापरिहाराय
 च कर्मेन्द्रियागोचरत्वमप्याह—

वागादेः खलु बाह्यवस्तु विषयो नात्मा यतो नात्मनि
 व्यापारं करणस्य कस्यचिदपि प्रेक्षामहे न्यायतः ।

यत्किञ्चित्करणं जगत्त्रयगतं तत्प्रत्यगात्मेक्षितं

बाह्ये वस्तुनि वर्ततेऽनुभवन्नं तत्र प्रमाणं मतम् ॥२४२॥

वागादेरिति । आदिपदेन पाण्यादिग्रहणम् । खल्विति स-
 कलषादिप्रसिद्धमाह—बाह्यवस्तिवति । वक्तव्यादिरूपशब्दादी-
 त्यर्थः । आत्मा विषयो नेत्यनुपपन्नः । कुतस्तत्राह—यत इति ।
 यतो न्यायन आत्मनि कस्यचित्करणस्य बागादिमध्ये कस्यापि
 करणस्य व्यापारं न प्रेक्षामहे इति संबन्धः । किं बागादिः स्वस्य

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८७

प्रमिद्धप्रवचनादिव्यापारेणात्मानं विषयीकरोति, उत व्यापारान्तरेण । नाद्यः, तस्यात्मन्यसंभवात् । न हि शब्दादिविलसने वागादेर्वचनादानादिगोचरत्वं संभवति । न द्वितीयः, तेन विनाऽनुपपत्त्यभावेन तदमिद्धेरित्यर्थः । किं च जगति यावत् किञ्चित्करणमस्ति तस्य सर्वस्य नात्मा गोचरः, सर्वं हि करणं प्रत्यगात्माधिष्ठितं बाह्यमेव विषयीकरोतीति सर्वेषामनुभवमिद्धमित्याह—यात्किं चिदिति । ईक्षितम् अधिष्ठितम् । तत्र तस्मिन्नर्थे ॥ २४२ ॥

मनोव्यापारागोचरत्वेन तदधीनव्यापारनिवृत्तप्रमाणगोचरे आत्मानि संगतिग्रहासंभवात्प्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्च न मुख्यवृत्त्या शब्दप्रवृत्तिरित्युपपादितमुपसंहरति—

प्रत्यग्रूपमतो न शब्दविषयो बुद्धेरवेद्यं यतो
बुद्धिर्यत्र हि विद्यते स विषयः शब्दस्य नात्मन्यसौ ॥
तेनात्मानमसौ न गोचरयितुं शब्दः क्षमो मुख्यया
वृत्त्या वेतरयापि तेन न तथा तस्यात्मनः कर्मता ॥२४३॥

प्रत्यग्रूपमिति । प्रत्यग्रूपं यतो बुद्धेरनसोऽवेद्यं ततः शब्दविषयो नेति संबन्धः । बुद्ध्याविषयोऽपि शब्दविषयः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—बुद्धिरिति । शब्दस्य बुद्धिवृत्तिकरणत्वात्तद्गोचर एव वृत्तिरित्यर्थः । ततः किं तत्राह—नात्मनीति । असौ बुद्धिः । ततोऽपि किं तत्राह—तेनेति । येन बुद्धिरात्मानं न प्रवर्त्तते तेनोक्तव्यापेन संगतिग्रहासंभवादसौ शब्द आत्मानं मुख्यया वृत्त्येतरया लक्षणया वा गोचरयितुं न क्षम इति सम्बन्धः । लक्षणया तद्गोचरत्वनिषेधश्चात्मनः फलव्याप्यत्वाभावाशयेन । तमेवाह—तेनेति । येनात्मनः सर्वप्रमाणफलरूपत्वान्न फलव्याप्यता तेनेत्यर्थः ॥ २४३ ॥

नन्वात्मनः फलव्याप्यत्वाभावे शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वं नास्ती-
त्यज्ञेयं ब्रह्म स्यात् । एवं च तं त्वीषानिपदामिति श्रौणो, शास्त्रपरानित्वा-
दिति सौधो च तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वप्रतिज्ञा न सिद्ध्यदिति उक्ता
अवस्थो दृढीकृते षाड्वते—

नन्वज्ञेयमिदं भवेद्यदि मम प्रत्यक्स्वरूपं ततः
प्रामाण्यं कथमस्य वेदाशिरसरतत्र प्रतिज्ञायते ॥
यन्मेयं न भवेत्कदाचिदपि तद्वेदान्तवेद्यं भवे
दित्येतद्वचनं पराहतपदं वक्तुं न युक्तं बुधैः ॥ २४४ ॥

नन्विति बोधे । इदं शास्त्रनिर्धारितस्वभावं ममेदं प्रत्यक्-
स्वरूपमिति सम्बन्धः । ततस्ताहि । तत्र इत्थंभूते मम स्वरूपे ।
प्रतिज्ञायते श्रुतिभूषकाराभ्यामिति शेषः । कथंशब्दसूचिनं दूषणमेव
व्यनक्ति—यन्मेयमित्यादिना । अथ वा फलाव्याप्यत्वेऽपि ब्रह्म-
णो वृत्तिव्याप्यत्वाच्च प्रतिज्ञायाश्च इत्याशङ्क्य तर्हि धर्मादिवच्छा-
स्त्रोत्पत्तिवैतन्यविषयत्वं स्यादन्यथा चिद्वित्संवलितप्रभाविषय-
त्वाभावाद्ब्रह्म मेयं न भवेदिति तत्र प्रामाण्यप्रतिज्ञा कथं न व्याहन्ये-
तेत्याह—यन्मेयं न भवेदिति । कदाचिदपि यन्मेयं नेति
संबन्धः । पराहतानि अन्योऽन्यं विरुद्धानि पदानि यस्मिंस्तत्तथा ॥ २४४ ॥

ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया चिदन्तराभावाच्च वैतन्याविषयत्वेऽपि
शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यप्रतिज्ञा न विरुद्धपक्ष इति परिहरति—

नैतद्भस्तुनि कल्पितस्य जगतो वाक्यप्रसूतप्रमा
बुद्धिर्मूलधगिष्यते तत्र निजस्वाकारमात्रग्रहात् ॥
कर्मत्वं न करोति वाक्यजनिता बुद्धिः स्वरूपे तत्र
स्वाकारग्रहणेन केवलमिदं संसारमूलं दहेत् ॥ २४५ ॥

१. अध्याये वेदानानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८९

नैतदिति । तदुक्तं दूषणं नेत्यर्थः । कुतः ? यतो वाक्य-
प्रभृतप्रभारूपा बुद्धिर्वस्तुनि कल्पितस्य जगतो यन्मूलमज्ञानं तदद्वैति-
नाशयतीति मूलप्रतिषेधेन । तत्र निवर्तकत्वेन तत्र शास्त्रप्रामाण्य-
मुपपद्यत इति भावः ।

ननु बुद्धिरूपाया अपि प्रमायाः स्वगोचराविषयाज्ञानादिनिव-
र्तकस्वभावत्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयप्रमाविषयत्वाभावे कथं तस्यास्तन्नि-
वर्तकत्वमिति चेत् । न । अस्म्येव हि ब्रह्मणो घटादिवद् दृष्टिर्विष-
यत्वं स्वप्रकाशस्याप्यमजातीयविषयत्वस्येच्छाविषयत्ववत् प्रदीपादेर्ज्ञा-
नविषयत्ववद्भाविरोपात् । चैतन्यांशविषयत्वं तु स्वप्रकाशो विरुद्धमेव ।
न च तत्र तन्मानमस्ति तथापि प्रकृते न काचित्क्षतिः, अविद्या-
विषयस्य पूर्णचैतन्यस्यैव प्रकाशमानस्याविद्यानिवर्तकत्वोपपत्तेः । त-
दाकारसाक्षात्कारवृत्त्या ह्यनभिव्यक्तिरूपावरणनिवृत्तौ प्रकाशमान-
चैतन्यस्यैव सर्वत्राविद्यादिनिवर्तकत्वमिति वृत्तौ तदाकारतामात्र-
मपेक्षितं तच्चेहास्तीत्याह—तत्र निजेति । निजो यः स्वस्वभाव-
भूतश्चैतन्याद्वयानन्दघन आत्मा तदाकारमात्रग्रहादित्यर्थः । मात्रप-
देनाहङ्कारादि व्यावर्तयति । नन्वज्ञानस्य घटादौ स्वगोचरकर्मक-
ज्ञानान्निवृत्तेरिहाप्यज्ञानत्वेनादृतब्रह्मगोचरज्ञाननिवर्त्यत्वमनुमीयतइ-
त्याशङ्क्य जडगोचरत्वं तत्रोपाधिरित्याशयेनाह—कर्मत्वं न करो-
तीति । किं चाविद्यानिवृत्तेरविद्याविषयस्य प्रकाशमात्रेण
तदाकारवृत्त्यभिव्यक्तेनोपपत्तौ न कर्मत्वं तत्प्रयोजकमित्यप्रयोज-
कत्वं हेतोरित्यभिप्रेत्याह—तत्र स्वाकारग्रहणेनेति । केवलं क-
र्मत्वरहितं यथा स्यात्तथेयं तत्र स्वाकारग्रहणेनेति संशयः । एवं
च वेदानादिजन्यवृत्त्याकारमात्रतया ब्रह्म दृष्टिव्याप्यमेव न तु
घटादिवत्कलव्याप्यं नापि धर्मवद् दृष्टिचैतन्यविषय इति
भावः ॥ २४५ ॥

ननु तदाकारवृत्तिव्यक्तचैतन्यविषयत्वं विनाऽविद्यादिनिवृत्ति-

मात्रेण, परीक्षकाणां न प्राप्ताण्यं संप्रतिमित्याशङ्क्य मीमांसकानां
तावत्तत्संप्रतिमित्याह—

संविद्व्युत्पादकं यद्वचनमभिमतं कर्ममीमांसकानां
तत्कर्मत्वं न तावत्क्षिपति घटपटाद्यर्थसंविदस्वरूपे ॥
किं त्वज्ञानापनुत्त्या फलवदभिमतं तत्र शिष्यस्य तद्वत्
सर्वं वेदान्तवाक्यं फलवदिदमपि प्रत्यगात्मस्वरूपे ॥२४६॥

संविद्युत्पादकमिति । कर्ममीमांसकानां तावत्संविद्व्यु-
त्पादकं तत्स्वरूपज्ञापकं वचनं ज्ञानं ज्ञातता वा स्वप्रकाशमित्या-
दिवाक्यमभिमतं, तद्वत् घटपटाद्यर्थस्य या संविदस्वरूपे कर्मत्वं ज्ञाततां
तद्विषयज्ञानं वा न क्षिपति न जनयति । ज्ञातताया ज्ञानस्य च
स्वयंप्रकाशत्वेन तत्र ज्ञाततान्तरस्य ज्ञानान्तरस्य वाऽयोगात् ।
ज्ञानस्य परोक्षज्ञानविषयत्वोपगमे वाऽपरोक्षविषयत्वस्वप्रकाशत्व-
विरोधादित्यर्थः । किं तर्हि तत्र प्रमाणकृत्यमिति तत्राह—किं वि-
त्यादिना । तत्र शिष्यस्य सदाकारज्ञानजननद्वारा ज्ञानस्य स्वप्र-
काशत्वादिसंशयादेरनुत्त्या निवृत्त्या फलवदभिमतमिति पदचद्व-
दिति संवन्धः ॥ २४६ ॥

लोकेऽप्याह—

अकार्यस्वरूपस्य कार्यत्वमिष्टं

यथा कारकैर्मूर्तमुत्सारयद्भिः ॥

तथैवाप्रमेयस्य मेयत्वमस्य

प्रमाणैस्तमस्तज्जमुत्सारयद्भिः ॥ २४७ ॥

अकार्येति । यथाऽसाध्यस्वरूपस्य कूपगगनादेस्तिरोपाप-
कमृत्पापाणाद्युत्सारयद्भिरेव उत्सारयद्भिः कारकैः कर्तृकरणादिभिः
कार्यत्वं साध्यत्वमिष्टं तथैवाप्रमेयस्येति संवन्धः । लोके हि देवदत्ता-

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १९१

दिकर्तृभिः कुदालादिभिः कूपः साध्यते । कूपश्चावच्छिन्नं नभ
एव तदन्यस्यानिरूपणात् । न च नभसः स्वरूपेणोपाधिद्वारा
वा साध्यता संभवति । मूर्च्छद्रव्योत्सारणव्यतिरेकेण प्रयत्न-
साध्यस्यान्यस्यात्रासंभवात् । एवं च यथा तावतैव कूपाकाशस्य
साध्यतावगमः एवमस्याप्रमेयस्याप्यात्मनः प्रमाणैरज्ञानात्कार्यावलो-
पात्प्रमेयत्वव्यवहार इति भावः ॥ २४७ ॥

नन्वेवं साक्षाध्ययनादेवोत्पन्नात्मज्ञानादप्यविद्यानिवृत्तिः स्या-
दित्याशङ्क्य, दृष्टादृष्टप्रतिबन्धराहित्यमभिव्यक्तपूर्णचैतन्यस्यैवावि-
द्यानिवर्तकत्वान्नैवमित्याशयेनाह—

वाक्योत्थापिताद्युद्धिवृत्तिरमला यज्ञादिभिर्निश्चला
वेदान्ताश्रवणादिभिः स्फटिकवत्स्वच्छा सती तावकम् ॥,
रूपं दर्पणवद्विभर्ति परमं विष्णोः पदं संनिधे-
रेतस्मादिह कारणादथ भवेत्संसारबीजक्षयः ॥ २४८ ॥

वाक्योत्थापितेति । अमला प्रसीणदुरिता । यज्ञादिभि-
रमलोति सम्बन्धः । निश्चला संशयादिरहिता । अत एव स्वच्छा ।
सन्निधेः सन्निधानादेव । विष्णोः पदं विभर्ति । तत्प्रतिबिम्बं गृह्णा-
तीत्येतस्माज् ज्ञानात्मविलासाज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २४८ ॥

आर्थक्रमानुरोधेन द्वितीयं पद्यमवतार्यते । एवं फलाव्याप्ये चै-
तन्याविषये चात्मनि विधिरूपवेदान्तप्रामाण्यमुपपादितमुपसंहरति—

एवं वेदाशिरः प्रमाणमुदितं प्रत्यक्स्वरूपे तत्र
कर्मत्वं विरह्य्य तत् न हि नो बाधः प्रतिज्ञागिरः ॥
कर्मत्वं न करोति बोधयति च स्पष्टं वचो वैदिकं
रूपं तावकमेवमस्य भवति प्रामाण्यमत्रात्मनि ॥ २४९ ॥

एवं चेदशिर इति । तावता च श्रुतिसूत्रयोः शास्त्रगणक-
त्वप्रतिज्ञापे न विरुध्यत इत्याह-तत्रेति-प्रतिज्ञाविलोपमेव
विवृणोति-कर्मत्वं न करोतीत्यादिना ॥ २४९ ॥

एवं सर्वेषां विधिमुखप्रवृत्तवेदान्तानाम् “आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्” इत्यादिसर्ववेदस्यानिर्विशेषात्मोपक्रमोपसंहारैक्यादिना “उद-
रमन्तरं कुरुते” इत्यादिभेदमात्रनिन्दावचनेन “एकधैवानुद्वृण्व्यं तमेवै-
कं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ” इत्यात्ममातिपदिकार्थमा-
शङ्क्यस्वतद्वितरपरिहार्यत्ववचनेन च वर्णितन्यायोपोद्बलितेनाखण्डै-
करसे तात्पर्यं निरूपितम् । इदानीं निषेधवाक्यमपि पदार्थशोधनद्वारा
तत्त्वमस्याद्यनुग्राहकतया तत्रैव पर्यवसन्नमिति वक्तुं प्रथमं नेति-
नेत्यस्थूलादिवाक्यमपि तत्त्वमस्यादिना समप्रधानं तदेष वा प्रधान-
मिति भेदेन केषां चिन्मतमुत्थापयति—

पृष्ठेन पूर्णवपुषा क्रियते प्रतीतिः—

नेतीतिवाक्यजनिता जगतो निषेदधी ॥

प्राधान्यमस्तु त्रिधिना सममेव तस्मात्

तस्याथ वा भवतु तद्वचनं प्रधानम् ॥ २५० ॥

पृष्ठेनेति । “स एव नेतिनेत्यात्मा” इत्यादिवाक्यजनिता प्रप-
ञ्चनिषेदधी प्रतीतिः पृष्ठेन पञ्चान्निलिखितभेदनिषेधानुपपत्त्या पूर्णवपुषा
क्रियते, पूर्णं ब्रह्माऽहमस्मीत्येवमाकारा भवन्ति यस्मात्तस्मात्तस्य नि-
षेधवाक्यस्य त्रिधिना त्रिधिमुखप्रवृत्तेन तत्त्वमादिना समं प्राधान्य-
मस्तु । अपवा तद्वचनमेव प्रधानं भवतीति सम्यग्बन्धः ॥ २५० ॥

उक्तमेवार्थद्वयं विवृणोति—

अद्वैतीकरणं निषेधवचनादुत्पन्नवृद्धेरपि

तुल्यं तत्त्वमसीतिवाक्यजनिताप्रत्यक्प्रतीत्या सह ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानामप्यखंडार्थत्वम् । १९३

अर्थं शाब्दमथापि वा भवतु तत्किं तेन यद्वा विधि-
र्नाकर्तुं शब्दार्थगोचरताया निर्भेदमर्थं क्षमः ॥ २५१ ॥

अद्वैतीकरणमिति । प्रत्याग्रहैकपाकारनेत्यर्थः । अध्यस्त-
फलप्रपञ्चनिषेधानुपपत्त्या तदधिष्ठानमद्वयं ब्रह्माहमेवेत्यर्थात्,
मनीनिर्भेद, यथा तत्त्वमसीतिवाक्यादित्यर्थः । ननु निषेधवाक्या-
र्थानुपपत्त्यैकत्राद्वयात्माकारं ज्ञानं भवति, अपरत्र शब्दादेवेति कथ-
मनयोः साम्यमित्याशङ्क्य भवत्वेवं विशेषः अविद्यानिवृत्तौ तु तदा-
कारतामात्रं तस्योपेक्ष्यते तच्चोभयत्रापि सममेवेति किं शाब्दत्वार्थ-
त्वविशेषेणेसाह-अर्थं शाब्दमिति । अथापि वा अथवेत्यर्थः ।
द्वितीयपक्षमुपपादयति-पक्षेति । निर्भेदमर्थमाकर्तुं तदाकारज्ञानं ज-
नयितुं न क्षमः । कुतः ! शब्दार्थगोचरतयेति । तत्त्वमस्यादेः शब्दा-
र्थत्वान्नाखण्डार्थज्ञानं ततः सम्भवतीति न ततोऽविद्यानिवृत्तिः स-
म्भवति । तत उक्ताविषया निषेधवाक्यमेव फलवत्प्रधानमिति
भावः ॥ २५१ ॥

ननु शब्दार्थस्यापि प्रागुक्तप्रकारेण तत्त्वमस्यादेर्लक्षणयाऽख-
ण्डार्थत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याऽमद्वेऽद्वये वाच्यार्थसम्बन्धासम्भवात् ल-
क्षणा सम्भवतीत्यभिमानेनाह—

सम्बन्धजातविरहान्न च लक्षणाऽस्मिन्

सम्भाव्यते परिहृताखिलदृश्यराशौ ॥

ब्रह्मात्मवस्तुनि ततः प्रतिषेधवाक्य-

शेषत्वमेतु विधिरित्यपि कैचिदन्ये ॥ २५२ ॥

सम्बन्धजातविरहादिति । संपोगसमापतादात्म्यकार्य-
कारणतादिसम्बन्धासम्भवादित्यर्थः । ब्रह्मात्मवस्तुनि सम्बन्धजा-

तविरहादस्मिंस्तत्त्वमादिवाक्ये लक्षणा च न सम्भाव्यते । सम्बन्धा-
भावासिद्ध्यर्थं ब्रह्म विशिनष्टि-परिहृतेति । इति यतस्तत इति स-
म्बन्धः । शेषत्वं शब्दार्थतत्त्वमादेरपि निषेध्यभेदाभेदोपस्थापकत-
या निषेधवाक्यशेषत्वमेतु प्राप्नोतु, आपिना पूर्वोक्तपक्षसमुच्चयं द्यो-
तयति-केचिदन्य इति । वक्तृभेदव्यपदेश उक्तमतभेदाभिप्रायः ।
अन्य इत्युत्तरार्थो वा ॥ २५२ ॥

उच्यते । “सम्बन्धजातविरहात्” इत्यासिद्धम्, असंगेऽद्वयेऽव्याध्या-
सिकानिखिलसम्बन्धस्य ययानुभवं सत्त्वात् । किं चैवं सत्यादिवा-
क्यात्सत्यज्ञानाद्यात्मकग्रह्यासिद्ध्या स एव नेतिनेत्यादिवाक्येन त-
त्परामर्शेन निषेधोऽपि न स्यात् । अवान्तरवाक्यस्य तत्र लक्षणाभ्यु-
पगमे च किमपराद्धं महावाक्येन तेनेत्याशयेनाह—

वाक्यं मुक्तिफलां धियं जनयति स्पष्टं विधिव्यापृतं
साक्षोदेव तत्र स्वरूपकथनाच्चैवं निषेधात्मकम् ॥

अधारोपितरूपभेदत्रिलयव्यापारनिष्ठं तत्र
स्वाकारग्रहणक्षमां नहि धियं कर्तुं समर्थं यतः ॥ २५३ ॥

वाक्यमिति । विधिमुखेन बोधकं तत्त्वमादिवाक्यमेव भाग-
त्यागलक्षणया तत्र शुद्धचैतन्यस्वरूपानुवादेनाद्वयग्रह्यपातिपादान्मु-
क्तिफला धियं स्पष्टं यथा स्यादपरोक्षरूपमिति यावत् । साक्षाज्जन-
यति नैवं निषेधात्मकमिति सम्बन्धः । साक्षात्तत्र स्वरूपेति वा योज-
ना । अध्यस्ताहंकारस्वरूपव्यापटक्षये च साक्षादित्युक्तम् । ननु वा
भूयतः साक्षान्मुक्तिफलज्ञानजन्य, अर्थाद्विविप्यतीति चेत्, न । अ-
धीताविधिपरिगृहीतोपनिषदूच्य एव साक्षादुत्पन्नज्ञानस्य मुक्तिसा-
धनत्वे सम्भवत्पार्थिकस्य तदयोगात् । आपनिषदमिति श्रुत्या ब्रह्म-
णि प्रमाणान्तरस्य निषिद्धत्वाच्च । किं चार्थादपि किमहं ब्रह्मेति-

१ अध्याये निषेधवाक्यानामप्यखंडार्थत्वम् । १९५

ज्ञानं मुक्तिमाधनं ततो जायते, किंवाऽद्वयं ब्रह्मेति । नाद्यः, अस्मि-
न्यप्ते हि तत्त्वमादिना निषेधवाक्येन वा तज्ज्ञानं भवतीति तपोर्वैक-
ल्पिकं साधनत्वं वाच्यम् । एवं च निषेधस्य तत्त्वमादिवाक्यान्पक्षत्वा-
ज्जीवमापि प्रपञ्चवत्तन्निराकुर्यात् । जीवस्वरूपशोधकवाक्यानां त्वं-
पदशेषाणामपि तेनानपेक्षितत्वात्ततोऽहं ब्रह्मेत्याकारा धीर्निषेधमा-
त्रपर्यवसिता न भवेदित्याशयेनाह—अध्यारोपितेति । आत्मन्या-
रोपितसप्रपञ्चतारूपभेदस्य विलये निवृत्तौ यो व्यापारस्तन्निष्ठमि-
त्यर्थः । प्रपञ्चाभावमात्रबोधकमिति यावत् । स्वाकारग्रहणक्षमाम्
अहं ब्रह्मेत्याकाराम् ॥ १५३ ॥

नापि द्वितीय इत्याह—

अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिर्नाकारमादास्यते

साक्षादद्वयवस्तुनस्तत्र विभोरज्ञानविच्छेदिनः ॥

अज्ञातस्य हि वस्तुनो न हि धिया स्वाकारसंवेदनं

भुक्त्वा तद्विषयस्य विभ्रमकृतो ध्वान्तस्य विध्वंसनम् ५५४ ॥

अस्थूलादिवच इति । अस्थूलपदस्य ह्रस्वपदीर्घमित्यर्थादित्य-
मस्तद्वैतानिषेधवचनादुत्पन्नं ज्ञानमित्यर्थः । साक्षादित्यर्थादित्य-
स्याप्युपलक्षणम् । अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिरज्ञानविच्छेदिनो
विभोरद्वयवस्तुनस्तत्त्वाकारं साक्षाद्वा अर्थाद्वा नादास्पन्नेन ग्रहीष्य-
तीत्यर्थः । वृत्तिव्यक्तस्वरूपस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वमित्याशयेनाज्ञान-
विच्छेदिन इत्युक्तम् । मा भूत्तदादानमित्याशङ्कोष्टासिद्धिस्तदा
न स्यादिति सामान्यन्यायेनाह—अज्ञातस्य हीति—। हि यतोऽज्ञात-
स्य वस्तुनो धियाऽन्तःकरणवृत्त्या स्वाकारसंवेदनम्, आवृत्तस्वरूप-
विशेषस्फुरणं भुक्त्वा तद्विषयस्य वस्तुविषयस्य विभ्रमकृतो विभ्र-
महेतोर्ध्वान्तस्याज्ञानस्य विध्वंसने निवृत्तेर्न हि— भवति । अज्ञानं हि

स्वविषयस्फुरणादिवर्त्तते न त्वन्यस्फुरणात् । स्फुरणमन्तरेण वा
निषेधमात्रात्, अतिप्रसङ्गात् । स्फुरणं च प्रमाणजन्यवृत्त्यधीनमित्या-
मृतगोचरप्रमाणवृत्तिरावश्यकीति भावः ॥ २५४ ॥

ततः किमित्याशङ्कोक्तन्यायस्य विशिष्टे दृष्टान्तं दर्शयन्दर्ष्टां
न्तिके तदभावे दुःखोपशमो न स्यादित्याह—

रज्ज्वज्ञानविजृम्भितस्य फणिनो रज्जुप्रकाशक्षमं
विज्ञानं विरह्य न प्रशमनं दृष्टं निषेधे कृते ॥

तद्वत्प्रत्यगविद्यया विरचितं संसारदुःखं न तत्

संवित्तिं विरह्य शास्यति धिया नेतीति शब्दोत्थया २५५ ॥

रज्ज्वज्ञानेति । रज्ज्वज्ञानादासौपितस्य सर्पस्य नायं सर्प
इति निषेधे कृतेऽपि रज्जुरिषमिति तदधिष्ठानाद्वृत्तविशेषज्ञानं विना
तदज्ञानस्य प्रशमनं न दृष्टं, नास्ति यद्वत्तद्वदिति सम्बन्धः । जी-
वस्य नित्यमुक्ताद्वयग्रहणपाज्ञानात्मसार इति तत्प्रकाशं विना तद-
ज्ञानतन्मूलसंसारनिवृत्तिर्न भवेदिति नाद्वयं ग्रहेति ज्ञानं मुक्तिसाधनं
ततो निषेधस्य न तत्त्वमादिनाम्यम् । एतेन तदेव प्रधानमिति प-
क्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः ॥ २५५ ॥

किं तर्हिस्थूलादिवचःकृत्यं मुक्तिसाधनज्ञानस्य विधिवाक्यादेव
सिद्धत्वादित्याशङ्क्य पदार्थशोधकतया तस्य तत्त्ववादिवाक्यशेष-
त्वमाह—

अस्थूलादिवचो निषेधकतया भेदस्य संशोधनाद्

वाक्यार्थान्वयसिद्धये तु घटते वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः ॥

एवं तत्त्वमसीतिवाक्यगतयोस्तत्त्वंपदोक्तार्थयोः

संशुद्धयैव तु नेतिनेति वचनं मोक्षाय साक्षात्तु ॥ २५६ ॥

अस्थूलादिवचो निषेधकतयेति । भेदस्य निषेधकतया वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः संशोधनादस्थूलादिवचो वाक्यार्थान्वयसिद्धये अखण्डवाक्यार्थसिद्धये घटने व्याप्तिरिति सम्बन्धः । वाच्यार्थाभ्यां लक्ष्यौ यावर्थौ प्रत्यग्रहस्यस्वरूपभूतौ तपोः संशोधनादित्यर्थः । तत्संशोधनं च चैतन्यान्तर्द्वैतस्य विनिश्चयः । वाच्यार्थश्च लक्ष्यार्थश्च तयोरिति वा । वाच्यार्थे न वाक्यतात्पर्यमपि तु लक्ष्यमात्र इति निश्चय एव तयोः संशोधनम् । एवं च निषेधवाक्यं विधे-वाक्यशेषमेव न विपरीतम्, न वा निषेधवाक्यमपि प्रधानमित्याशयेनाह—एवमिति । मोक्षाय भवतीति शेषः । साक्षात् तु साक्षान्मोक्षाय नैव भवतीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

एवं निषेधवाक्यस्याज्ञानप्रपञ्चनिषेधप्रतिपादनद्वारा तत्त्वमस्याद्यन्तर्भावो दर्शितः । अन्ये तु तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानसामर्थ्यसिद्धद्वैतनिषेधस्यानुवादाविधया द्वैतनिषेधवाक्यं महावाक्यानुग्राहकम् । द्वैतनिषेधानुवादादपि महावाक्यस्याद्वैततात्पर्यसिद्धेरित्याहुस्तदप्यनुमोदते—

अन्ये पुनर्विधिवचोजनितात्मबुद्धि-

सामर्थ्यसिद्धमनुवक्ति निषेधवाक्यम् ॥

द्वैतोपमर्द्धमिति शासति शिष्यवर्ग

तच्च प्रशस्तमनवद्यमभीष्टमेव ॥ २५७ ॥

अन्य इति । सामर्थ्यसिद्धमिति । तत्त्वमस्यादिवाक्येनाहमद्वयानन्दं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधे जाते अहं चोदित्यंभूतस्ताहं कालत्रयेऽपि मयि द्वैतं नास्तीति द्वैताभावो निश्चीयत इति तमनुवदति निषेधवाक्यं न तु तं प्रतिपादयतीत्यर्थः । तत् प्रशासनम् । निषेधवाक्यस्य तत्पक्षे पृथक् तात्पर्याभावेन तात्पर्यलाघवात्मशस्तं समीची-

नम् । अत्राधिनस्वाच्चानवयम् । प्रपञ्चनिषेधमन्तरेणापि दृश्यत्वादिना
सिद्धतन्मिथ्यात्वमात्रेण वाक्यस्याद्वयब्रह्ममतिपादकत्वोपपत्तेः । अत
एवाभीष्टमेवेत्यर्थः ॥ २५७ ॥

विधिसामर्थ्यसिद्धं निषेधानुवादं लौकिकदृष्टान्तेनाप्याह—

दृष्टश्च रज्जुविधिनावगतार्थवस्तु-

सामर्थ्यसिद्धभुजगप्रशमानुवादः ॥

रज्जुस्तवाग्रत इयं न भुजङ्गमोऽय-

मित्यत्र तद्वदिह योजयितव्यमेतत् ॥ २५८ ॥

दृष्टश्चेति । रज्जुविधिना इयं रज्जुरिति वाक्येन । वस्तित्वेति
स्वरूपपरम् , तवाग्रे स्थितेयं रज्जुर्नायं भुजङ्गम इत्याप्तवाक्यम् इयं
रज्जुरिति वाक्यसामर्थ्यसिद्धभुजङ्गाभावस्य नायं भुजङ्गम इत्यनुवा-
दि यद्वच्चद्विहायीत्यर्थः ॥ २५८ ॥

एवं निषेधवाक्यस्य निर्विशेषे महावाक्यतात्पर्यमित्यनुकूलत-
या तच्छेषत्वं, मुक्तिफलज्ञानमस्यस्तु तत्त्वमादेरेवेत्युक्तम् । अत्रैवोप-
पद्यन्तरमाह—

अस्यैव तत्त्वविनिवेदनशक्तिभाजः

संसारमूलविनिवृत्तिफलप्रसूती ॥

सामर्थ्यमस्ति पटुभिः परिवृंहितत्वा-

द्वेदान्तभूमिगतस्वविधार्थवादैः ॥ २५९ ॥

अस्यैवेति । तत्त्वमादेरेवेत्यर्थः । तत्त्वविनिवेदनशक्तिभाजः
तत्त्वं परमार्थमद्वस्तु तद्वर्त्मशबलविनिवेदनशक्तिभाज इत्यर्थः । संसा-
रमूलस्य विनिवृत्तिः फलं यस्य ज्ञानस्य तत्त्वमूलावित्यर्थः । अस्यै-

व तत्सामर्थ्ये युक्तिमाह—पटुभिरिति । समर्थैरित्यर्थः । परिवृंहित-
त्वात् उपोद्बलितत्वात् । वेदान्तभूमिषु गताः अवगताः पठिता
इति यावत् । पञ्चविधा ये अर्थवादा भूतार्थवादास्तैरित्यर्थः । अर्थ-
वादानां हि विधिनैवान्वय इति प्रसिद्धं, वेदान्तभागे च सन्ति वक्ष्य-
माणाः पञ्चविधार्थवादास्तैश्च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यैवाज्ञातज्ञापक-
तया विधिस्थानीयस्योपोद्बलनं दृश्यते, न तु निषेधवाक्यस्येति त-
त्त्वमादेरेवार्थवादान्वितस्य फलवत्प्रपितिजनकत्वमित्यर्थः ॥ २५९ ॥

तानेवार्थवादान्दर्शयंस्तत्त्वमादेस्तदनुग्रहात्पुरुषार्थसाधनज्ञानहेतुत्वं
युज्यते न तु निषेधस्येत्याह—

सृष्टिस्थितिप्रलयसंयमनप्रवेश-

व्यापारजातकथनञ्छलतः प्रवृत्तैः ॥

सानुग्रहादवगतिः खलु तत्त्वमादे-

र्वाक्यात्परस्य घटते न ततोऽपरस्मात् ॥ २६० ॥

सृष्टिस्थितिमिति । सृष्टिर्विपदादेः सर्जनम्, स्थितिस्तस्य तत्रैव
स्थितिस्तत्पालनमिति यावत् । प्रलयस्तस्य तत्रैव लयस्तत्सहरणमि-
ति यावत् । संयमनं नियमन्तृत्वम् । प्रवेशो जीवरूपेण प्रतिफल-
नं त एव व्यापारास्तेषां जातं समूहस्तत्कथनञ्छलतस्तद्व्याजेन
प्रवृत्तैरर्थवादैः कृतो योऽनुग्रहस्तत्सहितात्तत्त्वमादेर्वाक्यादिति योज-
ना । वेदान्तेषु हि “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” “एतस्य वा अस्मरस्य प्रशासने
गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः” “स एष इह प्रविष्ट आनन्त्रा-
ग्नेभ्यः” इत्यादयः श्रूयन्ते । ते चार्थवादा एव । निर्गुणब्रह्मप्रक-
रणगतत्वात्, स्वतः प्रयोजनशून्यतया वेदान्तार्थशेषत्वाच्च तत्र सृ-
ष्ट्यादित्रयेण कारणस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चभेदानिषेधः कार्यकारणान-

न्यत्वन्यायेन सिद्ध्यति । नियमेन नियन्तुः कारणस्य चैतन्यम्, मवेशेन
 तस्य जीवाननन्यत्वमित्येभिरद्वयचैतन्यात्मकमत्पञ्चदशभिर्दपरतत्त्वगा-
 देरेवार्थदृढीकरणात्तस्यैव तत्कृतोपकारभावत्वं न तु निषेधवचनस्य
 कयमपि । तत्र सृष्टिस्थित्योः कथंचित्तत्र निषेध्यप्रसङ्गकृतया तद-
 नुग्राहकत्वेऽपि प्रलयादीनां तदनुपयोगः एव । एवं संयमनादिविशो-
 षोपन्यासस्येति तत्त्वमादेरेव वाक्याच्चदर्शस्याद्वयब्रह्मणोऽवगतिर्घटने
 न ततोऽपरस्मान्निषेधादित्यर्थः ॥ २६० ॥

एवं सूत्रकारस्याश्रयादापि विधिवान्वयस्यैव माधान्यं निश्चीयत
 इत्याह—

सूत्रं तत्तु समन्वयादिति त्रिविधव्यापारनिष्ठं वचो
 मोक्षायेति निषेदनाय कृतवान् वेदान्तवेदी मुनिः ॥
 न्यायेनाकलयन्नशेषवचनव्यापारमूरीकृत—
 स्वातन्त्र्यः सकलेऽपि वेदशिरसि स्वैरं चरन्तीश्वरः ॥ २६१ ॥

सूत्रमिति । वेदान्तवेदी वेदान्तानां मन्व्यगर्थवेदनशीलः, अ-
 नेनास्य तद्विषयेऽज्ञानादिराहित्यं सूचिनम् । मुनिर्वादरायणः “तत्तु
 समन्वयात्” इति सूत्रं कृतवानिति सम्बन्धः । किमर्थमिति तदाह—त्रि-
 धीत्पादि निषेदनायेत्यन्तम् । स हि यगवांसस्तु समन्वयादिति सूत्रे
 तत्पदेन निर्विशेषाद्वयं सत्यज्ञानानन्दः आत्मकं ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं प्रति-
 ष्ठाप्य तत्र समन्वयादिति हेतुं दर्शयति न तु निषेधा-
 दिति । न हि निषेधवाक्यसमन्वयमात्रात्मकज्ञानानन्दानन्दं
 ब्रह्म सिद्ध्यतीति त्रिविधव्यापारमेव वर्चनं ब्रह्माश्रय प्रमाणमेति
 दर्शितवानित्यर्थः । ननु स च केन यन्मेवमुक्तवानित्याशङ्क्याक्त-
 न्यायेनेत्याह—न्यायेनेति । आकलयन्नशेषवचनार्थं निश्चिन्वन्,

१. अध्याये निषेधवाक्यानामप्यखंडार्थत्वम् । २०१

तस्याप्यखिलवचनव्यापाराकलने सामर्थ्यमाह—ऊरीकृतस्वातन्त्र्यः स्वतः स्वीकृतस्वातन्त्र्यः । अत एव तस्येश्वरत्वं स्मर्यते—“को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् मवेत्” इति । अत एव सकलेऽपि वेदाशिरसि सर्ववेदान्तार्थे स्वैरं चरन् स्वत एवावगच्छन् अशेषवचनेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २६१ ॥

एवं वाक्यतात्पर्यनिरूपकमन्वयसूत्रबलादिधिप्राधान्यमुक्तम् । संप्रति तत्पदार्थशोधनमस्तावे एव सूत्रकारस्य मकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेद्यति “ततो ब्रवीति च मूयः” इत्यादिमूत्रेण निषेधवाक्यविचारादपि निषेधवचनं विधिशेष एवेत्याह—

वाक्यार्थान्वयितत्पदार्थकथने नेतीति वाक्यं पुनः

साक्षात्सूचयति स्म सूत्रकृदतस्तत्त्परं निश्चितम् ॥

एवं हस्ततलार्पितामलकवत् तात्पर्यसंवेदने

सत्यन्याद्गुदीरयन्ति यदि तत्क्षन्तुं कथं शक्नुमः ॥२६२॥

वाक्यार्थेति । पुनरपि सूत्रकृजेतीति वाक्यं साक्षाच्चक्ष-
मस्यादिवाक्यार्थान्वयी यस्तत्पदार्थस्तत्कथने तच्छोधनार्थं प्रति-
पेद्यतीत्यनेन सूचयति स्म यतोऽनस्ताम्रिषेधवाक्यं तत्परं तत्पदार्थ-
परं न तु वाक्यार्थपरमित्यर्थः । सूत्रकारो मुदाहृतमूत्रेण “अपात-
आदेशो नेतिनेति” इति वचनं मूर्त्तादिकं कारणब्रह्मस्वरूपमेव प्रतिपे-
द्यति न तु रूपि ब्रह्मेतिप्रतिपादयंस्तत्पदार्थमेव शोधयामासेति न
तत्पदार्थमिति भावः । ननु विधिर्वा प्रधानमस्तु निषेधो वा किं
तत इत्याशङ्क्य निषेधप्राधान्येऽप्यसिद्धान्तः स्यादित्याशयेनोपसंह-
रति—एवमिति । स्पष्टम् ॥ २६२ ॥

ननु तत्पदार्थसंशोधनस्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्याद्य-
वान्तरवाक्यैरेव मिदन्नात्किं तदर्थं निषेधवाक्यविचारेणेत्याशङ्क्या-

नन्तपदार्थदृढीकरणाय तदपेक्षितमित्याह—

सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यभिहिते संभावनाऽऽनीयते
 नास्थूलादिवचःसमुद्भवधिया द्वैतोपमर्दं विना ॥
 तेनावान्तरवाक्यलक्ष्यविषयां बुद्धिं दृढीकुर्वता
 सर्वद्वैतनिषेधकेन वचसा वाक्यार्थधीर्जन्यते ॥ २६३ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तामिति । सत्यादिरूपेणाभिहितेऽपि न संभा-
 वनाऽऽनीयते इति संवन्धः । आनीयत इति पदम् । अनन्तमाकाशमि-
 तिवत् अन्यथासिद्धिशङ्कासंभवादित्यर्थः । अस्थूलादि—विनान्तमादौ
 योजनीयम् । फलितमाह—तेनेति । येन निषेधवाक्यानां सत्यादि-
 वाक्यार्थानन्त्यमंभवबुद्धिहेतुत्वं तेनेत्यर्थः । अवान्तरवाक्येन सत्या-
 दिवाक्येन वा लक्ष्याऽनन्तग्रह्यविषया बुद्धिर्ना दृढीकुर्वता वाक्या-
 र्थधीः तत्रमादिवाक्यार्थधीः परंपरया जन्यत इत्यर्थः ॥ २६३ ॥

नन्वेवं तत्पदार्थसंशुद्धावप्यनस्याग्रयतद्धर्मकलुषीकृतजीवस्वरू-
 पस्य कथमखण्डवाच्यार्थमवेश इत्याशङ्क्य शुद्धं तत्पदार्थमनुवर्द-
 नस्यापि ज्योतिर्ग्राहणतात्पर्येण जाग्रदाद्यवस्थातद्धर्मकामकर्तृ-
 त्वादिरहितामंगशक्तिमात्रतया मिद्धत्वादखण्डमात्मनसं वाचयादवे-
 हीत्याह—

अस्थूलादिवचोनिरस्तनिखिलद्वैतप्रपञ्चं परं
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिवर्जितमिदं प्रत्यक्स्वरूपं तथा ॥
 एकीकृत्य परस्परेण पदयोरर्थद्वयं तत्त्वतः
 प्रत्यक् चाद्वयमद्वयं च तदिनि प्रेक्षस्व निःसंशयम् ॥ २६४ ॥

अस्थूलादिवच इति । परं परमात्मनस्त्वम् । तथेति समु-
 दये । पदार्थद्वयशोधनफलमाह—एकीकृत्येति । परस्परेण पर-

१ अध्याये निषेधवाक्यानामप्यसंख्यार्थत्वम् । २०३

सारम् । पदयोस्तत्त्वेपदयोः । एकीकरणप्रकारमेवाह—तत्त्वत इत्यादिना । निःसंशयं यथा स्यात्तयेत्यर्थः ॥ २६४ ॥

नन्वस्तु शुद्धमापि पदार्थद्वयं पृथगेव तत्त्वयं निःसंशयं प्रेक्षणं स्यादित्याशङ्क्य पदद्वयव्यत्यये भेदकामावात् कथमापि भेदो न संभवतीति कथं न निःसंशयं प्रेक्षणमित्याशयेनाह—

अद्वैतं परिशोधितं भगवतो विष्णोः परं यत्पदं

तच्छब्देन समर्पितं परिगृहीतादेयमात्मप्रभम् ॥

यच्चोपाधिविवर्जितं तत्र निजं साक्षात्स्वरूपं तयो-

रेकत्वं परिवर्जितव्यवधिकं प्रत्यक्षमीक्षस्व भोः ॥२६५॥

अद्वैतमिति । भगवतो विष्णोर्पत्परं पदं परिशोधितं सत्यादिवाक्येनेति शेषः । तदेव मागलक्षणया तत्पदेनोपादेयमित्याशयेनाह—परिगृहीतादेयमिति । परिगृहीतमादेयमुपादेयांशो यथा स्यात्तथा समर्पितमित्यर्थः । उपाधिवर्जितमद्वैतकारादिरहितमत्र एव साक्षादित्युक्तम् । परिवर्जितव्यवधिकं निरस्तपरस्परभेदकम् । एतच्चैकत्वविशेषणमत्यन्ताभेदाभिप्रायम् ॥ २६५ ॥

परिगृहीतादेयमित्यनेन सूचितं सत्याद्यवान्तरवाक्यासिद्धं परमं पदं तत्र सत्यादिपदानामनृतादिव्यवच्छेद एव प्रातिस्विकं प्रयोजनमिति दर्शयन्ननृतादिव्यावृत्तिमुत्तमस्त्रण्डवाक्यार्थमपञ्चनमुपसंहरति—

अनृतजडविभक्तद्वुःखतुच्छा-

सहनवपुः परमं पदं मुरारेः ॥

परिहृतसकलप्रपञ्चमात्मा

तत्र तदवेहि तमो निरस्य वाक्यात् ॥ २६६ ॥

अनृतजडेति । विभक्तेत्यनन्तपदव्यवच्छेद्यं परच्छिन्नमुक्त-

म्, तुच्छेति सत्पदव्यावर्त्यम् । एताननृतादीन् सहत इत्यसहनम्
एतद्विलक्षणमिति यावत् । एवंविधं वपुष्यस्य तादिसर्थः । तमापदा-
र्याविवेकं ताद्वेवचनेन निरस्य यत्ससद्धानानन्तानन्दसद्रूपं परिहृत-
सकलपञ्चमद्वयं सुरारेः परमं पदं तत्तवात्मेति तत्त्वमादिवाक्यादवे-
होति सम्बन्धः ॥ २६६ ॥

एवमखण्डवाक्यार्थं निरूप्य तस्यातिमूर्ध्वतया पुनः सन्दिहानं
मति “उपससाद् चतुष्टयसाधनः” इत्यनेन साधनमपन्मध्यस्थतयो-
क्तायामपि श्रद्धायां तस्याः प्राधान्येन कर्त्तव्यतामभिप्रेत्य तत्र प्रमा-
णमाह—

श्रद्धत्स्व सोम्येति हि शास्ति शास्त्रं

श्रद्धाधनत्वश्रुतिरस्ति चान्या ॥

श्रद्धा तु यस्येत्यपरं च वाक्य-

मधीयते संशयकुत्सनाय ॥ २६७ ॥

श्रद्धत्स्येति । छान्दोग्ये “यं वै सोम्यैतमोणमानं न निभाल-
यमे एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्यग्रोऽधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व
सोम्य” इत्यतिमूर्ध्वस्य जगन्मूलस्य ब्रह्मणो दुर्ध्वेक्ष्यतया तद्विज्ञान-
साधनं श्रद्धामिदं वाक्यं विधत्ते । तथा बृहदारण्यके “श्रद्धावित्तो
भुत्वाऽऽस्तन्येवात्मानं पश्येत्” इत्याह । तदिदमाह—श्रद्धाधनत्वश्रु-
तिरिति । “एवं यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति” इति संशय-
निवृत्तयेऽपरमापि वाक्यं छान्दोग्या अधीयते । ततस्त्वं शीर्णतेऽखण्डवा-
क्यार्थे संशयनिवृत्तये श्रद्धां कुर्वित्यर्थः ॥ २६७ ॥

एवं तमो निरस्येत्यज्ञानस्य, संशयकुत्सनायोति संशयस्य च
निवृत्तिं सूचयता तयोरनर्थहेतुत्वं सूचितम् । श्रद्धायाश्चातुष्टयत्वं सूच-
यता तदभावस्यापि तत्सूचिनं तत्त्वित्यर्थं भगवतोऽपि संशयमि-

त्याह —

अज्ञो विनश्यति पुमानतिमूढभावा-
दश्रद्धयोपहतबुद्धिरतोऽपि कष्टः ॥

कष्टाच्च कष्टतर एव तु संशयात्मा

दुःखी सदेति भगवानपि वासुदेवः ॥२६८॥

अज्ञो विनश्यतीति । अविवेकी परमपुरुषार्थाद् भ्रष्टपरीक्ष-
यः । अतिमूढभावास्वपदार्थाविवेकात् । अज्ञोऽपि यदि वैदिकं कर्म
श्रद्धयात्तस्य कदाचिद्भवेदापि पुरुषार्थो न त्वश्रद्धयानस्य, तस्य ना-
स्तिव्यमसङ्गेनानर्थमम्भवादित्याह—अश्रद्धयोपहतबुद्धिरिति ।
बुद्धिर्वैदिकी । कष्टः अतिदुःखीत्यर्थः । यदि कोश्चच्छ्रद्धामपि
संपाद्य विवेकादिसाधनचतुष्टयो भूत्वा संन्यस्यानिश्चयरूपापातहा-
नेन कृतार्थं मन्यमानः श्रवणादिकं नानुतिष्ठति, असावन्ततः स-
न्दिग्धात्मोभयपुरुषार्थमाधनशून्यत्वात् सर्वथा भ्रष्ट एवेत्याह—क-
ष्टाच्चेति । “अज्ञश्चाश्रद्धयानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लो-
कोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः” इति श्रीभगवान्वासुदेव
आह्वत्यर्थः ॥ २६८ ॥

नन्वाग्निहोत्रादिवाक्यार्थनिश्चयानन्तरमेवाद्वैतवाक्यार्थसाक्षा-
त्कारानन्तरमपि किं कर्तव्यतान्तरमस्तीति शङ्कमानं प्राति तदन्तर-
मेवाद्वयं निरतिशयानन्दं ब्रह्म प्राप्तस्य कर्तृकरणादिमाधनाभावात्त-
दधिकश्रेयसोऽभावाच्च नैवास्तीत्याह—

रूपं तावकमुद्भितद्वयमभूदद्वैतमेवाञ्जसा

तच्चाद्वैतमस्य मोहजनितं पारोक्ष्यमात्मा ह्यभूत् ॥

एवं वेदशिरःपदान्वयवशादेकत्वमेकान्ततः

सिद्धं प्रत्यगनन्तयोरिति तत्र श्रेयः समाप्तिं गतम् ॥२६९॥

रूपं तावकमिति । तावकं रूपं स्वरूपमुज्झितद्रव्यं परित्य-
क्ताहङ्कारतद्धर्मादिद्वैतं यथा स्यात्तथा अञ्जसा स्वभावतोऽद्वैतमेव पूर्णं
ब्रह्मैवाभूत्तच्चैतत् मोहननितं पारोक्ष्यमपास्याञ्जसा तदात्माऽभूद्धी-
ति सम्बन्धः । हीति वैदिकप्रमिद्धौ । एव च सति तत्त्वमस्यादिवा-
क्यादहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारं यदि ते पूर्णपुरुषार्थलाभ इत्याह—
एव वेदाशिर इति । तत्र श्रेय इति । तावतैवेति शेषः । समाप्तिं
गतं निरवशेषं प्राप्तमित्यर्थः । प्रतीचः परमानन्दाद्वयब्रह्मपाप्मेरेव
श्रेयःसमाप्तिश्चाह । “सा काष्ठा सा परा गतिः” इति श्रुतेः ।
“आत्मलाभाच्च परं विद्यते, एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्तश्च
भारत” इति स्मृतेश्च । आग्निहोत्रादिज्ञानमात्राच्च नैवाविधयपुरुषार्थ-
लाभ इति तत्रानुष्ठानापेक्षेति भावः ॥ २६९ ॥

एवं वेदान्तानामखण्डे ब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः, अखण्डार्थ-
तायाश्च वाक्यस्य लोकादिप्रसिद्धिर्दर्शिता । इदानीमन्तेऽपि तदा-
र्थार्थं वादिप्रसिद्धिं दर्शयति, तत्रादायेकपदलक्षणया वैशेषिकमते
तामाह—

सम्बन्धः समवाय इत्यपि पदे वैशेषिकोच्चारिते
नाखण्डव्यतिरिक्तवस्तु वदितुं शक्तोऽनवस्थाभयात् ॥

पञ्चानां समवायितेति वचनव्याघातभीतेरपि

सम्बन्धान्तरमस्य नाभिमनुते वैशेषिकः कातरः ॥ २७० ॥

सम्बन्ध इति । सम्बन्धविशिष्ट इत्यर्थः । समवायपदेन वैशे-
षिकप्रसिद्धो निन्यः सम्बन्धः कथितः । कुतो न शक्तस्तत्राह—अनव-
स्थाभयादिति । वैशेषिकैर्ज्ञेयतावयव्यादिसम्बन्धः समवाय इत्युच्यते,
तत्र समवायस्यासम्बद्धत्वात् तत्कृतावयवादिविशिष्टबुद्धिः स्यात् ।
न च समवायस्यापि समवायाग्रासम्बद्धत्वमिति वाच्यम् । स्वस्य
स्वस्मिन्सदसम्भवेन समवायान्तराभ्युपगमे तस्य तस्यापि समवाया-

न्तरमभ्युपेयमित्यनवस्था स्यादिति चोद्यपरिहाराय स्वरूपसम्बन्धा-
भिप्रायेण सम्बद्धः समवाय इत्युच्येत, तत्र सम्बद्धपदं समवायस्व-
रूपमात्रे लक्षणया वर्तते समवायपदमपि तत्रैवेति कथं नाखण्डार्थता
तदभ्युपेयेति भावः । न केवलं समवायान्तराभ्युपगमेऽनवस्था किं
तु तेषामभ्युपगमनिरोधोऽपि स्यादित्याह-पञ्चानामिति । वच-
नस्य स्ववचनस्य व्याघातमवादित्यर्थः । अस्य समवायप्रावयवाच-
यविगुणगुणिक्रियाक्रियावज्जातिव्याक्तिविशेषनित्यद्रव्याणां पञ्चयु-
ग्मानामेव समवाय इति हि ते वदन्ति, तस्यैवं व्याघातः स्यात्, तत्प-
रिहाराय समवाये समवायान्तर कातरः स्वसिद्धान्तमंरस्ताव्याकुल-
चिन्तो वैशेषिकः कथमङ्गीकुर्यादित्यर्थः ॥ २७० ॥

प्राभाकरमतेऽप्यखण्डार्थतामितिमाह—

शब्दो गकार इति लौकिकमस्ति वाक्यं -

विस्पष्टमस्ति च पदद्वयमत्र वाक्ये ॥

प्राभाकरे च समये न गकारमात्रा- /

दन्यत्पदद्वयनिगद्यमभीष्टमस्मिन् ॥ २७१ ॥

शब्दो गकार इति । अस्त्येवंविधवाक्यस्य लोकप्रसिद्धि-
स्तस्यापि संसृष्टार्थतैव किं न स्यात् तत्राह-प्राभाकरे चेति ।
प्राभाकरे समये चास्मिन्वाक्ये पदद्वयनिगद्यं शब्दो गकार इति प-
दद्वयप्रतिपाद्यमन्यत्राभीष्टमिति संवन्धः । अस्मिन्पदद्वयात्मक एतद्वा-
क्ये शब्दो गकार इति वाक्ये हि प्रयुक्तपदद्वयेन प्राभाकरैर्गकार-
व्याक्तिमात्रमभिप्रेयमित्यङ्गीकृतमितीदं वाक्यमखण्डार्थमभ्युपेयमिति
भावः ॥ ७२१ ॥

ननु द्रव्यं घट इतिवाक्यमिव शब्दो गकार इतिवाक्यमपि प-
रापरजातिद्वयान्विशिष्टमेदं प्रतिपादयिष्यतीति नाखण्डार्थमिति त-

ग्राह—

शब्दत्वजातिवचनो न हि शब्दशब्दः

श्रोत्रोपलम्भनतया तु निबन्धनेन ॥

वर्णान्ब्रवीति न हि जातिरिहाभ्युपेता

साक्षाद्गकारमयमाह गकारशब्दः ॥ २७२ ॥

— शब्दत्वजातिवचन इति । गत्वजानेरप्युपलक्षणम् । शब्द-
शब्दः शब्द इति शब्दः, एतद् गत्वशब्दस्याप्युपलक्षणम् । शब्दश-
ब्दस्य जातिवचनत्वाभावे व्यक्तिप्रानन्त्यव्यभिचाराभ्यां कथं वृत्ति-
रित्यत आह—श्रोत्रोपलम्भनतयेति । श्रोत्रोपलम्भत्वेन तदस्ये-
नोपाधिनेत्यर्थः । निबन्धनेन निमित्तेन । ननुपाध्यपेक्षया जातिर्ल-
पीयसीति, सत्त्वं, किं तु जातेः संस्थानव्यङ्गात्वनियमेनाद्रव्ये शब्दे
तदसंभव इत्याह—न हि जातिरिति । अत एव गत्वमपि न जा-
तिरितिः गकारशब्दोऽपि साक्षाद् गकारव्यक्तिमेवाह । सा च व्यं-
क्तिरेका संभवतीति नानन्त्यव्यभिचारदोषोऽपीत्याशयेनाह—साक्षा-
द् गकारमिति । प्रामाकरैरद्रव्यवृत्तिजात्यनभ्युपगमाच्छ्रोत्रग्राह-
त्वस्य शब्दमवृत्तिनिमित्तस्य तच्छब्दापत्तीर्गकारशब्दस्य चै-
कगकारमात्रनिष्ठत्वादधिकार्यभावाच्च स्वाखण्डार्थतैव वक्तव्येति
भावः ॥ २७२ ॥

प्रामाकरं मयस्वण्डार्यप्रसिद्धिममर्थनमुपसंहरति—

तस्मादखण्डविषये वचने विवादं

प्रामाकराः परिहरन्तुं न चेदशक्यम् ॥

निर्वोदुमेतदिह वाक्यमितोऽन्यथा चे—

दस्यार्थकल्पनमभीप्सितमिष्टहानिः ॥ २७३ ॥

तस्मादिति । यस्मादुक्तविषयाऽखण्डार्थता तैरभ्युपेया तस्मादित्यर्थः । परिहरन्तु त्यजन्तु । चेद्योद न परिहरेयुः, इह तर्ह्येतदुदाहृतवाक्यं निर्वाहुमुपपादयितुमशक्यम् । यदि परापरजातिनिवन्धनं पदद्वयसामानाधिकरण्यं तैरभ्युपगम्येत तर्हि तत्सिद्धान्तज्ञातिरिखाह-इत इति । उक्तप्रकारादित्यर्थः । अस्य प्रस्तुतवाक्यस्य इतोऽन्यथार्थकृत्यनमभीप्सितं चेद्विष्टहानिरिति सम्बन्धः ॥ २७३ ॥

अखण्डार्थत्वे प्रागुदाहृतमपि पाणिनिसंमतमन्ते पुनरप्युदाहरति तस्यान्यथासिद्धत्वशङ्कानिरासाय—

प्रातिपदिकान्यनतिरिक्तविषयाणि

प्राह भगवान्प्रथमशब्दितविभक्त्या ॥

पाणिनिरतः सकलतर्कसमयज्ञो

वष्टि वचसोरनतिरिक्तविषयत्वम् ॥ २७४ ॥

प्रातिपदिकेति । भगवान्पाणिनिः प्रातिपदिकानि विभक्तिवर्जितवृत्तादिशब्दान् प्रथमशब्दितविभक्त्या प्रथमेत्युक्त्या विभक्त्या स्वादिरूपयाऽनतिरिक्तविषयाण्येकार्थविषयाणीति प्राहेति संबन्धः । पाणिनिः खलु “प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा” इति तदर्थे प्रथमां विभक्तिं विषय इति प्रकृतिप्रत्ययात्मकं तद्वाक्यमखण्डार्थम् । न चैवं विभक्त्यस्तत्पर्यायत्वं तत्सिद्धानुवादत्वं चेति न तपोर्वाक्यतेति वाच्यम् । तथा सदैव प्रातिपदिकस्य प्रयोगनियमेन स्वार्थप्रातिपादकत्वेन च तदुभयाभावात् । यस्मादयं पाणिनिः प्रातिपदिकप्रथमयोरेकार्थत्वमाह, अतोऽपि सकलन्यायाभिज्ञोऽन्यश्राप्यपर्यायपदयोस्तादृशपदानां चानतिरिक्तविषयत्वं वष्टिच्छनीत्युपमंहरति-अत-इति ॥ २७४ ॥

किं च लोकेऽपर्यायपदवद्वाक्यप्रयोगस्यैकार्थ्यं दर्शनाच्च वादिभि-

विवादः कार्य इत्युपसंहरन्नाह—

इयं घटव्यक्तिरितिदृशेषु च
प्रसिद्धमेवैकरसार्थगोचरम् ॥

पदद्वयं लोकवचःसु तेन च

प्रशस्यते नात्र विवादसंग्रहः ॥ २७५ ॥

इयं घटव्यक्तिरिति । इयं घटव्यक्तिरित्येवमादिषु लोकव-
चःसु पदद्वयमेकरसार्थगोचरमेवेति प्रसिद्धं येन तेनास्मास्मिन्नर्थे वि-
वादसंग्रहो नैव प्रशस्यते न युज्यते आदिनामिति शेषः । इयमिति
पुरास्थितवस्तुमात्रं परामृश्य तस्य घटव्यक्त्यपेक्षमात्रं विवक्षितमिदं
वाक्यं प्रतिपादयतीति तदेकरसार्थमित्यर्थः ॥ २७५ ॥

एवं वेदान्तानामखण्डैकरसे श्रुतिन्यायाभ्यां तात्पर्यं निरूपितम् ।
इदानीं “किं च प्रमाणान्तरमपेक्ष्य गिरः महाक्षिः सिद्धेषु वस्तुषु जग-
त्युपलब्धपूर्वा” इत्यनेन सिद्धवस्तुविषयवाक्यस्य मानान्तरसंवादापत्ता-
र्थवत्त्वनिश्चयनया, वेदान्ता यदि सिद्धवस्तुपराः स्युस्तर्हि मानान्तर-
सापेक्षाः स्युः लौकिकसिद्धवाक्यवदिति यदुक्तं, तन्न । मानान्तरयोग्या-
र्थत्वोपाधेः । न च तदपि सिद्धार्थत्वेन वेदान्तेष्वनुमेयमिति साधन-
व्यापकनोपाधेरिति वाच्यम् । यतो न तत्परिनिष्ठितं तत्प्रमाणान्त-
रयोग्यमिति नियमोऽस्ति, येन तत्प्रमाणवेदान्ते मानान्तरसापेक्षता
स्यादित्याशयेनाह—

न च प्रमाणान्तरयोग्यतायां

प्रयोजकं स्यात्परिनिष्ठितत्वम् ॥

यतः प्रमाणान्तरयोग्यतायां

प्रयोजकं रूपरसादिमत्त्वम् ॥ २७६ ॥

न च प्रमाणान्तरेति । प्रयोजकं गमक व्याप्यमिति या-

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २११ .

वत् । परिनिष्ठितत्वं सिद्धत्वम् । कुत्र इत्यत्र आह-यत इति ।
रमः आदिर्यस्य स्पर्शादेः सः, रूपं च रसादिश्च रूपरसादी, ताव-
स्य स्तः स रूपरमादिमान् तस्य भावस्वरूपमिन्यतद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः । रूपादिविशेषो हि द्रव्ये मत्पक्षप्रमाणस्य मृच्छौ मूलं
व्याप्त्यादिविशेषश्चानुमानादेरित्यर्थः ॥ २७६ ॥

फालिगमाह—

ततस्तु रूपादिविहीनरूपे
प्रमाणान्तरागोचरचित्स्वरूपे ॥
वचः प्रमाणान्तरनिस्पृहं सत
प्रमाणमत्रात्मनि निर्विवादम् ॥ २७७ ॥

तत इति । यतो रूपादिमत्रमेव शब्दातिरिक्तप्रमाणमृच्छौ
मूलं ततस्तद्वहिते अत्र एव प्रमाणान्तरायोग्येऽस्मिन् चैतन्यात्मनि सा-
पेक्षत्वानुमानस्योक्तोपाधिदुष्टत्वेन वेदान्तवाक्यं प्रमाणान्तरनिरपेक्षं
सन्निःसंदिग्धं प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ २७७ ॥

किं च लोके मानान्तरस्यान्यथासिद्धत्वाच्च तत्सिद्धार्थशब्दप्रमा-
णनिमित्तमित्याह—

लोकप्रसिद्धपदगोचरतानिमित्त-
मन्यप्रमाणविषयत्वमिह प्रसिद्धम् ॥
लोकप्रसिद्धपदगोचरता न चास्मिन्
ब्रह्मात्मनीति च तदत्र निवारणीयम् ॥ २७८ ॥

लोकप्रसिद्धेति । लौकिकमानसिद्धा या पदगोचरता तन्नि-
मित्तं तद्व्यापकमित्यर्थः । ततः किं तत्राह-लोकप्रसिद्धपदेति ।
आस्मिन्निर्विशेषे वेदान्तलक्षणे । फालिगमाह-इति चेति । तदन्य-
प्रमाणविषयत्वं सर्वपदलक्षणे ब्रह्मणि संगतिग्रहस्यानपेक्षत्वाच्च तन्नि-

मिचमानान्तरापेक्षा तत्र शब्दस्येति भावः ॥ २७८ ॥

एवं स्वपक्षे शब्दस्य लक्ष्ये ब्रह्मणि मानान्तरनिरपेक्षं प्रामाण्यमु-
पपाद्य येषां वादिनां कार्यमेव वेदार्थस्तच्च लिङ्गद्विधेयमिति मतं
तेषामिदं सापेक्षत्वदूषणं दुष्परिहरमित्याशयेनाह—

लोकप्रयुक्तपदगोचरताऽस्ति कार्ये

तेनाऽस्तु कार्यपरवाक्यमशेषतस्ते ॥

मानान्तरेषु परतन्त्रतयाऽप्रमाणं

स्वार्थे न दूषणमिदं श्रुतिमस्तकेषु ॥ २७९ ॥

लोकप्रयुक्तेति । मानान्तरसिद्ध एव संगतिग्रहो वक्तव्य
इति कार्ये लोकप्रयुक्तपदगोचरताऽस्तीत्युक्तम् । फलितमाह—तेनै-
ति । लोकप्रयुक्तपदगोचरत्वेन ते सापेक्षत्वप्रसङ्गेन सिद्धे वेदाप्रामा-
ण्यमभ्युपेत्य कार्ये तत्प्रामाण्याभ्युपगन्तुस्तथाशेषतोऽशेषेषु माना-
न्तरेषु परतन्त्रतया मानान्तरापेक्षया स्वार्थेऽप्रमाणमस्तु स्यादिति
संबन्धः । अप्रमाणमिति पदच्छेदः । स्वपक्षे चोक्तविधया नेदं
दूषणमस्तीत्याह—न दूषणमिति । मानान्तरायत्तं स्वार्थे प्रामाण्यमि-
त्येवंरूपमिदं दूषणं श्रुतिमस्तकेषु वेदशिरस्सु न, ब्रह्मपदस्य लि-
ङ्गादिपदवह्नौकिकपदत्वाभावादित्यर्थः ॥ २७९ ॥

यत्पुनरुक्तं “किं च क्रियापदमपेक्ष्य पदानि वाक्यभावेन सम्यग्ग्रह
संगतिमाप्नुवन्ति” इत्यादिना वेदान्तेषु क्रियापदमावाञ्छ तन्निमित्तः
पदानां परस्परं समन्वय इति कुतस्ततो वाक्यार्थमितिस्तत्राह—

न च क्रियाकारितसंहनीनि

पदानि लोके नियमेन वक्तुम् ॥

समीहते पक्षमतिः पदानां

क्रियां त्रिनाऽप्यन्वयदर्शनेन ॥ २८० ॥

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१३

न च क्रियाकारितेति । क्रिया तिष्ठन्तं पदं तन्निमित्ता
संहतिः समन्वयो येषां पदानां तानि, समीहते इच्छति, वक्तुं न स-
मीहते इति सम्यन्धः । परमतिः लौकिकन्यायाभिज्ञः । कुत इत्यत
आह—पदानामिति ॥ २८० ॥

तदेव दर्शनमुदाहरति—

महीभुजोऽयं पुरुषो मनस्वी

वनस्पतेस्तत्फलमित्यपीह ॥

क्रियां विनाऽप्यन्वयवन्ति लोके

पदानि दृष्टानि बहूनि वक्तुः ॥ २८१ ॥

महीभुजोऽयमिति । कस्यायं पुरुषः कस्येदं फलमिति त-
त्संघनिधिविशेषमात्रजिज्ञासायामयं मनस्वी पुरुषो महीभुज इत्यादि-
ना सम्यन्धिविशेषमात्रनिष्ठोऽयं प्रयोग इति क्रियापदापेक्षामावाह्य
तन्निमित्तस्वरूपदसमन्वयः । लोके वक्तुः पदानि वरत्रा प्रयुक्तानि ब-
हूनि पदानीति संबन्धः । आकाङ्क्षायोग्यतामनेधिमत्त्वं हि पदानां
परस्परान्वये निमित्तं न क्रियापदं न वा तद्विशेषः । तस्याप्याका-
ङ्क्षादियुक्तस्यैवान्वयित्वेन लाघवेन तावन्मात्रस्यैव तत्प्रयोजक-
त्वादतो वेदान्तपदानां परस्परान्वये न किञ्चिद्वाचकमिति भा-
वः ॥ २८१ ॥

एवं तात्त्विकं परिदारमुक्त्वा तदभ्युपगम्याप्याह—

क्रियापदं वेदशिरःस्वशीप्यते

विवक्षितार्थानुगुणं तु तन्मतम् ॥

विवक्षितार्थप्रतिपत्तिघाति तु

क्रियापदं स्वीकृतमप्यनर्थकम् ॥ २८२ ॥

क्रियापदमिति । न चैवं वेदान्तानामपि क्रियानिष्ठत्वमसङ्ग इत्या-

ह-विवक्षितार्थेति । परं तु तत्क्रियापदं वेदान्तेन प्रतिपिपाद-
यिपितोऽर्थोऽप्यण्डैकरमं ब्रह्म तदनुगुणं तत्र वेदान्तपामाण्याविरो-
धीत्यर्थः । अनुगुणपदव्यावर्त्यमाह-विवक्षितार्थप्रतिपत्तिरिति ।
उपासीतेत्यादि क्रियापदं स्वीकृतं पठितमापि तत्रानर्थक्यमित्य-
र्थः ॥ २८२ ॥

विवक्षितार्थानुगुणं क्रियापदं वेदान्ते किमस्तीत्यपेक्षायामाह—

अस्त्यस्म्यसीति च पदं प्रचुरं क्रियाया

वेदान्तवाक्यगतमादरतः पठन्ति ॥

तन्मात्रतः सकलवेदशिरोपदानां

संघातसिद्धिरिति वेदशिरोनिपण्णाः ॥ २८३ ॥

अस्त्यस्म्यसीति । “अस्मि ब्रह्मोति चेद्वेद, अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्व-
ममि” इत्याद्यां क्रियायाः पदमस्तीत्यादिनिवृत्तपदमित्यर्थः । प्रचुरमने-
कमिति पदविशेषणम् । अस्यावेदत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थे आदरत इत्युक्तम् ।
फलिमाह—तन्मात्रत इति । वेदशिरोनिपण्णाः समन्वयसूत्रक-
द्वादगायणमगवत्पादमभ्युपगम्यः ॥ २८३ ॥

नन्वेवं वेदान्तानामस्त्यर्थनिवृत्त्येनैव मानान्तरमापेक्षता स्यात्,
अस्त्यर्थो हि सत्ता, मा च प्रमाणविषयत्वमेव न—तदतिरिक्तमत्ता
जात्यादि सत्तादेरमन्त्रप्रसङ्गात् । तत्रात्र मदात्मकब्रह्मणो मानान्तर-
विषयत्वमावश्यकमिति प्रामाण्यः, तदनुवदति—

यत्तु प्रमाणमनुभूतिरिति प्रमाण-

सामान्यलक्षणमनूद्य पुनर्वदन्ति ॥

सचप्रमाणघटनां प्रति योग्यताऽतो

नास्त्यर्थनिवृत्त्यनेनैवनेपेक्षतेति ॥ २८४ ॥

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१५

यन्निवृत्ति । तदुक्तविषया तन्मतमनुपपन्नमिति दूषयितुं तदु-
क्तं प्रकारमाह-प्रमाणमनुमूनिरिति । अनुमूतिः प्रमाणमिति
प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा पश्चात्प्रमाणविषयतां प्रति योग्यता स-
त्तेति यद्वदन्ति तद् दुर्घटमित्याग्रिमेण सम्बन्धः । तेषामेव वदतामाश-
यमाह-अतो नेति । अनपेक्षता न स्यादिति सम्बन्धः ॥ २८४ ॥

दुर्घटत्वमेवाह—

तद् दुर्घटं न खलु संविदियं स्वयोग्या

न ह्यात्मनि स्थितिमुपैष्यति योग्यताऽस्याः ॥

वस्त्वन्तरोरनिहितस्वपदत्वहेतो-

र्न ह्यात्मरूपदहने दहनस्य शक्तिः ॥ २८५ ॥

न खल्विति । किं संविद्रिपयत्वं सत्त्वमुत तद्योग्यता । ना-
द्यः, तत्पूर्वमयम्यामन्त्रमद्वात् । द्वितीये च संविदि साऽस्ति वा न
वा । अद्य किं स्वविषयत्वस्य योग्यता किं वा संविदन्तरविषयत्व-
स्य । द्वितीये संविदोऽस्त्वकाशत्वापत्तिरित्यभिप्रेत्याद्याभावे हेतु-
माह-न हीति । अस्याः संविदो योग्यता एतन्निरूपितविषयत्वस्य
योग्यता आत्मनि स्वस्मिन् स्थिति नोपैष्यति न युज्यत इत्यर्थः ।
कुतो न युज्यते तत्राह-वस्त्वन्तरेति । स्वस्मादन्यास्मिन्नेव
घटादावुपनिहितमुपनिष्ठं यत्स्वपदत्वं स्वविषयत्वं तस्माद्धेतोरे-
त्यर्थः । संविद्रिपयत्वस्य तदन्यवृत्तित्वनियमात्तस्यां तन्न संभवती-
त्यर्थः । संविदः स्वगोचरत्वाभावे दृष्टान्तमाह-न हीति । आत्म-
रूपदहने स्वमस्मीकरण इत्यर्थः ॥ २८५ ॥

संविदि सा योग्यता नेति द्वितीयं पक्षमनूय प्रतिसिपाति—

संविद्विषयमात्रघटनां प्रति योग्यतां चे-

न्नयं विमर्त्ति न सती भवितुं समर्था ॥

तद्योग्यतैव यदि मातृघटादिसत्ता

तस्याप्यसत्त्वमिति शून्यमुपाजिहीथाः ॥ २८६ ॥

संचितप्रमाणेति । घटनां संवन्धं विषयत्वमिति यावत् ।
संविदि प्रमाणविषयत्वयोग्यताऽभावे इयं सती न स्यात् । प्रमाण-
विषयत्वयोग्यताया एव स्वप्ने वस्तुनः सत्तारूपत्वादित्यर्थः ।
अस्तु तर्ह्यमती सेति चेन्न । तदननुभवप्रसङ्गात् । किं चैवं तदधी-
नसत्त्वं सर्वमेवासत्त्वादित्याह—तद्योग्यतैवेति । शून्यमुपाजि-
हीथाः, त्वमपि शून्यवादी भविष्यसीत्यर्थः ॥ २८६ ॥

यतो मानयोग्यता न सत्त्वम् अत इत्युत्संहरति—

वस्तुस्वभाव इति सत्त्वमतो गृहाण

तच्च द्विधेति वितथाऽवितथत्वभेदात् ॥

सत्त्वं द्विरूपमितरेतरसंकरेण

सच्छब्दवाच्यमिति च व्यवहारकाले ॥ २८७ ॥

वस्तुस्वभाव इति । वाचायोग्यवस्तुस्वभाव इत्यर्थः । अतः
सत्त्वं वस्तुस्वभाव इति गृहाणाङ्गीकुर्विति संवन्धः । ननु किमात्म-
वस्तुनः स्वभावः किं वा मपश्चस्पोतोभयस्य वा । नाद्यद्वितीयौ
मपश्चात्मनोस्तदभावप्रसङ्गात् । तृतीये तु द्वैतापात इत्याशङ्क्याका-
शादावस्थितेत्पादावुक्तमनुस्मारयन्नाह—तच्च द्विधेति । गृहाणे-
त्यनुपद्नः । द्वैविध्यमेवाह—वितथेति । वितथमसत्त्वं वस्तुतो व्यव-
हारकाले सदवितथं परमार्थसादेति भेदादित्यर्थः । नन्वेवमात्मशब्द-
स्वानेकार्थताभिधिरित्याशङ्क्याह—इतरेतरेति । संकरेण मिश्रेण ।
तृतीयेत्यभावे । अवलात्मना तत्सच्छब्दवाच्यमिति गृहाण अतो
नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ २८७ ॥

तस्यैतत्पर्य आत्मा द्विरूपः स्यादित्याशङ्क्य मायुक्तमेवार्थं

१अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१७

स्मारयति—

उत्तृज्य तत्र त्रितयांशमयेतरस्मिन्

संवित्स्वरूपपरमार्थमिति स्वरूपे ॥

बुद्धिं कुरु प्रणिदधत्प्रणयेन भूमि

ब्रह्माहमस्मि परमार्थसदित्यजस्रम् ॥ २८८ ॥

उत्तृज्येति । तत्र वाच्ये इतरास्मिन्स्वरूपे इति संबन्धः ।
तन्स्वरूपमाह—संवित्स्वरूपेति । एतच्च परमार्थत्वे हेतुतयोक्तम् ।
पूर्वमूत्रस्वरूपे भूमि प्रणयेन अदया प्रणिदधत् चित्तं मत्पक्ष-
वर्णं कुर्वन् परमार्थमब्रह्माहमस्मीति बुद्धिपजनसं कुर्विति सम्बन्धः ।
तथा च नोक्तदुपगममिति भावः ॥ २८८ ॥

यद्योक्तं “मानान्तरं यदि न चेज्जाति शब्दप्रकृतेस्तत्र ग्रहः कथ-
मिति प्रतिपादनीयम्”इति तत्राह—

ब्रह्म स्वयंप्रभमतः शब्दलेषु तस्य

मानान्तरानधिगतेष्वपि शब्दशक्तिः ॥

रूपेषु वृद्धजनसंव्यवहारहेतोः

शक्या ग्रहीतुमुदितेन पथाऽनमिद्वैः ॥ २८९ ॥

ब्रह्म स्वयंप्रभमिति । ततः किं तत्राह—अतः शब्द-
लेष्विति । एतच्चाहमादिशब्दवाच्यमासमास्यार्थकारकद्वयोक्तं
शब्दाभिप्रायम् । सदादिवाच्यघटादिशब्दं तु चक्षुषा-
दिग्रहणं, ब्रह्मादवाच्यं च कार्यलिङ्गाख्यवर्कणं ब्रह्मपदावय-
वव्युत्पत्त्या श्रौपस्यतमेव, तदभिप्रायेणापि शब्दो मानान्तरानधि-
गतेषु तस्य रूपेष्विति सम्बन्धः । उदितेन प्रागुक्तेन मार्गेणानधि-
गैववेक्तिष्यः । यद्यपि वाक्यतात्पर्यगन्ये ब्रह्मणि किमपि मानं न

प्रवर्तते तथापि तस्य शब्देषु यथाप्रमाणं यथानुभवं च सद्गतिर्ग्र-
हीतुं शक्यत इति ॥ तदर्थमपेक्षितप्रमाणेन वेदान्तानामनुवादता
न वा संगतिग्रहविरह इति भावः ॥ २८९ ॥

ब्रह्मादिपदव्युत्पत्तावुपायान्तरं सद्ग्रहान्तमाह—

लोकप्रसिद्धार्थपदान्तराणां

समीपसङ्कीर्तनतोऽपि शक्तिः ॥

ब्रह्मादिशब्दस्य सुखावसेया-

यथा हि यूपादिगिरस्तथैव ॥ २९० ॥

लोकप्रसिद्धेति । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्या-
दि “तद्विजिज्ञामस्व तद्रूपेति” वाक्ये ब्रह्मपदव्यतिरेक्तानां यतो
वैत्यादिपदानां लोकप्रसिद्धार्थानां समीपे संकीर्तनेनापि तर्कविध-
योपस्थिते जगत्कारणरूपेऽद्वयेऽर्थे ब्रह्मादिशब्दस्य शक्तिः सुखावसे-
या भवति । यथा “यूगं तक्षति यूगमष्टास्ती करोति” इत्यादिप्रसिद्धार्थ-
सणादिवाचकपदसमाभिन्वाहारसामर्थ्यात्तक्षणादिसंस्कारविशिष्टो यू-
गशब्दार्थः । एवमाहवनीयमादधातीत्यादिवान्य अधानमंस्कारवान-
गिराहवनीयशब्दार्थ इति निश्चीयते तथैवेत्यर्थः ॥ २९० ॥

इदानीं ब्रह्मादिपदानां शक्तिग्रहाभावेऽपि निखिलग्राह्यानिवा-
रकनिषेधवाक्यसामर्थ्याच्चिदप्यर्थं ब्रह्म सिध्यतीति स्वासंमतमापि
पक्षमाह—

विनाऽपि शक्तिग्रहणं पदानां

परात्मनोर्वाचकभावभाजाम् ॥

भवेत्परब्रह्माणि वेदवाक्यात्

प्रतीतिरन्यप्रतिषेधनेन ॥ २९१ ॥

१. अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१९

विनाऽपीति । परः परमात्मा आत्मा च तयोर्वाचकभावभा-
जां वाचकत्वयुक्तानां पदानामिति सम्बन्धः । अन्यस्य ब्रह्माति-
रिक्तप्रपञ्चस्य नेह नानेत्यादिप्रतिषेधनेनेत्यर्थः ॥ २९१ ॥

ननु न तावद्ब्रह्माणि प्रमाणान्तरेण प्रतिषेधः सम्भवति, शब्दस्तु
शक्तिग्रहपक्षेण इति कथं विनापि शक्तिग्रहणमित्युक्तमित्याशङ्क्य
नवादिपदानां लोकप्रामिद्वार्यत्वेन विनापि ब्रह्माणि पदशक्तिग्रहं
तदुपपद्यत इत्याह—

नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्य च

प्रतीत्य शक्तिं व्यवहारतः स्थितः ॥

पदस्य शक्नोति परं समीक्षितुं

श्रुतेः प्रपञ्चप्रतिषेधमार्गतः ॥ २९२ ॥

नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्येति । स्थितः पुमान् नञः पदस्य
नाना किं च नेत्यादिनिषेधप्रपञ्चप्रतिपादकस्य च पदस्य व्यवहा-
रतः शक्तिं प्रतीत्येति सम्बन्धः । स्थित इति । अर्थाव्यवहारभूमा-
विते लभ्यते । परं परमात्मनश्च श्रुतेर्वेदान्तवाक्यात्प्रपञ्चप्रतिषेध-
मार्गतः समीक्षितुं शक्नोतीति योजना । अत्र यदि परमात्मानि शक्ति-
ग्रहो नापेक्ष्यते तर्हिह एष इत्यादिपदैः परमात्मानमनूय तत्र-कथं
प्रपञ्चो निषिध्येत; न हि निराधिष्ठानो निषेधः पर्ववक्ष्यति ततो वा
कथमात्मा सिध्येत् । नन्वात्मा स्वप्रकाश इति चेत्तर्हि किं प्रप-
ञ्चनिषेधेनापि । तस्य निष्पपञ्चतासिद्धये तन्निषेध इति चेद्, न ।
तदनूय निषेधमात्रे कथं तस्य तदापि सिध्येत् । इहेत्यादिपदस्य
तत्र सद्ब्रविग्रहे किमपराद्धं ब्रह्मात्मादिपदैः । सत्यादिपदलक्षणां वि-
ना वर्णितब्रह्मस्वरूपासिद्धेश्चेत्येतन्मतं न ग्रन्थकर्तृमम्मतामिति द्र-
ष्टव्यम् ॥ २९२ ॥

एवमात्मस्वभावस्यैव सत्त्वात्तस्य चोक्तविषया मानान्तरायोग्य-
त्वात्तच्छब्दे ब्रह्मादिपदसंमतिग्रहस्यापि सुकरत्वात्पत्पग्नह्मणे

वेदान्तप्रामाण्यमबाधितमिति तयोर्मानमेवमात्रासिद्धिरस्याह—

ब्रह्मास्मीति वचोनिविष्टपदयोर्मानं भवेदन्वयः

साक्षादद्वयवस्तु तस्य च सर्वन्मैयं ततस्तद्व्रतेः ॥

यद्यत्र प्रामितिं करोति भवति प्रामाण्यमत्रास्य च

स्पष्टं दृष्टमिदं हि युक्तिघटितं रूपे यथा चक्षुषः ॥२९३॥

ब्रह्मास्मीति । ब्रह्मास्मीतिपदयोरन्वय इति सम्बन्धः । मानं
मितिजननयोग्यः । साक्षादपरोक्षं प्रत्यगभिन्नमिति यावत् । तस्य
च ब्रह्मास्मीति वचनस्य, चोऽवधारणे, भवेदेवेति सम्बन्धः ।
मेयमिति । विषयतायोग्यम् उभयत्र प्रमाणमाह—तत इति ।
तस्माद्वचन इत्यर्थः । तस्याद्वयवस्तुमः । गनेरवगतेरित्यर्थः । ततश्चा-
योग्यात् फलानिष्पत्तेः तदुभयं तद्योग्यमित्यर्थः । एतस्याप्रमाणे
व्यभिचारमाशङ्क्य प्रमाणसामान्यलक्षणं कथयन्तं परिहरति—यद्य-
च्चेति । यत्करणं यस्मिन्नर्थे प्रामितिप्रवाधिताज्ञातार्थावबोधं करो-
त्यत्रार्थेऽस्य प्रामाण्यं प्रमाजननयोग्यत्वं भवत्येव, इदं हि स्पष्टं
दृष्टं युक्तिघटितं च । एतदेवोदाहरणविशेषे दर्शयति—रूपे—यथा
चक्षुष इति । यदनधिगतमबाधितं येन निश्चीयते तत्र तत्प्रमाण-
मिति हि प्रमाणसामान्यलक्षणं, यथा तादृशरूपादौ चक्षुरादे, नैवम-
प्रमाणमिति भावः ॥ २९३ ॥

प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रकृते दर्शयन्फलमाह—

मानान्तरानधिगतं परिनिष्ठितं यद्

वेदः समर्पयति चेतसि तत्परः सन् ॥

१ अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्यम् । २२१

तत्तद्व्यमेव भवतीति समाश्रयस्व ~

श्रेयस्करो विधिगिरोऽवगतो यथैव ॥ २९४ ॥

मानान्तरानधिगतामिति । यद्वत् तदन्यद्वा वेदस्तथात्म-
र्मवान् भूत्वा मानान्तरानधिगतं परिनोष्ठतमापि यच्चेत्तसि संपर्पति
बोधयति तत्तद्व्यमेवावाध्यमेव भवतीति समाश्रयस्व यथैव विधि-
वाक्यादेवगतो धर्म इति सम्बन्धः । अत्रोपास्यगुणसंपर्गस्य व्यावृ-
त्तये तत्पर इत्युक्तम् । वेदतात्पर्यगोचरविपरीतग्राहिण एवामान-
त्वात्तदर्थोऽवाधित एवेति वेदस्तत्र प्रमाणमेवेति भावः ॥ २९४ ॥

ननु कार्यं कार्यवाक्यवद् ब्रह्मवाक्यं तत्र कथं प्रमाणं स्यात् ।
कार्यत्वस्य शब्दमेवत्वे तद्वचनत्वस्य शब्दप्रमाणत्वे च प्रयोजक-
त्वात् । न चाकार्यत्वमेव वेदार्थत्वे प्रयोजकम्, एवं वेदस्य प्रमाण-
त्वेऽपि तद्वचनत्वमेव प्रयोजकमस्तु न कार्यत्वादीति वाच्यम् ।
प्रयोजकगौरवापानादाति चेन्न । त्वन्मतेऽपि महाजनाश्रितवेदान्त-
प्रामाण्यदर्शनाद्यप्रसङ्गाभिमपमापि प्रयोजकं किं त्वदन्यदेवेत्यभि-
प्रेत्याह—

निष्पन्नमेव यदि वा पुरुषप्रयत्न-

निष्पाद्यमस्तु तदनङ्गमिह प्रमेये ॥

एवं विधिर्भवतु शब्दसमन्वयो वा

प्रामाण्यकारणमिदं न वदन्ति सन्तः ॥ ३९५ ॥

निष्पन्नमिति । यदि यदित्यर्थः । वाशब्दश्चार्थे । अस्तु
स्यात् । यन्निष्पन्नं स्यात् यच्च पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यं तदुपयमिह
वेदमपेयत्वेऽनङ्गमप्रयोजकम् । एवं विधिर्वा भवतु शब्दसमन्वयः
सिद्धवाक्यं वा इदमुपयं प्रामाण्यकारणमिति सन्तो न वदन्ति ।

अवाधितानधिगतनिश्चायकशब्दत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वादिति भावः ।

अथ वा-चोदनासूत्रबलात् कार्यमेव वेदार्थः, चोदनैव प्रमाणमिति सिद्धं तत्कथं सिद्धवाक्यमपि प्रमाणं तदर्थोऽपि वा वेदार्थ इत्याशङ्क्याह-निष्पन्नमिति । निष्पन्नत्वमित्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वाद्यादि वेतीवार्थे यथा निष्पन्नत्वं वेदप्रमेयत्वेऽनङ्गं तथा तत्पुरुषमयत्ननिष्पाद्यत्वमस्त्विति सम्बन्धः । वेत्तापि दृष्टान्तार्थे, शब्दसमन्वयत्वं वेदप्रामाण्यकारणमिति यथा सन्तो न वदन्त्येषमिदं स्वदुक्तमपि न भवतु । इदंशब्दार्थपाह-विधिरिति । विधित्वमित्यर्थः ।

यद्वा-चोदनासूत्रबलात्कार्यत्वादेव वेदप्रमेयत्वादौ न प्रयोजकं किं तु वक्ष्यमाणमेवावाध्यत्वादि युक्तं प्रमेयम्, प्रमाणमपि तादृगर्थनिश्चायकमेव तच्च सिद्धं कार्यं वा भवतु, न सिद्धत्वादिमात्रं प्रमेयत्वनिमित्तम्, न वा विधित्वादि प्रामाण्यप्रयोजकमित्याशयः । अत्र तन्निष्पन्नत्वादि अनङ्गमेवेति सम्बन्धः । एवमित्यनन्तरं तादृगर्थनिश्चायक इति शेषः । तस्मादवाधितानधिगतश्रोतृसमीहितमेव वेदतात्पर्यगम्यतादृगर्थनिश्चायकत्वेनैव वेदोऽपि प्रमाणम् । अन्यथा भोजनादिकार्येण विषमक्षणादिना वा तुल्यस्य त्वदभिमतकार्यस्य तद्वाक्यतुल्य-चोदनायाश्च प्रमेयत्वाद्यनिर्वाहात् । एवं च लापनादुक्तमेव वेदप्रमेयत्वादौ प्रयोजकम्, चोदनासूत्रार्थस्तु अपरिष्ठात् द्रष्टव्य इति ॥२९॥

यद्यपि वेदः सिद्धं कार्यं च बोधयानि तथापि सिद्धत्वादि वेद-बोध्यत्वे न प्रयोजकं न वा तद्व्यतिरिक्तबोधकत्वं वेदस्य प्रामाण्ये प्रयोजकमिति न्यायत उक्तं दृष्टान्तेनाप्याह—

नीलैकगोचरतया नियतं न चक्षु-

र्नाप्यस्य पीतविषये नियमोऽस्ति शक्तेः ॥

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरानिरपेक्षत्वम् । २२३

तद्वन्न वेदत्रयसामपि शक्तियोगः

कार्यादिवस्तुषु कथंचन पक्षपाती ॥ २९६ ॥

नीलैकगोचरतयेति । अस्य चक्षुषः । पक्षपाती कार्यमात्र-
गोचरः सिद्धमात्रगोचरो वा नेति सम्बन्धः ॥ २९६ ॥

उक्तपर्यं जैमिनीयन्यायबलादपि द्रष्टव्यम् —

यद्वादरायणमतं परिगृह्य पूर्वं

श्रेयस्करेऽनधिगते खलु चोदनायाः ॥

प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य

वस्तुस्वरूपकथनेऽप्यविशिष्टमस्ति ॥ २९७ ॥

यद्वादरायणमिति । परिगृह्याश्रित्य पूर्वं पूर्वतन्त्रेऽस्य सम-
न्वयस्य वस्तुतत्वेदान्तवाक्यस्य पूर्वं वादरायणमतमाश्रित्यानिधिगते
धर्मे चोदनाया यत्प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य वस्तुस्वरूपक-
थनेऽप्यविशिष्टमस्ति खल्वपि सम्बन्धः ।

पूर्वतन्त्रे हि जैमिनिना “अनुपलब्धेऽप्ये तत्प्रमाणं वादरायण-
स्वानुपेक्षत्वात्” इति सूत्रांशेनानुपेक्षत्वेनैव वेदप्रामाण्यं वादरायणस-
म्मतमित्याश्रित्य धर्मोऽप्युपदेशस्य तथैव प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तदि-
हालौकिकार्थापौरुषेयवेदान्तेष्वप्यस्तीति कथं न ते ब्रह्मणि प्रमाण-
म् । चोदनासूत्रं तु स्वस्य विचार्यतया प्रतिज्ञातकर्मवाक्याशयेनैवे-
ति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं जैमिनेरापि सम्मतमन्यथा धर्मोऽपि
तन्न निर्वहेदिति भावः ॥ २९७ ॥

तस्मात्सकलप्रमाणप्रमेयसाधारणमेव रूपं वेदतदर्थयोरप्याश्र-
यणीयं तच्चात्राप्यस्त्वेवेत्याशयेन सर्वप्रमाणप्रमेयसाधारणरूपमुक्तं
महाचार्यप्रभृतीनां सम्मतमित्याह—

मानान्तरानधिगतं त्ववगम्यमानं

मेयं भवेदिति हि मेयविदो वदन्ति ॥

मानान्तरानधिगते विषयेऽवबोधं

कुर्वन्प्रमाणमिति मानविदां प्रसिद्धिः ॥२९८॥

मानान्तरेति ॥ २९८ ॥

एवं प्रमाणप्रमेयत्वप्रयोजकरूपे सत्त्वापि यदि वेदान्तो ब्रह्मणि न प्रमाणं ब्रह्म च न प्रमेयं स्यात्तर्हि चोदनाद्यर्थगोरपि न तदुपपन्नं स्यादिति ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यं बाधकमुखेनोपसंहरति—

एवं सतीह यदि वेदशिरो न मानं

श्रेयस्करे विधिगिरोऽपि न मानता स्यात् ॥

श्रेयस्करे विधिगिरो यदि मानता स्यात्

वस्तुस्वरूपकथनेऽपि समन्वयस्य ॥ २९९ ॥

एवं सतीति । प्रामाण्यप्रयोजकरूपे सतीत्यर्थः । इह ब्रह्मणि न मानता स्यात्ततः प्रयोजनरूपान्तराभावादित्यर्थः । यदि मानता स्यादिति । तेनैव रूपेणोक्तं शेषः । समन्वयस्य मानता स्यादित्यनुपपन्नः ॥ २९९ ॥

एवं सिद्धपरत्वेऽपि वेदान्तानां न सापेक्षत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । नन्वेवमपि सिद्धवस्तुज्ञानेन प्रयोजनासम्भवादध्ययनविध्युपात्तवेदान्तानां कथं तत्र पर्यवसानं स्यादिति शङ्कते—

वस्तुस्वरूपकथने ननु नास्ति पुंसः

किञ्चित्फलं विधिवचःसु पुनः प्रवृत्तिः ॥

सम्भाव्यते फलमतः किल वस्तुनिष्ठ—

वाक्यं विधिस्तुतिपरं त्रिंशति जैमिनीयाः ॥३००॥

वस्तुस्वरूपकथनं इति । नन्विह चोद्ये । पुंसोऽप्येतुः । कथं तर्हि फलपर्यवसानमित्याशङ्क्य विधेयवाक्यत्वेन तस्मिन् विधी-

१ अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २२५

त्याशयेन विधीनां स्वतःफलं सम्भावयाति-विधिवचःस्त्विति ।
प्रवृत्तिरर्थभावना । फलं शब्दभावनाभ्यव्ययम् । ततश्च तस्याः पुरु-
षार्थभावन्यनिष्ठत्वाद्धिधीनां फलवत्त्वमित्यर्थः । कथं तर्हि वेदान्ता-
नां तदेकवाक्यतासिद्धे ब्रह्माणि विध्यसम्भवात्तस्य भावार्थैकगोच-
रत्वनियमादित्याशङ्क्य कर्मविधिनाऽर्थादानामिव कर्त्तादिस्त्वावक-
या तदेकवाक्यतामाह—अतः किलेति । यतो वेदान्ताः स्वतो-
ऽफलाः विधिश्च फलवानन इत्यर्थः । तुरवधारणे । परमेवेत्यर्थः ।
ततश्च सिद्धे ब्रह्माणि प्रमाणाभावाच्च तत्सिध्यतीति भावः ॥३००॥

यैव, वेदान्तानां स्वातन्त्र्येणैव निरस्तनिखिलदुःखनिरतिशया-
नन्दब्रह्मावाप्तिफलमस्वादिति परिहरति—

स्यादेतदेवमनवद्यपुमर्थासिद्धि-

वेदान्तवेद्यविषयावगतौ न चेत्स्यात् ॥

स्वाराज्यमत्र कवलीकृतभोगभूमि

संपूर्णमस्य विदुषो भवतीति दृष्टम् ॥ ३०१ ॥

स्यादेतदिति । वेदान्तवेद्यविषयावगतौ सत्यामनवद्यपुमर्थासि-
द्धिः साक्षात् स्याच्चेदेवं तदुक्तविषयैतत्कर्मशेषत्वं स्यात् , न चैतद-
स्तीत्यर्थः । ननु सिद्धज्ञानात्प्रवृत्त्याद्यसंभवात्फलमात्रं न संभवति
कुतोऽनवद्यपुमर्थाभिसम्भवाह-स्वाराज्यमिति । स्वस्वरूपसौख्यामे-
त्यर्थः । अत्र सिद्धब्रह्मसाक्षात्कारे सति । तस्य निरतिशयत्वमाह—
कवलीकृतेति । ब्रह्मादीनां या भोगभूमयो भोग इति यावत्, ताः
कवलीकृताः स्वान्तर्गमिता येन स्वाराज्येन तत्तथा अत एव संपू-
र्णमनवच्छिन्नम् । दृष्टम् “स एको ब्रह्मण आनन्दः” इत्यादिश्रुताविति
शेषः । ब्रह्मावेद्भिरिति वा । एवं च वेदान्तानां फलमतिलम्भार्थं न
प्रवृत्त्याद्यपेक्षेति न विध्येकवाक्यत्वं न वाऽद्वैतब्रह्मणो विमानत्वमि-
ति भावः ॥ ३०१ ॥

। नन्वाज्यवेक्षणादिवदात्मज्ञानमपि ज्ञानत्वात्पराङ्मवाच्यं तत्कुलस्वा-
चन्मात्रात्पुमर्थलामस्तत्राह—

यस्यापि विप्लुपि कृतार्थतया निषण्णाः

शक्रादयो जलचरा इव सागरस्य ॥

प्रत्यक्स्वभावकमपास्तसमस्तदुःखं

तद्वैष्णवं सुखमवाप्तवतः किमन्यत् ॥ ३०२ ॥

यस्यापीति । यस्य ब्रह्मसुखस्य विप्लुपि अतिमुद्रांशेऽपि
शक्रादयस्त्रिलोकीश्वरमभूतयः कृतार्थतया निषण्णाः स्वरूपानन्दै-
कलेशभूतं त्रिलोकीशासनादिसंभवं सुखं प्राप्य यं कृतार्था इति ग-
न्यमाना नान्यदपेक्षन्त इत्यर्थः । तत्प्रत्यक्स्वभावकत्वादिविशिष्टं वै-
ष्णवं विष्णोः परमं पदं सुखमवाप्तवतो विदुषः किमन्यत्कर्तव्यं
स्यात् । “आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य
कामाय शरीरमनु संजरेत्” इति श्रुतेः । आज्यवेक्षणं तु क्रतुम-
करणे विहितमिति पराङ्म, नैवमात्मज्ञानं तत्प्रकरणे विहितमिति स्व-
तन्त्रम् । एतच्च मट्टपादानामपि संपत्तम् । “सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्का-
रत्वेन गम्यते ॥ पराङ्मं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारितम्” इति त-
दुक्तेरिति भावः । तेषां सुखैकलेशप्राप्तिमात्रेण कर्तार्यं दृष्टान्तमा-
ह-जलचरा इति । सागरस्य विप्लुपि कृतार्थतया निषण्णा
जलचरा इवेत्यर्थः ॥ ३०२ ॥

नन्वात्मैतत्वं सुखरूपश्चेत् किमित्यस्माभिस्तथा नानुभूयत इत्या-
शङ्काज्ञानेनावृणत्वात् अस्माभिर्नानुभूयते, त्रियोत्पत्तिमात्रेणाज्ञान-
निवृत्तेः पूर्णसुखानुभव उपपन्न इत्याशयेनाह—

अज्ञानमात्माविषयं भवेत्तुभूतं .

प्रच्छादकं च परमात्मसुखस्य तूर्णम् ॥

१. अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरानिरपेक्षत्वम् । २९७

त्रय्यन्तवाक्यजानितात्ममतिर्विनाक-

मासाद्य हन्ति यदि तत्र किमर्थनीयम् ॥ ३०३ ॥

अज्ञानमिति । तत्र मानमाह-आत्मेति । आत्मविषयं सा-
क्षिसिद्धम् । तस्यानर्थहेतुत्वमाह-भवहेतुभूतमिति । भवः संसा-
रस्तद्धेतुमित्यर्थः । पुरुषार्थप्रतिबन्धकत्वमाह-प्रच्छादकं चेति ।
परमात्मसुखस्य प्रच्छादकं चेति संबन्धः । त्रय्यन्तो वेदान्तः ।
तूर्णं स्रष्टेति हन्तीति संबन्धः । आपातज्ञानं व्यवच्छेत्तुमाह-वि-
पाकमिति । श्रवणादिनिमित्तोऽस्वविषयप्रतिष्ठामित्यर्थः । तथा च
ज्ञानमात्रेण कृतकृत्यतेति भावः ॥ ३०३ ॥

ननु सर्वत्र साध्यस्यैव पुरुषार्थत्वं दृष्टं न तु प्राक्सिद्धस्य, ब्रह्म-
सुखं च निःसिद्धमिति कथं तस्य प्रेक्षावदभिलाषास्पर्द्धात्वमित्याशङ्क्य
लोके प्राक्सिद्धस्याप्यज्ञातस्य प्रेक्षाविषयत्वं दृश्यते । ज्ञानेन तद्-
ज्ञाननिवृत्तौ चेष्टं प्राप्तमित्यनुभवोऽपि, एवं प्राप्तेऽप्यज्ञाते ब्रह्म-
सुखे प्रेक्षावतां प्रेक्षा, तन्निवृत्तौ कार्ताध्यं चोपपद्यत इति श्लोकद्व-
येनाह—

करमुष्टिनिविष्टमुत्तम

कनकं प्रस्मरणादलब्धवत् ॥

प्रतिभाति तदासवाक्यतः

• प्रतिपत्त्या लभते यथा जनः ॥ ३०४ ॥

करमुष्टिनिविष्टमित्यादिना । मुष्टौ कृतमित्यर्थः । प्रस्म-
रणाद् विस्मरणादाप्तवाक्यतो मुष्टिं विमुच्य पश्येत्प्राप्तवचनात् प्रति-
पत्त्या तल्लभन इति संबन्धः ॥ ३०४ ॥

परमात्मपदं पराकृतद्विनयं प्राप्तमपि स्वभावतः ॥

अनवाप्तवदेव लिप्सते लभते चैवमयं प्रमाणतः ॥ ३०५ ॥

परमात्मपदमित्यादि दार्ष्टान्तिकम एवमित्यादौ योजनीयम् । स्व-
भावतः प्राप्तमपीति संबन्धः । अनवाप्तवत् अप्राप्तादिरण्यवस्त्रादिवत् ।
लिप्सते आप्तुमिच्छति । ममाणतः ब्रह्मसाक्षात्कारात् । न हि सु-
खस्य कृतिसाध्यत्वमपि पुरुषार्थत्वमयोजकं, गौरवाच्चस्य दुःखादि-
संघारेणत्वाच्च किं तु स्वस्य प्रकाशमानसुखत्वं, तच्च नित्यसिद्धा-
त्मसुखेऽप्यस्ति । न च ज्ञानवैयर्थ्यं तदावरणनिवृत्तये तदपेक्षणादि-
ति भावः ॥ ३०५ ॥

एवमवाधितानधिगतब्रह्मपतिपादकानामनतिशयानन्दब्रह्मप्राप्ति-
पर्यवसायिना वेदान्तानां धर्म इव चोदनाया ब्रह्मणि प्रामाण्यमनप-
वादमित्युपपादितम् ।

ननु सत्यमीदृशं ब्रह्म वेदान्तेभ्योऽवगम्यते परं तु कार्यपरेभ्य-
स्तेभ्यो न तु केवलासिद्धपरेभ्यः । लोके शब्दानां सिद्धे सद्भूतिग्र-
हासंगवेन वेदस्याप्यतदर्थत्वात् । कार्ये च सद्भूतिग्रहस्योक्तत्वात् ।
आत्मेत्येवोपासीतेति ह्यात्मोपासनं विधीयते, तत्र च रात्रिसन्न्या-
येन "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यार्थ्यवादावगमब्रह्मभवनकामो नि-
योज्यः कल्प्यते । ब्रह्मभवनकामस्य च कर्त्तव्यतयाऽवगत उपास-
नाविषयनिर्वाहः स्वस्य साक्षात्कर्तव्यत्वायोगात्स्वसिद्ध्यर्थं स्ववि-
षयोपामनस्यानुष्ठानमिति सिध्यति । तच्चाज्ञातं नानुष्ठानं शक्यमिति त-
ज्ज्ञानाय विषयतया तन्निष्पन्नरूपद्वैतात्मनमप्युपासनानियोगोऽपेक्ष-
ते । ततः कोऽमात्रात्मेति तदाकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्यमुपासनानि-
योगवर्षवमात्येव-मन्त्रा इव विधिपरा देवताविग्रहम्-आत्मानं बोध-
यतीति तस्य कार्यपरवेदान्तात्मिदिरिति । मैवम् । सिद्धेऽपि शब्दा-
नां संबन्धग्रहस्य चरूपमाणत्वान्मोक्षकामं मत्पुपासनानिधिममंभवात् ।
तथा हि-किमुपासनं प्रधानकर्मण्या विधीयते, गुणकर्मण्या वा ?
आद्ये उपासनजन्यपूर्वस्य कोपयोग इति चिन्तनीयम् । न तावद्
"ब्रह्मैकत्वे तस्योपयोगः, नस्य नित्यासिद्धस्य तदमाध्यत्वात् । ना-

१ अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २२९

प्यविद्यानिवृत्तौ, तस्या अपि ज्ञानैकफलत्वात् । नाप्यात्मसाक्षा-
त्कारे, तस्य श्रवणादिविधिफलतया तदफलत्वात् । अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तत्माद्यनत्वसिद्ध्या तत्र प्रवृत्तिसंभवादिधिवैयर्थ्याच्च । अ-
वघातादौ च नियमापूर्वमस्तीति न विधिवैयर्थ्यं, प्रकृतेऽपि तथा-
स्त्विति चेत्तद्युपासनाया अपूर्वद्वारा मुक्तिफलता न स्यादिति न
प्रधानकर्मता । किं तु सिद्धान्त इव निदिध्यागनस्यान्मज्ञानार्थतया-
ऽऽत्मशेषनैव स्यात् । अत एव न गुणकर्मतयापि तद्विधिः । किं च
गुणकर्मणः फलं प्राप्तिरुत्पत्तिर्वा संस्कारो विकारो वा स्यात् । न
चैषामन्यतमोऽपि ब्रह्मण्युपासनाया संभवतीति व्यतिरेकदृष्टान्तेन
सह दर्शयति—

न स्वाध्यायवदाप्यता न च पुनस्त्रेताभिन्नजन्यता

न ब्रीह्यादिवदस्य संस्कृतियुजा नो सोमवद्विक्रिया ॥

पाठाधानजलोक्षणाभिपवणैः कूटस्थरूपं हि तद्व

ब्रह्मापास्तविकारजन्ममरणं निःश्रेयसं साधनैः ॥३०६॥

न स्वाध्यायेत्यादिना । अस्य ब्रह्मणः साधनैर्न “स्वा-
ध्यायोऽध्येतव्यः” इति विहितस्वशास्त्राध्ययनेन स्वाध्यायस्येवा-
प्यता प्राप्तिः सम्भवति । स्वाध्याये च सा अध्येत्तृपीनोच्चारणसम-
ता । नापि “वमन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” इतिविहिताधानेन गार्ह-
पत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपाग्नित्रयस्येवोत्पत्तिः । नापि “ब्रीहीन्मो-
क्षति” इत्यादिना विहितमोक्षणेन ब्रीहिलूखलादेरेव संस्कृतिः संस्का-
रस्तत्कृतातीन्द्रियातिशयस्तथा युजा संवन्धः । नापि “सोममभि-
पुणोति” इति विहितेन कूटनरूपाभिपवणेन सोमस्येव विक्रियाऽन्व-
याभावः । पाठोऽध्ययनम् । उत्सर्गं मोक्षणम् । एषां चतुर्णां पाठा-
दीना यथाक्रमं स्वाध्यायाध्याप्यतादिभिः संवन्धः । अत्र साध-
नैरिति बहुत्वं पूर्वपक्षे मनोमयादिब्रह्मोपासनाद्यभिप्रायेण । कुतो

ब्रह्मणि तदसंपन्न इत्यत आह—कूटस्थेति । हिर्हेतौ । यतो ब्रह्म
कूटस्थादिरूपमत आप्यताद्यस्य नेति संबन्धः । कूटस्थपदसूचितं
निर्विकारत्वमजन्यत्वं च, अपास्तेति दर्शितम् । अन्येऽपि भावविकारा
निरस्ता इति सूचयितुं परणग्रहणम् । ब्रह्मपदेन तस्य सर्वात्मत्वं द-
र्शयता आप्यत्वं निरस्तम् । निःश्रेयसमिति परमपयोजनरूपतयो-
पयुक्तोपयोक्षपमाणताऽमावातसंस्कार्यत्वं निरस्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३०६ ॥

ननु “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” इति तस्याप्यत्वं श्रूयते । न चे
ब्रह्मैव सन्निति तस्य भागपि सत्त्वाम्नाप्तिक्रियासाध्यत्वमिति वा-
च्यम् । क्रियापदानुरोधेन ब्रह्मैवेत्यस्य भाविपरत्वकल्पनात् । न
चैवमपि तस्य सर्वगतस्य घटेनाकाशस्येव न क्रिययाऽऽप्यत्वमिति वा-
च्यम् । “अथ यदतः परो दिवो उपोतिर्दोष्यते” इति श्रुतिनिष्ठावि-
कृतब्रह्मपदेशस्याप्यत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—

ब्रह्मैव सन्निति वचः प्रथमभ्रुतत्वा-

दप्येतिशब्दमुपसंहरणस्थमुच्चैः ॥

प्रच्यावयत्स्वविषयादुचिताद् बलीयो

ब्रह्मात्मनोरनतिरेकमसाध्यमाह ॥ ३०७ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । उपसंहरणस्थमेतद्वाक्यान्ते श्रूयमाण
प्रच्यावयद् भ्रंशप्रदुचितान्मुख्याद् ब्रह्मैव सन्निति सावधारणं प्रथ-
मभ्रुतत्वाच्चैव बुद्धिमुत्पादयदसंज्ञाविरोधितया बलीयो भूत्वाऽन्ते
श्रुतमप्येतिशब्द मुख्यायां प्रच्यावयति एकस्मिन्वाक्य उपक्रमानु-
रोधेनोपसंहरणस्य नेतव्यत्वात् । यथा “त्रयो वेदा अजायन्त” इत्यर्थ-
वादोपक्रमगतवेदशब्दानुरोधेन “उच्चैर्ऋचा त्रियमे” इति परमपठिते
विष्णुदेशगतमपि मन्त्रवाचि ऋगादिपदं वेदपरतया जीतमतो ब्रह्मा-
त्मनोरत्यन्तमभेद इति नानया श्रुत्या तदाप्यत्वसिद्धिरित्यविद्यानि-
वृत्त्याऽभासत्वभ्रान्तिध्वंसेन एव तथोपचर्यते । अविकृतं ब्रह्म, च

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरानिरपेक्षत्वम् । २३१

सर्वत्र सदास्तेवासङ्गत्वेन तस्य सर्वविक्रियाशून्यत्वात् अत एव श्रु-
तिः—“अत्र ब्रह्म समञ्जुते” इति । तस्योद्वर्धदेशस्यत्वश्रवणं त्वाप्त-
नार्थमिति ॥ ३०७ ॥

ननु नामपदमाख्यातान्तपदं प्रति गुणभूतं, भूतार्थस्य भव्यशे-
पत्वेन तत्पदयोरपि तयामावस्य वक्तव्यत्वात् । एव “गुणे त्वन्या-
द्यकल्पना” इति ब्रह्मैव सन् इति नामपद एव लक्षणोचिता न त्वा-
ख्यातान्तेऽप्येतिपदे इत्याशङ्क्य नामपदपि विधेयसमर्पकं क्रियापद-
कार्यं कुर्वत क्रियापदमेवेति न नामत्वं गुणत्वनिमित्तम् । एवमविधे-
यार्थक्रियापदमप्यर्थान्नापैवेति न प्रधानत्वनिमित्तमित्याशयेन दृष्टान्तं
सादृश्लोकेनाह—

आग्नेय इत्याद्यपि तद्धितान्त-

मष्टाकपालादिसमन्वितं सत् ॥

आख्यातशब्दस्य धुरं विभर्ति

भव्यार्थसंविच्चिनिबन्धनत्वात् ॥ ३०८ ॥

आग्नेय इत्यादिना । “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” “अग्नीपो-
मीयमेकादशकपालम्” इत्यादिवाक्ये “आग्नेर्देवतास्य” इत्यादिव्युत्प-
त्त्याऽऽन्यादिदेवतासंबन्धिद्रव्याभिधायकमाग्नेय इत्यादि तद्धितान्ते पद-
मष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यादिव्युत्पत्त्याऽष्टाकपालादिसंयु-
क्तपुरोडाशवाचकाष्टाकपालादिपदेन हविर्विशेषबोधकेनान्वितं सदा-
ख्यातशब्दस्य विधेयबोधकस्य धुरं कार्यं विभर्ति करोति । कुतस्तत्राह—
भव्यार्थेति । साध्व्यार्थस्य संविच्चिजनकत्वादित्यर्थः । आग्नेयादि-
पदं हि देवतार्थतद्धितान्तं द्रव्यदेवतामन्वयमभिधेत्ते, स च संबन्धो
याग निष्पाद्य इति यागोऽपि तेन प्रतीयत इति तदेवाख्यातेन वि-
धीयते अस्मत्प्रधानमित्यर्थः ॥ ३०८ ॥

आख्यातमेव सदिदं भवतीति नाम

भव्येतरार्थमपि जस्मनिबन्धनत्वात् ॥

अप्येतिशब्दमपि तद्वदिमं प्रतीमो

भव्येतरार्थगतबुद्धिनिबन्धनत्वात् ॥ ३०९ ॥

एवं तस्मिन्नेव वाक्ये भवतीतीदं पदं क्रियापदमेव सदर्थगो-
नाम । तत्र हेतुर्गन्धेतरिति । भवत्यर्थस्य सत्ताया आविर्भावत्वात् तन्मा-
मसदृशमेवेति न प्रधानमिति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—अप्येतीति ।
अप्येतिशब्दोऽपि न भव्यार्थः संभवति, ब्रह्मभावस्य जीवे साध्य-
त्वेऽनित्यत्वेनामृतत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मातिरेकतद्भावस्यासंभवाद् ब्रह्मण-
श्चानाद्यनन्तत्वात्, अतो न प्रधानम् । ब्रह्म तु सकलशेषी तत्पदमेव
प्रधानम् । भूतभव्यन्यायोऽपि प्रकृते नावतरति वक्तव्यायेन प्रकृते
भव्यासंभवादित्याशयः ॥ ३०९ ॥

अप्येतिशब्दस्याभव्यार्थत्वे सिद्धमाह—

ब्रह्मैव सन्नितिगिरं प्रति शेषितायै

नाप्येतिगीरियमलं कथितोपपत्तेः ॥

आख्यातमेव खलु नामपदस्य शेषि

नाख्यातमेतदनृतत्वनिवेदकत्वात् ॥ ३१० ॥

ब्रह्मैव सन्निति । शेषितायै नालमिति योजना । शेषिता
भाषान्यम् । अत्र हेतुमाह—कथितोपपत्तेरिति । भव्यार्थत्वासं-
भवादित्युक्तोपपत्तेरित्यर्थः । परोक्तं शेषिताप्रयोजकमनुवदन्नत्र तन्मा-
स्तीत्याह—अख्यातमेवेति । एतत् अप्येतिपदम् ॥ ३१० ॥

प्रकृतमुपसंहरति—

ब्रह्मैव सन्निति ततः प्रथमश्रुतं स—

दप्येतिशब्दमपसारयति स्ववाच्यात् ॥

१. अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिषेक्षत्वम् । २३३

अस्याङ्गभावविरहादमुना सहातो^२

ब्रह्मात्मनोरनतिरेकमुशन्ति धीराः ॥ ३११ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । तन इति । अस्य ब्रह्मेतिशब्दस्यामुनाऽप्येतिशब्देन सदाङ्गभावस्य शेषत्वस्य विरहादत्यर्थः । फलितमाह—अतो ब्रह्मात्मनोरिति । अनतिरेकमभेदम् । उशन्ति इच्छन्ति । धीराः—भेदवादिभिर्वहुधाऽभिभूयमाना अपि श्रुतिप्रामाण्यात्ति-
दाक्याद् ब्रह्मैकनिष्ठाः ॥ ३११ ॥

भव्यार्थत्वामम्भवादप्येतिशब्दस्य नात्र भूतभव्यन्यायावतार इत्युक्तम् । किं चायं न्यायः कर्ममभिव्याहृतभूतविषयो न ॥ मि-
द्वद्ब्रह्मविषयोऽपि, मत्सुगविपरीतं, त्रिविदिपात्राक्यानुमारेण “सर्वपि-
क्षा च यज्ञादिश्रुतेः” इति सौत्रन्यायेन च कर्मण एव ब्रह्मशेषत्वावग-
मादित्याशयेनाह—

भव्याय भूतमिति किं च विधिप्रधाने

काण्डे नयोऽयमिह तद्विपरीतमाहुः ॥

भूताय भव्यमिति भूतपरं हि सर्व

वेदावसानमिति सूत्रकृदाचचक्षे ॥ ३१२ ॥

भव्याय भूतमिति । विधिः प्रधानं प्रतिषिद्धादपिपितो य-
स्मिन्काण्डे तस्मिन् । इह ब्रह्मकाण्डे । तद्विपरीतं भूतभव्यन्यायावि-
परीतम् । तद्विपरीत्यमेवाह—भूताय भव्यमिति । हिर्हेतौ । यतो
भूतपरं मत्स्यामिद्ब्रह्मपरं वेदावसानं वेदान्तं, सूत्रकृदाचचक्षे, समन्वय-
सूत्रप्रमुखैः सूत्रैरुक्तवान् अतो भाष्यकारादय एवणाहुरित्यर्थः ॥ ३१२ ॥

भव्यस्य भूतशेषत्वे सिद्धमाह—

ब्रह्मैव सन्निति ततोऽपि वलिष्ठमेत-

दप्येतिशब्दमवसानगतं व्यपेक्ष्य ॥

तस्मादमुष्य परिपीडकमेतदेव ।

ब्रह्मैव सन्नितिपदं गुणकल्पनायै ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । ततोऽपीति । ततोऽपि भूताय भव्यमित्युक्तव्यायादापि एतद् ब्रह्मैव सन्नितिपदमवसानगतमप्येतेशब्दमपेक्ष्य बलिष्ठमिति सम्बन्धः । ततः किं तत्राह—तस्मादिति । अमुष्याप्येतेशब्दस्य गौणत्वकल्पनायै एतद् ब्रह्मैव सन्नितिपदमेव परिपीडकं मुख्यार्थभ्रशकर इति शेषः ॥ ३१३ ॥

तस्माद् ब्रह्मणा स्वासाध्यत्वादुपासनादिक्रियासाध्यत्वं न सम्भवतीति न पराभिमतसमुच्चयस्यापि तत्रावकाश इत्याह—

निःश्रेयसं न खलु साध्यमतः क्रियाभि-

ज्ञानेन वा द्वयसमुच्चयवर्त्मना वा ॥

उत्पत्तिरासिबिकृती न च संस्कृतिश्च

यस्मान्न सम्भवति वर्णितवर्त्मनेह ॥ ३१४ ॥

निःश्रेयसमिति । अत्र उक्तयुक्तिभिः । क्रियाभिः केवलौपास्त्यादिक्रियाभिः । ज्ञानसाध्यत्वमाप नित्योत्पत्तित्वात्तस्य न सम्भवति किमु वक्तव्यं क्रियासाध्यत्वं न सम्भवतीत्याशयेनाह—ज्ञानेन चेति । द्वयसमुच्चयवर्त्मना ज्ञानाक्रियामसमुच्चयरूपोपायेन । तत्र प्राक्सूचितमेव फलासम्भवं दर्शयति—उत्पत्तिरित्यादिना । उत्पत्तिर्न सम्भवतीत्यनुपपन्नः । आसिबिकृती न सम्भवत इत्यर्थः । एतच्च “न स्वाध्यायवदाप्यता” इति श्लोके दर्शितामेत्याह—वर्णितवर्त्मनेति ॥ ३१४ ॥

एवं किं च “प्रटोच्चोत्रेनेवृत्तिनिदीनवस्तुनश्चमतीतिजननात्” इत्यादिना यत्किञ्चनस्तु ज्ञानात्प्रट्यायमंभवाच्च निष्ठवेदान्तानां न फलपर्यवसानमित्युक्तम् । तत्र प्रष्टव्याद्यभावेऽपि निरातिशयपुरुषार्थ-

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २३५

पर्यवमानं तेषामुपपादितम् । इदानीं प्रवृत्त्यादिराहित्यमात्रस्यादोष-
त्वमुपमेहरत्न केवलं तदभावस्यादोषता अपि तु अनुष्ठानजन्यापा-
साभावात्स गुण एवेत्याह—

तस्मात्प्रवृत्तिविनिवृत्तिविवर्जितत्वं

ब्रह्मात्मवस्तुविषयावगतेर्न दोषः ॥

सर्वप्रवर्त्तकानिवर्त्तकमूलदाहात्

- स्वाराज्यहेतुरिति भूषणमेव तन्नः ॥ ३१५ ॥

तस्मात्प्रवृत्तीत्यादिना । सर्वे ये प्रवर्त्तका रागादयो नि-
वर्त्तकाश्च द्वेषादयस्तेषां मूलमज्ञानं तदाश्रितवामनादि च तन्निवृ-
त्तेरित्यर्थः । ननु प्रवृत्त्यादिविवर्जितत्वम् । नोऽस्माकं कृतकृत्पा-
नाम् ॥ ३१५ ॥

ननु वेदान्तानामनवगतार्थबोधकत्वमेव न सम्भवति षड्भा-
स्तिद्वेऽपि तेषां प्रामाण्यं भवेत्, स्वप्रकाशेऽज्ञानताया एवासम्भवा-
दित्याशङ्क्याह—

अज्ञातताऽपि घटतेऽत्र दृशोऽनुभूने-

र्जानामि नाहमिति दृश्यपि दृश्यते हि ॥

अज्ञातताऽनुभवनं न च वास्तवं त-

दज्ञाततोद्बुद्धि कल्पिततां हि तस्याः ॥ ३१६ ॥

अज्ञाततेति । अत्रास्मन्मते तद्विषयाज्ञाने वेदान्तवेद्यमात्मानं
न जानामीत्यनुभवं प्रमाणमाह-अनुभूतेरिति । अज्ञाने प्रमाणव्या-
पाराभावाच्चदलुमवामिद्धमाशङ्क्याह-जानामीति । दृष्टोऽप्यात्म-
नि नाह जानामीत्यज्ञाततानुभवनं दृश्यते हीति सम्बन्धः । अस्ति
खलु सर्वेषामविदं न जानाम्यात्मानं न जानामीति चाज्ञानापरो-
सानुभवः, स च न प्रमाणजन्यः, लिङ्गादेरपरोक्षज्ञानासम्भवात्,

चक्षुरादेश्चान्तरज्ञानायोगाच्च, मनसश्च प्रमातृतयाऽप्रमाणत्वात् । मनो-
व्यापारविरहदशायामपि तदनुभवाच्च तत्साक्षिमात्रभास्यमित्यर्थः ।
साक्षिसाध्यत्वसाधनफलमाह । अथवा, इतोऽपि, तत्साक्षिमास्यमे-
वेत्याह—न च चास्तवामिति । तदज्ञानानुभवमनुभवमपि साक्षिरूपमित्य-
र्थः । ननु विषयवाचं विना कथमनुभवस्याप्रमाणत्वमित्याशङ्क्याह—
अज्ञातमेति । तस्या दृशोऽज्ञानता स्वस्यां कल्पिततामुद्धृते मापय-
तीति सम्बन्धः । अज्ञानस्यापि श्रुक्तिरजगादिवद् दृश्यत्वात्स्वप्रका-
शात्मानि वस्तुतोऽयोगाच्च सा कल्पिता भवतीत्यर्थः ॥ ३१६ ॥

तन्वात्मानं न जानामीत्यनुभवः सिद्धान्तेऽनुपपन्नः, तस्य हि
ज्ञानाभावो विषयः, न चात्माने स्वप्रकाशनया स्वसत्त्वानिश्चये
ज्ञानाभावः सम्भवति, आत्मनो नित्यत्वात् । न च तद्वाचरतृत्पभा-
वोऽस्तीति वाच्यम् । तथापि तज्ज्ञानाभावासम्भवात् । न हि
वृत्तिर्ज्ञानं न वाऽऽत्मा तदधीनप्रकाशो येन तदभावादात्मनोऽस्फुरण-
मज्ञानं भवेत् । अन्यथा हृत्तिं विना निर्यं प्रकाशमाने साक्षिणि श्रु-
क्तिरजगादौ च न जानामीत्यनुभवमसङ्गः । तस्मादात्मनि सिद्धा-
न्ते न जानामीत्यनुभवो न सम्भवतीति न तद्वलादज्ञानमेदिरिति ।
चेत्, सरपम् । अस्ति तावदात्मन्यप्यनुभवः, सर्वजनप्रसिद्धः स च
त्वदुक्तविषयाऽभावविषयो न भवतीति स्वप्रकाशात्मावरणरूपं तद्वा-
चराज्ञानमनुभवबलादभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा सुषुप्त्यादावात्मनोऽ-
स्फुरणं न स्यात् ।

किं च विषयविषयानस्वभावा तत्प्रकृतिः का चिदभ्युपेया,
सा च न पराभिमतप्रधानादेः, अद्वयात्मपरोक्षनिषेद्धरीत्यादित्वात्प्र-
त्यक्षत्वात् वाच्या, सैवात्मप्रकाशावरणं तदन्वस्मिन्स्मिन् गौरवात्
प्रमाणमावाच्च । अज्ञानमप्यावरणस्वभावमिति मैव मकृतिरज्ञान-

मित्यापि सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—

अज्ञानमित्यजडबोधनिरस्क्रियात्मा ।

जाड्यं च मौढ्यमिति च प्रकृतिः प्रसिद्धा ॥

सा चातिदुस्थितवपुर्दृशमद्वितीया—

मालिङ्गति स्म घृतपिण्ड इवाग्निमिद्धम् ॥ ३१७ ॥

अज्ञानमित्यजडबोधेति । याऽजडबोधस्य तिरास्कृया-
ऽऽत्मावरणस्वरूपा प्रकृतिः साऽज्ञानमिति ममिद्धेने संवन्धः । एवं
चात्मनि न जानामीत्यनुभवे नानुपपत्तिरिति भावः । ननु नञर्थ-
तयाऽनुभूयमानमज्ञानं कथं भारूपं स्यादिति चेत् । न । आत्मन्यु-
क्तविषयाऽभावासंभवेन ज्ञानविरोधिभावरूपमेवाज्ञानमित्यभ्युपगन्त-
व्यत्वात्, यथा पापमघर्म इत्यभ्युपगम्यते । ननु तत्र पापशब्देन
महाजनव्यवहाराद्भाषत्वं तस्य निश्चिनमिति चेन्नहि इहापि भावा-
र्थतया सकलममिद्धजडव्यमौढ्यव्यवहाराभ्यां भावत्वं निश्चीयता-
मित्याशयेनाह—जाड्यं चेति । प्रकाशविरोधिस्वरूपविशेष इत्यर्थः ।
न च ज्ञानान्यत्वं ज्ञात्रन्यत्वं वा जाड्यमिति न तद्भावरूपमिति
वाच्यम् । अन्यत्वस्यानुगतस्यैकस्यासंभवेन वक्ष्यमाणजडानुगतबुद्धे-
रयोगात् । यद्यप्यज्ञानं जडमेव तथापि जडमपञ्चानुगततया जाड्य-
मिति तद्व्यवहार उपपद्यते, मौढ्यमिति च पुरुषगतं मोहात्मका-
ज्ञानमेव व्यवहरेयम् इति तद्भावरूपमिति भावः ।

ननु “अजडबोधनिरस्क्रियात्मा” इत्युक्तं, न हि प्रकाशमानस्याद्वे-
यस्य द्वितीयेनाप्रकाशमानता संभवतीति चेत् । किं वस्तुभूतेन द्वितीयेन
वस्तुमद् प्रकाशमानत्वं न संभवतीति वदसि, किं वाऽनिर्वचनी-
येनानिर्वचनीयम् । आद्ये, यदिष्टसिद्धिः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः ।
अनुभवमिद्धमप्यनुपपन्नमिति चेत् । अत एवानिर्वचनीयम्, उपप-
न्नत्वेऽनिर्वचनीयत्वायोगादित्याशयेनाह—स चेति । अतिदुस्थि-

तवपुः दुर्निरूपस्वरूपाऽनिर्वचनीयेति यावत् । यतोऽद्वितीयं दश-
मालिङ्गति, आश्रित्यावृणोति स्मेति तदुभयस्य दुर्घटत्वं द्योतयति ।
न ह्यद्वितीये द्वितीयं प्रकाशमाने अप्रकाशमानत्वं च वस्तुमद्भवतीति
भावः । स्वाविरोधाश्रयणमतिदुस्त्यतमित्यत्र दृष्टान्तमाह-घृतपिण्ड
इति । इदं दीप्तं ज्वलन्तमिति यावत् ॥ ३१७ ॥

ननु यद्यज्ञानस्यात्माश्रयस्तदा तद्विषयोऽन्यो वाच्य इत्यात्मा-
वरणं तन्न स्यात् । घटादिज्ञानादावाश्रयविषयभेददर्शनादज्ञानेऽपि
तस्य वक्तव्यत्वात्, अन्यथाऽऽत्मा तदाश्रया न स्यादित्याशङ्क्य
तमस्तथाह्यात्ममोक्षदेहाश्रयविषयम्, तमस्त्वं च तस्य श्रुतिपुराणादौ
तमःशब्दतत्पर्यायैर्व्यवहारात्सिद्धयतीत्याशयेनाह—

चिद्वस्तुनश्चिति भवेत्तिमिरं तमिस्रं ।

तामिस्रमन्धतमसं जडिमा तमिस्रा ॥

माया जगत्प्रकृतिरभ्युनशक्तिरान्धं

निद्रा सुषुप्तिरनृतनं प्रलयो गुणैक्यम् ॥ ३१८ ॥

चिद्वस्तुन इति । चिद्रूपं यद्वस्तु परमार्थमस्तस्य वा स्वरू-
पभूता चित् तस्या तिमिरं भवेदिति योजना । चितीति
विषयमज्ञमी चिद्विषयमित्यर्थः । लौकिकात्मज्ञानादावाश्रयविषय-
भेदेन भेदेन सविषयत्वस्य व्यभिचारादज्ञानमेकाश्रयविषयं भवेदिति
भावः । ननु मायाऽऽत्माश्रयाऽऽत्माविषया च श्रुत्यादौ ममिद्धा, सा
किमेतस्मादज्ञानादन्या, नेत्याह-मायेति । एवं प्रकृतिर्विष्णुशक्ति-
रिति च श्रुतमज्ञानमेवेत्याह-जगत्प्रकृतिरभ्युनशक्तिरिति ।
आन्धमिति । प्रकाशतिरोवापकत्वादज्ञानमुच्यते । निद्रेति । विवि-
धमप्यहत्वज्ञानं प्रकर्षेण लीयन्ते सर्वाणि कार्पाण्यास्मिन्निति प्र-
लयाः सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समुदायरूपं मुर्णस्यं च तदे-
वेत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

नन्वहपक्ष इति जीवाश्रयं तदनुभूयने, एवं विषयोपि ब्रह्म न जानामीत्यनुभवाच्चस्य ब्रह्मैव, तत्कथं “चिद्रस्तुनाश्चिती भवेत्” इत्युक्तं तत्राह—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी

निर्विभागचित्तिरेव केवला ॥

पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो

नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥ ३१९ ॥

आश्रयत्वविषयत्वेति । अज्ञानस्येति शेषः । अज्ञानस्याश्रयत्वं विषयत्वं च भजन इत्याश्रयत्वविषयत्वभागिनी । केवला अद्वितीयैव अत एव निर्विभागा जीवेश्वरविभागरहिता । न चैवं प्रदर्शितानुभवाविरोधस्तस्यान्यथामिद्धत्वादन्वयाऽन्योऽन्याश्रयः स्यादित्याशयेनाह—पूर्वसिद्धेति । स्वसत्ताप्रयोजकाज्ञानस्येत्यर्थः । हिहेतौ । यतो जीवेश्वरविभागमन्वयप्रयोजकमज्ञानं ततः पश्चिमस्तत्प्रयोज्यो ब्रह्मविभक्तो जीवस्तद्विभक्तं ब्रह्म च यथाक्रमं नाश्रयो भवति नापि गोचरः । यद्यपि जीवेश्वरविभागादिरनादिस्तथापि स न वास्तवः, मायिकस्तु मोऽदृष्टब्रह्मानवभासदशायामेव भवतीति तदज्ञानाधीनमत्ताक एव । अज्ञानं तु स्वमत्तार्था विभागादिसत्त्वं नापेक्षत इति न तत्प्रयोज्यम् । एवं चानादिभूतोऽपि जीवब्रह्मविभागोऽज्ञानेविकार एव । एतदभिप्रेत्य पूर्वमिद्धेत्याद्युक्तम् । ततश्चात्मन्यज्ञानमन्वयम्, अज्ञानस्य विभक्तजीवे चैतन्याश्रयत्वं तदधीनं सत्त्वमित्यन्वोऽन्याश्रयः । अहमज्ञ इत्यादिमतीतिस्त्वज्ञानाश्रयपूर्णचैतन्यस्यैवाहंकाराद्युपादेयता तत्रापि तत्संभवादुपपद्यते । अत एवैतदनुभवादहंकाराश्रयं ब्रह्मविषयं तदिति प्रत्युक्तम् । अज्ञानस्य केवलजडटात्तत्त्वानुपपत्तेश्च । एवं विषयोऽपि पूर्णं ब्रह्मैवेति वक्ष्यते इति चिद्रस्तुनाश्चितीत्युपपन्नमिति भावः ॥ ३१९ ॥

एवं स्वतःस्फुरणरूपात्मानि ज्ञानाभावासंभवात्तदावरणस्वभा-
वमज्ञानं स न संभवतीत्युक्तम् । इदानीं लोकेऽप्यज्ञानमनुभूयमानं स न
संभवति । यद्यपि वृत्त्यधीनप्रकाशस्य घटादेर्दृश्यभावेनास्फुरणं संभ-
वति तथापि तस्यानावरणत्वादावरणविषयस्य न जानामीत्यनुभ-
वस्य स विषयो न भवितुमर्हतीत्याशयेनाह—

नाभावताऽस्य घटतं वरणात्मकत्वा-

ज्ञाभावमावरणमाहुरभावशौण्डाः ॥

अज्ञानमावरणमाह च वासुदेव-

स्तद्भावरूपमिति तेन वयं प्रतीमः ॥ ३२० ॥

नाभावतेति । अस्याज्ञानस्य । तत्र हेतुर्वरणात्मकत्वादिति ।
आवरणस्वभावत्वादित्यर्थः । नन्वभावस्याप्यावरणत्वं किं न स्या-
त्तत्राह—नाभावमिति । अभावशौण्डाः अभावपदार्थनिरूपणे स-
मर्था वैशेषिकादयः तेऽपि ह्यभाव नावरणमाहुः । आवरणस्य भा-
वधर्मत्वनिश्चयात् भानाभावस्य विशेषणं नावरणम् । यत आवर-
णस्य ज्ञानाभासो न प्रयोजकः अतस्तत्प्रयोजकमन्यदेवावरणं यक्त-
व्यमित्यर्थः । ननु मा भूदज्ञानमावरणमिति चेत्, तन्न । जानामी-
त्यनुभवविरोधात् । किं चाज्ञानेनादृते जानामित्यादिभगवद्वचनमपि त-
दा विरुद्धैवेत्याह—अज्ञानमावरणमिति । ततश्चावरणत्वाद् म-
मिदमेवाद्यावरणवदज्ञानं भावरूपमिति निगमयति—तद्भावरूप-
मिति ॥ ३२० ॥

भगवद्भगवच्चर्चननापि तस्यावरकत्वमाह—

एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-

रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ॥

येनावृतः कुरुते संप्रमत्तो

घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ ३२१ ॥

एकः शत्रुरिति । येनाज्ञानेनाहत इत्येतत्पदमत्रोपजीव्यम् ।
घोराण्यतिगर्हणानि पापादीनि, सुदारुणानि दीनदण्डिदस्वापहरणा-
दीनि ॥ ३२१ ॥

एवमजडबोधतिरस्क्रियात्मत्वं नाभावस्य संभवतीति भावरूपा-
ज्ञानस्यैव तदिदमुपपादितम् । इदानीं “जाड्यं च मौढ्यमिति च” इत्युक्तं
जाड्यमौढ्यात्मकत्वमपि तस्योपपादयति—

जाड्यं जगत्पनुगतं खलु भावरूपं

मौढ्यं च पुंगवमिति प्रतिभाति तादृक् ॥

जाड्यं च मौढ्यमिति चानुभवप्रासिद्ध-

मज्ञानमाहुतपवर्गपिधानदक्षम् ॥ ३२२ ॥

जाड्यं जगतीति । यद् घटपटादिजडमप्यत्र इदं जडमिदं
जडमित्यनुगतव्यवहारास्पदं जाड्यं तद्भावरूपं चेतनान्यत्वादेर्भावा-
भावनिखिलजडानुगतस्यैकस्यामंभवात् । एवं मौढ्यमपि जीवनिष्ठा-
यानुगतं भावरूपम् । ततः किमित्यत आह—जाड्यं चेति । कार-
णतया जगत्पनुगताज्ञानव्यतिरिक्तानुगतजाड्यकल्पने जीवत्वाद्यु-
पाधितया निखिलजीवसम्बन्धज्ञानान्धमौढ्यकल्पने च प्रमाणा-
भावादनुभवसिद्धमज्ञानमेव तदुभयमिति तदात्मकमज्ञानं भा-
वरूपमित्यर्थः ॥ ३२२ ॥

इदानीं प्रकृतिरिति प्रागुक्तमज्ञानस्य जगत्प्रकृतित्वमुपपादयितुं
प्रक्रमते । तत्रेयं शङ्का, ननु सूत्रकारेण “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुप-
रोधान्” इति सूत्रेण ब्रह्मैव जगत्प्रकृतिर्बेदान्गार्थ इति निरूपितं तत्क-
यमज्ञानं प्रकृतिरिति तत्राह—

साभासमेतदुपजीव्य चिद्वितीया

संसारकारणमिति प्रवदन्ति धीराः ॥

साभासमेतदिति संसृनिकारणत्वे

द्वारं परं भवति कारणता दृशस्तु ॥ ३२३ ॥

साभासमिति । चैतन्यच्छायायुक्तमित्यर्थः । एतदज्ञानमुप-
जीव्य घटकतयाऽऽश्रित्य संसारस्य विषदादिप्रपञ्चस्य कारणम् ।
धीराः कूटस्थब्रह्मानुष्ठाः । ब्रह्म हि स्वस्य निष्ठापञ्चनादूर्वा शुद्धि-
मपरित्यजदेव संसारकारणमिति वक्तव्यं 'कूटस्थमचलं ध्रुवं, निष्क-
लं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रवणान् । तादृशकारणत्वं प्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठा-
नसमेष निर्वहणे, मर्माधिष्ठानरज्ज्वादेस्तदानीमपि स्वरूपास्थितिदर्श-
नात् । विभ्रमाधिष्ठानत्वं वा विवर्त्तमानाज्ञानमनुपजीव्य न सिद्ध्य-
ति स्वस्यैव तथा परिणामे पूर्वरूपनाशमसङ्ग इति ब्रह्मकारणता-
सिद्ध्यर्थमज्ञानमपि जगत्प्रकृतिरिति स्वीकर्त्तव्यमिति भावः ।

नन्वज्ञानं चेज्जगत्प्रकृतिरिति तदेव जगदुपादानमस्तु, अ-
कारणताश्रुतिस्तु तस्य निमित्ततयाऽप्युपपद्यते इत्याशङ्क्य किं
स्वतन्त्रमज्ञानं प्रपञ्चनिदानं स्यात् किंवाऽऽत्मन्यप्यस्मिन् ।
नाद्यः, जडस्य स्वातन्त्र्यायोगात्, तत्तत्कार्ययोः (१) मत्ता-
स्फूर्त्तभावमसङ्गाद्येत्यभिप्रेत्य द्वितीये आह—साभासमेतदि-
ति । आसमन्ताद्भामत इत्याभासं स्वप्रकाशमनवच्छिन्नं ब्रह्म
तत्सिद्धिं तत्तादात्म्यापन्नं साभासमज्ञानमित्यर्थः । अध्यस्तस्य
हि अधिष्ठानमेव स्वरूपमिति तत्ततो निष्कृष्टं कारणं न भवितुम-
र्हति किं तु दृशः संसृनिकारणत्वे विवर्त्ताधिष्ठानत्वे परं केवलं
द्वारमुक्तविधया घटकं भवति, श्रुतिप्रकारणता तु दृश एवेति
भावः ॥ ३२३ ॥

ननु साख्यादिभिः साधर्म्यादिना ननुमेव जगत्कारणमनुमाना-
दङ्गीकृतं तद्वत्तयाऽप्यङ्गीकर्त्तुं मुञ्चतमित्याशङ्क्य 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजा-
येय' इतीक्षितुरेवोपादानत्वावैषयश्रुतिमाश्रित्य वादरागणेन सांख्यवै-

शेषिकादिपक्षस्य निरस्तत्वाच्चैवमित्याह—

यावद् दृशोऽन्यदिह संसृतिकारणं तद्

वेदान्तवादिसमये न मनं जडत्वात् ॥

यद्यजडं भवति संसृतिकारणं त-

च्चेति स्फुटं वदति सूत्रकृदत्र यस्मात् ॥ ३२४ ॥

यावद् दृशोऽन्यदिति । इह जगति दृशोऽन्यद् यावत्तद्वेदान्तवादिसमये संसृतिकारणं मनमिष्टं न, कुतो जडत्वाद्भ्रजुर्भवत् । न चामयोजकम् । श्रुतिन्यायवित्मूत्रकारणोक्तत्वादित्याशयेनोक्तश्रुतेरनुग्राहकन्यायमूलं व्यासपाद—यद्यजडमिति । स्फुटं वदतीति । “ईक्षतेर्नाशब्दम्” इत्यादिमूत्रैरिति शेषः । अत्र वेदान्तशास्त्रे । अत्र जगति यद्यजडमिति वा सम्बन्धः ॥ ३२४ ॥

किं च “रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्” इत्यादिना मूत्रकारणमाधान्येन जडकारणत्वनिराकरणादपि चेतनं ब्रह्मोपादानमप्येवमित्याह—

अजडकारणभावनिवन्धनं

सकलमेव जडं न तु कारणम् ॥

इति हि वेदशिरस्सु विचक्षणाः

कविलक्षनिराकरणे जगुः ॥ ३२५ ॥

अजडकारणेति । अजडकारणस्य भावः सत्ता तथा निवर्द्धयते सत्पायते इत्यजडकारणभावनिवन्धनमित्यर्थः । यद्वाऽजडस्य चिदात्मनः कारणभावे कारणत्वव्यवहारयोग्यत्वे निवन्धनं द्वारं सकलमेव जडमविद्यादि न तु तत्कारणे स्वयमिति शेषः । कविलादिपक्षनिराकरणं उद्देश्ये इत्यर्थः ॥ ३२५ ॥

एवं सुदृढद्वयं ब्रह्मोपाविद्यातद्वैवर्त्ताधिष्ठानतया श्रुतिसेमने जगन्निदानम् अविद्या तु तद्वदकृत्यैव, जगत्प्रकृतिरिति वेदान्ततन्त्रि-

ष्णातानां पतमुक्त्वा मतान्तरमनुवदति—

शबलमात्मपदेन निगद्यते

सकलमात्मजमित्यपि च श्रुतिः ॥

शबलमात्मपदं जगतस्ततः

प्रकृतिरित्यपरे तु जना जगुः ॥ ३२६ ॥

शबलमात्मपदेनेति । “आत्मन आकाशः संभूतः” इत्यादि-
वाक्ये आत्मादिपदेनाविद्याशबल वस्तु निगद्यतेऽभिधीयते । ततः
किं तत्राह—सकलमात्मजमिति । विपदादिसमस्तमात्मजमा-
त्मनः संभूतमित्यपि च श्रुतिर्दर्शयतीति शेषः । ततोऽपि किं तत्राह—
शबलमात्मपदमिति । शबलात्मस्वरूपमित्यर्थः । यतः श्रुतिः
सकलमात्मपदनिगद्याच्छबलात्संभूतमिति दर्शयति ततः शबलमात्म-
पदं प्रकृतिरिति संबन्धः ॥ ३२६ ॥

एवं शबलस्य जगत्प्रकृतिस्वमुक्त्वा तन्मत एव तत्कर्तुंस्ततो वि-
शेषं सदृष्टान्तमाह—

सुकृतदुष्कृतकर्मणि कर्तृतां

मतिगतात्मावितिप्रतिबिम्बकम् ॥

व्रजति तद्ब्रह्मददः परमात्मनो

जगति याति तमःप्रतिबिम्बकम् ॥ ३२७ ॥

सुकृतदुष्कृतेति । पुण्ये विहिते कर्मणि दुष्कृते मतिपिप्दे
चेत्यर्थः । मतिरन्तःकरणं तत्र यदाग्न्यचैतन्यमतिविम्बकं जीवमा-
वभाषयामास्यत्यर्थः । कर्तृतां व्रजति यद्वत्तदादिति संबन्धः । अदस्त-
द्यानि कर्तृतामित्यनुपद्वः । ततोऽज्ञानं तत्र प्रतिबिम्बकम् । यथा पुण्य
पापयोर्जीवभावमापद्यन्तःकरणे मतिविम्बचैतन्यमेव कर्तृ“कर्त्ता शा-
स्त्रार्थवत्वाद” इत्यादिन्यायात् तच्छबलापिति तन्मतम्, तद्वज्जगतोऽ-

पि तपःप्रतिबिम्बकं चैतन्यमेवेश्वराभिधानं कर्तुं भवति न तमोविशि-
ष्टमित्यर्थः ॥ ३२७ ॥

उक्तदृष्टान्तेनैव शबलोपादानत्वमपि द्रव्यति—

सुकृतदुष्कृतयोः शबला यथा

भवति कारणमात्मचित्तिस्तथा ॥

गगनवायुपुरःसरकारणं

परमचेतनताशबलाकृतिः ॥ ३२८ ॥

सुकृतदुष्कृतयोरिति । शबलाऽन्तःकरणशबलात्मचित्तिरिति स-
म्बन्धः । कारणं भवतीत्यनुषङ्गः । परमचेतनता परमात्मचेत-
न्यम् ॥ ३२८ ॥

यद्यपि सृष्ट्यादिवाच्यगतात्मादिपदेनौचित्येन शबलमेवाभि-
धीयते तथापि लक्षणया शुद्धं परमेव तद्वाच्यमिति न ततः शबलस्यै-
कारणता मिथ्यातीति समाधत्ते—

शबलताकवलीकृततविशात्

परमचेतनतैव निगद्यते ॥

शबलमात्मपदेन न कथ्यते

शबलमात्मनि वृत्तिनिबन्धनम् ॥ ३२९ ॥

शबलताकवलीकृतेति । शबलतया शबलस्वरूपेण कवली-
कृतता अवाच्छन्नता या तद्वाच्यमन्वयवशादिति यावत् । पर-
मचेतनता सर्वोपाधिविवर्जितं चैतन्यं तदेव तत्र जिज्ञास्यत्वाच्चिग-
द्यते लक्षणया ज्ञाप्यते । आत्मपदेन न शबलं कथ्यते तात्पर्येणेति
शेषः । शबलस्य वस्तुतोऽनात्मत्वादित्यर्थः । तर्हि शबलाभिधानस्य
किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य लक्षणासिद्धिरेवेत्याह—शबलात्मनी-
ति । आत्मादिपदस्येति ॥ ३२९ ॥

यत एतस्मिन्वाक्ये आत्मादिपदैरात्मलक्षणार्थ-शबलमुपस्था-
प्यते नतः शबलमेव तदर्थ इति तेषां भ्रमो न तु वस्तुतश्चामित्युक्ता
नुवादपूर्वकमाह—

शबलतापरिधानसमन्वयात्

परमचेतनतात्मगिरःपदम् ॥

भवति तेन जनस्य तु विभ्रमाः

शबलमात्मगिरःपदमित्ययम् ॥ ३३० ॥

एतदुक्तं भवति—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति लक्षणवाक्ये ज्ञान-
स्य ब्रह्मणः प्रतिज्ञातम् । ‘यो वेद निहितं गुहायाम्’ इत्युत्तरवाक्ये
गुहामवेशेन तस्य प्रत्यग्भावं दर्शयन्त्या श्रुत्याऽऽनन्त्योपपादनाया-
त्मनो नानात्वं निरस्तम् । ततस्तस्य रिजातीयगगनादेर्भेदापत्तिनी-
पया सृष्टिरुपन्यस्यते । तदा खलु कार्यकारणानन्वयत्वस्यापेन कार्यस्य
वस्तुतः कारणमात्रत्वं सिद्ध्यतीत्युपपद्य तदानन्त्यम्, एव च यत आ-
काशादि सम्भूत तत्तस्मादेतस्मादात्मन इति प्रत्यगभिन्नानन्यामिति
दर्शयन्ती श्रुतिरद्वैतमात्मानमेवाभिप्रेतीति न ततः शबलकारणता मि-
ज्यसीति ॥ ३३० ॥

नन्वेवं सति प्रत्यक्षादिदृष्टे मृत्सुवर्णादेर्घटकुण्डलादिकारणत्व-
मपि त्वत्पक्षे न स्यादिति चेत्, सत्यम् । सर्वतापि मृदाद्यधि-
ष्ठानं सर्वकार्यानुगत सत्तत्त्वं मृदादिशबलद्वारा घटादिकारण न, तु
केवलमृदादिस्तस्याधिष्ठानात्मतया ततः पृथग्भूय कारणत्वायोगा-
दित्याशयेनाह—

यद्वा निगद्य किमत्र वदाम्यहं

शृणुत संग्रहमद्वयशासने ॥

सकलवाङ्मनसानिगता चितिः

सकलवाङ्मनमव्यवहारभाक् ॥ ३३१ ॥

यस्य निगद्येति । अत्रास्मिन्नर्थे बहुमापणेन किं प्रयोजनम् ! अद्व-
यशास्त्रेऽहं सिद्धान्तसंग्रहं वदामि तं शृणुनेति सम्बन्धः । तन्मंग्रह-
मेव निर्गुणसगुणभेदेनाह—सकलोति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

तनु यदि मायाशबलस्य कारणतां श्रुतिर्न मतिपादयति कुत-
श्चाहं मायामकृतित्वासिद्धिस्तत्राह—

चित्रायागः पशुफल इति श्रूयमाणेऽपि चित्रा-

ऽपूर्वं द्वारं पशुफलनयाऽऽक्षिप्यते तत्र तद्वत् ॥

चैतन्यात्मा जगदुदयकृच्छ्रयतेऽत्रापि पश्चा-

न्मायादीनां भवति जगति द्वारभावः फलेऽस्मिन् ॥ ३३२ ॥

चित्रायाग इति । “चित्रया यजेत पशुकामः” इति पशु-
फले यागे श्रूयमाणेऽपि श्रुतेऽपि क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरभा-
विपशुमापनतानुपपत्त्या चित्रामंजितयागजन्यं पशुफलमापनमा-
ऽपूर्वं तत्र कर्मकाण्डे यद्वदाक्षिप्यते कल्पने, तद्वदत्रापि काण्डे चैत-
नात्मा जगदुदयकृदिनि श्रूयते, श्रुतेऽपि तस्य निर्विकारस्य जग-
त्कारणत्वानुपपत्त्या पश्चादीस्मिन्जगति फले कार्ये मायादीनां द्वार-
भावो भवति भवेदिति कल्प्यते । कूटस्थब्रह्मणः श्रुतिप्रदर्शितकार-
णत्वादिसंरक्षणार्थं जडपञ्चोपादानतयाऽनुमिगमज्ञानं तद्वत्कतया
ऽऽश्रयमिति न तदसिद्धिरिति भावः ॥ ३३२ ॥

शबलकारणत्वं न श्रुतिसम्मतमित्यत्र ब्रह्मविदामभ्युपगमं
लिङ्गमाह—

कारणत्वमुपलक्षणं चिने-

ब्रह्मणो न खलु तद्विशेषणम् ॥

इत्यपीदमुपपद्यते तदा

चेतना भवति कारणं यदा ॥ ३३३ ॥

कारणत्वमिति । जगत्कारणत्वे हि चिद्रूपब्रह्मणो गृहस्पेश-
काकमम्बन्ध उपलक्षणं तद्व्यलक्षणं न खलु तद्विशेषणमिति यद्ब्र-
ह्मविद्भिरभ्युपेतमिदमपि तदोपपद्यते यदा चेतनात्मा कारणं भवेदिति
सम्बन्धः ॥ ३३३ ॥

ननु शक्यकारणत्वमापि तदुपलक्षणं किमिति न भवेदित्याश-
ङ्क्यालक्ष्यवृत्तिधर्मस्य तदनुपपत्तेरित्याह—

अन्यदेव यदि कारणं भवेत् कारणत्वमुपलक्षणं कथम् ॥
चेतनस्य घटतेऽन्यगामिनः वस्तु नान्यदुपलक्ष्यते यतः ॥ ३३४ ॥

अन्यदेवेति । शुद्धब्रह्मणोऽन्यच्छब्दबलमेवेत्यर्थः । चेतनस्य
ब्रह्मणः कथं घटन इति सम्बन्धः ॥ कुत्र इत्यत आह—अन्यगामि-
नेति । लोकेऽलक्ष्यवृत्तिधर्मस्य लक्षकत्वाददर्शनात् । शुद्धं ब्रह्म
शक्यवृत्तिधर्मेण लक्षितं न शक्यते यतस्ततो ब्रह्मैव श्रुतिसंमतमुपा-
दानं, मायायास्तत्त्वार्थिकं, तच्छ्रुत्याऽनूद्यते ततो भावरूपैव सोति
भावः ॥ ३३४ ॥

एवं मत्तद्गान्मायामकृतित्वचिन्तां परित्यज्य मकृतमनवगता-
र्थविषयतया सिद्धेऽपि वेदान्तप्राप्यसमर्थनमुपमंहरति—

अनवबुद्धमतः श्रुतिमस्तु कैर्विषयतामुपपादयितुं क्षमम् ॥
अनुभवात्मवदंतमसा यतः सिद्धितमेतदिह प्रतिभासते ॥ ३३५ ॥

अनवबुद्धमिति । यतः अनुभवात्मस्वरूपमुक्तविषया त-
मसा सिद्धिं मामहं न जानामीति मत्पक्षतोऽपि इह साक्षिणि प्रति-
यामनेऽनोऽनवबुद्धमेतत् श्रुतिमस्तु कैर्विषयतामुपपादयितुं क्षममिति
सम्पन्नः ॥ ३३५ ॥

यदुक्तं प्राक् “अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयम्” इत्यादिना ऽनिर्वचनीयं किंचिद्वस्त्वस्तीति तदिदानीमाशङ्क्य निराक्रियते । ननु स्वपकाश-
ब्रह्मणः कथमनवबुद्धत्वं विरोधात् । न च तत्कल्पितमनिर्वचनीयमि-
ति न विरोध इति वाच्यम् । तस्यैव गगनकमलप्रायत्वादिसाशङ्क्य लो-
के सर्वानुभवसिद्धत्वान्मैवमित्याह—

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमस्मि-

ज्ञावालवृद्धमविवादपदं प्रसिद्धम् ॥

स्वप्ने तथा च भगवानपि वक्ष्यतीदं

सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरिति पक्षनिराससिद्धयै ॥ ३३६ ॥

अज्ञानकल्पितमिति । अस्मिन् लोके आवालवृद्धं बालवृ-
द्धमभिग्राह्य सर्वेषामित्यर्थः । युक्त्वादी रजतादिर्हि लोके सर्वैरनु-
भूयते स न तावज् ज्ञानद्वयं ततो रजतार्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्ज्ञानस्य स्व-
विषये एव प्रवर्तकत्वादिति भ्रमसिद्धौ बह्व्यवसायविषया सोऽनिर्व-
चनीयविषय इति भावः । किं च सूत्रकारोऽपि स्वप्ने प्रतीयमानस्य
रथादेः सत्यत्वनिरासायानिर्वचनीयत्वं बह्व्यतीति तस्मिन्नित्या-
शयेनाह—स्वप्न इति । यथा लोके प्रसिद्धं तथैवेत्यर्थः । बह्व्यति
पदार्थपाद इति शेषः । इदमनिर्वचनीयत्वम् । सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरित्य-
नेन “सन्ध्ये सृष्टिराह हि” इति सूत्रमुपलभयति । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिः
सृज्यमानो रथादिरस्ति सती, यतो “अथ रथान् रथयोगान्” इति श्रुतिः
सृष्टिमाहोति सूत्रेण कृतपूर्वपक्षस्य निरासार्थं “मायामात्रम्” इत्यादिसूत्रे-
णानिर्वचनीया सेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ३३६ ॥

ननु गुरुवेदान्तादेरन्यस्य वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे कथं ततोऽद्वैत-
ब्रह्मावगमोऽन्यद्वा विवेचनं कार्यं भवेदिति चेन्न, स्वप्ने तथाभूतद्विपि

१. सत्यविचित्रकार्यदर्शनादेवं जाग्रत्यपि तत्प्रसिद्धमित्याह—

मिथ्याशुपिः सवितृमण्डलमध्यवर्ती

प्रत्यक्षदृष्टिपथमापतितोऽचिरेण ॥

द्रष्टुः शरीरकरणप्रविभागरूपं

मृत्युं निवेदयति सत्यमिति प्रसिद्धम् ॥ ३३७ ॥

मिथ्याशुपिरिति । शुपिश्छिद्रम् आपतितः । मातुः सवि-
तारि रथनाभिछिद्रवत्कल्पितं शुपिरं प्रत्यक्षदृष्टिपथोऽचिरेण द्रष्टु-
मृत्युं मरण निवेदयति । मृत्युमेवाह-शरीरेति । स्युल्लशरीरात्क-
रणसमूहस्य लिङ्गशरीरस्य प्रविभागरूपम् उत्क्रमणरूपम् । सोऽपि
तेहि मिथ्येषां शोक्ता व्यावहारिक इत्याह-सत्यमिति । एतच्च एतरे-
पकब्राह्मणेन “चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्” इत्युपक्रम्य “छिद्र इवा-
दित्यो दृश्यते” इति श्रुतिप्रसिद्धमेतन्नुपपत्तिर्द्वयं च, नात्र विमोक्षेति
भावः । वस्तुन कारणत्वे कार्यत्वे च सर्वसंप्रतिपक्षासिद्धिलक्षणः
स्वरूपविशेष एवापेक्षितस्तावत्तैवान्वयथासिद्धत्वादेः कारणत्वशरीर-
स्योपपत्तेः, न त्वबाध्यत्वमप्यपेक्षितम्, तद्वत्तदनुपपत्त्यभावादस्मा-
कं प्रपञ्चे तदसंप्रतिपत्तेश्च । आत्मा तु कूटस्थो न वस्तुनः कस्यापि
कारणम्, अपूर्वमनपरमिति श्रुतेः । मिथ्याकारणत्वं तु मयश्चमि-
थ्यात्वं विना न सिद्ध्यतीति न सत्त्वं कारणस्य कोचदपि बलम्
मिति सवितृशुप्यादेर्मृपावस्तुनोऽपि मरणादिनिवेदकत्वमुपपद्यते ॥
ननु तच्छुपिरज्ञानमेव तत्सूचकं न तु तदिति चेत्तर्हि सर्वत्रापि ज्ञा-
नमेव कारणं तच्च जीवस्येश्वरस्य वाऽस्तु न वस्त्विति स्यात् । ज्ञा-
नमात्रस्यातिमसक्तस्य कारणत्वानुपपत्त्या विषयमिन्नस्यैव का-
रणत्वाच्च सोऽपि कारणमिति यावत् ॥ ३३७ ॥

किं च सूत्रकारोऽप्युक्तन्याय, “यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रिय स्व-
प्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्” इत्यादिश्रुतिं च पश्यन्मिथ्या स-

अपि स्त्रीदर्शनकुञ्जरारोहणसुरापानादिदर्शनरूपः स्वप्नः शुभाशुभफ-
लपौरागमस्य प्राप्तेः सूचकः स्यादिति "सूचकश्च हि श्रुतेः" इत्यादि-
सूत्रेणाहेति तस्यापि संपन्नमेवेदमित्याह—

स्वप्नः शुभाशुभफलागमसूचकः स्थान्

मिथ्याऽपि सन्निति च सूत्रकृदाह यत्नात् ॥

गुर्वादि सर्वमिदमद्वयबुद्धिहेतु—

र्मायानिवन्धनमिति प्रतिपादनाय ॥ ३३८ ॥—

स्वप्नः शुभाशुमेति । यत्रोऽत्र उक्तन्यायाद्यनुसंधानम् ।
ननु ब्रह्मविचारमध्ये किमिदं सूचकारस्य स्वप्नफलानिरूपणमित्या-
शङ्क्य तदाशयमाह—गुर्वादीति । मायानिवन्धनमपीदं गुर्वादि अद्व-
यबुद्धिहेतुरिति प्रतिपादनायेति सम्बन्धः ॥ ३३८ ॥

ननु स्वप्नादिविषयस्य मृषात्वमसंप्रतिपक्षमिति चेन्न, यत्स्यादौ
रजताद्यर्थप्रवृत्त्यादिवज्ज्ञाद् भ्रान्तिस्तावदस्तीत्युक्तम् । तत्र भ्रा-
न्तिर्नाम रजताद्याकाराऽविद्यावृत्तिः, तदवच्छिन्नं साक्षिचैतन्यं भ्रा-
न्तिप्रतीतिः । सा किं सविषया निर्विषया वा, आद्ये तद्विषयः किं
सन्न उत असन्न लोभयात्मकः । आद्येऽपि किं तत्रैव सन्नन्यत्र वा ।
नान्त्यः अन्यत्र सन्नोऽत्रापरोक्षप्रतीत्यसम्भवाच्चक्षेतोरिन्द्रियसन्नि-
कर्षस्य संपोगादेरसम्भवात् । न प्रथमः, नेदं रजतमित्यादिरूपेण
बाधायोगात् । नाप्यसन्न, असन्नोऽपरोक्षप्रतीत्यनुपपत्तेः । नापि
तृतीयः । विरोधैकस्य सदसदात्मकत्वासम्भवादित्याशयेनाह—

भ्रान्तिप्रतीतिविषयो न च सन्नो चास—

क्षाकाशतत्कुसुमयोर्न हि सास्ति नापि ॥

तस्या भवेत्सदसदात्मकगोचरत्वं,

न ह्यस्ति तत्किमपि यत्सदसत्स्वरूपम् ॥ ३३९ ॥

अन्तिप्रतीतीति । सदसदेकैकविषयत्वे । अन्तिरापि सा न
 स्पादित्याह—आकाशेति । यतः सा अन्तिराकाशतःकुमुमयो-
 नारित अतो अन्तिप्रतीतिविषयो न च सन्न चासन्निति पदयोजना ।
 परीत्याऽऽकाशेत्युक्तं, न ह्याकाशे सति-आकाश इति ज्ञानं तत्कुमु-
 मेऽत्यन्तासत्यसदिति ज्ञानं भ्रमो भवतीत्यर्थः । तृतीयेऽपि एकस्य
 सदसद्विषयत्वानुपायोद् अन्तिस्वानुपपत्तिस्तुल्येत्यभिप्रेत्याह—ना-
 पीति । अन्तेः सदमदात्मकाविषयत्वाभावे विषयाऽसम्भवमपि हे-
 तुमाह—न ह्यस्तीति । विरुद्धसमुच्चयस्य कल्पिहस्त्यादिति
 भावः ॥ ३३९ ॥

इदानीं अन्तिरविषयेति पक्षं प्रतिक्षिपति—
 आलम्बनं च विरहस्य न विभ्रमस्य
 ज्ञानात्मनो भवति जन्म कदाचिदत्र ॥
 सिद्धे ततः सदसती व्यतिरिच्य किं चि-
 दालम्बनं भ्रमधियः सकलप्रवादे ॥ ३४० ॥

आलम्बनमिति ॥ विरहस्य वर्जयित्वा । भ्रमस्य निर्विषय-
 त्वामावे हेतुतया तं विशेषाष्टि-ज्ञानात्मनः इति । अन लोके ।
 तथा च ज्ञानस्य सविषयत्वनिर्णयाद् भ्रमज्ञानस्याविषयत्वमनुपपन्न-
 मिति भावः । अतः परिशेषाद् अन्तिविषयोऽनिर्वचनीय एव स-
 र्वस्यभ्युपगन्तव्य इत्युपसंहरत्याह—सिद्धं तत इति । व्यति-
 रिच्य विदाय । किं चित् । सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयम् । तदाल-
 म्बनं सिद्धीप्रत्यर्थः । विषयस्यानिर्वचनीयत्वेन विषयिणोऽप्यनिर्व-
 चनीयत्वमप्यसिद्धव्यवस्था तद्विषयत्वापोगादिति भावः । न च स-
 दसन्नसमुच्चयवचनेलक्षण्यसमुच्चयरूपमनिर्वचनीयत्वमपि विरुद्धमिति
 शङ्कम् । अनिर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वेन विशेषणालङ्कार-
 स्त्रादिता भावः ॥ ३४० ॥

यत्तु “वाक्यं प्रमृतमतिरिन्द्रियजन्यधीवक्षार्योपरोक्षजननी भ-
वितुं समर्था” इत्यादिना वेदान्तवैषयस्य ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानजनकत्वा-
योगादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानस्य प्रमात्वायोगाच्च न तत्र तत्मा-
मात्रमिच्छुक्तं तदुपपद्यते—

ब्रह्मात्मवस्तु निरवयविदेकरूपं
बह्वन्युपपत्तावदपरोक्षवपुःस्वभावात् ॥
निर्दोषवेदशिरसो वचनादतोऽस्मिन्

॥ ब्रह्मात्मवस्तुनि भवेदपरोक्षबुद्धिः ॥ ३४१ ॥

ब्रह्मात्मवस्त्विति । अथ तदापरोक्षप्रतिबन्धको वास्तवो
मलस्तद्रहितमित्यर्थः । चिद्रूपमपि द्रव्यांशसंवलितं चेत्स्यादपि कदा
चित्परोक्षमित्यत एकेतिविशेषणम् । बह्वैष्यं यथा स्वभावस्तथा ।
यथा स्वभावाद्बह्वैष्यं यथा स्वभावादपरोक्षवपुःस्वभावः । ततः किं
तत्राह—निर्दोषेति । अनेन वेदान्तस्यः असाक्षमवाचजन्यज्ञानस्य
भ्रान्तिव्यभिष्टमिति न मन्तव्यमिति दाशितम् । अपौरुषेये वेदान्ते
भ्रान्त्यादिमूलत्वाभावाभिर्दोषत्वं च सर्वप्रमातिपक्षमेव यतो निरवय-
विदेकरूपं ब्रह्मात्मवस्तु स्वभावादपरोक्षवपुस्ततोऽस्मिन् ब्रह्मात्म-
वस्तुनि निर्दोषवेदशिरसोऽपरोक्षबुद्धिर्भवेदिति सूच्यः । ज्ञानापरो-
क्षत्वं अपरोक्षविषयत्वेनैव न त्विन्द्रियजन्यत्वेन, सुखादिज्ञानस्य
नित्यमाप्तिरूपस्यापरोक्षस्यापीन्द्रियजन्यत्वाभावेनापरोक्षविषयत्वस्यै-
व तत्र तत्प्रयोजकत्वात् । मत्प्राप्तमिदं ब्रह्म चापरोक्षचिन्मात्र-
त्वाद्यत्ताज्ञादपरोक्षादिति श्रुतं च नित्यापरोक्षमेवेति तत्र वेदान्तो-
ज्जितं ज्ञानं शब्दमश्रुतमपि विषयमाहिम्नाऽपरोक्षमेव भवेदिति नोक्तं
दूषणमिति भावः ॥ ३४१ ॥

यद्योक्तं “नैकत्वमात्रमपनेतुं संतो न तावत्” इत्यादिना स्वप्रका-
शे ब्रह्मणि यथा भावरूपं प्रमाणायैव स्फुरणं न समवस्थेवे सदादि-

स्वभावस्याविद्यादेर्निवृत्तिरपि न सम्भवतीति व्यर्थं तत्र वेदान्तमा
माण्यमिति तदप्येव सत्यनवकाशमिति तद् दूषयति—

सा चोपनेयरहिते विषयिण्यनन्ते—

ऽनिर्वाच्यमग्रहणमात्रमपाकरोति ॥

स्वोत्पत्तिलब्धनिजवस्तुबलेन तत्र

तापत्रयं समुपशाम्यति निर्निमित्तम् ॥ ३४२ ॥

सा चेति । अपरोक्षबुद्धिरित्यर्थः । उपनेय प्रमाणाद्येष स्फुर
ण तद्वहित इत्यर्थः । विषयिणि चैतन्ये । अनन्ते अपरिच्छिन्ने । ए-
तदपि तदभावे हेतुन्तरम् । अनिर्वाच्यमिति छेदः । अग्रहणं ग्रह-
णविरोध्यज्ञानम् । अज्ञानतत्कार्यमपञ्चस्य मागुक्तन्यायेनानिर्वच-
नीयत्वाच्चस्य च लोके ज्ञानाभिप्रेतदर्शनाद्देवान्तजन्मप्रसङ्गसाक्षा-
त्काराभिप्रेतिरूपपद्यत इति भावः । अज्ञानमात्र ज्ञाननिवर्त्य मपञ्च-
स्तु तन्नाशेनैव नश्यतीति मतेन मात्रमित्युक्तम् । ननु वेदान्तजन्म
जडवृत्तेः कथमज्ञाननिवर्तकत्वमिति तत्राह—स्वोत्पत्तिरिति । स्वो-
त्पत्त्या लब्धमभिव्यक्त यन्निजवस्तु स्वरूपं चैतन्यं तद्वलेनेत्यर्थः ।
नन्वाविद्यानिवृत्तिः पुरुषेण नार्थ्यते सुषुप्त्यादावनर्थं विना तिष्ठन्त्या-
स्तस्याः साक्षात्परम्परया वाऽनर्थत्वाभावादित्याशङ्क्य सुषुप्त्यादौ
सतोऽनर्थाभावेऽपि समयान्तरे तत्सम्भवाच्चिच्छिन्नरस्यात्यन्तकान-
र्थनिवृत्तिमिच्छाद्भिरर्थन्यायेति तन्निवृत्तावात्मन्याध्यात्मिकादित्रिवि-
धदु खस्य विनैव पुण्यापारमग्न्या निमित्तमुपशान्तमभवतीति सफ-
लैवारमणि वेदान्तक्यापृतिरित्याह—तत्रेति । अविद्यानिवृत्तौ सत्या
स्वात्मनि वा ॥ ३४२ ॥

पदपुक्त लोके शब्दानां सङ्गतिग्रहाच्चस्य च ध्वस्तकथाव्या-
धीनत्वात्पवर्तककार्यान्वित एव गथादिपदसङ्गतिग्रह इति वेदोऽपि

कार्यपर एव न सिद्धमहमात्रपर इति, तद् दूषोयतुमनुवदति—

वाक्यात्प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपभाजः

पुंसः प्रवृत्तिमुपलभ्य धियोऽनुमानात् ॥

कार्यान्विते शिशुरवैति पदस्य शक्ति—

मित्युच्यते यदि तु तत्र वयं वदामः ॥ ३४३ ॥

वाक्यादिति । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपं प्रवर्त्तकनिवर्त्तकस्वरूपं कार्यं तन्नाजस्तद्वगोचरादित्यर्थः । गामानय परिहर सर्वमित्यादि-प्रयोजकवृद्धवाक्यात्पुंसः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिं निरुति—चोपलभ्य पश्चाद्विषयः कार्यधियोऽनुमानात्कार्यान्विते पदस्य शक्तिं शिशुरवैति स्विस्तुरवैति अवगच्छतीति योजना । तुरवधारणे । कार्यान्विते एवेति संबन्धः । सिद्धान्ती तद्दूषणं मतिजानीते-तन्नेति । दूषणमिति शेषः ॥ ३४३ ॥

कार्यान्वितसंगतिवादिना किं योग्येतरत्वमपि तद्विशेषणमाश्रयणीयमुत न, अन्त्ये अन्वय एव न संभवति, कुतः कार्यान्वय इत्यभिप्रेत्याद्ये योग्येतरान्वित एवावस्थापेक्षिते शब्दस्य वृद्धप्रयोगे शक्तिर्युक्ता किं कार्यत्वेनापि विशेषणेनेत्याशयेनाह—

योग्येतरान्वितपदार्थनिवेदने तु

शब्दस्य शक्तिरिह वृद्धजनप्रयोगे ॥

विज्ञायते न खलु कार्यसमान्वितेऽर्थे

कार्याभिधायिषु पदेष्वपि तत्प्रसङ्गात् ॥ ३४४ ॥

योग्येतेरेति । अन्वययोग्यं यदितरत् तदन्वितस्य पदार्थस्य निवेदने ज्ञापन इत्यर्थः । योग्यता तु सिद्धस्य कार्येण कार्यस्य च सिद्धेन । तुरवधारणे । कार्यसमान्वितेऽर्थे, शब्दस्य शक्तिरित्यनुषङ्गः । नन्वप्यभिधारात्कार्यान्वयेव शब्दार्थ इत्याशङ्क्यासिद्धो हेतु-

रित्याशयेनाह—कार्याभिधायिप्रवृत्तिः । कार्यवाचकलिङ्गलोडादिप-
देष्वपि कार्यान्विते शक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३४४ ॥

नन्वेतदिष्टप्रसङ्गनमित्याशङ्क्य । सप्रसङ्गक प्रसङ्गमनुवदन्नस्यानि
ष्टपर्यवसानमाह—

कार्यान्वितार्थविषया यदि शब्दशक्तिः ।

कार्यार्थवाचिषु लिङादिषु कार्यमन्यतः ॥

वक्तव्यमापतति तत्र च तत्र चान्यद्—

वक्तव्यमेव भवतीत्यनवस्थितिः स्यात् ॥ ३४५ ॥

— कार्यान्वितार्थेति । अस्त्वेवमिति चेत्तत्राह—तत्र च त-
त्र चान्यदिति । येन कार्येणान्विते कार्ये लिङादिपदस्य शक्ति-
स्तस्यापि कार्यस्य लिङाद्यन्तरगम्यत्वे तत्रापि कार्यान्तरान्विते
तस्य शक्तिर्वाच्येति लिङादिपदस्य तदभिधेयकार्यस्य चानन्त्यप्रस-
ङ्गः । एकस्मिन्वाक्ये लिङादिनानात्वे चासम्भवि । प्रकृतलिङादि-
नैव कार्यान्तरस्याप्यभिधाने तस्यापि कार्यस्याभिधानार्थं कार्यान्त-
रवाच्यमिति । तदानन्त्यं स्यात् । एकस्यानेकार्थत्वायोगाच्च । न च
शब्दानभिधेयकार्यान्विते लिङादेः शक्तिरिति नोक्तदोष इति वा-
च्यम् । तदियत्ताऽभावेनानन्तकार्यान्वताभिधानप्रसङ्गात् । न च
धात्वर्थकार्यान्वित लिङाद्याभिधेयं कार्यमिति न कोऽपि दोषः स्या-
दिति वाच्यम् । धात्वर्थकार्यतायास्तन्मते प्रत्ययार्थकार्योपास्यत्य-
र्थनावगमत्ताऽन्याश्रयात् । तस्माद्विङादेः कार्यान्विते शक्तिरस-
ङ्गतेति भावः ॥ ३४५ ॥

। ११ ।

एव सर्वेषां पदानां कार्यान्विते शक्तिरिति पक्षे दूषिते, अस्तु
तर्हि लिङादिव्यतिरिक्तानां कार्यान्विते शक्तिरित्याशङ्क्य तर्हि किं
कार्यपदस्यानन्विते कार्ये शक्तिः, किं वा सिद्धान्विते । आये

१ अष्टपा० वेदान्तानां कार्यपरत्वनिरासः । २५७

अन्वितकार्यमतीतिराकस्मिन्ही स्यादित्यभिप्रेत्य द्वितीयमनुप-
स्थाह—

सिद्धान्वितं यदि लिङादिपदानि कार्य
व्युत्पन्नदयति तदा निषमस्त्वदीयः ॥

यो वर्णितः सकलमेव पदं स्वमेव

कार्यान्वितं वदति नान्यदिति स्वशास्त्रे ॥ ३४६ ॥

सिद्धान्वितमिति । यस्यैवं नाशमसङ्गस्तमेव तदीयं निषम-
प्ताह—यो वर्णित इति । अन्यत्र सिद्धान्वितम् । शोभोकरा हि स्व-
शास्त्रे “मन्त्रमेव हि पदं कार्यान्वितमेव स्वार्थं वदति न सिद्धान्वितम्”
इति वर्णयन्ति । तत्र लिङादेः सिद्धान्वितार्थे शक्त्यभ्युपगमे बाधितं
स्यात् । किं चैवं पदान्तराणामपि सिद्धान्विते शक्तिमसङ्ग इति यो-
ग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यस्मदुक्तमेव स्यात् । अन्यथा शब्दशक्ति-
प्रयोजकद्वैविध्यमसङ्ग इति भावः ॥ ३४६ ॥

पूर्वं योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यपमेव पक्षः सोऽप्युः न तु यो-
ग्येतरकार्यान्विते इति, तत्र कार्यत्वावशेषणस्य गौरवादिदुष्टत्वादित्यु-
क्तम् । इदानीमुपयोगमवाच्यमेवेत्याह—

योग्येतरान्वितनिमित्तकशब्दशक्ति-

व्युत्पत्तिरेव यदि संभवमागिनी स्यात् ॥

आश्रयिते किमिति कार्यसमन्वितेऽर्थे

शब्देस्य शक्तिरसदर्थविशेषणेन ॥ ३४७ ॥

योग्येतरान्वितेति । भावपरोऽयं निर्देशः, योग्येतरान्वितत्वं
निमित्तं प्रयोजकं निरूपकमिति यावत् । यस्याः शब्दशक्तेस्तदुच्युत्प-
त्तिरित्यर्थः । योग्येतरान्विते शक्तिग्रह इति यावत् । संभवमागिनी,

स्यात् । अवाधिता भवेत् । अनेन कार्यान्वितस्य त्रैयर्थ्यं द्योतितम् ।
तदेवाह—असदर्थविशेषणेति । अमन् अविद्यमानोऽर्थः प्रयोजनं
यस्य तादृशं विशेषणमभिप्रेत यस्य बादिनस्तेनेत्यर्थः । सम्भवे व्य-
भिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवादिति न्यायेन सर्वस्यापि विशेषणस्य
व्यावृत्तिप्रयोजनत्वाच्चच्छेप्यं विशेषणं न युक्तमिति भावः ॥३४७॥

सर्वत्र विशेषणोपादाननिमित्तं दर्शयन्कार्यान्वयित्वस्यासदर्थवि-
शेषणत्वमुपपद्यति—

यत्राविशेषितानिमित्तकताविरोधे

किं चिन्निरारकमुदीक्षितमस्तु तत्र ॥

किं चिद्विशेषणविशिष्टमभीष्टशक्ते-

र्वस्तु प्रयोजकमिदं पुनरत्र नास्ति ॥ ३४८ ॥

यच्चेति । यत्राविशेषितमविशिष्ट निमित्तं यस्य तद्विशेषित-
निमित्तकं तस्य भावस्तच्चा तस्या विरोधे अतिप्रसङ्गादिरूपे यापे
प्रसक्ते सति यदि तन्निरारक विशेषणमीक्षितं तत्सम्भवनीत्यर्थः ।
एतावता सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवादित्युक्त विशेषणो-
पादानप्रयोजकं दर्शयाम् । तत्र किंचिद्विशेषणविशिष्टं वस्तुवस्तु,
निमित्तमिति शेषः । येन हि प्रवृत्त्यादौ केवलेष्टसाधनताज्ञानादेर्नि-
मित्तत्वे प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गो बाधकोऽस्ति तत्र तत्परिहाराय यत्कृतिमा-
ध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनतामानादि । प्रवृत्तिकारणमिति । तच्चादृशस्थले
विशेषणमुपादीयत इत्यर्थः । ततः किं तत्राह—अभीष्टेति । अत्र
शब्दे, अभीष्टशक्तेर्योग्येतरान्वयिगोचरशक्तेः पुनरिदमुक्तं प्रयो-
जकं कार्यान्वयित्वविशेषणोपादाने निमित्तं बाधकं किंचिदपि
नारणीयं भवन्त्यः । शब्दशक्तेर्योग्येतरान्वयिविषयत्वे बाधकाभावात्
कार्यान्वयित्वमपि तद्विरोधविशेषणं कल्पनीयमित्यर्थः ॥३४८॥

यदुक्तं माक् “कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिः” इति
नानेककार्यापत्तिरेतत् तत्रापिदं गौरवं दूषणमस्त्येवेत्याह—

कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिः

रित्युच्यते यदि तदापि समानमेतत् ॥

अन्वीयमानवचनत्वमतोपपत्तौ

कार्यान्वयान्वयिविशेषणगीर्वृथेति ॥ ३४९ ॥

कार्यान्वयान्वयिनि । एतद्वैरक्षम् । मार्गमेवाह—अन्वी-
यमानेति । शब्दस्येति शेषः । यस्मिन्मते शब्दस्यान्वीयमानवचनत्वं
तस्योपपत्तावित्यर्थः । इतिहेतौ, यस्मादेवं कार्यान्वयिविशेषणगी-
र्वृथा तस्मादेतत्समानमित्यपस्तात्पन्नः ॥३४९॥

— ननु गामानयेत्यादिवाक्यान्निषमेन कार्यान्वयितया गवादि-
पदार्थमधीतेः कार्यान्वयेव शब्दार्थ इति चेत्तर्हि लौकिकं वाक्यं व-
क्तृज्ञानविवक्षागोचरतयाऽनुमानसिद्धार्थानुवादकमिति वदतस्तत्र वा-
क्यश्रवणानन्तरं तयोरेपि नियमेन प्रतीतेर्वक्तव्यत्वाद्ब्रह्मज्ञातविवक्षि-
तकार्यान्वयिनः शब्दार्थतापत्तिः । गौरवान्न तथेति चेत् । कार्यान्वयि-
त्वमपि तत् एव न तथेत्याशयेनाह—

वक्तृज्ञानविवक्षयोरपि भवेच्छब्दार्थता तावके

पक्षे शब्दमनु प्रतीतिरुभयोरस्त्येव यस्मात्तयोः ।

यद्यच्छब्दमनु प्रतीतिपदवीमारोहदुत्प्रेक्ष्यते

तत्तद्वाच्यमिति स्थितौ नहि तयोः शब्दार्थतावर्जनम् ३५०॥

वक्तृज्ञानविवक्षयोरिति । शब्दमनु प्रतीतेः, शब्द नि-
मित्तकृत्य प्रतीतिरस्त्येवेति । अन्यथा तद्विषयतया वाक्यार्थस्य
मिथ्याभावेन वाक्यस्यानुवादकत्वायोगादित्यर्थः । नन्वेतावता कथं
तयोस्मत्पक्षे शब्दार्थत्वमिच्छतस्तत्र मते कथं तयोः शब्दार्थतावर्जनं

स्यादित्याह—यद्यच्छब्दमिति । पदस्य विषयताम् । उत्प्रेक्ष्यते
 दृश्यते । यद्यच्छब्दानन्तरं प्रतीयत इत्यर्थः । स्थितौ प्रते । तयोर्वक्तृ-
 ज्ञानविवक्षयोः । प्राभाकरा हि गामानयेत्पादि लौकिकवाक्यं प्रथमं
 तात्पर्यज्ञानाभावाद् गवानपनादिमर्मणं न प्रतिपादयति, किं तु
 तत एवमयं वेद विवक्षति चेति वक्तृज्ञानादिप्रतीतौ तद्विषयतयाऽप्ये-
 ऽपि ज्ञाते वाक्यं प्रश्नात्तमनुवर्त्ततीति वदन्ति । तत्र कथमुक्तविधया
 तयोरपि शब्दार्थयो न स्यात् । न च मानान्तरात्प्रयोगानुपपत्तिरु-
 पाद्वक्तृज्ञानादेः प्रतीतिरेत्यन्यलक्ष्ययोर्न शब्दार्थनेति-वाच्यम् । वा-
 र्थतदन्वयोरपि लिङ्गलोढादिवलात्प्रतीयमानतया न गवादिशब्दार्थ-
 सेति तुरयमेवेति भावः ॥३५०॥

नन्वेवमस्ति चेत्तर्हि वेदप्रामाण्यहानिः, अपौरुषेयतया वेदस्य
 वक्तुरभावेन तेन ज्ञातविधास्तत्कार्यरूपार्थासम्भवादिसाशयेनाह—

वेदे वक्तुरभावस्तदुभयं नास्तीह यस्मादतः

शब्दो वाचकशक्तिमुज्झति निजां तत्र स्ववाच्यं विना ॥

वाच्ये वाचकशक्तिमिच्छति भवज्ञान्यत्र तत्र श्रुते-

रप्रामाण्यमिति स्फुटं तत्र भवेद् बुद्धेरनुत्पत्तिः ॥३५१॥

वेदे वक्तुरभावस्तदुभयं वक्तृज्ञानं, विवेक्षा च इह
 अस्मिन्मते तत्र वेदे स्ववाच्यं विना तदभावात् शब्दो निजां वा-
 चकशक्तिमुज्झतीति संबन्धः । ननु लोके लिङ्गाद्यर्थतया गृहीतका-
 र्याभावेऽपि वैदिकलिङ्गादेर्यथा प्रामाण्यतया वक्तृज्ञानाश्रमावेऽपि
 वेदप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह—वाच्य इति । लोकप्रसि-
 द्ध इति शेषः । वाचकशक्तिं वैदिकशब्दस्यापीति शेषः । अन्य-
 ग्र लोकाप्रसिद्धे । प्राभाकरोऽपि वेदे शब्दार्थौ लौकिकावेवेति म-
 न्यते, लिङ्गादेरपि लोकानुगतकार्यशक्त्यनुरोधेन वेदे वाच्यस्य
 कार्यत्वायोगात्तदतिरिक्तकार्य एव शक्तिं कल्पयति न स्वयन्तिरे

१ अध्या० वेदांतांतां कार्यपरस्थितिरासः । २६१

इत्येकरूप एवार्थे लौकिकवैदिकेविधिप्रामाण्येऽवदाते । वक्नुज्ञान-
विवक्षयास्तु सर्वथा वेदेऽसम्भवाद्देहस्यावोषकत्वरूपामाण्यमेव स्या-
दित्याह—तत्रेति । लोकवेदयोः शब्दार्थैकरूप्ये सतीत्यर्थः । इ-
त्येवं तत्र मते इति शेषः । तत्र तत्र मते श्रुतेरतिस्फुटप्रामाण्यं भवे-
दिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः बुद्धेरनुत्पाद्यते इति । वक्नुज्ञानविवक्षित-
कार्यान्वयिवुद्धेरसम्भवादित्यर्थः ॥३५१॥

किञ्च कार्यान्वयी शब्दार्थ इति मते सोमादित्रिशिष्टविधि-
लोपापत्तिः, सोमेन यजेतेत्यत्र हि सोमादित्रिशिष्टयोगो विधीयते इति
तेऽपि मनः, स तत्र न सम्भवति, त्वेन्मो सोमयागशब्दयोः परस्परस-
म्बन्धामावेन सोमत्रिशिष्टयागमतीत्यत्रात्रान्न चाप्रतीत्यस्य विधिः
सम्भवतित्याशयेनाह—

न च सोमयागपदयोरुभयो-

रपरस्परेण घटतेऽत्र युजा ॥

पदजातमेतदखिलं हि निजं

विषये समर्पयति कार्ययुतम् ॥ ३५२ ॥

न च सोमयागपदयोरिति । अत्र भवन्मते । युजा सम्बन्धः ।
कुतस्तयोः सम्बन्धासम्भवस्तथाह—पदजातमिति । निजं विषये
स्वाभिधेयम् । तयोर्वा सोमादिपदानां लिङ्गकार्यान्वितस्वार्थवोषक-
त्वात् परस्परमण्योन्यं न सम्बन्धी युज्यत इत्यर्थः । न च शब्दा-
भिहितं कार्यमेव यागसोमयोः क्रियाकारकभावेन सम्बन्धे घटयतीति ।
वाच्यम् । विषयान्वितस्यैव तस्य लिङ्गादिप्रतिपाद्यतया त्रिशिष्टवि-
षयज्ञानमन्तरेण प्रतीतस्य वैशिष्ट्यासंप्रकृत्वायोगात् । एवमन्योऽपि
भिन्नपदार्थत्रिशिष्टविधिर्न सम्भवतीति भावः ॥३५२॥

कार्यान्वयान्वयी शब्दार्थ इति मतेऽप्युक्तं दूषणप्रतिदिशति—

कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिरिति स्थितौ च

कार्यान्वयान्वितमितिर्न परस्परेण

संबन्धितामतिरतश्च न सिद्धिमेति.

सर्वो विशिष्टविधिरित्यपि दूषणं वः ॥ ३५३ ॥

कार्यान्वयान्वयिनीति । वो युष्माकं कार्यान्वयान्वयि-
नीति सम्बन्धः । स्थितौ पक्षे । अपिरवधारणे । कार्यान्वयान्वय-
मतिरेव स्यादिति शेषः । न परस्परं सम्बन्धितामतिः स्यात्, प-
दार्थविषयेति शेषः । अत्र सर्वशब्दः पृथगुक्तान्वयशेषणविशेष्याभि-
प्रायो द्रष्टव्यः । पूर्वोक्तादिदं मतान्तरमित्येतावत्तत्र तत्रोक्तदूषणस्या-
तिदेशः, न च तदमात्रमिच्छाजीवनिराकरणायेति द्रष्टव्यम् ॥ ३५३ ॥

स्वप्ने नायं दोष इत्याह—

योग्येतरान्वितपदार्थगतैश्च शब्द-

शक्तिः स्थिता यदि पुन्यटते तदाऽयम् ॥

सर्वो विशिष्टविधिरस्तु तथैव तस्माद्

युक्तं तदेतरदितीदमभिह भाष्यम् ॥ ३५४ ॥

योग्येतरान्वितेति । योग्येतेरेणान्वितो यः पदार्थस्तदु-
च्यतेत्यर्थः । स्थिता आश्रिता । उक्तदोषामात्रे फलितमाह—तस्मा-
दिति । तथैव योग्येतरान्वितशक्तिरेवास्त्विति न केवलं विशिष्टवि-
धिरैवास्मिन्पक्षे युज्यते यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति शबरभाष्यम्-
प्यस्मिन्पक्षे युक्तमेवेत्याह—युक्तमिति । इहास्मिन्पक्षे ॥ ३५४ ॥

ननु विधिभूतेः प्रवर्तनालक्षणमेव मामाण्यं विशेषतो विशिष्ट-
विधेर्न तु बोधकतालक्षणं तस्य त्वदुक्तविषया विशिष्टविधिभूतत्वात्-
नास्म्यन्नादिति न विशिष्टविधेरमामाण्यावस्थाशङ्के—

शब्दः प्रवृत्तिजनको न तु बोधकश्च-

नैतत्प्रवर्तकधियो जनकत्वहेतोः ॥

इष्टाभ्युपायमतिजन्मनिमित्तमूतः

शब्दः प्रवर्तयति नैष पुनः पुमासम् ॥ ३५५ ॥

शब्द इति । लिङादिरित्यर्थः । किं ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिं जनयति? नेत्याह—न त्विति । नैवेत्यर्थः । दूषयति—नैतदिति । त्वदुक्तं नेत्यर्थः । यथा मत्पक्षेदीनां बोधकत्वेन प्रामाण्यं यथा वा शब्दान्तरस्य, एवमेव विधेरापि युज्यते । प्रवर्तकबोधजनकत्वमात्रेण प्रवर्तनालक्षणं, प्रामाण्यमपि निष्पन्नव्यवहारस्याप्यवाधादित्याशयेनाह—प्रवर्तकविधय इति । कथं तर्हि विशिष्टविधेर्बोधकतया, प्रामाण्यमित्याशङ्क्य, कार्यमेव लिख्यं इति पक्षेऽपि योग्येतरान्वितेति श्लोकोक्तविधया तदुपपत्तिरित्याशयेन सर्वविधिसाधारणप्रकारमाह—इष्टाभ्युपायेति । इष्टमायनत्वमतिजन्मानेमित्तत्वात्, साक्षाच्छब्दः प्रवर्तक इत्युपसंहरति—प्रवर्तयतीति ॥ ३५५ ॥

गौरवाद्द्विशिष्टविधिविलोपममेद्वाच कार्यान्वितादि शब्दार्थ इति मनममगतमिति प्रकृतमुपसंहरति—

तस्मादसंगतमिदं यदुशन्ति केचित्

कार्यान्विनार्थविषयैव तु शब्दशक्तिः ॥

तत्र प्रयोगमभिधीक्ष्य तथा प्रतीतिः

कल्पयेति वर्णितनिजेष्टविधातहेतोः ॥ ३५६ ॥

तस्मादिति । इदं शब्दार्थमाह—यदुशन्तीति । केचित्प्रमाकराः । शब्दशक्तिः कल्पयेति यदुशन्तीति सम्वन्धः । तदुक्तं तत्र शब्दशक्तिकल्पनाप्रकारमप्याह—तत्रेति । कार्य इत्यर्थः । प्रयोगमुत्तमवृद्धयेति शेषः । तथा प्रतीतिः कार्यान्विते शक्तिरिति प्रतीतिः, स्यादिति शेषः । अपेक्षितमित्यत्र प्रागुक्तमेव त्वेदिष्टविशिष्टविधिनोपपत्तेर्नादिति हेतुमाह—वर्णितेति ॥ ३५६ ॥

किं च वेदे न लोकत्रयात्वर्यकार्यान्वितं शब्दार्थः, स्वप्ना तदन-
भ्युपगमात्, । तदतिरिक्तं तु कार्यमपूर्वतया, शब्दैक्यमाणयोग्यमिति
तवेष्टमित्यज्ञाते तास्मिन् वैदिकलिङादेः शक्तिग्रहासम्बन्ध इत्याशयेनाह-

वैदैक्यमर्थमिति कार्यमभीष्टमस्मिन् ॥ ३४ ॥

१- छक्तिग्रहोऽपि न यदस्य समञ्जसोऽयम् ॥ ३४ ॥

२- शक्तिग्रहं च परिहृत्य न बोधकत्वं ॥ ३४ ॥

३- शब्दस्य शक्यमिहाचक्षुमशङ्कितेन ॥ ३५ ॥

वैदैक्यमर्थमिति । कार्यमपूर्वतया कार्यम् । न समञ्जसं युक्तं न
भवति । नेनु यद्यग्रिहोत्रादिधात्वर्थान्तिरिक्तं कालान्तरमाविस्वर्गाद्भुक्-
त्वा स्वर्गकामिकार्यं न स्यात्तर्हि स्वर्गकामपदसमोभवाहारे न स्या-
दिति तत्समभिव्याहारानुपपत्त्योपस्थिते तास्मिन्संगतिग्रहोऽस्तिवति
चेत्तेत्याह—अप्यपि न समञ्जस इति । उक्तोऽपि मङ्गतिग्रहोपायः
सम्यङ् नेत्यर्थः । विधिवाक्यार्थावगमात्प्राग्लोकेऽपि सुखोपशेष-
साधनयोः स्वर्गपदमयोगादीनिश्चितामुष्मिकार्थतया स्वर्गपदस्य त-
त्समभिव्याहारमात्रेणालौकिककार्योपस्थित्ययोगात् तत्रापि, धात्व-
र्थस्य कार्यत्वे सिद्धे तदनुकूलस्य स्वर्गस्य तदर्थवादेनापि वक्तव्य-
त्वात्, उत्तार्थावसिगम्यत्वे तस्यापूर्वत्वव्याहारेणैव नोक्तोपायेन व्यु-
त्पत्तिरिति भावः । शक्तिग्रहासम्बन्धोपपादनफलमाह—शक्तिग्रह-
मिति । शब्दस्य लिङादेः । इह, वेदे अशङ्कितेन पृष्टेनापि ॥ ३५ ॥

ननु ॥ ३५ ॥ १०- तेषां च
एवमस्ति ॥ ३५ ॥

विष्णाः पर पदममुत्र तु शब्दशक्तः ॥

१५ शक्यां ग्रहीतुमातिबुद्धिमनस्यपीति

शास्त्रप्रमाणकमदः प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३५ ॥

‘शब्दस्त्वयं प्रभमिति । सदा स्वयंप्रकाशमित्यर्थः । बुद्धि-
निश्चयात्मकवृत्तिमदन्तःकरणम्, सकल्पविकल्परूपवृत्तिमत्तदेव म-
नः स्तदुभयमनीत्यतिष्ठनीत्यतिसुद्धिमनसास्मिन् । बाह्यमनसागोचर-
स्वार्थि स्वप्रकाशव्रक्षणाऽहकारादिशबलस्य साक्षिणा, सत्त्वादिशब-
लस्य च प्रत्यक्षादिनोपस्थितिसंभवेन तत्र गृहीतमद्वैतैकैवेदान्तैर्लक्ष-
णया पूर्णब्रह्मणः प्रतिपादनात्तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं युज्यते, न त-
था त्वदभिमतकार्यस्य । न च तदपि छिन्नादिलक्ष्यमस्त्विति वाच्य-
म् । तथा त्वयाऽनभ्युपगमात् । वाच्यार्थसंबन्धितया मानान्तरानधि-
गतस्य जडत्वेन स्वतोऽप्यनुपस्थितस्य तस्य त्वन्यत्वे लक्ष्यत्वायोगा-
च्च । अस्मन्मते लक्ष्यस्य ब्रह्मणो मानान्तरादनुपस्थितस्यापि स्वप्र-
काशत्वेनोपस्थितत्वाद्युज्ज्वल एव लक्ष्यत्वमिति भावः । ब्रह्मादिपदा-
र्थशबलस्य परोक्षत्वादमुत्रेत्युक्तम् । शबले शक्तिग्रहसंभवस्य फल-
माह-इति शास्त्रेति । इति हेतोर्दःपदं शास्त्रप्रमाणक सन्तो वा-
दरापणादपः शास्त्रयोनित्वादिना वदन्तीत्यर्थः ॥ ३५८ ॥

एव प्रवर्त्तकवाक्याधीनामेव प्रार्थमिकी व्युत्पत्तिमभ्युपेत्य लाघ-
वाद्योग्येतरान्वित एव शब्दार्थो न तु तादृशकार्यान्वित इत्युक्तम् । इ-
दानीं सिद्धार्थकवाक्यादपि प्रथमव्युत्पत्तेः संभवाच्च प्रवर्त्तकवाक्या-
धीना सा, तत्र च कार्योपस्थित्यभावाच्च कार्यान्वयी सर्वशब्दार्थ-
इत्याशयेनाह—

जातः सुतः सकलवंशविवर्द्धनस्ते

त्रिप्रैति वाक्यसमनन्तरमस्य बुद्धिः ॥

श्रोतुर्मुखाकृतिवशेन तु पुत्रजन्म-

वस्तुन्यत्र श्रमनुमीयत एव घालैः ॥ ३५९ ॥

१ जातः सुत इति । वाक्यसमनन्तरं वाक्यप्रवणानन्तरम्,
अस्य श्रोतुर्विषयस्य मुखाकृतिर्मुखविक्रामादिस्तद्वशेन तेनैव लिङ्गेन,

तुस्वधारणे, पुत्रजन्मवस्तुनि पुत्रजन्मरूपवस्तुविषया बुद्धिरनुमीय-
त इति सम्बन्धः । पुत्रस्ते जात इतिवाक्यश्रवणानन्तरं पितुर्मुखवि-
कासं दृष्ट्वा ज्ञातपुत्रादिपदार्थस्तदस्योऽर्थाभिधानीमिष्टज्ञानवान्मत्तश्रव-
कत्वात्संपतवदिति तस्येष्टविषयं ज्ञानमनुमिनोति । तच्चेष्टं वस्तु पु-
त्रजन्मैवेति पुत्रजन्मवस्तुनीत्युक्तम् । एवं च न सिद्धवाक्यात्परस्मि-
न् ज्ञानजन्मानुमानं संभवति लिङ्गाभावादित्यसदिति भावः ॥ ३५९ ॥

एवमपि कथं पुत्रजन्मादिज्ञानसिद्धिस्तथाह—

भूतार्थनिष्ठवचनादपि शब्दशक्तिः

शक्यो ग्रहीतुमुदितेन पथाऽनभिज्ञैः ॥

तत्र प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूल-

शक्तिग्रहैकनियमस्य न हेतुरस्ति ॥ ३६० ॥

भूतार्थनिष्ठेति । उदितेन पथा उक्तेन मुखविकासाद्युपाये-
न पूर्वोक्तलिङ्गेनेष्टज्ञानानुमानानन्तरं किं तदिष्टमिति जिज्ञासमानः "पु-
त्रस्ते जातः" इति वक्तुं प्रदर्शितेन तत्पदानुलिप्तकृद्देकुमार्यद्वि-
वातसा तर्केण स्वस्मिन्मुखनिमित्ततयाऽगतं पुत्रजन्मैव तन्नान्योत्प-
त्त्यासुखप्रसवादीति निश्चित्येदं पुत्रजन्मज्ञानं कुतोऽस्यामवदिति त-
त्कारणमालोचयन्मस्तुतवाक्यश्रवणानन्तरमेव तज्जन्मदर्शनात्तद्वाक्य-
मेव पुत्रजन्मज्ञाने निमित्तमिति निश्चित्य सिद्धार्थवाक्यादपि शब्द-
शक्तिर्ग्रहीतुं शक्यत इति । तत्र लोके । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यं मूलं
यस्य शक्तिग्रहस्य स प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूलशक्तिग्रहः केवलं त-
द्गोचरस्य नियमस्य न हेतुरस्तीत्यर्थः ॥ ३६० ॥

नन्वेवं पुत्राद्यनेकपदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थज्ञानस्य पुत्रादिपदसमुदा-
यात्पकवाक्यजन्मवस्तुनिष्ठेऽप्यस्य । पदस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरिति कथं

महस्या विना निश्चेतुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—

सामान्यतः प्रथममेव पदार्थपिण्डो
वाच्योऽस्य वाचकमिदं पदपिण्डरूपम् ॥
इत्याकलय्य पुनरेव विशेषतोऽपि
शब्दार्थसंगतिमवैति जनस्तटस्थः ॥ ३६१ ॥

सामान्यत इति । संमुखाकारेण पदार्थपिण्डः पदार्थ-
समूहः पदार्थपसर्ग इति यावत् । अस्य प्रकृतवाक्यस्य । वाचक-
मस्य वाक्यार्थस्येति शेषः । पुनः सामान्यतो वाक्यतदर्थज्ञानयोर्ह-
ेतुहेतुमत्त्वग्रहानन्तरम् । एव व्युत्पत्त्युः । विशेषतोऽपि शब्दार्थस-
ङ्गतिं पुत्रादिपदस्य तत्तदर्थविशेषे संगतिम्, अवैति अवगच्छति ।
सामान्यतोऽर्थसमूहे पदममूहस्य गृहीतसङ्गतिको हि बालः स्वात्म-
न्यवगतपुत्रार्थनिष्ठमाधनमावः प्रतिपन्नदेवदत्तपुत्रार्तिः देवदत्त तत्र
पुत्र आर्त्त इति वाक्यश्रवणानन्तर तस्मिन्नतिमालिन मुखादि दृष्ट्वा
पूर्ववदनिष्ठज्ञानमनुमाय तस्य च वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य सुताद्यर्थ-
विशेषे पुत्रादिपदस्य योग्येतरान्विते पृथक्पृथक् संगतिमवगच्छति
अतः प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्त्तकवाक्याधीनत्वानियमोक्तिः परस्य आ-
न्तिमूलेति भावः ॥ ३६१ ॥

एवं प्रसिद्धपदमभिध्याहारादप्यप्रसिद्धपदस्य विनैव कार्यान्विप-
प्रतीतिं योग्येतरान्विते संगतिग्रहणादपि न शब्दार्थस्य कार्यान्विप-
त्वनियमः । न च तत्रापि पदान्तरस्य कार्यान्विते प्रथमावगतशक्त्य-
नुरोधेन कार्यपदाध्याहारोऽस्त्विति बाध्यम् । योग्येतरान्वित एव
प्रथम संगतिग्रहोपपादनादित्याशयेनाह—

काष्ठैः स्थाल्यां पचति विविधैरोदनं पूर्णिकेति

श्रुत्वा बालः सपदि मनुते काष्ठशब्दस्य शक्तिम् ॥

दृष्ट्वा तस्मिन्पचनकरणं प्रव्वलत्काष्ठजातं

न्यायोपायादितरवचसां, शक्तिषु प्राक् प्रवीणः ॥३६२॥

काष्ठैः स्थाल्यामिति । शूणिका दासी । इतरवचसां काष्ठ-

पदव्यतिरिक्तपदानां

गेतस्मात्प्रयोगात्पूर्व

शेषः । मा-

का विविधैः

काष्ठैः स्थाल्यामौदनं पचतीति श्रुत्वा पचनकरणं प्रव्वलत्काष्ठजातं

च दृष्ट्वा तस्मिन्काष्ठे न्यायोपायान्वापवलेन तत्तदर्थविशेषे स्थाल्या-

दिपदानां शक्तेर्निश्चयात्प्रविशेषादिन्यायेन, काष्ठशब्दस्य शक्तिः स-

पदि मनुत इति संवन्धः ॥ ३६२ ॥

इदानीं प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्तकवाक्यार्थानुसरनियमेऽपि न कार्यान्वि-

ते शक्तिः, क्रियातिरिक्तकार्यस्यैव लोकेऽस्तीति दृष्ट्वादित्याह—

न च किमपि नः कार्यं नाम प्रमाणपथानुगं

यदिह तु पुनर्लिङ्गलोडादेरुपैष्यति बाध्यताम् ॥

न खलु

व्रजतु ॥ ३६३ ॥

न च किमपीति । नः प्रमाणपथानुगमिति संवन्धः । न

तावन्नलोके धात्वर्थातिरिक्तं कार्यमस्ति । नापि-धात्वर्थे एव तत्, त-

स्य धातुनैवाभिहितत्वेन लिङादिनाऽप्यभिधानायोगात्, अनन्यल-

भ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । न च, कार्यत्वाकारेण तस्य लिङ्यर्थत्वमिति,

वाङ्मनः । कार्यत्वस्य कृतसाध्यतारूपत्वे, तस्या अतिप्रसक्तत्वेनाऽ-

ऽप्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकाविधायिलिङ्यर्थत्वायोगात् । तस्मात्कार्यं दु-

र्निरूपयित्पथः । ननु शब्दार्थनिरूपणप्रस्तावे, किमिदं, का-

र्यस्य लोपनं तत्राह-यदिहोति । तुरवधारणे यदेवेत्यर्थः । कार्यस्य

लिङ्यर्थत्वं न सम्भवतीति वक्तुं तदिति नासङ्गतामित्यर्थः । पुनः श-

ब्दोऽलङ्कारार्थः । मनु मयेदं कर्तव्यमिति कार्यपेवानुमृपुने इति

कथं तदप्रमाणकमित्याशङ्क्य कृतिसाध्यतया घात्वर्थस्तदिच्छा वा
तदाकारा चिकीर्षाख्या तयाऽनुभूयते न तदतिरिक्तं किं चिदित्या-
ह—न खल्विति । घात्वर्थः क्रिया, आदिपदात् कारकादिग्रहः ।
कटः कर्तव्यः तृप्तिः कार्येति कारकफलपरापि कर्तव्यत्वप्रतीतिरितिः
प्रसिद्धाद्घात्वर्थादेः पूगं न खलु तत्कार्यं व्यवसीयत इत्यन्वयः ।
ननु कस्याहं प्रवर्त्तको यो लिङादिनोच्यते शब्दभावनादेर्वालादि-
व्यवहाराहेतुत्वेन मध्यमवृद्धमवस्थाऽननुमितस्य लिङ्यत्वकल्पनायो-
गादित्याशङ्क्य सत्यं श्रेयः साधनत्वमेव ज्ञापमानं वालादिमवृत्तौ
करणतया वृत्तं प्रकृते लिङाद्यभिधेयं कल्पमित्याह—व्रजत्विति ।
इह लोके । श्रेयोहेतुरिष्टमाधनत्वम् । भावमयानो निर्देशः ॥३६३॥

ननु समिधमाहेत्याचार्यवचनेन माणवकः प्रवर्त्तते, न च तस्य
किं वित्तत इष्टं लभ्यते मत्पुत्र दुःखमेव महद्भवति तत्कृप श्रेयोहेतु-
त्वं प्रवर्त्तकं येन तल्लिङ्यो भवेदिति वज्राह—

न खलु जगति श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयादते

पुरुषवचनात् कापि प्राज्ञः प्रवर्त्तितुमर्हति

पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात् पुन-

स्तदनुवशगो रागोत्पत्तौ ततः सहि चेष्टते ॥३६४॥

न खलु जगतीति । पुरुषवचनात् आचार्यादिवचनात् ।
प्राज्ञः मेज्ञानवान् । माणवकस्यापि बलवच्छ्रेयस्करमाचार्याज्ञापालन-
मष्ट्य वा तादृशमस्त्येव धेय इति तत्साधनत्वमेव तत्रापि प्रवर्त्तकं
पदि तदुभयार्थो माणवको न स्याच्छ्रेयो न प्रवर्त्तते, दृश्यन्ते हि
दुष्टाः शिष्यास्तथाविधा इति भावः । अस्तु तस्यैववधानाद्राग एव ।
प्रवर्त्तक इत्याशङ्क्याह—पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेत्विति । सत्यं वि-
कीर्षारूपो घात्वर्थरागः मष्ट्यव्यवहारवशात्कालेऽस्ति, परत्वाचार्यादि-
वचनादिष्टमाधनत्वज्ञानोदयात्पुनः पश्चाद्रागोत्पत्तिः, ततस्तदनुवश-

गो रागाधीनः स माणवकादेः प्रवर्तत इत्यर्थः । तथा च चिकी-
र्षाया यन्निमित्तोपपद्यमानताज्ञानं तदेव बाह्यवेष्टायापि कारणमि-
त्यर्थः । ननु श्रेयःसाधनत्वमतीतादिसाधारणं कथं प्रवर्तकमिति
चेन्न । कृतिपोग्येष्टमाधनत्वस्य प्रवर्तकत्वेनातिप्रसङ्गाभावादित्युक्त-
त्वादिति ॥ ३६४ ॥

एवमिष्टसाधनताज्ञानस्य मतद्वयमप्रतिपक्षस्य प्रवृत्तिकारणत्वमुप-
पाद्य तत्र लिङादेः सङ्गतिग्रहं वक्तुं प्रथमं प्रवृत्तिं प्रत्यवधारितमा-
कालीनचिकीर्षानुमानं तद्धेतुत्विष्टसाधनताज्ञानानुमानं च व्युत्पि-
स्तोराह—

नयनिपुणधीर्बलिश्चेष्टां समीक्ष्य समीहितुः

कृततदुचितव्याप्तिज्ञानः पुरा निज आत्मनि ॥

परतनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयोत्थितं

चरितविषये रागं तस्य प्रवर्तकमिद्विती- ॥ ३६५ ॥

नयनिपुणधीरिति । अनुमाने कुशलधीरित्यर्थः । समीहि-
तुः प्रवर्तमानस्य । कृतं तस्यानुमानस्योचितं व्याप्तिज्ञानं येन स कृ-
ततदुचितव्याप्तिज्ञानः । निज आत्मनि स्वात्मनि । परस्य प्रवर्तमा-
नस्य तनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात्कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानोत्पत्तौ
रूपभाच्चञ्ज्ञानादुत्पत्त्युत्पन्नं चरितविषये तादृशेष्टसाधनतयाऽनुगत-
धात्वर्थे तस्य प्रवर्तमानस्य रागमिद्वितीयमनोनि । गामानयेसादिलि-
ङ्गादिसमभिध्याहनं वाक्यं श्रुत्वा प्रवर्तमानवृद्धस्य गवानपनादिचेष्टां
दृष्ट्वा बालः पूर्वं स्वात्मनि प्रवृत्तेश्चिकीर्षाजन्मत्वेन व्याप्तिनिश्चयवान्
विमता प्रवृत्तेश्चिकीर्षाजन्मा येतावत्प्रवृत्तित्वान्मदीयमोजनादिप्र-
वृत्तिर्वादीति, मध्यमवृद्धे चिकीर्षामनुमाय, सावे वर्णितश्रेयसाधन-
ताज्ञानजन्मा चिकीर्षात्वान्मम मोजनादिचिकीर्षावदिति कृतिसाध्य-
ेष्टसाधनताज्ञानं चानुमनोतीत्यर्थः ॥ ३६५ ॥

ततः किं तत्राह—

प्रवर्तकोत्थाननिबन्धने ततः

समीरितोपायविशेषवस्तुनि ॥

गिरोऽनुमाय प्रतिपत्तिहेतुतां

विशेषसिद्धौ तु समीहते पुनः ॥ ३६६ ॥

प्रवर्तकोत्थानेति । ततः परतनुगतरागानुमानानन्तरं प्रवर्त-
व्यमिति रागस्योत्थानमुत्पत्तिर्येन तस्य श्रेयःसाधनताविशेषज्ञानस्य
निबन्धने विषये समीहितोपायविशेषवस्तुनि कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्ट-
साधने प्रतिपत्तिहेतुतां गिरो लिङ्गादिमद्वाक्यस्यानुमाय पुनर्विशेषसि-
द्धौ तु लिङ्गादिपदविशेषस्यार्थविशेषे शक्तिसिद्धौ च समीहते व-
क्ष्यमाणमकारेण यत्नवान्भवतीत्यर्थः ॥ ३६६ ॥

नन्वेवमपि किमाख्यातमात्रस्य तत्र शक्तिः किं वा लिङ्गोद्वादे-
स्तद्विषयैवेति कथं विवेक्तव्यमिच्छाशङ्क्य तमेव यत्रविशेषं दर्शयितु-
मादौ गवादिपदसाधारणं तद्विवेकोपायमाह—

पदान्तरस्यागमनादिहान्यत-

स्तथा पदस्योद्धरणादितो गिरः ॥

विशेषसिद्धिं लभते प्रयत्नवान्

पदार्थसंबन्धगतां विचक्षणः ॥ ३६७ ॥

पदान्तरस्येति । अन्यतो वाक्यान्तरात् पदस्य प्रागुक्तवाक्ये
श्रुतस्य पदस्य । इतो गिरोऽस्माद् वाक्यादुद्धरणः स्याद्वा विशेषस्य
निश्चयं लभते । प्रयत्नवान् प्रयुक्तपदविशेषस्योद्धारे यस्यार्थविशेष-
स्य ज्ञानं न भवति अन्यत आनीतपदविशेषज्ञानाच्च यस्यार्थविशेषस्य
ज्ञानं भवति तयोः पदविशेषयोस्तावेवार्थो भवतस्तज्ज्ञानस्य तदन्व-
याद्यनुविधानादिति न्यायानुमन्यानवानित्यर्थः । अत एव विचक्ष-

णो मेधावी । पदार्थसंबन्धगतां पदतदर्थसंबन्धस्थच्छक्तिस्तद्वैविध्यां
विशेषासिद्धिमिति संबन्धः ॥ ३६७ ॥

वक्तेन सामान्यन्यायेन लिङादित्रिशेषस्य श्रेयः साधनत्वरूपेऽर्थे सं-
बन्धं साधयति—

लिङादिशब्देऽप्यगते लिङादी

प्रत्यागतेऽभीप्सितसाधनत्वम् ॥

प्रतीयते तेन लिङादिशब्द-

स्तदर्थवाचीति साधयेति बालः ॥ ३६८ ॥

“लिङादिशब्द इति” येन सामान्यतीति प्रयुक्तोद्भावपदा-
नयनस्य नेष्टसाधनत्वं प्रतीयते यदा पुनर्लिङादि परित्यज्ये तत्रैवं वा-
क्ये आनयेत्यादि विधिपदं प्रयुज्यते तदा तत्प्रतीयते तेन स बालो
लिङादिशब्दस्तदर्थवाचीति वेत्ति निःसंबन्धः । एवं च न लिङादि-
लिङादिसाधारणारूपात्स्वरूपेण श्रेयःसाधनत्वंवाची किं तु लिङ-
त्वादिर्नैवेति भावः ॥ ३६९ ॥

एवं योग्येतरान्विते गवादिपदानां शक्तिः कृतियोग्येष्टमाधनता-
ज्ञानं प्रवर्धकं तत्रैव लिङादेः शक्तिर्न तु कार्ये, न वा, गवादिपदस्य
योग्येतरकार्यान्वये गौरवादिष्युक्तम् । नन्वेवमतिलाघवादन्वित एव
शक्तिरस्तु न योग्येतरान्वित इत्याशङ्कोष्टमेव तदस्माकं सिद्धार्थवा-
दिनामित्याह—

योग्येतरान्विततया न च वाच्यताऽस्य

कार्यान्वितस्त्ववपुषो सुतरां न घेष्टा ॥

किं त्वान्वितस्त्ववपुषो न विशेषणस्य

किं चित्प्रयोजकमिहास्ति निरूपणायाम् ॥ ३६९ ॥

योग्येतरेति । योग्यता गवादिपदवाच्यता । अल्प गवादेः ।

तर्त्तिक कार्यान्विते शक्तिरिष्टा ? न, तस्यातिगौरवदुष्टत्वादित्याह—कार्यान्वितत्वेति । तर्हि किं युद्धे पदार्थे शक्तिः, तदपि न, अन्वयमतीते-
राकस्मिकत्वममद्वादित्याशयेनाकाङ्क्षपूर्वकमाह—किं त्वन्वितत्वे-
ति । नन्वयोग्येनानिगरेणान्ययो न सम्भवतीति तदपि तत्र विशेष-
णमिति चेत् ससं तेन विना नान्वयमतीतिरस्ति तथापि शब्दार्थतायां
तत्र प्रयोजक तेन विनाऽप्यन्वयमात्रस्य शब्दार्थत्वे तद्विशेषणस्य प्र-
योजकत्वेनानिरूपणादिसाशयेनाह—न विशेषणस्येति । कार्य-
त्वस्य वा योग्येतरत्वस्य वेत्पर्यः । प्रयोजक तदभावे बाधकम् । इह
शब्दाभिधेये ।

ननु तर्त्तिक चिदन्विते गवादी किं गवादिपदस्य शक्तिरुक्त आनय-
नादिपदाभिहितान्विते । नाद्यः । वाक्यार्थानियमप्रसङ्गेन कदाचित्
गामानयेति वाक्यादश्वमानय गां चारयेत्यनुभवप्रसङ्गात् । न द्विती-
यः । परस्पराश्रयापत्तेः । आनयनपदेन गोपदाभिहितान्विताभिधा-
ने तदर्थान्वितां गा गोपदमभिध्वादेवमानयनपदमपीति चेन्न । ग-
वादिपदेन हि स्वस्वार्थे स्मृतिस्तत्तमंस्कारोद्बोधो वाऽऽधीयत इति व-
क्तव्यम् । अन्यथा प्रमुष्टमंस्काराणामपि वाक्यार्थानुभवप्रसङ्गात् ।
संस्कारोद्बोध एव पदाधेय इति तत्त्वम्, अन्यथा पदार्थस्मृतिः सं-
स्कारोद्बोधश्च पदजन्याविति गौरवम् । स्मृतेराद्युविनाशित्वेन तत्त-
त्पदजन्यपदार्थस्मृतिव्यतिरिक्तसकलपदार्थविषयस्मृत्यन्तरममद्वाद्वा-
क्यार्थानुभवमामग्न्या तत्प्रतिबन्धाच्च । संस्कारोद्बोधस्तु यावत्कार्य-
भावीति नोद्बोधान्तरप्रसङ्गः, यदर्थसंस्कारः पदेनोद्बोध्यते स आ-
सन्न इत्युच्यते । एवमाकाङ्क्षानयोग्यसन्निहितान्वितं पदान्प्रतिबन्ध-
तीति न परस्पराश्रयः । वाक्योत्पानुमरस्यैवैविधपदायान्वयावे-
पयत्वनिपमात्तत्तत्पदोद्बोधितमंस्कारगोचरार्थविशेषनिरूपितान्वयस्य
सामान्यान्यवयवशक्तैरपि पदैरभिधानाद्वाक्यार्थविशेषसिद्धिश्चेति भा-
षः ॥ ३६९ ॥

अभिहितान्वयवादिनां मतमिदानीं दूषयितुमनुवदति—

यत्केचिदाहुरभिधाय निजान्वयार्था-

नेतावतोपरतवन्ति पदानि तेभ्यः ॥

पश्चाद्विशेषणविशेष्यतया तु तेषां

संसर्गबुद्धिरपराऽवतरिष्यतीति ॥ ३७० ॥

यत्केचिदिति । यदाहुरिति संबन्धः । तदुक्तिमेवाह-अभिधायैति । पदार्थाननन्विगमिति शेषः । एवावता पदार्थमात्राभिधानेन तूपरतवन्ति पर्यवसन्नानि सन्ति न वाक्यार्थानुभवजन्यमतीत्यर्थः । कथं तर्हि वाक्यार्थबोधस्तेन विना वा कथं श्रोतुः प्रवृत्त्यादिरित्यत आह-तेभ्य इति । पदाभिहितपदार्थेभ्य इत्यर्थः । पश्चात्पदव्यापारोपरमानन्तरम् । तुरवधारणे तेभ्यस्तिवति संबन्धः । तेषां पदार्थानां विशेषणविशेष्यतया संसर्गबुद्धिरिति संबन्धः । अपरा पदजन्यमतीतेरन्या । अवतरिष्यति उत्पत्स्यत इत्यर्थः । पदानां हि पदार्थबोधेनैव पर्यवसानम् । अन्यथा विरम्य व्यापारमसङ्गात् । पदाभिहिताश्च पदार्था विशेषणविशेष्यतया परस्परं संसृष्ट स्वस्वात्मानं यौघयन्तीति न वाक्यार्थानुभवस्यानुपपत्तिः, न वा श्रोतृमृतेः । न चाविद्यमानानामतीताद्यर्थानां कथमनुमानकत्वमिति वाच्यम् । परमते तादृशपदादेरिव ज्ञायमानतयाऽनीतादेरापि ज्ञानकारणत्वोपपत्तेः अन्यथा पदेभ्यपि तदनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वाच्चया चात्यन्तलाघवान्छब्दार्थ एव पदानां शक्तिरिति भावः ॥ ३७० ॥

सत्पथ अनन्वितार्थशक्तावानेलाघव तथापि शब्दाद्विशिष्टानुभवस्यानुमवादप्रामाणिकीयं त्वत्कल्पनेत्याह—

तद् दुर्घटं न खलु किञ्चिदपि प्रमाण-

मस्याः प्रसाधकमुदीरितकल्पानायाः ॥

येनोपलब्धिविषयत्वमुपागतानि

संसृष्टमेव तु पदानि पदार्थमाहुः ॥ ३७१ ॥

तद् दुर्घटमिति । त्वदुक्तं दुरुपपादमित्यर्थः । कुतस्तत्रा-
ह—न खल्विति । कुतो न प्रमाणमिति चेन्न । येन पदानामेव सं-
सृष्टार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धं तेन त्वदुक्तं विमानमित्याह—येनेति ।
संसृष्टमेवेति । परस्परामिति शेषः । गवादिपदानि क्षामिपुर्कैर्विशिष्टा-
र्थप्रत्ययोद्देशेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव श्रोतुः पुरुषार्थजनकत्वात्, तदु-
द्देशेनैव प्रेक्षावर्ता शब्दप्रयोगाच्छ्रोतारोऽपि तत्रत्यमेव बुभुक्षन्ते न
पदार्थमात्रमिति न पदानां तावतैव पर्यवसानं युक्तमतः किं चिद्गौ-
रवेऽपि प्रामाणिकतया तस्यान्विते पदानां शक्तिरुक्तपुत्त्याऽनुभव-
कार्यक्षलेन च कल्पनीयेति त्वदुक्ता कल्पना न प्रामाणिकीति
भावः ॥ ३७१ ॥

ननु शब्दात्परंपरया विशिष्टबोधमभवेनान्विते शक्तिः कल्पनी-
या तावतैवाभियुक्तप्रयोगाद्युपपत्तेरित्याशङ्क्य शुद्धपदार्थबोधस्य प-
दस्य चान्वयव्यतिरेगानवगमान्न हेतुहेतुमत्ता सिद्ध्यति । न हि गा-
मानयेतिवाक्यप्रयोगे पदार्थस्मृतिः पृथगनुभूयते येन पदस्य तद्धेतु-
ता सिद्ध्यति । वाक्यार्थानुभवस्तु ततोऽनुभूयत इत्यन्वित एव शक्ति-
र्युक्तेत्याह—

नासंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः पूर्वापरत्वप्रमां

मुक्त्वा कारणकार्यतावगतये कश्चित्समर्थस्तयोः ॥

पौर्वापर्यमुदीक्ष्य हेतुफलतां सर्वत्र संगृह्णते

नोचेत्सर्वमसंगतं भवति चः सर्वव्यवस्थाहतेः ॥ ३७२ ॥

नासंसृष्टेति । तयोः संसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः । नियतपूर्व-
भाविवत्त्वं कारणत्वं तादृशापरकालवृत्तित्वं कार्यत्वं तदेतदुभयं तयोः
पूर्वापरत्वज्ञानं विना न संभवतीत्यर्थः । उक्तमेवार्थं सामान्यतोऽ-

न्ययमुखेनाप्याह-पौर्वापर्यमिति । हेतुफलयोरिति शेषः । सर्वत्र दण्डघटादौ । विपक्षे बाधकमाह-नो चेदिति । पूर्वापरत्वज्ञानं विनापि हेतुफलभावग्रहश्चेदित्यर्थः । अमाङ्गत्वे हेतुमाह-सर्वव्यवस्थाहतेरिति । दण्डादिः कारणं घटादिः कार्यमित्येव हेतुहेतुमद्भावस्य उपवस्थाविलोपप्रमङ्गादित्यर्थः ॥ ३७२ ॥

उत्तरार्द्धं विवृण्वन् कार्यकारणव्यवस्थाऽभावेऽनिष्टं प्रमञ्जयति--

पूर्वापरान्वयवलेन हि कारणत्व-

कार्यत्वसंगतिमिह प्रतिपन्ति लोके ॥ ;

नो चेद्भवेदनियमो न च तत्र कर्तुं

कार्याणि कारणविशेषमुपाददीरन् ॥ ३७३ ॥

पूर्वापरान्वयेति । पूर्वापरकालान्वयान्वयगतिवलेनेत्यर्थः । अनियमः कार्यकारणभावानियमः । तत्रानियमे कार्याणि घटादिरूपाणि कर्तुं कारणविशेषं दण्डादि कारणं नैव कुलालादय उपपाददीरन् इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थज्ञानाय प्रयुक्तपदतदर्थस्मृतयोः पौर्वापर्यज्ञानासंभवेन कार्यकारणत्वग्रहासंभवात् पदानां पदार्थमात्रज्ञाने पर्यवसानं कल्पयितुं न युक्तमिति भावः ॥ ३७३ ॥

तनु भवतु पदानां वाक्यार्थज्ञानादने न पर्यवसानं न चेनावता संसर्गे शक्तिः सिद्ध्यति गौरवात् । लाघवेन पदार्थमात्रे बलुप्तशक्तिकैः पदैः स्वार्थस्मृतिद्वाराऽऽकाङ्क्षादिसहकारिवलेन मेवमर्थज्ञानसंभवात् । एवं च शक्तियलात्पदार्थस्मृतिर्विशिष्टज्ञानं विना पदानामपर्यवसानं संसर्गे च न पदशक्तिरिति त्रिरप्यं सिद्धमिति चेत्तत्राह--

पदजातबुद्धिजनिता भवति

व्यनिपक्तबुद्धिरिति तावदिह ॥

न विमानमस्ति भवतामपि चेद्

व्यवधानकल्पनमकारणकम् ॥ ३७४ ॥

पदजातबुद्धीति । पदसमूहबुद्धिजनितेत्यर्थः । व्यतिपक्त-
बुद्धिरिति । विशिष्टार्थबुद्धिरित्यर्थः । इह दृढव्यवहारस्थले । वि-
शिष्टार्थबुद्धिस्तावत् पदजातबुद्धिजनिता भवतीति भवतामपि चेत्
न विगानमस्ति तदा पदार्थस्मृतिव्यवधानकल्पनमकारणकमपमाण-
मिति संबन्धः ।

अपमाशयः—यदि ममर्गज्ञानं पदजन्यं तर्हि कार्यानुरोधेन
पदानां तत्र शक्तिरावश्यकी शक्तंः कार्योन्नेयतया यथाकार्यं कल्प्य-
त्वात्, अन्यथा पटजननाशक्तादण्डादिव पटःपदात्संसर्गज्ञानं न
जायेत । न च कारणत्वरूपा तन्निर्वाहिका शक्तिरन्या दण्डादौ;
शब्दे चान्यासंभाररूपा शक्तिः सा च न संसर्ग इति वाच्यम् ।
दण्डादिशक्त्या सदृश एव तस्याः स्ववाच्यसम्बन्धानपेक्षशब्ददृ-
ष्टित्वेनाभिधात्वे सम्भवति तद्वेदे प्रमाणाभावात् । लाक्षणिकश-
ब्दवृत्तिकारणता तु नैवम् । अन्वयव्यातिरेकनिपमाद्यनुपपत्तिक-
ल्पत्वाविशेषेण च तदभेद एवोचितः । न चैवमपि पदार्थशक्त्यैव
परम्परया संसर्गज्ञानमन्यथासिद्धमिति वाच्यम् । यतस्तथा सति वा-
क्यार्थे तवापि मते लक्षणैव स्यात्, शक्त्या परम्परासंबन्धस्यैव ल-
क्षणात्वात्, अन्यथा तीरादेशपि तथैव गङ्गादिपदाज् ज्ञानमस्त्विति
लक्षणैव लुप्येत । तस्मात्संसर्गे लक्षणामनभ्युपगच्छतस्तत्र शक्तिरव-
श्यं वाच्येति ॥ ३७४ ॥

नन्वेवमपि “व्यवधानकल्पनमकारणकम्” इत्यनुचितं वाक्यार्थबुद्धेः
पदार्थविशिष्टबुद्धितया पदार्थज्ञानजन्यत्वाच्चस्य च पदाभिहितस्मृ-
त्यन्यस्यासम्भवात् । किं च वाक्यार्थज्ञाने पदमेव करणमिति तद्या-
पारतयापि साऽवश्यं वाच्येति चेत्तत्राह—

व्यतिपक्तबुद्धिजनकं सकलं

। पदजातमित्यनुमतं यदि वः ॥

व्यवधानकल्पनविदुश्चनया ।

किमिहाञ्जसैव जनकं भवतु ॥ ३७५ ॥

व्यतिपत्तयुद्धीति । व्यवधानकल्पनैव विदुश्चनया नटना
तयेत्यर्थः । अञ्जसा साक्षाच्छक्त्यैवेति यावत् । न तावन्मध्ये स्मृ-
तिः कल्पनीया गौरवात् । अन्यत्रापि विशिष्टज्ञानस्य विशे-
षज्ञानाजन्यतया प्रकृते तद्वत्पक्षणात् । न चैवमवृहीतश-
क्तेरापि वाक्यार्थधीमत्तद्वः । सम्बन्धज्ञानजन्यसंस्कारस्य पदज्ञा-
नोद्बुद्धस्यान्वयव्यातिरेकाभ्यां हेतुत्वावधारणेनातिमत्तज्ञाभावात् ।
करणव्यापारोऽप्यावश्यकश्चेत्संस्कारोद्बोध एवास्तु । न चैवं सं-
स्कारजन्यत्वेन वाक्यार्थज्ञानस्य स्मृतित्वं स्यादिति वाक्यम् । स-
मानविषयसंस्कारजन्यस्यैव स्मृतिस्वादावयार्थज्ञाने च तदभावात् ।
संस्कारकरणक च ज्ञानं स्मृतिः, करणता च कारणतैव शक्तिवि-
शेषः, वाक्यार्थज्ञाने च वाक्यमेव करणं न संस्कार इति व्यवधा-
नकल्पनमकारणकमेवेति भावः ॥ ३७५ ॥

नन्वेवमापि न तदकारणकं विशकलितपदप्रयोगे । इति ततः पदार्थ-
स्मृतिरनुभूयत इति पदस्य स्मारकत्वे यत्सम्भवं । अतः संश्लिष्टपद-
प्रयोगेऽपि पदात्ताऽऽवश्यकी, एव च तत्रैव पदव्यापारः । वाक्यार्थ-
बोधे तु पदार्थानामेवाकाङ्क्षादिमतां हेतुत्वात् । न चैवं वाक्यार्थबो-
धस्याशब्दत्वापत्तिः पदार्थाख्यमानान्तरमपि समज्येतेति वाक्यम् ।
परम्परया शब्दजन्येऽपि शब्दस्य तात्पर्येण तच्छब्दत्वोपपत्तेः, अत-
एव दृष्टानां तदुद्देशेन शब्दप्रयोगोऽपि न विरुध्यते, पदार्थमानत्व-
मपि वरूपमाणदृष्टान्ते मोक्षदावेति नाम्नोक्तकमत्र किं चिदिति
चेन्नेसाह—

पारम्पर्यं ह्यगतिकगतिं कारणादाश्रयन्ते

नोत्सर्गेण स्फुरति त्रिदुषां यत्र तत्र प्रनाडी ॥

१ अध्याये वेदान्तानां कार्पपरत्वनिरासः । २७९

श्रुत्या सोमक्रयमनुगतः साधनत्वेन हित्वा

साक्षाद्भावं ह्यरुणिमगुणः प्रापदेनामशक्तेः ॥३७६॥

पारम्पर्यमिति । यत्र विद्वामोऽगतिकर्ति मुख्यगतिशून्या-
नां गतिसदृशं पारम्पर्यमाश्रयन्ते तत्र तेषां विदुषा कारणाद्वलवद्-
नुपपत्तिः सा मनादीं स्फुरति न तूत्तमर्गेण स्वभावनः स्फुरतीत्य-
र्थः । यत्र हि यस्य कारणत्वं प्रमितमथ च साक्षान्नोपपद्यते यथा
यागस्य स्वर्गं प्रति कारणता तत्रानुपपत्तिबलाद्विधान्नराभावनिमि-
त्तं परम्पराकारणत्वं पाण्डना आश्रयन्ते यथा मध्येऽपूर्वकल्पनया
यागस्य, नैवेदिः संसृष्टज्ञाने स्मृत्या विना साक्षात्कारणत्वे शब्द-
स्य काव्यनुपपत्तिरस्ति, विशिष्टज्ञानत्वादिमयुक्तानुपपत्तेः परिहृत-
त्वात् । न चान्ते समूहालम्बनैकस्मृतिविषयतावत्पदेभ्यो मध्ये स्मृ-
तिरनुभूयत इत्युक्तम् । एवं यदानामेव स्वतात्पर्यगोचरविशिष्टज्ञा-
नजनकत्वे सम्भवति पदार्थारूपप्रमाणान्तरमपि न कल्पनीयम् । व-
क्ष्यमाणदृष्टान्तेऽपि न प्रमाणान्तरं संमतिपन्नमिति बक्ष्यत इति भावः ।
साक्षात्प्रामाणिकरणत्वासम्भवेऽन्यद्वारा तदुपपादनीयमित्यत्र स्वयं
दृष्टान्तमाह—श्रुत्येति । साधनत्वेन सोमक्रयमनुगतः सोमक्रयेण सं-
वद्धः । साक्षाद्भावं साक्षात्साधनत्वम् । एतां मनादीं प्रापयत् ।
अशक्तेः शक्त्यभावात् । अरुणिमगुणो हि अरुणयेत्वादिवाक्येऽरु-
णयेति तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयं प्रति साधनत्वेन बोधितः स्वस्वा-
मूर्तत्वेन साक्षात्क्रयसाधनत्वाशक्तेः साक्षाद्भावं विहाय द्रव्यावच्छे-
दद्वारा परम्परया साधनत्वं प्रापादेत्यर्थः ॥ ३७६ ॥

यत्तु पदार्थारूपं मानं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षिणोऽनुशयमवोचाम
तोदिदानीं शङ्कते—

इवेतिमानमभिपश्यतः पुरः शृण्वतस्तदनु हेपितध्वनिम् ॥

तद्वदत्र स्वरमुद्गरस्वनं श्वेतरूपतुरगोऽटतीति धीः ॥३७७॥

इवेतिमानमिति । इवेन रूपमित्यर्थः । पुरः अग्रे हेपितध्वनिम्
 अश्वध्वनिम् । अनेनाश्वत्वोपस्थितिरुक्ता । अत्र लोके । खुःपुह-
 स्वनं खुरस्य तीक्ष्णशब्दम् । अनेन च तस्य घावनं सूचितम् । लो-
 के हि अग्रे दूरतः श्वेतरूपं पश्यतोऽश्वध्वनिं खुरशब्दं च श्रुत्वा
 प्रत्येकमद्वयत्वाद्यवगच्छतः श्वेतोऽश्वो गच्छतीति बुद्धिर्जायते, सा
 न तावत् प्रत्यक्षेण, दूरादिदोषेण तस्य तदसमर्थत्वात् । नापि लिङ्गेन
 विशिष्टार्थव्याप्तिलिङ्गाभावात् । न तादृशः शब्दस्तत्रास्ति, ततः क्लृ-
 त्तमानान्तरासम्भवाच्चक्षुरादिनाऽवगमश्चेतादिरूपपदार्थैरेव श्वेतोऽश्वो
 भावतीति धीर्यदुद्भवतीत्यर्थः ॥ ३७७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

तद्वदत्र पदजातबुद्धिभिः-

बोधिताखिलपदार्थहेतुकः ॥

सर्वशब्दविषयार्थसंगतेः

प्रत्ययो भवति योग्यतादिभिः ॥ ३७८ ॥

तद्यदिति । अत्र वाक्ये पदजातबुद्धिभिः प्रतिपदं क्रमेणो-
 त्पन्नमतिर्बोधिता येषां खिलपदार्थास्तद्वेतुकः सर्वेषां गवादिशब्दा-
 नां ये प्रतिपाद्यार्थस्तेषां परस्परसङ्गतेः संसर्गस्य योग्यतादिभिरा-
 काङ्क्षायोग्यतासन्निधानैः सहकारिभिः प्रत्ययस्तद्विषयः प्रत्ययो भ-
 वतीत्यर्थः । अतः पदार्थमानस्य लोकप्रसिद्धमेवात्रास्थितमिति ना-
 लौकिकमिति भावः ॥ ३७८ ॥

मिद्धान्ती प्रत्यक्षादिनैवास्व प्रत्ययस्योपपत्तेर्न तदर्थं मानान्तरं
 कल्पयामास दूषयति—

नैतत् क्लृप्तनिमित्ततोऽपि घटते संसर्गधीरीदृशी

श्वेतोऽश्वस्त्वरितोऽभिधात्रतितरामित्यादिकार्योत्थिता ॥

१ अध्याये वेदांतानां कार्यपरत्वनिरासः । २८१

कार्यं क्लृप्तनिबन्धनं यदि भवेत्तास्यापरं कारणं
कल्प्यं तेन पदार्थजातजनिता नैषा मतिर्लिङ्गजा ॥३७९॥

नैतदिति । कुत्र इत्यत आह—क्लृप्तनिमित्ततोऽपीति । व-
क्ष्यमाणक्लृप्तप्रमाणात् । ईदृशीत्युक्तमेवाह—श्वेतोऽश्व इति ।
ननु यथाऽनुमानाद्यवगमं प्रत्यक्षेणाप्यवगच्छन्ति तद्वत्क्लृप्तप्र-
माणावगममापि पदार्थप्रमाणेनावगच्छन्तिविति तत्राह—कार्यमि-
त्यादिना । क्लृप्तं निबन्धनं कारणं यस्य तत् । यत्र
शुभप्रमापि क्लृप्तं भवति तत्रैकेनावगमप्येताप्यवगम्यतां यत्र
तु नैव अथ च क्लृप्तेनैव कार्यं निर्वहति तस्यापरं कारणं
न कल्प्यं कार्यस्य तेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । ततः किं तत्राह—तेनेति ।
एषा मतिः श्वेतोऽश्व इत्यादिमतिः । किंप्रमाणजा तर्ह्येषा मतिस्त-
त्राह—लिङ्गजेति । लिङ्गोति प्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३७९ ॥

“न पदार्थजातजनिता” इत्यादि विवृण्वंस्तर्हि प्रत्यक्षादिसमुदाया-
देया मतिरस्त्वित्याशङ्कामपि निराकरोति—

पादार्थं न पृथक् प्रमाणमपरं नानाप्रमाणोद्भवं
नाप्येतत्फलमत्र पक्षयुगले कल्प्यं निमित्तान्तरम् ॥
क्लृप्तं लिङ्गमतोऽपि निर्वहति चेत्संसर्गधीरीदृशी
पादार्थी न पृथक् प्रमा न च फलं नानाप्रमाणोद्भवम् ॥३८०॥

पादार्थमिति । पदार्थमन्वन्ति पादार्थं पदार्थमुदायरूपमिति
यावत् । पृथक् प्रत्यक्षादिष्वतिरिक्तम् । अपरं प्रत्येकप्रत्यक्षादिफला-
दतिरिक्तम् । नानाप्रमाणोद्भवं प्रत्यक्षलिङ्गमुदायजन्यम् । एत-
त्फलं संसर्गज्ञानं श्वेतोऽश्वो घावतीन्पेवंरूपा प्रमा । उभयत्र दूष-
णमाह—अत्रेति । तस्मिन् पक्षद्वये इत्यर्थः । पदार्थमुदायस्य प्रमा-
णमुदायस्य च प्राक् प्रमाणत्वेनावृत्तत्वाच्चदुभयप्रमाणमत्रैव क-
ल्पनीयमित्यर्थः ।

अथ वा पृथक् प्रमाणत्वपक्षे नानाप्रमाणफलत्वं च पक्षद्वये नि-
 मिचान्तरं कल्प्यं यत इत्यर्थः । तर्ह्यनन्यथासिद्धकार्यवलात्तदन्वतर-
 प्रामाण्यं कल्प्यतामित्याशङ्क्य, अभिद्धो हेतुरिति पाह-कल्लसमिति ।
 लिङ्गमिति प्रमाणान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इदमिहाभिप्रेतम् । श्वेत-
 द्रव्येण समीपेन्द्रियसंनिकर्षभावदस्त्येवान्यथा श्वेत इति ज्ञानासम्भ-
 वात् । अश्वत्थाद्यंशज्ञाने चक्षुषो यद्यपि दोषः प्रतिबन्धकस्तथापि
 हेयादिना तदनुमाने तद्विशिष्टेन्द्रियेण प्रसभिज्ञेव परोक्षापरोक्षरूपा
 श्वेतोऽश्वो धावतीति धीर्भवितुमर्हति । एवं विमतः श्वेतः अश्वः हे-
 याकर्तृत्वारसंमतवदिति श्वेतोऽश्व इति विशिष्टज्ञाने, श्वेतोऽश्वो धा-
 वति अव्यवधानेन नाना देशेषु दृश्यमानत्वाच्चादृशदेवदत्तवत्, एवं
 श्वेतरूपे हेयासुरमुद्गरस्वनादेकर्तृत्वसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याप्ये-
 तादृशी धीर्भवितुमर्हतीति । न तदर्थं त्वदुक्तकल्पनेसाशयेनोपसंह-
 रति-पादार्थीति । पदार्थममुदायकरणिकेत्यर्थः ॥ ३८० ॥

एव योग्येतरकार्यान्विते योग्येतरान्विते वा न पदानां शक्ति-
 रतिगौरवात् । नापि केवलपदार्थे वाच्यार्थमतीतेराकस्मिकतापत्तेः ।
 केवलार्थशक्तेभ्य आकाङ्क्षादिसङ्कृतेभ्यः पदेभ्यो न संसर्गधीजन्म
 अशक्तात्कार्यासम्भवेन तदा कार्यानुरोधेन शब्दशक्तेरपि तत्रावश्य-
 कत्वात् । कारणताशक्तेरेव स्ववाच्यसम्बन्धानपेक्षशब्दवृत्तित्वेनाभिधा-
 शक्तित्वात् । नापि पदस्मारितपदार्थानामेवाकाङ्क्षादिवशात्परस्परं
 स्वसंस्पृष्टविषयज्ञानकारणता, शब्देभ्यः साक्षादेव वाच्यार्थममास-
 म्भवे मध्ये स्मृतिकल्पनायोगाद्वाच्यार्थरोधस्य शब्दाजन्यत्वेऽशब्द-
 त्वं च स्यात् । न च परम्परया शब्दमूलत्वेन शब्दत्वम्, चाक्षुष-
 रूपादिलिङ्गजातुमितेरपि चाप्युपत्तापत्तेः । पदार्थरूपप्रमाणान्तरक-
 ल्पनाप्रमत्तादपि नैवे पक्षाः साधव इत्युक्तम् । इदानीं लाघवेनाकृ-
 तिमात्रवाचकशब्देन व्यक्तिरेव पदार्थशक्तपदेभ्यो वाच्यार्थो लक्ष्य-
 ताम् एवं च न भागुक्तो दोषः कोऽप्यत्र प्रसज्यत इत्याशङ्क्यात्रापि

प्रतिपादयितुं न शक्यते केवलपदार्थशक्तेरयुक्तत्वे स्थितेऽन्वयवैय-
स्य शब्दलभ्यत्वान्नातीवास्माकमनिष्टमिच्छाशयेमतदनिराकरणेन द्यो-
तयन्नुपसंहरान्—

नासंसृष्टमतो वदन्ति न च तान्याहुः क्रियासङ्गतं
योग्येनान्वितमेव केवलममून्याहुः स्वमर्थं यतः ॥

एवं सत्यपवर्जितक्रियमलं निष्पन्नरूपं सदा

संसर्गादिविवर्जितं च वदितुं वस्तुस्वरूपं श्रुतिः ॥३८१॥

नासंसृष्टमिति । वदन्ति पदानीति शेषः । कार्यान्विते श-
ब्दसङ्गतिं निराकृत्य सिद्धान्विते तत्तमर्थनफलमाह—एवं सतीति ।
सिद्धान्वितस्यापि शब्दार्थत्वसम्भवे सतीत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृ-
ता क्रिया कार्य यस्मिन् ब्रह्मणि तत् । अलं समर्था ३८१ ॥

एवमभिहितान्वयादि निराकृत्यान्वितमात्रं शब्दार्थं इत्युक्तम् ।
ननु कोऽप्यभिनिवेशस्तवाभिहितान्वयपक्षेऽपि लक्षणयाऽखण्डब्रह्म-
सिद्धिसम्भवात्, तावन्मात्रस्यैव तत्र मते प्रतिपाद्यत्वादित्याशङ्क्या-
स्तु वा तपेत्याशयेनाह—

अभिहितघटनाऽथ वाऽन्विताना-

मभिहितिरस्त्वथ वा न पक्षपातः ॥

क्व चिदपि समयेऽस्ति नः कदाचिद्

बहुघटनात्मकवस्तुनिष्ठवाक्ये ॥ ३८२ ॥

अभिहितघटनेति । अभिहितानां घटनाऽन्वय इत्यर्थः ।
पूर्वोक्तानिमग्नकलादस्य कलान्तरत्वं द्योतयितुमाधोऽयं चेति शब्दः,
स चादौ योजनीयः । क्वचिदपि समये पक्षपातो नो नास्तीति संव-
न्धः । नन्वखण्डे ब्रह्मणि नोभयमपि सम्भवतीति कथं तदङ्गीकारः
इत्याशङ्क्यान्यत्रेव तदङ्गीकार इत्याह—बहुघटनेति । बहूनामर्था-
नां घटनात्मकं यद्वस्तु प्रतिपाद्यं तन्निष्ठे वाक्ये गामानयेत्यादिलौ-

के ज्योतिष्टोमेन गजेनेत्यादिवैदिके चाभिहितघटनेत्यादिसम्बन्धः ३९२॥

यद्युच्यतेनात्मकेतिविशेषणव्यावर्त्यमाह—

अभिहितघटना न चोपपन्ना

परदृशि नाभिहितस्तथान्वितानाम् ॥

अनधिकत्रिकलार्थगोचरत्वा-

न्न तदुभयं श्रुतिमस्तके पदानाम् ॥ ३८३ ॥

अभिहितघटना न चेति । परदृशीत्यमङ्गस्वप्रकाशचिदात्मनो निर्देशात्तस्यान्वितत्वेनानन्वितत्वेन वाऽभिधानायोग्यता ध्वनिता । कुतो नेत्यत आह—अनधिकेति । अधिको विकलश्च न भवतीत्यनाधिकविकलः, तादृशः शुद्धचिद्रूपोऽर्थो गोचरो येषां तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । अथ वाऽधिकेत्यन्वितत्वं विकलेति केवलत्वम् । यद्यप्यात्मवस्तु केवलं तथाऽप्यन्वयप्रतिपत्तिरिति स्वरूपेण वा नाभिधानयोग्यं स्वप्रकाशत्वादिति विकलोक्त्यभिप्रायो द्रष्टव्यः । उपसंहरति—न तदिति । तत्तस्मात् । उभयम् अभिहितान्वयोऽन्विताभिधानं च ॥ ३८३ ॥

ननु पक्षद्वयेऽपि, वाक्यस्याखण्डार्थप्रतिपादने किं कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्याकाङ्क्षायामस्ति कश्चिदित्याह—

अभिहितघटना यदा तदानीं

स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे त्रिधत्तः ॥

परदृशि पुनरन्विताभिधाने,

पदयुगलात्स्मृतियुग्ममेव पूर्वम् ॥ ३८४ ॥

अभिहितघटना यदेति । स्मृतिसमबुद्धियुगमिति । भट्टपक्षे हि पदानां पदार्थमात्रबोधे पर्यवसानात्तत् पदशस्तेव लभ्यत इति न स्मृतिः शब्दमात्रकरणरूपस्य स्मृतित्वापेक्षा । किं तु सम्बन्धावगमकाले प्रामिद्वयविषयतयाऽनुवादत्वेन स्मृतिममेति । पदे,

तत्त्वंपदे । तस्मिन्पक्षे स्मृतिसममेव बुद्धियुगं परमात्मनि विधत्तः
जनयतः । अन्विताभिधाने तु पदानां शक्त्यान्वयप्रतिपादन एव
व्यापारात्पदार्थज्ञानं सम्बन्धिविशेषैव पदजमिति न तत्पदकरणकं
किं तु प्रसिद्धस्मृतिवत्संस्कारकरणकमेवेति स्मृतिरेवातत्तत्त्वंपदयु-
गलाद्वाक्यार्थमनीतेः पूर्वं स्मृतिद्वयमेव भवतीति विशेष इत्यर्थः । एत-
च्च परमनाङ्गीकारेणोक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत्र उभयमतानुरोधेन त-
त्त्वंपदार्थविषया धीः स्मृतिसमा स्मृतिरेव वेति यथा तथाऽस्तु, एता-
वताऽप्यखण्डार्थनिष्ठता वाक्यस्य न विहतेति भावः ॥ ३८४ ॥

एवं तत्त्वंपदजन्यपदार्थबोधे पक्षद्वये विशेषमुक्त्वाऽखण्डवाक्या-
र्थबोधोत्पत्तौ विशेषमाह—

स्मृतिसमपदजन्यबुद्धियुग्मात्

परदृशि मोहनिवर्त्तनं परेषाम् ॥

परदृशि पदजस्मृतिद्वये स्यात्

पदयुगलात्प्रमितेः समुद्भवो नः ॥ ३८५ ॥

स्मृतिसमपदेति । स्मृतिसमे च ते पदजन्ये च ते च बुद्धी-
तपोर्धुगं तस्मादित्यर्थः । मोहनिवर्त्तनं साक्षात्कारः । तत्त्वंपदजन्य-
स्मृतिममलक्ष्यपदार्थद्वयज्ञानादेशामिहितान्वयवादिनामात्मसाक्षात्का-
रो भवेत्तु शब्दात्, इतरत्र तु पदजन्यस्मृतिद्वये साति तत्त्वंपदा-
भ्यामेव वाक्यार्थप्रमितेः समुद्भव इति महान्विशेषः । एवं च न इति
वदता साक्षात्कारस्योपनिषज्जन्यत्वेन ब्रह्मणः स्वमते औपनिषद-
त्वसिद्धेरिदमेव ज्ञाय इति दर्शितम् ॥ ३८५ ॥

एवं लोके शब्दानां कार्यान्विते व्युत्पत्तिवन्नेन वेदान्तानां सि-
द्धब्रह्मण्यप्रामाण्यमिति मतं निराकृत्य तत्र तेषां प्रामाण्यं स्थापि-
तम् । इदानीं भावनावाक्यार्थवादी ध्यंशभावनारूपपुंमवृत्तिपर एव
सकलोऽपि वेद इत्याशयेन प्रथमं शब्दभावनायां लिख्यत्वमा-

शङ्को—

औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे

लिङ्‌लोडादेर्लोकतो ज्ञातशक्तेः ॥

पुंसो वेदे प्रेरकत्वेन कल्प्या

लिङ्‌लोडादेर्भावनावनृत्तन्त्रे ॥ ३८६ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रच्यु-
तिरभावः प्रवृत्तिरिति यावत् । तस्याः प्रापके निमित्तेऽर्थे प्रेरणा-
यामित्यर्थः । लोकतो लोके पुंस औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे ज्ञात-
शक्तेर्लिङ्‌लोडादेर्वेदेऽर्थवत्त्वेन लिङ्‌लोडादेर्भावना लिङ्‌लोडादिव्या-
पाररूपा भावना कल्प्या । कृत इत्यतः, आह—पुंसः प्रेरकत्वेने-
ति । लिङ्‌लोडादेरित्यनुपसृजनीयम् । प्रेरकरूपापारः, प्रेरणा वेदे च
लिङ्‌लोडादेरेव पुमांसं प्रति प्रेरकत्वात्तद्यापार एव भावना तत्र लि-
ङ्‌र्थ इत्यर्थः । ननु लोके चेतनानामेष प्रेरकत्वं दृष्टं तत्कथमचेतन-
लिङ्‌लोडादेस्तदिति तत्राह—अनृतन्त्र इति । अपौरुषेय इत्यर्थः ।
मामयं मेरयतीति यद्यापारं ज्ञात्वा चेतनः प्रवर्त्तते स व्यापारवान्
प्रेरकस्तद्यापारश्च प्रेरणा स चापौरुषेये वेदे लिङ्‌लोडादेरेव यजेत जु-
हुयादित्यादितद्व्यापारश्रवणानन्तरमेव पुरुषस्य प्रवृत्तेः स एव
प्रवर्त्तक इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । माणवक ! मामानयेत्याचार्यवचःश्रवणानन्तरं
प्रवर्त्तमानं माणवक दृष्ट्वा व्युत्पत्तिस्तुरित्यमनुमिनोति विमता प्रवृत्तिः
प्रेरणाज्ञानपूर्विका नरान्तरायत्तप्रवृत्तित्वात् मम स्तनार्थिनो रोदने-
न प्रेरिताया मातुस्तनदानप्रवृत्तिवदिति । स्वमोजनादिप्रवृत्तिवार-
णाय नरान्तरेति । तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्‌लोडादेः शक्तिं क-
ल्पयतीति तत्र व्युत्पत्तिर्लिङ्‌लोडादेर्वेदे तद्व्यापार एव भावना तदर्थः
सिद्ध्यतीति ॥ ३८६ ॥

ननु किं लोकेऽपि लिङ्गादिव्यापार एव मेरणा नेत्याह—

आज्ञाद्यर्थः प्रेरकः पौरुषेये
लिङ्गलोङ्गादेर्भाविना वेदवाक्ये ॥
पुंसोऽभावात्तद्गताज्ञाद्यभावात्
पुंसंबन्धात्प्रेरकारते हि वाक्ये ॥ ३८७ ॥

आज्ञाद्यर्थ इति । आदिपदेनाध्यर्थनादिग्रहः, आज्ञादिरूपोऽर्थ इत्यर्थः । प्रेर्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति प्रेरकः मेरणा, लौकिकवाक्यस्य पौरुषेयतयाऽऽचार्यादिपुरुषसम्बन्धात्तत्र न एव प्रेरकस्तद्व्यापाररूपाज्ञादिरेव मेरणा, पुंसवृत्तेस्तत्र एव सम्भवेन लिङ्गादेस्तत्र प्रेरकत्वायोगादित्यर्थः । एवं च तद्वैवेच्यं सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—लिङ्गलोङ्गादेरिति । ननुक्तव्यवस्थाया किं नियामकमित्याशङ्क्य तयोः सम्भवासम्भवावेव व्यवस्थापकावित्याशयेनाह—पुंसोऽभावादिति । अभावादेति छेदः । तद्गतेति । वेदगतेत्यर्थः । ते पुमांसः आज्ञादयो वा । तथा च न लिङ्गादेः प्रेरणा तत्रास्तीति भावः । एवं च मेरणात्मनि लिङ्गादिशक्तेर्लोकवेदयोः समत्वाच्च कार्यवादिन इव भावनावादिनो वैयधिकरण्यादिवैषम्यमिति भावः ॥ ३८७ ॥

ननु भावनायाश्चेन्नव्यापारस्त्वेन प्रसिद्धत्वात्कथं लिङ्गलोङ्गादेर्व्यापारो भावनेत्याशङ्क्य सत्यम्, अर्थभावना तथैव, शब्दभावना तु ततो विलक्षणा ततस्तत्र भावकादिवैलक्षण्यं युज्यते इत्याशयेन तस्या भावं चाह—

लिङ्गलोङ्गादिर्भावकस्तत्र भाव्या-
नुष्ठेयेऽर्थं पुंप्रवृत्तिः प्रसिद्धा ॥

लिङ्गलोडादेः पुंमवृत्त्यंशनिष्ठो

व्यापारो यस्तं विदुर्भावनेति ॥ ३८८ ॥

लिङ्गलोडादेरिति । भावको भावनाश्रयस्तरुर्त्तेति याव-
त् । तत्र शब्दभावनायां भाव्या साध्या अनुष्ठेये कृतिसाध्ये अर्थे
धात्वर्थे पुमवृत्तिः अर्थभावनारूपा पुरुषमवृत्तिः सप्तम्यौ च समाना-
धिकरणे विषयत्वाथे । यद्यपि धात्वर्थोऽर्थभावनाया न भाव्यः
किं तु करणं तथापि तत्साध्य एव त भाव्यावाच्छिन्नायां व्यापार-
रूपायां तस्यां करणतयाऽन्वेतीति तस्य तत्साध्यत्वानपायादर्थे पुंम-
वृत्तिरित्युक्तम् । प्रसिद्धा धात्वर्थनिष्पत्तिवलात्प्रसिद्धा । तथा च धा-
त्वर्थीतिरिक्तार्थभावना नेति शङ्का न कार्येत्यर्थः । ननु क्लेशात्मि-
कायाः प्रवृत्तेर्भाव्यत्वायोगात्स्वर्मादिरेव भाव्यो वाच्यः स चार्थभा-
वनाया एव भाव्यो न शब्दभावनाया अपीत्याशङ्काह-लिङ्ग-
लोडादेरिति । पुंमवृत्तिरूपो यो भाव्योऽशस्तन्निष्ठस्तत्पर्यवसायी,
मेरणाकूपस्य लिङ्गादेर्व्यापारस्य मेरुमवृत्तिरूपा सैव भाव्यत्वयो-
ग्येति तन्निष्ठैव शब्दभावनेति भावनावादिनो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ३८८ ॥

ननु शब्दभावनाया अपि भावनास्वात्स्वपेशत्वं वाच्यं तत्र प्र-
वृत्तिर्यद्यपि मध्यमांशः सिद्धस्तथापि तत्करणमितिकर्तव्यता च न सि-
द्धे, तत्र न तावच्छब्दः करणं तस्य तत्कर्तृत्वात् न च तदतिरिक्तं
किं चित्करणमस्ति, नापि मयाजादिरिव तदिनिकर्तव्यता का-
चिदनुभूयते इत्याशङ्क्य तदुभयमाह—

करणमिह लिङ्गादेर्ज्ञानमेवाङ्गभागः

पुनरभिरुचिहेतुर्दृश्यते च प्रशंसा ॥

विधिरयमिह तन्त्रे जैमिनीये न कार्यं

न च भवति विधिर्नः श्रेयसो हेतुरर्थः ॥ ३८९ ॥

१ अध्याये वेदांतानां कार्यपरत्वनिरासः । २८९

करणमिति । इह शब्दभावनायाम् । लिङादेस्तस्यां गृहीत-
संगतिकलिङ्गदेः । अङ्गभाग इतिकर्तव्यता । अभिरुचिहेतुः घात्व-
र्यानुष्ठानेच्छाहेतुः । प्रशंसा स्तुतिस्त्रिज्ञानामिति यावत् । शब्दभाव-
नाया वाचकत्वेन लिङादिज्ञानानन्तरमेव तच्छ्रावणां प्रवृत्तिदर्श-
नेन तद्धेतुया कल्पशब्दभावनाया अपि तदानीमेव भावात्तज्ज्ञानं
वत्करणम् । एवमर्थवादापि तत्त्वार्थमाशस्त्यज्ञानं तत्र रुच्युत्पादनद्वारा
शब्दभावनासाध्यमवृत्तौ साहाय्यमाचरतीति तत्रेतिकर्तव्यतेति
सा श्रंशा सिद्धेत्यर्थः । ननु भवतु शब्दभावनाया एवं श्रंशना
माननाज्ञानं कुतो भवेत्, लिङादिनैवेत्याह-विधिरिति । प्रवर्तकलि-
ङ्गार्थ इत्यर्थः । अये भावनारूपः शब्दव्यापारः । तन्त्रे शास्त्रे ।
नन्वलौकिकजातीयेन किं तेन लोकप्राप्तिद्वजातीयस्य कार्यस्य श्रे-
यःमाघनत्वस्य वा लिङ्गार्थत्वमस्त्वित्याशङ्क्य तस्यापि प्रवर्तक-
व्यापारतया लोकप्राप्तिद्वजातीयत्वात् परमने चातिप्रसङ्गात्तेत्याह-
न कार्यमित्यादिना । नोऽस्माकं ज्ञेयनीयानां न कार्यं विधिलिङ्ग-
र्थः, यागाद्यर्थोऽपि श्रेयःमाघनत्वेन न विधिरित्यर्थः ॥ ३८९ ॥

नन्वस्या भावनायाः प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यं वाच्यम्, एवमर्थ-
भावनायां अपि तद्व्यापारतया प्राधान्यमिति कथं प्रधानद्वयमेकवा-
क्यार्थः स्यादिति तत्राह—

विधिरिह गुणभूतः प्रत्ययार्थोऽपि नित्यं

भवति च पुरुषोत्था भावनाऽस्य प्रधानम् ॥

भवति दशलकारप्रत्ययैः साऽभिधेया

विधिविहितलकारैर्भावना शब्दहेतुः ॥ ३९० ॥

विधिरिति । इहोऽस्मिन्तन्त्रे प्रत्ययार्थोऽपि लिङ्गार्थोऽपि
विधिः शब्दभावनारूपो गुणभूत एव न प्रधानमित्यर्थः । नित्यं
शब्दात्प्रतीतिकालेऽर्थभावनानिष्पादनकाले च, चोऽवधारणे, पुरु-

योऽथा पुरुषजन्या तस्यापाररूपा भावना अर्थभावनैव अस्य विधे-
 रभिधारूपस्य प्रधानम् । यद्यपि शब्दभावना मत्प्रयाभिधेया यद्यपि
 चान्यः प्रत्ययार्थः प्रधानं, तथापि मत्प्रयार्थतया पुरुषार्थभाव्यतया
 च प्रधानीभूतार्थभावनां प्रति भावनालिङ्ग्यत्वादे विधिप्रत्ययार्थो नि-
 र्वर्तकतयाऽपुरुषार्थभाव्यतया च गुणभूत एव ततश्च न प्रधानद्वय-
 प्रयुक्तो दोष इत्यर्थः । ननु प्रत्ययस्य शब्दभावनार्थत्वात्कथमर्थमा-
 धनार्थत्वमपि, अनिमित्तानेकार्थताया अप्याद्यत्वादित्याशङ्क्याह-
 भवतीति । लडादिदशलकारमत्प्रयैस्तत्स्थानविहितिवादिभिः सा-
 र्थभावनाऽभिधेया भवति, विधिनिहितलिङ्गलोङ्गोभः शब्द
 हेतुः शब्दकर्तृका भावना आभिधेया भवतीत्यनुपपन्नः । ओदनं
 पचतीत्यादिलडादिमयोगेऽप्योदनपाकं करोतीत्येवं कृतिमतीतेः के-
 वलधातुमयोगे च तदभावादिस्वयमव्यतिरेकाभ्यां लडादिदशलका-
 राणामाख्यातत्वसामान्येन तत्र शक्तिनिश्चीयते । “लः कर्मणि घ” इति
 सूत्रसामर्थ्यादपि तन्निश्चीयते । लिङादीनां तु लिङ्गत्वसामान्येन म-
 यजन्वाचिनामपि विधिमन्त्रणादिमन्त्रेण विध्यर्थे पुनर्विधानाद्वि-
 द्वाद्याकारेण तदर्थत्वमविरुद्धम् । दृश्यते ऐकस्यापि दीपस्य तेजस्त्व-
 दहनत्वरूपभेदेन तयोऽप्यद्वितीयाकनिवर्त्तकत्वं, तद्विद्वद्वादेस्पुमपार्थ-
 स्वमिति भावः ॥ ३९० ॥

इदानीमर्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यकत्वमाह—

भवति च पुरुषार्थकर्मिकं

पुरुषनिमित्तकभावना, न तद्वत् ॥

भवति तु विधिशब्दकर्तृकाऽन्या

न हि निरवयवपुमर्थता प्रवृत्तेः ॥ ३९१ ॥

भवति च पुरुषार्थेति । पुरुषेण अभिलषितोऽर्थः स्वर्गादिः
 कर्म भाव्यं यस्याः सा तथा । पुरुषो निमित्तं कर्ता य-
 स्या भावनायाः सा पुरुषनिमित्तकभावना । भवति चेति

चकारेण प्रसङ्गाच्च यागादिधात्वर्थः करणं प्रयाजादि चेतिकर्त्तव्यतेति दर्शितम् । अयं भावनाया हि समानपदोपात्तमपि यागादिधात्वर्थं स्वतोऽपुरुषार्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमपि स्वतःपुरुषेणामिलापितं स्वर्गाद्येव भाव्यं कल्प्यते अन्यथा विधेः प्रेरकत्वानुपेक्षेति सा पुरुषार्थभाव्यनिष्ठैव । एवं समानपदोपात्तो यागादिव्यापाररूपायां तस्यां योग्यतया करणत्वेनान्वेति । प्रकरणपाठात् प्रयाजादिरितिकर्त्तव्यतयेति त्र्यंशा मेति भावः । शब्दभावना तु न पुरुषार्थभावेत्युपमंहरन्नाह—न तद्वदित्यादिना । अन्या शब्दभावना । विधिशब्दकर्मका लिङादिशब्दव्यापारात्मिका । ननु शब्दभावनाया अपि परम्परया पुरुषार्थनिष्ठत्वमस्तीत्याशङ्क्य प्रवृत्तेः प्रेरणारूपायास्तस्याः प्रेर्यव्यापारमोक्षे पर्यवमानादिति प्रागुक्तमर्थं स्मारयति—न हि निरर्थयेति ॥ ३९१ ॥

भावनयोक्तमेव भाव्यवैलक्षण्यं विशदयति—

अभिमतपशुपुत्रवृष्टिनाक-

प्रभृतिकभाव्यगता हि भावनेयम् ॥

अनभिमतसुदुष्करातिदुःखां

नयति तु भाव्यपदं प्रवृत्तिमन्या ॥ ३९२ ॥

अभिमतमिति । नाकः स्वर्गः । प्रभृतिशब्देन ग्रामादि गृह्यते । अभिमतपशूनादिभाव्यनिष्ठेयमर्थभावनेत्यर्थः । अनभिमता स्वतोऽनभिलपिता सुदुष्करा बहन्तराया एवमूना चासावतिदुःखा अत्यन्तं दुःखमिश्रिता ता प्रवृत्तिमिति सम्बन्धः । भाव्यपदं भाव्यस्यानम । अन्या शब्दभावना अनभिमतत्वादिविशिष्टां प्रवृत्तिं स्वभाव्यत्वेन कल्पयतीत्यर्थः ॥ ३९२ ॥

नन्वाभिहितान्वयवादे यागभावनयोर्भावनयोर्वा कथमुक्तान्वयबोधः स्यान्न हि यागो भावने च पृथक्पृथगाभिहितः येनाकाङ्क्षा-

चनुरोधेन यश्चादन्वयबोधो भवेदित्याशङ्क्याह—

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहि-

विद्यतेऽभिहितसङ्गतिश्च नः ॥

प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुन-

नित्यमन्वितधियो निमित्तता ॥ ३९३ ॥

प्रत्ययप्रकृतिशब्दत इति । प्रत्ययो लिङ्गोदादिः, प्रकृतिर्धातुः, प्रकृतिप्रत्ययशब्दाभ्यां बाहिरभ्यधैव, चोऽवधारणे, अभिहितसङ्गतिः अभिहितयोः सम्बन्धः । नोऽस्माकं भट्टानां मते प्रकृतिप्रत्ययाभिरिक्तयोर्यजेन स्वर्गकामपदयैर्गिरादिनघनादिपदयोश्च परस्परनैरपेक्षेणोपस्थितयोस्तथैव सास्वार्थाभिधानमस्मभवादिभिहितयोस्तदर्थयोरन्वयबोधो आकाङ्क्षानुरोधेन भवेत् । प्रकृतिप्रत्यययोस्तु प्रत्येकमपयोगान्निपयेन मिलितमयोगे मिलितयोरेव तदर्थयोरभिधानमिति तत्रान्विताभिधानमेव, अन्यथा, तत्राप्याकाङ्क्षादिसाचिष्यमपेक्षेत, न च तदस्तीति नोक्तदोष इति तदेतदाह—प्रत्ययप्रकृतीत्यादिना पुनःशब्दो यस्मादर्थे, प्रकृतिप्रत्ययशब्दयोर्यस्मादान्वितधियोऽपृथग्गुर्देर्निमित्तता विशिष्टकबुद्ध्युत्पादकता नित्यं सदैव, अनुभवसिद्धेति शेषः ॥ ३०३ ॥

भावनाद्वयं व्युत्पादितं निगमयति—

भावनाद्वयमतोऽवबोधयते,

धातुवाच्यघटिनं लिङ्गादिभिः ॥

प्रत्ययार्थगुणवस्तुवाचिनो

धातवः प्रकृतयो हि धातवः ॥ ३९४ ॥

भावनाद्वयमिति । अत उक्तव्यायान् । धातुवाच्यघटिनं धातवर्थकरणकम् । यद्यप्येव भावना धातुवाच्यघटिना तथापि प्राणमृत उपदधानीतिरत भावनाद्वयं तद्व्यतिरिक्तमित्युक्तम् । धातुवा-

च्यघटित्वमुपपादयति-प्रत्ययार्थेति । “प्रकृतिप्रत्ययौ प्राधान्येन प्रत्ययार्थं मह्यतः” इत्यभियुक्तवचनात् प्रत्ययार्थं प्रति गुणभूतार्थवाचिनो घातव इति घात्वर्थघटितैव भावनेत्यर्थः । ननु प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रातः गुणत्वे घात्वर्थे किमागतमित्याशङ्क्य घातुर्गपि प्रकृतान्तरेवेत्याशयेनाह-प्रकृतय इति । यस्मादुपारं प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः, घातोश्च प्रत्ययावधिर्गति घातवः प्रकृतय इत्यर्थः ।

अथ वा ननु यागेन स्वर्गं भावयेदिति घात्वर्थकरणेकैकैव भावना प्रतीयते न भावनान्तरमगो भावनाद्वयाक्तिर्वाक्यममाणविरुद्धेति तत्राह—भावनान्तरमिति । घातुर्वाच्यघटितत्वात्प्रतीतिवत्त्वादेव तद्वोचरभावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वक्तव्या, तस्या मोक्षयत्त्वप्रतीतिमन्तरेण घात्वर्थस्य तत्करणत्वेनान्वयायोगात् । ममामिव्याहृतार्थवादापि तत्राशस्त्यादेर्वाक्यार्थेऽन्वयाय च भावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वाच्येति भावः । शेषं पूर्ववत् ॥ ३९४ ॥

एवं भावनाद्वयं विधिवान्वयप्रतिपाद्यमुपपाद्य तत्रैव सर्वस्य वेदस्य शबरस्वामिवचनेन पर्यवमानमिति दर्शयन्तुपसंहरति —

भक्त्याय भूतमुपदिश्यत इत्यथोचन्

पूज्यास्ततः सकलमेव तु वेदशास्त्रम् ॥

कार्यप्रधानमिति निश्चिनुमोऽस्मदीये

तन्त्रे च कार्यमुदितः पुरुषप्रयत्नः ॥ ३९५ ॥

भक्त्याय भूतमिति । यद्यपि प्राग्निदं वचनमुदाहृत्य ब्रह्मणि वेदान्प्रामाण्याविरोधेन नतिं तथापि भावनावादिनेदानीं तदुपन्यस्तमिति न दोषः । पूज्याः शबरस्वामिनः । वेद एव शास्त्रं वेदशास्त्रम् । कार्यमनुष्ठेयभावना प्रधानं यस्य वेदशास्त्रस्य तत् । ननु कार्यं कृतिमाध्यं गुर्वभिपन्नं किं न स्यात्तत्राह-अस्मदीये इति । पुरुषप्रयत्न इति । अर्थभावनेत्यर्थः । प्राभाकराभिमतकार्यस्या-

प्रामाणिकत्वाज्जैमिनीवेऽस्मिन् शास्त्रे पुरुषप्रयत्न एव कार्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ३९५ ॥

इदानीं लोकवेदयोर्लिङ्गादीनां विलक्षणार्थस्वरूपनपयुक्तं, सुतरां वैदिकलिङ्गादीनां स्वकर्तृकव्यापाराभिधायित्वं तस्य दुर्निरूप-
त्वादीप नैतन्मतं युक्तमिति दूषयति—

अभिदधाति करोति च लिङ्पदं

श्रुतिवचःसु निजामपि भावनाम् ॥

न च करोति न वक्ति च तां पुन-

नैरवचःस्त्विति दुःशकमुच्यते ॥ ३९६ ॥

अभिदधातीति । निजां स्वव्यापाररूपां शब्दभावनामभि-
दधाति वदति करोति निष्पादयति चार्थभावनाम् । अपिशब्देन
स्वविशिष्टव्यापारे स्वस्य वृत्तौ स्वात्मन्यपि वृत्तिममत्रेण विरोधं
घोषयति । तां स्वव्यापाररूपां भावनाम् । नैरवचःस्त्विति ।
लिङ्पदमित्यनुषज्जनीयम् । लोके आज्ञादेरेव लिङ्पर्यत्वेन तत्र श-
ब्दभावनाया अभावाद्भौतिकलिङ्गादिर्न तां करोति न च तामभि-
वच इति विभागकथनं दुःशकं दुरुपपादनपयुक्तमुच्यते इत्यर्थः ॥ ३९६ ॥

ननु किमिति दुःशकं तदुपपादनादित्याशङ्का—

वक्तृत्वमेव घटते यदि लिङ्पदस्य

सर्वत्र नार्द्धजरतीयमिदं प्रशस्तम् ॥

सामर्थ्यमेकरसमेव यदोपपन्नं

नानारसं न खलु तत्परिकल्पनीयम् ॥ ३९७ ॥

यत्कृतस्थामिति । अभिधातृत्वं बोधकत्वमिति यावत् । सर्वत्र
प्रत्यक्षादिप्रमाणे लिङ्गादौ च लोके वल्लभेन स्वार्थबोधनेनैव वैदिक-
लिङ्गादीनामपि प्रामाण्यं यदि घटेन तदा यथा कस्याश्चात्स्त्रिया पु-

वत्या एव भर्ता प्रयोजनानुमारेणार्दशरीरेण जरतीत्वमधीच्छति चे-
दप्रामाणिकं तन्न मिद्ध्यति तथा तत्तुल्यमिदं प्रवर्तनं न प्रशस्यम्
अन्यत्र प्रमाणेषु तस्यादर्शनेन वैदिकलिङ्गादिष्वपि तदयोगादित्य-
र्थः । ननु वेदे लिङ्गादेरमेरकत्वे कथं पुंमः प्रवृत्तिः स्यात्तत्र मेरका-
न्तराभावादित्याशङ्क्यानुमानादेर्लौकिकालिङ्गादेरिव च स्वप्रवर्तकज्ञा-
ने सति पुरुषः स्वेच्छयैव तां करोति । तदाह श्रुतिः “कोममय एवा-
यं पुरुषः स ययाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कु-
रुते” इत्याद्या । स्मृतिरपि “यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चोष्टि-
तम्” इति । तथा च प्रमाणं किमपि न प्रवर्तकमिसाशयेनाह-
सामर्थ्यमिति । एकरसं प्रत्यक्षादिप्रमाणेन सप्रमेकरूपं स्वप्रमेय-
ज्ञानानुकूलमेव, एकरसमिति मेरणानुकूलत्वं वा व्यावर्तयति ।
नानारसं प्रत्यक्षादिविलक्षणं बोधप्रवृत्त्युभयानुकूलत्वम् ॥ ३९७ ॥

ववनृत्वमेव घटते, सामर्थ्यमेकरसमिति चोक्तं स्वमतेन वैदिक-
लिङ्गादेरुपपादयति—

श्रेयोहेतुत्ववाची यदि भवति तदा संभवत्येकरूपा
शक्तिस्तस्याभिधाने न तु भवति तदा कारकोऽयं प्रवृत्तेः ॥
श्रेयोहेतुश्च वाच्यः श्रुतिवचसि तदा पौरुषेये च तुल्यः
क्लृप्तश्चासौ न कल्प्यः श्रुतिवचसि यथा भावना लिङ्गनिबद्धा ॥

श्रेयोहेतुत्ववाचीति । वैदिकालिङ्गादिरिति शेषः । तदा त-
स्य लिङ्गादेरभिधाने स्वार्थबोधने एकरूपा शक्तिर्भवति । एवं सति
प्रमाणरूपस्य वेदस्य कारकत्वदोषोऽपि परिहृतः स्यादित्याह—न
तु भवतीति । अयं लिङ्गादिः तदा श्रेयोहेतुत्ववाचित्वे प्रवृत्तेः
कारको न भवति प्रवर्तको न भवति, तस्याः श्रेयोहेतुत्वज्ञानेना-
न्यत एव मिद्दत्त्वादित्यर्थः । ननु श्रेयोहेतुत्वज्ञानं वा लिङ्गव्यापारः

कल्पतां प्रवर्त्तना वा को विशेष इत्याशङ्क्याह-श्रेयोहेतुश्चेति ।
यदा लिङादेः श्रेयोहेतुः श्रेयोहेतुत्वं वाच्यं भवति तदा सः श्रुतिव-
सि पौरुषेय च तुल्यस्तथा च लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधनं नापूर्वमि-
ति न प्रेरणातौल्यं तस्येत्यर्थः । किञ्च मन्मते गामान्येत्पादिवाक्ये
लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधकत्वं क्लृप्तं न तु शब्दभाषनावोधकत्वं न
चान्यत्र घातव्ये वा तन्मते श्रेयोहेतुत्ववत् शब्दभाषना कचिद-
पि क्लृप्ताऽस्तीति प्रमेयस्वरूप प्रमाणस्य तद्वोधकत्वं च अलौकिकमेव
कल्प्यं; तच्चायुक्तं क्लृप्तेर्नबोधपत्तावित्याह—क्लृप्तश्चेति । अगौ
श्रेयोहेतुः प्रमाणस्य तद्वोधनव्यापारश्च । लिङ्निबद्धा लिङ्गव्यापा-
ररूपेत्यर्थः ।

इदमत्राभिप्रेतम् । अस्ति तावत्प्रेक्षावतामपि भोजनादौ प्रवृत्तिः,
सा तावच्छब्देन वा पुंसा वा केन चित्प्रमणस्य न भवति, अपि
तु हितासाधनतरङ्गानादिति भवतोऽपि संप्रतिपन्नम् । बालस्य स्तन्य-
दाने मानुषप्रवृत्तिरपि तादृष्टमावश्यकं च बालंजीवनाद्युद्दिश्यैव न तु
तत्प्रेरणयैव, भोजनादौ क्लृप्तहेतौरेवं तस्या कल्पयितुमुचितत्वाच्च ।
अतः प्रवर्त्तनायाः कारिणि प्रवृत्तिहेतुत्वस्याक्लृप्तत्वाच्च भाष्यकप्रवृत्त्या
तदनुगाममिति न लिङादेः प्रवर्त्तनासामान्येऽपि लोकतः शक्तिः सि-
द्ध्यति; अपि तु श्रेयोहेतुत्व एवैतत् कथं वैदिकलिङादिः प्रवर्त्तनां प्रति-
पादयेत्, तदभावे वा कथं तस्य प्रवर्त्तनाव्यापारः कल्प्यः । व्यापा-
रोऽपि निरवयवे विभौ शब्दे परिस्पन्दो वा न सम्भवति, न चान्यः
कश्चित्द्रव्यापारो, निरूपयितुं शक्यः । एवं शब्दभाषनात्वविशेषो-
ऽपि लिङादितो, न सिद्ध्यति तस्य प्रवर्त्तनासामान्यानिष्ठत्वात् । वा-
च्यार्थमवधिष्यत्याऽन्यतोऽनवगते तस्मिन् लक्षणानुपपत्तेश्च । तस्माद-
प्रामाणिकमिदं कल्पनमिति श्रेयोहेतुत्वमेव सर्वत्र लिङाद्यर्थ इत्यर्थ
इति ॥ ३९८ ॥

एवं लिङ्गत्वाकारेण शब्दभाषना लिङाद्यर्थ इति भाट्टमतं

निराकृत्य लत्वाकारेणारुधातार्थोऽर्थाभावनेति तन्मात्रमर्थभावनाया अ-
प्रमाणकत्वेन दूषयति—

धात्वर्थनोऽन्या न च भावनाऽस्ति

यां भावनां वक्तुमलं लकारः ॥

धात्वर्थमुद्रिष्य न पुंप्रयत्नो

लोके यतो भाति निरूपणायाम् ॥ ३९१ ॥

धात्वर्थन इति । भावना अर्थभावना । लकारः लङ्गादिप्र-
त्ययः । न तावत्प्रत्ययरूपमर्थभावनाया, प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति सुख-
दुःखादिवत् प्रयत्नरूपस्य कस्यचिदननुभवान् । अत एव करोमी-
ति प्रत्यक्षमिद्धः स इति निरस्तम् । इत्यादिभ्यापारदशापामेव नि-
यमेन भवतोऽस्यानुभवस्य तन्मात्रविषयत्वात् । अत एव रथो ग-
च्छतीत्याद्यनुभवोऽपि । बाह्यव्यापाराभावेऽप्यान्तर उद्योगरूपोऽर्थः
कश्चिदननुभव इति चेत्, न । तस्यापि शरीरान्तरमदेशचेष्टाविष-
यत्वादतो न प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु प्रयत्नवदात्मसंयो-
गाममवायिकारणकत्वाच्चेष्टायास्तथा मोऽनुमीयत इति चेत्तत्राह—
धात्वर्थमुद्रिष्येति । विकीर्णान्तरमेव चेष्टादर्शनेन तदाश्रय-
संयोगो मतःसंयोगविशेषो वा तदममवायिकारणं भविष्यतीति
धात्वर्थहेतुत्वाऽपि लोके वर्णनप्रकारेण विद्यारे क्रियमाणे प्रयत्नो
नाम कश्चिद्यतो न भाति ततो भावना तास्तीति सम्वन्धः । यत्र-
न्योत्पादानुकूलः कर्तृव्यापारो भावना स च धात्वर्थादन्यः । अ-
न्यथाऽऽरुधातस्यानर्थक्यापत्तेः, पाकयागादेर्धात्वर्थस्य पाचयज्यादि-
धातुभिरेवाभिहितत्वात् । स च रथो गच्छतीत्यादावप्यन्येव । एवं
परस्परव्यावृत्तधात्वर्थेभ्यः सकञ्जधात्वर्थानुगतत्वादपि तस्य ततोऽन्य-
त्वम्, प्रतीयते हि पचति यजेत्यादिप्रयोगे सर्वत्र करोत्यर्थः । सैव
कृतिर्न प्रयत्न इति । न तावत्प्रत्ययार्थवत्त्वाय धात्वर्थादित्यो व्यापार

एषितव्यः लिङ्गादिरूपस्याऽऽख्यातस्यावश्यकश्रेयःसाधनताभिधा-
पित्वेनातदर्पत्वात् । लडादेरीष धात्वर्थगतसाध्यताभिधायित्वात् ।
अत एव यजेतेत्यादिना यागादेः साध्यत्वविशिष्टश्रेयःसाधनत्वं प्र-
तीयते अन्यथा ततः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । काष्ठैः पचतीति काष्ठादेः पा-
ककरणत्ववत् । नाप्यनुगततया तस्य धात्वर्थस्त्विधगव्यापारत्वम्,
आखपाताभिधेयस्य धर्ममात्रत्वेनाप्यनुगतत्वोपपत्तेः । ततो नास्ति
भावनेति भावः ॥ ३९९ ॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वव्युदासाय नियोगरूपे कार्ये भा-
नारूपे वा पर्यवसन्नो वेद इति प्रत्यवस्थानम् । कर्मकाण्डस्यापि न त-
दर्थत्वं तद्गतलिङ्गादीनां श्रेयःसाधनार्थत्वेन तदन्वितार्थपरत्वात्-
स्येत्युपपादनेन प्रत्युक्तम् । भव्याय भुतमिति भाष्याशयश्च मार्गेवाक्त-
इति न तद्गलादपि कार्यपरत्वमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

न कर्मकाण्डेऽपि ततो नियागो

न भावनाऽप्युक्तनयेन तस्मिन् ॥

न तद् द्वयं वेदशिरःसु तस्मा-

त्ततो न कार्यार्थपराणि तानि ॥ ४०० ॥

न कर्मकाण्डेऽपीति । ततः प्राग् वर्णितन्यायान्न नियोगो-
ऽस्तीति शेषः । तस्मिन् कर्मकाण्डे । यदा कर्मकाण्डेऽपि तयोरियं
गतिस्तदाऽखण्डब्रह्मपरे वेदान्ते तदुभयं नोति किमु वक्तव्यमित्याश-
येनाह—न तद् द्वयमिति । नियोगो भावना चेत्यर्थः । तर्हि द्रष्ट-
व्यः पश्येदित्यादिज्ञानविधीनां का गतिरित्याशङ्क्याह—तत्त इति ।
ज्ञानविधेयस्य परिष्ठान्निरमिष्यमाणत्वाच्च तद्विधिपरं वेदशिरः किं
त्वखण्डब्रह्मपरमिति भावः ॥ ४०० ॥

एवं वेदान्तानां कार्यपरत्वं निराकृत्य ब्रह्मपरत्वं स्थापितम् ।
इदानीं वेदान्तशरत्वं कार्यपरं वेदवाक्यत्वादग्निहोत्रादियान्यवादि-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । २९९

त्यनुमानं ग्राह्यं न हन्यात्सुरां न पिबेदित्यादिप्रतिषेधवाक्ये व्यभिचारेण दूषयति —

अपि च प्रतिषेधचोदनाविषयः स्यात्प्रतिषिद्धकर्मणः ॥

फलगार्द्धिनिवृत्तिरेव सा न नियोगो न च तस्य गोचरः ॥ ४०१ ॥

अपि चेति । प्रतिषेधचोदना प्रतिषेधवाक्यं प्रतिषिद्धकर्मणः प्रतिषिद्धस्य हननादेः या फलगार्द्धिनिवृत्तिः फलाकाङ्क्षौदासीन्यरूपोपरतिः सैव प्रतिषेधचोदनाया विषयः स्यात् । ततः किं तत्राह—सेति । सा निवृत्तिः नियोगः कार्यं न भवति प्रागभावरूपत्वेन तस्याः सिद्धस्वभावत्वात् । तर्हि किं तद्विषयो विधेयः, तथा च निषेधानां विधिनिष्ठता नेत्याह—न चेति । तस्य नियोगस्य गोचरो विषयः तस्याननुष्ठेयत्वात्, नियोगग्रहणं भावनाया अप्युपलक्षणम् । नापि भावना भाव्यो वा तथेत्यर्थः । निषेधवाक्यस्य हि निषिध्यमानहननादिगतश्रेयःसाधनत्वाभाव एवार्थः । न च स नियोगो भवति, न वा तस्य गोचरः, विधेर्भाविर्वागोचरत्वनियमादिनि न तद्वाक्यं कार्यपरमतस्तत्र वेदवाक्यत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः ४०१ ॥

ननु निवृत्तिरेव नञर्थ इति कथम्, यावता नेक्षेतोद्यन्तामित्यत्र ईक्षणाविहङ्गमानमाक्रियाविधिर्यथाऽऽश्रीयते तद्वहननादिविरुद्धक्रिया प्रकृतेऽपि विधीयतामित्याशङ्क्य दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति—

नञः स्वसम्बन्धिपदार्थवस्तुनो

निवृत्तिार्थः सहजः प्रसिद्धितः ॥

अनीक्षणादौ व्रतशब्दसङ्गतेः

परप्रयुक्ता खलु मानसी क्रिया ॥ ४०२ ॥

नञ इति । स्वसम्बन्धि यत्पदं तदर्थः स एव वस्तु तस्येत्यर्थः । नञ्पदं येन पदेन सम्बध्यते तस्य तदर्थभाव एव सहजार्थो मुख्योऽर्थः । कुतः वृद्धव्यवहारे तथा प्रसिद्धितः, न, तद्विरुद्धत्वादिः,

नानार्थत्वमसद्भावं, तच्चैकस्य शब्दस्य सति गत्यन्तरेऽनुपपन्नम् ।

एतदुक्तं भवति । न हन्तव्य इत्युक्ते स्वरमतः स्वमन्वन्धिनि-
वृत्तेरेव पुरःस्फूर्तिदर्शनात्मैवार्थो न पर्युदासस्तथेति मुख्यार्थमन्म-
वे नार्थान्तरं कल्पयामित्यर्थः । कथं तर्हि—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्ते यान्ते कदाचन ॥

नोपरक्तं न चारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् । इत्यादौ पर्युदा-
साश्रयणमिति चेद्बलवद्वाधवशादित्याह—अनीच्छणादाविति ।
नेक्षेतेत्यादौ मानसी क्रिया ईक्षणविरुद्धा मानसी क्रिया परमयुक्ता
खलु मुख्यार्थपरिग्रहवन्वद्वाधनिमित्तैव । किं तद् बलवद्वाधकं द्रव्य-
शब्दसङ्गतेः, तस्य बाधपक्षोपक्रमे अथातः प्रजापतेर्जनमिति जन-
शब्दश्रवणाद् व्रतस्य चानुष्ठेयत्वादनुष्ठेयपरं तत्प्रकरणं नञो मू-
ख्यार्थस्याभावस्याननुष्ठेयत्वाच्चानुष्ठानयोग्या मानसी क्रिया तत्र
लक्ष्यत इति तद्वाक्य विधिपरम् । न च तथाऽत्र मुख्यार्थान्वये किं
चिद् बाधरूपस्तीति नैतद्विधिपरमित्यर्थः ॥ ४०२ ॥

किं च प्रतिषेधवाक्यस्यापि निवृत्तिक्रियाविधिपरत्वे सर्वमेव
वाक्यं विधिपरमिति विधिप्रतिषेधप्रमाणो न स्यात्, अस्ति च सः,
“फलबुद्धिममेवाधिकारिवोधकभेदतः ॥ पञ्चधाऽत्यन्तभिन्नत्वाच्चेदो
विधिनिषेधयोः” इति सकलगहाजनाहृत इत्याशयेनाह—

अपि च प्रतिषेधचोदना

न तु भिद्येत भवन्मते विधेः ॥

विधिरेव तु चोदनाऽखिला

न हि वेदे वचन निवर्त्तकम् ॥ ४०३ ॥

अपि च प्रतिषेधचोदनैति । विधेरिति पञ्चमी । कुत इ-
त्यत आह—विधिरेव त्विति । भवन्मते इत्यनुपपन्नः । ननु प्र-
सक्तो विधिः निषेधवाक्यं च निवर्त्तकमिति कथं तस्य विधित्वं त-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०१

प्राह-न हि चेद इति । अत्रापि भवन्मते इत्यनुपज्जनीयम् । नि-
षेधेऽपि विधीयमानायाः क्रियायाः प्रवृत्तिविशेषत्वात् भवन्मते त-
द्वाक्यं प्रतिषेधनिष्ठमिति भावः ॥ ४०३ ॥

एवं संक्षेपेण प्रतिषेधवाक्यस्य सिद्धान्तिपुत्रमुपपाद्य तद्देव
समस्तं वेदान्तवाक्यं विधिशून्यमेव फलपर्यवसायि प्रमाणमस्तु
इत्युपमंदरानि—

प्रतिषेधवाक्यवदतः सकलं
विधिशून्यमेव फलवद्भवतु ॥
वचनं त्रयीशिरसि तत्त्वमसि-
प्रभृति प्रतीचि तमसोऽपहृतेः ॥ ४०४ ॥

प्रतिषेधवाक्यवादिति । अत्र उक्तन्यायात् । तत्त्वमसि-
मृति तत्त्वमस्यादिवचनमिति सम्बन्धः । फलवत्त्वमेवाह-प्रती-
चीति । तमसोऽनाद्यज्ञानस्य अपहृतेर्वाघनादित्यर्थः ॥ ४०४ ॥

एवं नञो मुख्यया वृत्त्या प्रमज्ज्यप्रतिषेधार्थत्वात् तस्य च का-
र्यविषयत्वमम्भनादनीक्षणवादानुष्ठेयार्थव्रतशब्दमभिध्याहारबलेन
नव्यः पर्युदासलक्षणया ईक्षणविरुद्धमानसक्रियार्थत्वादिषेधवाक्ये
च तादृशस्य मुख्यार्थत्यागनिमित्तस्य कदाचिदप्यभावादिषेधवा-
क्यं निषेधनिष्ठं न कार्यनिष्ठं, तद्देव वेदान्तवाक्य सर्वमेव प्रह्लादि-
ष्टमित्युक्तम् । इदानीं नव्ये मद्राभ्युपगमविशेषं दूषयितुमनुवदति—

नामघातुसहितो नञिष्यते
पर्युदासविषयो मनीषिभिः ॥
न प्रसक्तविनिवृत्तिवाचको-
ऽब्राह्मणादिषु तथोपलम्भनात् ॥ ४०५ ॥

नामधातुसहित इति । सुबन्तेन धातुना वा सहित इत्यर्थः । न केवलं प्रसक्तस्याभाव एव नञो मुख्यार्थोऽपि तु तदन्व-
तद्विरोधिनावपि । तत्र नामधातुमाहेतो नञ् पर्युदासविषय इष्यते ।
पर्युदासो नाम नञ्प्रत्ययविपर्ययपरिवर्जनम् । नामधातुभ्यां योगे
प्रसक्तस्य विनिर्दिष्टरभावस्तन्मात्रवाचको न, कुतः अत्राक्षणादिषु
अग्रे अत्राक्षणादिप्रति म्लेच्छोऽयमधर्मात्पादौ ब्राह्मणातिरिक्ते
धर्मविरुद्धे पापे च ततः प्रतीतिदर्शनादित्यर्थः । तदुक्तम्—“नामधा-
त्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ॥ वदसब्राह्मणाधर्मावन्यमात्र-
विरोधिनौ” इति ॥ ४०५ ॥

उक्तमेव दृष्टान्तं प्रकटयन्नामधातुगोचिनोऽपि नञस्तदन्ववि-
रुद्धार्थत्वे क्रमेणोदाहरणमाह—

अब्राह्मणाधर्मगिरोर्नञेव

नामान्वयादाश्रितपर्युदासः ॥

अन्यं विरुक्तं च समाभिधत्ते

नोधन्तमित्यादिषु धातुयोगात् ॥ ४०६ ॥

अब्राह्मणेति । आश्रितोऽर्थत्वेन स्वीकृतः पर्युदासो येन
नञा सः । नोधन्तमिति । नेक्षतोद्यन्तमादिर्त्यामित्यादिष्वित्यर्थः ।
एष नञ् धातुयोगाद्वातुरीक्षणं तत्सम्बन्धाद् पर्युदासेष्टस्या विरुद्ध-
मीक्षणविधायकमन्यसंकल्पं सदाऽभिधत्त इति योजना ॥ ४०६ ॥

नन्वत्र वाक्ये कीदृशः पर्युदासो नञा लभ्यते तमाह—

नोधन्तमित्यत्र नञेक्षणार्थ-

समीपकार्यान्तरमुच्यते हि ॥

ततश्च नेक्षिष्य इतीदृशी स्यात्

संकल्पना संनिहितत्वहेतोः ॥ ४०७ ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वानिरासः । ३०३

नोद्यन्तामिति । अत्रास्मिन्वाक्ये ईक्षणार्थस्य ईक्षणयात्वर्थ-
स्य समीपं सम्बन्धि यत्कार्यान्तरम् ईक्षणविरुद्धम् ईक्षणकार्यात्का-
र्यान्तरं धातुयोगिनाऽपि नञा तदर्थविरुद्धमेव वस्त्वन्तरमभिधीयते
नान्यदिति समीपेत्युक्तम् । तदेव विविच्य दर्शयति—ततश्चेति ।
नेक्षिष्य इतीदृशी संकल्पनाऽस्मिन्वाक्ये नञाऽभिधेयाभ्यादीक्षण-
विरोधिसंकल्पस्येक्षणविरोधिगया तत्संबन्धित्वेन सन्निहितत्वाद्धेतो-
रित्यर्थः ॥ ४०७ ॥

क तर्हि प्रमज्ज्यप्रातेषवावकाशस्तमाह—

द्विजं न हन्यान्न कलञ्जमद्या-
दित्यादिवाक्ये विधिनाऽस्य योगात् ।
प्रसज्यमानार्थनिवृत्तिमात्रं
नञोऽर्थ इत्याश्रितमादरेण ॥ ४०८ ॥

द्विजं न हन्यादिति । अथाङ्गक्षयेत् । आदिपदेन न सुरां
पिबेदित्यादि संशुद्धते । विधिना लिङादिपदेनास्य नञः प्रमज्ज्यमा-
नस्य भ्रान्त्या प्रमक्तस्य हननादिगतस्वार्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्य
निवृत्तिरमावस्तन्मात्रमित्यर्थः । द्विजं न हन्यादित्यादिवाक्ये नञो
लिङ्गादिसम्बन्धवशाच्चर्धस्य श्रेयःसाधनत्वस्याभावमात्रमर्थ इ-
त्यङ्गीकृतं परैरित्यर्थः ॥ ४०८ ॥

अत्रापि प्राभाकराणामभ्युपगममाह—

नाद्यां न हन्यां न पिबेयमित्यपि
वाक्येषु नञ्वत्सु वदन्ति मानसीम् ॥
संकल्परूपां विधिवन्धिर्नो क्रियां

नोद्यन्तामित्यादिवचःस्त्रिवापरे ॥ ४०९ ॥

नाद्यां न हन्यामिति । अपरे प्राभाकराः नञ्चत्सु न ह-
न्यादित्यादिषु वाक्येषु नाद्या न हन्यामित्यादिमंकल्यरूपां विधि-
बान्धनीं विद्वन्नुच्यरूपां क्रियां वदन्तीति सम्बन्धः । तत्र दृष्टा-
न्तो नोद्यन्तमित्यादीति । न हन्यादित्यादावपि हननपानादि न कु-
र्यामिति हननादिक्रियाविरोधिमंकल्यक्रियाविधिरेवार्थ इति प्राभा-
करा वदन्तीत्यर्थः ॥ ४०९ ॥

तनु न हन्यादित्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वसम्भवे किमिति
पर्युदासाश्रयणमित्याशङ्क्य तत्सम्भवोऽसिद्ध इत्याह—

वाक्येषु नञ्चत्सु निवृत्तिमात्रं

प्रमेयमित्यभ्युपगम्यमाने ॥

प्रत्यक्षमानेन विरुध्यते हि

निवृत्तिशास्त्रं न च युज्यते तत् ॥ ४१० ॥

वाक्येति श्रुति । प्रत्यक्षमानेनेति । वक्ष्यमाणविधेया श्रेयो-
साधनत्वस्य हननादेर्ब्राह्मणादेर्वा निवृत्तिरभावः प्रत्यक्षमानेन हि
विरुध्यते इति नञस्तत्प्रमेयत्वमभ्युपगन्तुं न शक्यतेऽनस्तच्छास्त्रं नि-
वृत्तिशास्त्रमिति न युज्यत इति सर्वमेव शास्त्रं प्रवर्त्तकमित्यर्थः ॥ ४१० ॥

किं च “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्” इति शास्त्रभा-
ष्यकारोऽपि निषेधचोदनाया अपि प्रवर्त्तकत्वं दर्शयति । विधিনি-
षेधविभागस्तु धात्वर्थगद्विरोधिक्रियाविधित्वरूपतद्वान्तरविशेषनि-
मित्त इति साऽपि निवृत्तिनिष्ठत्वाशयेनाह—

प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां

निवर्त्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् ॥

ततश्च त्रिंशो न हि चोदनाऽस्ति सा

प्रवर्त्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥ ४११ ॥

१. अध्या० निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०५

प्रवर्त्तकमिति । अन्यथा निषेधवचनं निषेधचोदनेऽपि स
मूयान्नैवमशोचदित्याह—निवर्त्तकमिति । ततः किं तत्राह—तत-
श्चेति । या प्रवर्त्तका न भवेत्सा चोदना न ह्यस्तीति स्थितिरिति
विद्य इति सम्बन्धः । तथा च न हन्यादित्यादिनिषेधचोदनाऽपि स-
ङ्कल्पक्रियायां प्रवर्त्तकेति भावः ॥ ४११ ॥

इदानीमाद्यमने यद्यप्युक्तविषयाऽपि न हन्यादित्यादिनिषेधवा-
क्यस्य मिदमात्रपर्यवसानं सिद्ध्यति, तथापि यदि नेष्टेतेतिवाक्यस्य न-
जेष्ठणविरुद्धार्थमतीत्यनुरोधेन तस्य मुख्यार्थत्वं वदेत्तर्हि ततस्तत्प्रती-
तौ शक्तिं विना गत्यन्तरमुक्तमेव, यद्युपपत्तितः तर्हि सा तत्र ना-
स्त्येव, प्रत्युत विपक्ष एव सेत्याशयेन नामादियोगव्यवस्थया तु-
ल्यवक्ष्यार्थत्रैविध्यमुक्तं दूषयति—

न नामयोगो न च धातुयोगो

लिङ्गादियोगोऽपि न कारणं नः ॥

नञः स्वसम्बन्धिनिवृत्तिमात्रं

स्वनोऽभिधेयं परतोऽन्यदस्य ॥ ४१२ ॥

न नामयोग इति । कारणं व्यवस्थयाऽन्यत्वादिप्रतिपादन
इति शेषः । नः अस्मन्मते । कुतस्तत्राह—नञ इति । स्वसंबन्धि-
नो निवृत्तिरभावस्तन्मात्रम् । स्वतः मुख्यवृत्त्या । तर्हि ब्राह्मणादि-
प्रयोगेषु अन्पाद्यर्थमतीतिः कथं तत्राह—परत इति । अस्य नञो-
ऽन्यत्पसज्यप्रतिषेधानिरिक्तं तदन्यत्वादि परतो लक्षणया प्रतीयते
इति शेषः । तथाचान्यलभ्यत्वादनेकशक्तिकल्पने गौरवाच्च तदन्य-
तादिरोधिनौ नञो न मुख्यार्थाविरोधे भावः ॥ ४१२ ॥

ननु नामादियुक्तेन नञा नियमेन प्रतीयमानयोस्तदन्यविरो-
धिनोः कथं लाक्षणिकत्वमिच्छाशङ्क्य नियमेन तदस्तत्प्रतीतिरासिद्धे-
साशयेन तदकारणत्वमेव विदूष्यतीति—

तथाहि नाग्रे करिणीति नाम्ना

गजोऽत्र नास्तीति च धातुयोगे ॥

लिङादियोगेऽपि निवृत्तिरर्थो

त्रिषं न खादेदिति नञ्पदस्य ॥ ४१३ ॥

तथाहीति । नाग्रे करिणीति वाक्ये इति शेषः । अग्रे करिणी नेति वाक्ये नञ्पदस्य नाम्ना योगेऽपीत्यनुपपन्नः । एवं गजोऽत्र नास्तीत्यादावपि योजना । निवृत्तिः प्रसङ्गप्रतिषेधः । न खादेन्न भक्षयेत् । लोके हि नाग्रे करिणीत्यादिवाक्ये प्रयुक्ताग्नौ नामादिसंबन्धविशेषे सत्यपि लिङादिभ्युक्तास्ततस्तदर्याभाव इव करिण्यादेरभाव एव प्रतीयते न ततोऽर्थान्तरमिति कुतस्त्वदुक्तो नियमः, कुतस्तरां नामादेर्नञ्मन्बन्धस्य त्वदुक्तव्यवस्थितनञ्पर्यवर्ततीति हेतुत्वमिति भावः ॥ ४१३ ॥

ननु लोके यथा तथास्तु, श्रुतौ तत्तद्व्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्क्य तथापि लोकसाध्यमेवाह—

तथा श्रुतौ नेति वचःसु नामनि

नानेह नास्तीति च धातुयोगे ॥

तथा विधाने न कलञ्जमद्या-

नञोऽत्रिशेषेण निवृत्तिरर्थः ॥ ४१४ ॥

तथा श्रुताविति । नेति नेतीति वाक्यद्वयं स एव नेति नेतीति वाक्यं चापेक्ष्य नेतिवचःस्थिति बहुवचनम् । नामनि नामयोग इति शब्दस्य नामत्वाच्छ्रुतौ नेतिवचसु नञो नामयोगे सत्यपि । तथा नेह नानास्तीति वाक्ये अस्तीति धातुना योगेऽपि, नानेह नास्तीति छन्दोऽनुरोधेन व्यत्ययः । तथा न कलञ्जमद्यादिति वाक्ये विधाने विधायकपदयोगेऽप्यविशेषेण त्वदुक्तविशेषं विनयेति-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०७

शब्दपरामृश्यमपञ्चादिनिवृत्तिस्वार्थो भवति । तथैव तदर्थस्य वाद-
रायणादिभिः “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधाति” इत्यादिन्यायेन निरूपित-
त्वात् । अतो वेदेऽपि नामयोगादिना नञो न व्यवस्थितार्थत्वमि-
त्यभाव एव स्वतोऽव्यभिचारात् नञर्थः, पर्युदासस्तु लाक्षणिक एवेति
भावः ॥ ४१४ ॥

एवं नामादियोगेन नञः स्वतोऽर्थविशेषेनिष्ठत्वं निराकृत्य मुख्य-
या दृष्ट्या प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमुक्तं तदुपसंहरति—

औदासीन्यं पुरुषगतमेवाविशेषान्नञोऽर्थो

भ्रान्तिप्राप्तेऽसति तु विषये यत्रयत्रैव दृष्टः ॥

नौदासीन्यं पृथगिह भवेदात्मचिन्मात्ररूपात्

सिद्धे वस्तुन्यवसितमतो वेदवाक्यं निषेधे ॥४१५॥

औदासीन्यमिति । प्रसज्यप्रतिषेध इत्यर्थः । भावमपञ्च,
इवाभावोऽप्यात्मन्येव बाध्य इति दर्शयितुं पुरुषगतमेवेत्युक्तम् । न-
ञोऽर्थो भवेदिति शेषः । तत्संवधारणे । विषये नामाद्यर्थे । भ्रान्तिप्रा-
प्ते वस्तुतोऽविद्यमाने भ्रान्त्या प्रसक्ते सति । यत्रयत्र वाक्ये एव
नञ् दृष्टः तत्र सर्वत्राविशेषान्नानादिभोगकृताविशेषाभावात् पुरुषगत-
मौदासीन्यमेव नञोऽर्थो भवेदिति संवन्धः । ननु नेतिनेतीतिवाक्य-
स्यात्मपरत्वात्कथं निषेधपरत्वम्, अन्यथा तस्यानात्मनिष्ठत्वापत्ते-
रात्मनोऽद्वयत्वव्याघाताच्च इत्याशङ्क्य सोऽपि प्रपञ्चाधिष्ठानात्मैवेति
नोक्तदोष इत्याशयेनाह—नौदासीन्यमिति । इह ब्रह्मणि ॥४१५॥

इदानीं नाद्यां न इन्मामित्पादिना, प्राभाकरोक्तं निषेधवाक्यस्य,
प्रवृत्तिनिष्ठत्वं सोऽपस्करमाशङ्क्य निराकरिष्यन्मथमं शाबरभाष्याद्
द्विविधोऽपि विधिः प्रवृत्तिनिष्ठ एवो न तदुक्तं दूषयति—

प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चोदनां -

निधाय बुद्धौ वचनं निवर्तकम् ॥

द्वितीयसूत्रे भगवान् बहुश्रुतो

न चोदनाद्वित्वनिवारणाय तत् ॥ ४१६ ॥

प्रवर्त्तकमिति । द्वितीयसूत्रे “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रे । भगवान् बहुज्ञः तत्र हेतुर्बहुश्रुतः । अत एव सहस्रशाखा अर्थिनोऽपि वेत्ति श्वरस्वाधीत्येतिह्यम् । चोदनानां प्रवर्त्तकत्वादिनिषेधक-
स्वरूपेण द्वित्वस्य द्वैविध्यस्य निवारणाय न तद्भाष्यमित्यर्थः । भा-
ष्यकारो हि निवृत्तिनिष्ठतायै चोदनां युद्धौ निधायैव वेदे निषेध-
कपरमपि वाक्यमस्तीति जानन्नेव मन्वान्धर्मनिरूपणाय प्रवृत्त-
त्प्रमाणं प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनामुवाच न तु निवृत्तिमात्रनिष्ठा चोद-
नां निवारयितुम् । अन्यथोक्तविधया निषेधवाक्यस्य प्रवृत्तिनिष्ठत्वा-
तिद्वेष्टस्य तदज्ञानप्रसङ्गात् बहुश्रुतत्वं संभवंदिति भावः ॥ ४१६ ॥

एवं भाष्यवाक्यबलाग्निषेधवाक्यस्य निवृत्तिकार्यार्थत्वमाशङ्कितं
निरस्तम् । इदानीं प्राभाकरः प्रतिज्ञापूर्वकं निषेधनिष्ठत्वं दूषयति—

ननु निवृत्तिपरत्वमुदीरित

विधटयामि निषेधगिरामहम् ॥

न हि कलञ्जमिति प्रतिपाद्यते

यदि तदा नयनेन विरुध्यते ॥ ४१७ ॥

ननु निवृत्तिरिति । किं कलञ्जाद्यभावो निषेधवाक्ये नञर्थः,
किं वा भक्षणायभावः, उक्त प्रत्ययार्थाभाव इति विवक्ष्याद्य प्रस-
क्षारोपेन दूषयति—न ह्यिति । यदिह कलञ्ज न हीति निषेध-
वाक्ये नञर्थः प्रतिपाद्यते तदा नयनेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते, तस्य
तत्र प्रसङ्गेनानुभवादिस्त्यर्थः ॥ ४१७ ॥

द्वितीयं दूषयति—

अथ कलञ्जवदार्थगमक्षणं

न हि तदप्यमुनैव विरुध्यते ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०९

अथ तदीयफलस्पृहयाऽन्वयो

न हि तदप्यनुभूतिपराहतम् ॥ ४१८ ॥

अथेति । अनेनार्यान्तरलोका । कलञ्जपदार्थगमक्षणं तस्य
मक्षणं न हीति यदि प्रतिपाद्यत इत्यनुपद्वः, तदपि पूर्ववत्प्रत्यक्षेणै-
व बाध्यते तदौन्मुख्येन चैतस्य स्वसामग्रीद्वारा प्राप्तत्वादित्याशये-
नाह—तदपीति । तृतीयेऽपि किं प्रत्ययार्थः फलरागः, उत मक्ष-
णादितिषोगः । आद्यमनूय प्रत्याह—अथ तदीयेति । कलञ्जम-
क्षणादिसंबन्धे यत्फलं तस्य स्पृहा रागः तथाऽन्वयो नव इति
शेषः । तदपि एतदपि न हीति संबन्धः । यतस्तद्वागिणोऽनुभूतिप-
राहतमिति ॥ ४१८ ॥

प्रत्ययार्थो निषोगो निषेध्य इति पक्षमनुवदति—

अथ तदीयनियोगनिवर्त्तनं

भवतु भक्षणमस्तु तदिच्छया ॥

न हि नियोगनिवृत्तिनिवेदने

सति कलञ्जमभक्ष्यमितीङ्ग्यते ॥ ४१९ ॥

अथ तदीयनियोगेति । कलञ्जमक्षणे नियोगो विधिर्नेति
निषेधवाक्यार्थ इति शङ्कितुराशयः । एतावता न तत्रेष्टसिद्धिरिति
दूषयति—भवत्विति । अपि निषेधवाक्यार्थ इति शेषः । मा भूत्तस्य
विधिः नैतावता तद्वक्षणनिवृत्तिः सिद्ध्येत् भोजनादेरिवान्यतोऽपि
तत्संभवेन निषेधवैयर्थ्यादित्याशयेनाह—भक्षणमस्त्विति । उक्तमेव
व्यतिरेकमुख्येनाप्याह—न हि नियोगेति । इदमेव ज्ञायते ॥ ४१९ ॥

अस्तु तर्हि यदभावस्तत्र केनापि मानेन न बाध्यते तदभाव एव
नञर्थ इत्याशङ्का शब्दोपस्थितस्यैव शब्देन नञर्थेनान्वयो वक्त-
व्यः, नामचातुमत्यव्यतिरेकशब्दस्येहामात्रेण कलञ्जाद्यतिरि-
क्तस्य नञर्थान्वयिनः कस्य चिच्छाब्दस्यासंभवादित्याशयेनाह—

इह कलञ्जपदेन नञन्वयो ।

भवति वास्य नञोऽदिसमागमः ॥

अदिगतेन लिङादिपदेन वा

सह समेति नञत्र गतिस्त्रयी ॥ ४२० ॥

इह कलञ्जपदेनेति । इह प्रकृतवाक्ये अदिना भक्षणवा-
चिवातुना वा समागमः सम्बन्धः अदिगतेनादधातुगणेन लिङादि-
पदेन प्रत्ययार्थेन वा सह समेति संबद्भाति अन्वितो भवतीत्यर्थः ।
अत्र न कलञ्जमित्पादिवाक्ये । गतिः ज्ञानोपायोऽन्वयः । त्रयी
त्रिविधा ॥ ४२० ॥

एवं च उक्तान्यतमपक्षे निषेधवाक्यस्य निषेधनिष्ठोपपादनाशक्ते-
निषेधवाक्यमपि निवृत्तिनियोगपरमेवाभ्युपगन्तव्यमिति प्राभाकरा-
स्वमतमुपस्थापयति—

उदितपक्षपरिग्रहकारिणां

न च निषेधगिरामुपपादने ॥

भवति शक्तिरतश्च निषेधगी-

रपि नियोगपराऽभ्युपगम्यताम् ॥ ४२१ ॥

उदितेति । उक्तपक्षत्रयान्यतमपरिग्रहकारिणा वादिनामि-
त्यर्थः । निषेधगिरा प्रामाण्यस्येति शेषः । यत् उक्तरूपा निषेधवा-
क्यस्य प्रामाण्यं न संभवाति अत इत्यर्थः । चकारेण शब्दार्थस्य का-
र्यान्वयनिगम सूचयति ॥ ४२१-॥

ननु वेदे निवृत्तिनियोगस्यैकत्वे भक्षणादिनिवृत्तिनियोगसिद्धावपि
पानादिनिवृत्तिनियोगमिद्विर्न स्यादिति पानादौ यथेष्टं प्रवर्त्तत,
तस्मिन्निवृत्तिनियोगभेदस्तु तन्मतेऽनुपपन्न एव । अनुरन्ध्रभेदाधीनशा-
स्त्रभेदे सत्येष्वनियोगभेदस्य तदभ्युपगमात् । न हीह यागदानादिरि-
यानुबन्धो भिद्यत इत्याशङ्कोहापि पानभक्षणादिभेदेन तत्प्रतिपोगि-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३११

कनिष्ठचित्क्रियारूपानुबन्धभेदसंभवान्निष्ठचित्तिनियोगोऽपि यागश-
नादिनियोगवद्विद्यत इत्याशयेनाह—

यथा च यागाद्यनुबन्धभेदा—

द्वित्रेषु शास्त्रेषु नियोगभेदः ॥

निवृत्तिभेदादपि तद्वदस्य

निवृत्तयोऽपि ह्यनुबन्धभूताः ॥ ४२२ ॥

यथा च यागादीति । आदिपदेन दानहोमसंग्रहः । अनु
पश्चाद्वक्ष्यते व्यवच्छेदकतयेति यागादिषात्वर्थोऽनुबन्धः तद्रूपोऽनु-
बन्धो नियोगविषयसङ्ग्रेहाच्छास्त्रेष्वसन्निकृष्टार्थपतिपादकवाक्येषु
भिन्नेषु सत्सु यथा यागादिनियोगभेदसद्वदत्र भक्षणादिनिवृत्ति-
क्रियाभेदादपि निवृत्तिशास्त्रभेदादस्य नियोगस्य भेद इत्यनुप-
द्रवः । ननु यागादीनामनुष्ठेयत्वात् कृतिसाधननियोगानुबन्धत्वं यु-
ज्यते न निवृत्तीनामित्याशङ्क्य तामामपि प्रवृत्तिविरोधिमतोऽव्यापाररू-
पतयाऽनुष्ठेयत्वात्तदनुबन्धत्वं युज्यत इत्याशयेनाह—निवृत्तयोऽपी-
ति । अपिशब्देन तासां यागादिसामर्थ्यं द्योतयति । हि यस्मान्निवृ-
त्तयो यागादिसमास्तस्मादनुबन्धभूता नियोगसाधनकृत्यवच्छेदक-
तया तद्वारा निरूपिकाः स्युरित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

नन्वेवमपि कस्तत्र नियोज्यः, न हि तेन विना नरव्यापाररूपायाः
कृतेर्लडादिनाऽभिधानं पर्यवस्येदित्याशङ्क्य निवृत्तिनियोगस्य निव-
र्त्तनव्यापारसामर्थ्यप्राप्तनिवर्त्यप्रवृत्त्युन्मुखस्यैव नियोज्यत्वात् तान्निवृ-
त्तिमात्रादेव नियोगोत्पत्तेः । अत एव विश्वजिन्मयायात्स्वर्गकामो-
ऽत्र नियोज्योऽस्तिवति निरस्तं, सामर्थ्यप्राप्तनियोज्ये संभवति तन्न्या-
यस्यानवतारादित्याशयेनाह—

निवृत्तिमिच्छाऽपि नियोगसिद्धिः

प्रवर्त्तमानस्य न गर्त्तपातः ॥

निषिद्धचेष्टा निरयस्य हेतु-

नियोगतो नाध्यवसीयते हि ॥ ४२३ ॥

निवृत्तिसिद्ध्याऽपीति । ननु कलञ्जभक्षणादिनिवृत्त्या नि-
रयादिपातो न भवतीति तत्परिहारकाम एव नियोज्योऽस्तिथिः चे-
त्, न । नियोगस्य तदाकाङ्क्षाया अन्यतएव शान्तत्वेन तत्कल्पनाऽ-
योगात् । किं च यदि तद्भक्षणादिना निरयपातो भवेत्तर्हि तद्वर्जने-
न सोऽपि वर्जितः स्यात् । न चैवमस्ति प्रमाणाभावादित्याशयेनाह-
मवर्तमानस्येति । ननु “यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शनेन यातयात्” इ-
त्यादिवाक्यान्निषेद्धप्रवृत्तेर्निरयहेतुत्वं प्रतीयत इति चेत्तत्राह-नि-
षिद्धचेष्टेति । हेतुपदानन्तरमितिपदमध्याहर्त्तव्यम् । नियोगतो
विधितं इत्यर्थः । अर्थवादो हि नियोगाकाङ्क्षितमेवार्थं प्रतिपादय-
ति । नियोगश्च स्वनियोज्यसिद्धयेऽर्थवादसामर्थ्यलक्ष्यमपि फलमा-
काङ्क्षतीत्यन्यतो लब्धे नियोज्ये नियोगस्य तदपेक्षोपरमात्र नि-
योगसामर्थ्येन ततस्तदध्यवसायं शक्यत इत्युक्त एव नियोज्य इति
भावः । हिशब्देन जरत्पाभाकरमत एतत्सुप्तसिद्धमिति द्योतयति ॥ ४२३ ॥
ननु निरयपातपरिहारेच्छां विना चेतनः कथं नियोगेन नियुज्येत
मयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न मवर्तत इति न्यायादित्याशङ्क्य प्रा-
भाकरमिद्वान्तरहस्यमाह—

नियोग एवैष पुमानियुज्यते

नियोगसिद्धौ तु पुनर्नियुज्यते ॥

पञ्च कर्मस्वथ वा निवृत्तिपु

स्थितिः प्रसिद्धेति नियोगवादिनाम् ॥ ४२४ ॥

नियोग एवेति । एष नियोज्यः । नियोगे इति सप्तमी ।
नियुज्यते नियोगेनेति शेषः । नियोज्यो हि लोके कार्ये लिङादि-
प्युत्पत्तिष्वलाभिनियोगेव लिङादितः स्वकृतिसाध्यत्वेनावगच्छंस्तद्-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१३

न्मुखो भवति । अयमेव नियोज्यस्य नियोगे तान्त्रियोगो नाम, स्वा-
र्गादिकमपि हि नियोगः सामिद्व्यनुकूलनियोज्यासिद्धये प्रयच्छतीति
स एव मुख्यः माध्यः । तदुक्तम्—“स्वात्ममिद्व्यनुकूलस्य नियोज्य-
स्य प्रसिद्धये ॥ कुर्यात्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः” इति । नि-
योगमुद्दिश्यैव पुमान्प्रथमं प्रवर्तत इत्यर्थः । नन्वव्यापाररूपे तस्मि-
न्कथं पुंमो नियोगो भवेदित्याशङ्क्य तदनन्तरं तेनैव नियोगेन तद्वि-
षये यागादिधात्वर्थे तस्मिद्वये न नियुज्यत इति तद्वारा स नियोगं
साधयिष्यतीत्याशयेनाह—नियोगसिद्ध्या इति । तुरवधारणे । त-
त्सिद्ध्यर्थमेवेत्यर्थः । पुनः पश्चात् । परत्र नियोगविषयेषु तानेवाह—
कर्मस्वित्यादिना । कर्मसु नियुज्यत इत्यनुपपन्नः । स्थितिः सि-
द्धान्तः ॥ ४२४ ॥

ननु यदि निवृत्तिसिद्ध्या तन्नियोगः मिध्येत्तर्हि निषिद्धेऽन्यतो-
ऽपि प्रवर्तकरागाद्यभावे निवृत्तिमिदं किं नियोगस्य पृथङ् नियो-
गेनेत्याशङ्क्याह—

प्रवृद्धरागस्य निवृत्तयोऽस्थिरा-

स्ततः स्थिरत्वाय नियुज्यते पुमान् ॥

निवृत्तिदेशेषु नियोगबुद्धिर्द्विती

निवृत्तिमूर्ध्वं परिपालयिष्यति ॥ ४२५ ॥

प्रवृद्धरागस्येति । यद्यप्युक्तरीत्या मकृन्निवृत्तिर्मवेत्तयापि नि-
योगेन तन्नियोगाभावे प्रथममिव पुंमः पुनरपि तत्र राग उत्पद्येतेति
निषेधान्निवृत्तयोऽस्थिराः स्युरिति यतस्ततो हेतोः निवृत्तिस्थेम्ने
निवृत्तिरूपदेशेषु पुमान्नियुज्यते । एवं हि सति प्रवृत्त्युन्मुखः पुमा-
न्निवृत्तिनियोगमेव कार्यमवगच्छेदिति निवृत्तयः स्थिराः स्युरित्या-
शयेनाह—नियोगबुद्धित इति । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमपीत्यर्थः । परिपा-
लयिष्यति, अविच्छिन्नमवाहां तां करोमीत्यर्थः ॥ ४२५ ॥

ननु केयं निवृत्तिर्नाम? ननूक्तं प्रवृत्तिविरोधिमानसी क्रियेति । ननु तत्राप्युक्तमेवं सति नञः स्वार्थत्वागममङ्ग इति । मत्तयं, निवृत्तिस्यैर्या-
य सोऽप्युचित एव । ननु प्राभाकरनयेऽभावाभावात्कथं तेन लक्षणा,
मुख्यार्थसंबन्धासंभवादित्याशङ्क्य प्राभाकरमते भावरूपभक्षणाद्यभा-
वं नञो मुख्यार्थं निवृत्तिलक्षणार्थमाह—

अनाद्यजग्धेश्च निवृत्तिरिष्टा

विशिष्टदन्तोष्ठनिविष्टसंवित् ॥

अनन्यसंसर्गिपदार्थसंवि-

निवृत्तिरित्येष हि राजमार्गः ॥ ४२६ ॥

अनाद्योति । न आद्यमनाद्यं तस्य भक्षणादर्हस्य फलज्जादे-
र्जग्धेर्भक्षणादित्यर्थः । चोऽनधारणे । निवृत्तिरभावः । विशिष्टदन्तो-
ष्ठनिविष्टसंविदेव । अविशिष्टेति वा छेदः । केवलदन्तोष्ठविषयज्ञानमि-
त्यर्थः । जग्धेरिति षष्ठी वा । अन्यत्तमानम् । भक्षणाद्यकालीनद-
न्तोष्ठादिव्यावृत्तये विशिष्टेत्युक्तम् । तत्र हेतुत्वेन तत्सिद्धान्तं दर्श-
यति—अनन्यसंसर्गीति । अन्यो निषेधः तत्संसर्गी न भवतीत्यन-
न्यसंसर्गी तादृशो यः पदार्थः निषेधानधिकरणं तत्संवित्केवलाधि-
करणज्ञानमिति यावत् । राजमार्गः निर्दोषः । प्राभाकरपक्षे हि यत्र
भौविष्यवहारस्तस्य प्रतिपोग्यसंसर्गिणो ज्ञानमभाव इति प्रसिद्धम् ।
एव च भक्षणादिनिवृत्तिरापि केवलदन्तोष्ठादि तदेव तत्र नञोऽप्युते ।
अतो न निवृत्तिर्लक्ष्यत इत्यर्थः । एवरूप एवाभावो निवृत्तिः प्रकृते
विधेयाऽस्तु तथा च न लक्षणेति चाशयः ॥ ४२६ ॥

एवं स्वमनं प्रमाध्येदानीं सिद्धान्त्यभिमतं निषेधवाक्ये नञर्थे
दूपापितुमनुवदानि—

ननु समीहितसाधनता लिङ्गे

लङ्घनगृह्णनभक्षणसंश्रया ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१५

भवति वाच्यतयाऽभिमतताऽस्य नो

नञपि तद्विनिवृत्तिनिवेदकः ॥ ४२७ ॥

ननु समीहितेति । लघुनादिकं लोकप्रसिद्धम् । अस्य लघु-
नादिभक्षणस्य नोऽस्मन्मते तस्याः समीहितसाधनतायाः विनिवृत्तिर-
भावः तस्या निवेदको बोधक इत्यर्थः । प्रत्ययेन संबद्धोहि नञ् लघु-
नादिभक्षणगतेष्टसाधनत्वस्य लिङ्गार्थस्याभावं बोधयतीत्यर्थः ॥ ४२७ ॥

तद् दूषयति—

तदसदिष्टफलोद्भवदर्शना-

लघुनगृह्णनपर्युपिताशनात् ॥

न हि निषिद्धपदार्थनिमित्तकः

सुखलवः पुरुषस्य न विद्यते ॥ ४२८ ॥

तदसदिति । तदस्यसदित्यर्थः । कुतः लघुनादिभक्षणानिष्ट-
फलस्य सुखादेरुद्भूत उदयः तद्दर्शनादित्यर्थः । उक्तमेव व्यतिरेकं
निषेधेन दूषयति-नहीति । स्पष्टमन्वत् । तस्मात्सर्वो वेदः कार्यपर
इति भावः ॥ ४२८ ॥

उच्यते । यदि निषेधवाक्यस्यलिङ्गादेना कार्यमुपस्थाप्यते त-
दा तस्य कथं चिदुक्तीत्या नञर्यो विषयः कल्प्येत । न त्वेतद-
स्ति । लोके घातवर्थातिरिक्तकार्याभावेन तस्य च घातुसिद्धत्वेन लि-
ङ्गादेस्तदर्थत्वाभावात् । न च घातवर्थ एव कार्यतया लिङ्गार्थ इति
वाच्यम् । कृतिसाधनाया एव कार्यतात्वेऽतिप्रसक्ततायास्तस्या लि-
ङ्गार्थत्वायोगात् । न च कृतीप्सितता तस्य कार्यतेति वाच्यम् ।
बहुक्लेशमाध्यतया तस्य स्वतस्तदयोगात् । इष्टमाधनत्वेन तस्य कृती-
प्सितत्वेऽनर्थं प्रयमोपास्यतस्य तस्यैव प्रवर्त्तकत्वं लिङ्गार्थत्वं चेति
न कार्य लोके लिङ्गार्थ इति कथं निषेधवाक्यस्यलिङ्गादेना तत्रावि-
दितसंगतिकेन तदुपस्थाप्येत । तस्माच्छ्रेयःसाधनत्वमेव लोकव्यु-